

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГУБИЦЬКИЙ ЛЮБОМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 339(477) “1793/1861”

ДИСЕРТАЦІЯ
ТОРГІВЛЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1793-1861 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Л.В. Губицький

Науковий консультант: Капелюшний Валерій Петрович, доктор історичних
наук, професор

Київ 2021

АНОТАЦІЯ

Губицький Л.В. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 - Історія України. – Київський національний торговельно-економічний університет, Київ, 2021. ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди», Переяслав, 2021.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що досвід взаємообміну, торгівля в житті народів та людини відіграє важливу роль у зв'язку із прагненням соціуму до комунікації, стабільності, забезпечення обміну матеріальними та духовними цінностями, передачі досвіду, інтеграції, змістовного наповнення всіх видів людської діяльності. Приклади уроків минулого унаочнюють зразки поведінки, яка дозволяла громаді і спільноті досягати успішного господарювання в умовах періодичних криз, демографічних ям, епідемій, чисельних війн. У переосмисленні вказаних обставин й лежать концепції вирішення соціально-економічних проблем сьогодення. Саме пошуки ефективної взаємодії людей і спільнот Київської губернії, розкриття сутності торговельних процесів, які відбувалися в суспільстві, осмислення еволюції людства у торговельно-економічній сфері як способу формування матеріального і духовного світу людини надають актуальності даному дослідженню.

Історія дослідження торговельно-економічних відносин в Україні характеризувалася періодами активізації та спаду творчих зусиль вчених, викликаних змінами у ставленні держави до суспільних станів, які були основою підприємництва. Важливим залишається виявлення чинників, що сприяли прискореному зростанню торговельного проширення у першій половині XIX століття.

Наукова новизна дисертації зумовлена відсутністю комплексного дослідження еволюції торгівлі Київської губернії у 1793-1861 рр.

У дисертаційній роботі *вперше*,

- здійснено цілісне та системне дослідження сформованого історіографічного комплексу джерел, присвячених історії торгівлі Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття;
- запроваджено до наукового обігу велику кількість вперше виявлених не актуалізованих архівних джерел, матеріалів місцевої преси, завдяки яким вдалося відтворити перебіг зростання сукупності торговельних закладів та заходів;
- визначено інформаційну цінність корпусу архівних джерел теми; вказані джерела використано задля виправлення перекручень висвітлення історії розвитку торговельних установ та інфраструктури на території Київської губернії у 1793-1861 рр.;
- актуалізовано та оприлюднено невідомі загалу матеріали фінансової та підприємницької звітності, форми документації, пов'язаної з діяльністю партнерів і клієнтів;
- встановлено специфіку та особливості формування у Києві та губернії у досліджуваній період місцевої мережі періодичної торгівлі (ярмарок), проаналізовано об'єктивні чинники, що мали вплив на вказаний процес; показано, з яких причин виникали ярмарки і чому мали впорядкований характер;
- проаналізовано особливості розвитку і функціонування приватних торговельних установ, з акцентом на взаємозв'язку між функціонуванням магазинів, крамниць та еволюцією міст та містечок, а також на взаємодії, співробітництві й конфліктах між різними учасниками процесів обміну та розподілу;
- розглянуто причини, характер та наслідки соціальних трансформацій в галузі торгівлі Київської губернії; проведено порівняльний аналіз національного складу купців, міщан, селян, дворян, що брали участь в комерційних справах, з'ясовано ступінь успішності торговельних практик відповідних етнічних спільнот;
- охарактеризовано взаємозв'язки між адміністративними заходами та розвитком торгівлі, з'ясовано як політичні запити визначали еволюцію кредитно-фінансової системи регіону;

- розглянуто особливості функціонування торговельної системи задля забезпечення ринку харчовими продуктами, охарактеризовано чим вона була подібна і чим відрізнялася від підсистеми, яка спеціалізувалася на непродовольчих товарах;
- виявлено, які міжнародні та внутрішньомережеві зв'язки мали вплив на торгівлю та яким чином ці структури впливали на функціонування правоохоронної системи, покликаної боротися з контрабандою;
- визначено, які виклики перед торговельною системою спричиняли розвиток транспортної інфраструктури, як суходільної, так і річкової, і проаналізовано, яким чином та в якій мірі система та влада змогли впоратись із вказаними викликами;
- упорядковано статистичні таблиці повітової мережі крамниць і магазинів;
- укладено покажчик осіб, які були залучені до купецької діяльності в Київській губернії;
- проаналізовано тодішній стан торговельної системи як складової суспільних взаємовідносин, вказано на основні проблеми, тенденції та сучасні перспективи, зважаючи на новітні теоретичні економічні підходи.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення торговельної сфери Київської губернії та України в цілому;
- класифікацію соціальної бази торговельної галузі Київської губернії, виокремлено інформацію про селян, у тому числі, поміщицьких, які брали участь у торгівлі, починаючи із збуту власної сільськогосподарської продукції та завершуючи товарами переробної промисловості;
- упорядкування понятійного апарату торговельно-економічних відносин.

дістало подальшого розвитку:

- складання науково-методологічного інструментарію опрацювання джерел історії діяльності торговельних установ;
- систематизація комплексу історичних джерел, в яких висвітлюються кількісні і якісні зміни суспільних відносин, викликаних розширенням сфери послуг;

- дослідження процесів урбанізації міст Київської губернії в першій половині XIX століття та їх вплив на повсякденне життя торговців;
- вивчення торгівлі як системи, характеру її еволюції, ролі зовнішніх та внутрішніх факторів, які спричиняли конфлікти, засобів їх розв'язання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для кращого розуміння процесів еволюції сучасних міст та регіонів, ролі в цих процесах одного з вагомих елементів функціонування суспільства – торгівлі, взаємозалежностей між розвитком торгівлі і міст, регіону не тільки Київської губернії, але й усієї України. Матеріали дисертації можуть бути використані для загальних і спеціальних курсів з історії торгівлі України, Центрально-Східної Європи, історії банківської справи, історії правоохоронних структур, спеціальних курсів з історії Київщини, для написання магістерських, дипломних, курсових робіт.

Використання дисертантом міждисциплінарного інструментарію дозволило досягти репрезентативності та достовірності результатів, запорукою чого стало залучення потенціалу методів аналізу, систематизації та класифікації історичних джерел, порівняльно-історичного, ретроспективного, історико-типологічного, порівняльно-правового, статистичного, біографічного, методів історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, економічної історії та соціології. Застосування проблемно-хронологічного підходу забезпечувало врахування процесів змін у елементах об'єкту дослідження.

Автором дисертації здійснено виважений аналіз доступної історіографії з обраної теми, **з'ясовано** еволюцію поглядів вчених, в працях деяких з них виявлено неточності.

Концептуальні сегменти – про взаємодію та взаємовплив між еволюцією регіону, міста та функціонуванням торгівлі; про значення торгівлі як визначника статусу населеного пункту; про конфлікти та співпрацю між владою (держави, регіону, міста) та торговельним прошарком – які вивчались в історіографії, в даній роботі вперше сформульовано з врахуванням новітніх підходів поведінкової економіки та регіоналістики, проаналізовано на прикладі Київської губернії.

Вивчено процеси становлення та функціонування київської губернської торгівлі як системи, яка, з одного боку, була підвладна потребам держави, регіону, а з іншого, мала самостійні риси розвитку, які здійснювали вагомий зворотній вплив на процеси в регіоні та державі. Посутнісними рисами еволюції торгівлі є: соціальні трансформації, які впливали на зміну усієї суспільної системи, яка в реаліях першої половини XIX ст. зазнала цивілізаційних перемін (від традиційної до індустріальної). У роботі виявлено, яким чином торговельні практики Київської губернії відображалися на суспільних запитах та як їх носії змінювали торгівлю.

Важливою особливістю торгівлі Київської губернії періоду 1793-1861 рр. стало те, що місцеві торговельні заходи та заклади стали ринком збуту хліба, цукру, текстилю, заліза та лісу. У дисертаційному дослідженні проаналізовано наслідки торговельної діяльності, а також виникнення та вирішення конфліктів мешканцями губернії.

Окремі аспекти стосуються еволюції мережі торговельних закладів та торговців, які здійснювали продаж алкогольних напоїв. У роботі встановлено спільні риси для збуту горілки у всій державі та особливості, притаманні для правобережних губерній, у тому числі Київської.

Проблема забезпечення доступним кредитом, характерна для сучасної ситуації, а у першій половині XIX ст. купці та інші представники торговельного прошарку ще більше її відчували. Автором дисертації встановлено, якою мірою та як конкретно цей запит вирішувався, що вдалося організувати, а що ні та чому. У губернії створювалися і певною мірою розвивалися приватні банкірські доми та приватний кредит. Особливості та недоліки, пов'язані з їх функціонуванням проаналізовано у роботі.

Значну увагу в дисертації приділено першій половині XIX століття, саме в цей час Київ перетворюється на «цукрову столицю». Показано, як центральна влада та місцева адміністрація стимулювали населення розвивати мережі торговельних доріг, мостів та перевозів. Проаналізовано участь держави та купців у розбудові шосе - доріг із твердим покриттям, а також кам'яних мостів.

Ключові слова: торгівля, Київська губернія, купці, асортимент, торговельні товари, соціальна база, інфраструктура, мережа

ABSTRACT

Hubytskyy L.V. Trade in Kyiv Governorate (1793-1861) – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Kyiv national university of trade and economy, Kyiv, 2020. State Higher Educational Institution «Pereyaslav-Khmelnysky Hryhoriy Skovoroda State Pedagogical University», Pereyaslav, 2021.

The relevance of the study is due to the fact that the experience of exchange, trade plays an important role in the lives of peoples and individuals in connection with the need of society for communication, stability, ensuring the exchange of material and spiritual values, transfer of experience, integration, substantive content of all human activities. Examples of lessons from the past illustrate patterns of behavior that allowed the community to achieve successful management in times of periodic crises, demographic pits, epidemics, and numerous wars. The concepts of solving the socio-economic problems of today lie in the rethinking of these circumstances. The search for effective interaction of people and communities of Kyiv Governorate, revealing the essence of trade processes that took place in society, understanding the evolution of mankind in the trade and economic sphere as a way of forming the material and spiritual world of man give relevance to this study.

The history of the study of trade and economic relations in Ukraine was characterized by periods of intensification and decrease of creative efforts of scientists caused by changes in the attitude of the state to social strata, which were the basis of entrepreneurship. It remains important to identify the factors that contributed to the accelerated growth of the trade segment in the first half of the 19th century.

The scientific novelty of the thesis is due to the lack of a comprehensive study of the evolution of trade in Kyiv Governorate in 1793-1861.

In the thesis, *for the first time*,

- a holistic and systematic study of the formed historiographical complex of sources devoted to the history of trade in Kyiv Governorate at the end of the 18th - in the first half of the 19th century has been conducted;
- a large number of newly discovered non-updated archival sources, materials of the local press, thanks to which it was possible to reconstruct the growth of a set of trade establishments and events, have been introduced into scientific circulation;
- the information value of the collection of archival sources on the topic has been determined; these sources have been used to correct errors in covering the history of trade institutions and infrastructure in Kyiv Governorate in 1793-1861;
- unknown materials of financial and business reporting, forms of documentation related to the activities of partners and clients have been updated and presented;
- the specifics and peculiarities of the formation of the local network of periodic trade (fair) in Kyiv and the Governorate in the studied period have been established, the objective factors that had an impact on the specified process are analyzed; it is shown for what reasons fairs arose and had an orderly character;
- the peculiarities of the development and functioning of private trade institutions have analyzed with an emphasis on the relationship between the functioning of shops, stores and the evolution of cities and towns, as well as interaction, cooperation and conflicts between different participants in processes of exchange and distribution;
- the causes, nature and consequences of social transformations in the field of trade in Kyiv Governorate have been considered; a comparative analysis of the national composition of merchants, burghers, peasants, nobles who participated in commercial affairs has been conducted, the level of success of trade practices of the respective ethnic communities has been determined;
- the relationship between administrative measures and trade development has been described; it has been clarified how political demands determined the evolution of the credit and financial system of the region;

- the peculiarities of the functioning of the trading system to provide the market with food products have been considered: it has been characterized how the system was similar and how it differed from the subsystem which specialized in non-food products;
- it has been identified which international and in-network connections had an impact on trade and how these structures affected the functioning of the law enforcement system to combat smuggling;
- the challenges facing the trading system that led to the development of transport infrastructure, both land and river have been determined and it has been analyzed how and to what extent the system and government was able to meet these challenges;
- statistical tables of the Governorate network of shops and stores have been organized;
- an index of persons who were involved in merchant activities in Kiev Governorate has been compiled;
- the then state of the trading system as a component of social relations has been analyzed; the main problems, trends and current prospects have been pointed out, taking into account the latest theoretical economic approaches.

is improved:

- theoretical and methodological approaches to the study of trade in Kyiv Governorate and Ukraine in general;
- classification of the social base of the trade sector in Kyiv Governorate; information on peasants, including owned by landowners, who participated in trade, starting with the sale of their own agricultural products and ending with goods of the processing industry;
- arrangement of the conceptual apparatus of trade and economic relations.

received further development:

- construction of scientific and methodological tools for studying the sources of the history of trade institutions;
- systematization of a range of historical sources, which highlight the quantitative and qualitative changes in social relations caused by the expansion of service sector;

- study of the processes of urbanization of the cities in Kyiv Governorate in the first half of the 19th century and their impact on the daily lives of merchants;
- study of trade as a system, the nature of its evolution, the role of external and internal factors that caused conflicts, the means of resolving them.

The practical significance of obtained results is that they can be used to better understand the evolution of modern cities and regions, the role of trade as one of the important elements of functioning of society, the interdependence between trade and cities, not only of the region of Kyiv Governorate, but also of all Ukraine. The materials of the thesis can be used for general and special courses on the history of trade of Ukraine, Central and Eastern Europe, history of banking, history of law enforcement structures, special courses on the history of Kyiv region, for writing master's thesis, diploma works, term papers.

The use of interdisciplinary tools by the author allowed to achieve representativeness and reliability of results, the key factor of which was the attraction of the potential of methods of analysis, systematization and classification of historical sources, comparative-historical, retrospective, biographical, historical-typological, comparative legal methods, methods of regional analytics, methods of historical local lore, historical regionalism, economic history and sociology. The application of the problem-chronological approach ensured that the processes of changes in the elements of the object of study were taken into account.

The author of the thesis has made a balanced analysis of the available historiography on the chosen topic, has revealed the evolution of the views of scientists and has revealed inaccuracies in the works of some of them.

Conceptual segments on the interaction and mutual influence of the evolution of the region, city and the functioning of trade; on the importance of trade as a determinant of the status of the settlement; on conflicts and cooperation between government (of a state, region, city) and the trade stratum, which were studied in historiography, have been formulated in this paper for the first time, taking into account the latest approaches to behavioral economics and region studies analyzed on the example of Kyiv Governorate.

The processes of formation and functioning of Kyiv Governorate's trade as a system, which, on the one hand, was subject to the needs of the state, region, and, on the other hand, had independent features of development, which had a significant reciprocal impact on processes in the region and state, has been studied. The essential features of the evolution of trade are: social transformations that influenced the change of the entire social system, which had undergone civilizational changes (from traditional to industrial) in the realities of the first half of the 19th century. The thesis reveals how the trade practices of Kyiv Governorate impacted on public demand and how their carriers changed trade.

An important feature of trade in Kyiv Governorate in the period of 1793-1861 was that local trade events and establishments became the sales market for bread, sugar, textiles, iron and timber. The dissertation research analyzes the consequences of trade activities, as well as the emergence and solution of conflicts by residents of the governorate.

Some aspects are related to the evolution of the network of trade establishments and merchants who sold alcoholic beverages. The thesis establishes common features for the sale of vodka throughout the country and the features inherent in the right-bank governorates, including Kyiv Governorate.

The problem of providing affordable credit is typical for the current situation. And, in the first half of the 19th century, merchants and other members of the trade class felt it even more. The author of the thesis has established to what extent and exactly how this request was met, what was organized and what was not and why. In the Governorate, private banking houses and private credit were established and to some extent developed. Features and shortcomings related to their operation have been analyzed in the thesis.

Considerable attention in the thesis is paid to the first half of the 19th century. It was at this time that Kyiv became the "sugar capital". It is shown how the central government and local administration stimulated the population to develop networks of trade roads, bridges and transportation. The participation of the state and merchants in the construction of highways – paved roads and stone bridges – has been analyzed.

Keywords: trade, Kyiv Governorate, merchants, range, trade goods, social base, infrastructure, network

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. 388 с.

Рецензія на монографію:

Пилипенко Віктор. Рецензія на монографію Л.В. Губицького «Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.). Київ: Київ.нац.торг.-екон.ун-т, 2018. 388 с.».
Етнічна історія народів Європи. 2021. Вип. 63. С. 167 - 170.

2. Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини ХІХ століття. *Człowiek, etnos, naródw historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności):* Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjnym. Luciena Febvra, 2020. С. 105 - 113.

Статті у наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

3. Губицький Л. Виконання рекрутської повинності кріпаками Київської губернії в першій половині ХІХ століття. *Часопис української історії.* 2009. № 16. С. 7 - 12.

4. Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині ХІХ ст.). *Гілея: науковий вісник.* 2016. Вип. 115. С. 14 - 18.

5. Губицький Л. Відробіткова рента кріпаків Київської губернії першої половини ХІХ ст. *Часопис української історії.* 2010. № 17. С. 12 - 18.

6. Губицький Л. Державне кредитування дворян Київської губернії в першій половині XIX століття. *Історичні записки. Зб. наук. праць. Історичні науки. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*. 2013. Вип. 37. Ч.1. С. 15 - 28.
7. Губицький Л.В. Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини XIX ст. (на прикладі Київської губернії). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 63. С. 45 - 52.
8. Губицький Л. Консенсус чи конфлікт: взаємовідносини кріпаків та священно- й церковнослужителів Правобережної України в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2009. № 14. С. 8 - 17.
9. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 104 - 112.
10. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини XIX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 5/47. С. 47 - 58.
11. Губицький Л. Моральні пріоритети дворянства Київської губернії в I половині XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2014. Вип. 19. С. 220 - 225.
12. Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 30 - 33.
13. Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 26 - 30.
14. Губицький Л., Мельник Г. Правовий, соціальний, економічний виміри залежного становища кріпаків Київської губернії першої половини XIX ст. *Університет*. 2011. № 4. С. 5 - 11.
15. Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини XIX ст. *Nad Wisłą i*

Dnieprem. Polska i Ukraina wprzestrzeni eurazijskiej – przeszlosci terazniejszość. 2015. №4. Toruń-Saragossa. С. 101 - 107.

16. Губицький Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії I половини XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* 2015. Вип. 22. С. 124 - 131.

17. Губицький Л. Торгівля Махнівки в першій половині XIX століття. *Часопис української історії.* 2021. № 43. С. 27 - 36.

18. Губицький Л. Торгівля міста Махнівка – «Малої Варшави» 1790-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки.* 2020. № 2. С. 35 - 42.

19. Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIX в. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne.* 2020. Vol 6. No 2. S. 41 - 55.

20. Губицький Л., Мельник Г. Трикутник визиску: держава, поміщик, кріпак (за матеріалами історії села Жежелів кінця XVIII – XIX ст.). *Краєзнавство.* 2012. № 2. С. 59 - 65.

21. Губицький Л., Мельник Г. Церковне життя с. Жежелів (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український селянин.* 2012. Вип. 13. С. 48 - 51.

22. Губицький Л. Фінансове становище дворян Київської губернії в першій половині XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* 2013. Вип. 18. С. 207 - 212.

23. Hubytskyu L. Trade Routes of the Kyiv Province of the First Half of the 19th Century. *International Journal of Science and Research (IJSR).* Volume 10. Issue 1. January 2021. P. 766 - 772.

24. Hubytskyi L., Razitskyi V., Kyzymenko I., Krasilnikova O., Holonic J. The culture of the Nobility of Kyiv Province in the First Half of the 19th Century. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej.* 2020. V. 39. № 2. S. 226 - 232.

Праці апробаційного характеру:

25. Губицький Л. Київські контракти в I пол. XIX ст.: люди і товари. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 188 - 192.

26. Губицький Л., Мельник Г. Взаємовідносини держави та кріпака: виміри повсякденності (на прикладі Київської губернії першої половини XIX ст.). *Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 2-3 черв. 2011 р., Херсон, 2011. С. 105 - 111.

27. Губицький Л., Мельник Г. Еволюція соціальної бази сфери торгівлі Київської губернії першої половини XIX століття. *Соціологічні тренди XXI століття: теоретичний концепт та практика інновацій*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 листоп. 2019 р. Київ, 2019. С. 39 - 42.

28. Губицький Л., Мельник Г. Кріпацька верства Правобережної України під час польського повстання 1830-1831 рр. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15-16 березня 2012 р. Київ, 2012. С. 213 - 218.

29. Губицький Л., Мельник Г. Містечко Махнівка: нарис історії повсякденності (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українська державність: історія і сучасність*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. Маріуполь, 2010. С. 88 - 89.

30. Губицький Л. Мораль і звичаї панів – системоутворюючий чинник формування образу «кріпак-засіб» в першій половині XIX ст. *День науки історичного факультету – 2013. Проблеми історії та історіографії України*: прогр. і матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 6 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 19 - 20.

31. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля лісом у Київській губернії в першій половині XIX століття. *Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2020 р. Київ, 2020. С. 113 - 118.

32. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля текстилем в Київській губернії в першій половині XIX столітті. *Стратегічні пріоритету розвитку внутрішньої торгівлі України на інноваційних засадах*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 2 листоп. 2017 р. Львів, 2017. С. 324 - 325.

33. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 228 - 232.

34. Губицький Л., Мельник Г. Постійна повітова торгівля Київської губернії у першій половині XIX століття. *Сучасний рух науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 28-29 черв. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 109 - 114.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

35. Губицький Л. Дворянський спосіб життя (за матеріалами Київської губернії першої половини XIX ст.) *Віддане служіння історичній науці. До 70-річчя професора Г.Д. Казьмирчука*. К.: КП УкрСІЧ, 2014. С. 150 - 163.

36. Губицький Л. Кріпаки Київської губернії під час Польського повстання 1830-1831 рр. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Вип. III. 2008. С. 15 - 24.

37. Губицький Л. Культурницька діяльність роду Розумовських. *Вісник КНТЕУ*. 2005. № 1. С. 121 - 129.

38. Губицький Л. Лихоліття російсько-французької війни 1812 р. та кріпаки Київської губернії. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Вип. IV. 2008. С. 59 - 71.

39. Губицький Л. Новітня історіографія проблеми «Кріпацька верства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX століття». *Вісник КНТЕУ*. 2008. № 1. С. 99 - 110.

40. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина та кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 108 - 118.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	26
1.1. Історіографія проблеми.....	26
1.2. Джерельна база.....	56
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	71
РОЗДІЛ 2. СТАНОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ СФЕРИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	81
2.1. Майнові, демографічні та етнічні зміни купецького стану.....	81
2.2. Розширення соціальної бази торгівлі	100
РОЗДІЛ 3. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОГО АСОРТИМЕНТУ ТОВАРІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	123
3.1. Продовольчі товари – бюджетоутворююча основа торгівлі.....	123
3.2. Непродовольчі товари: виробничі потужності та особливості торгівлі	219
РОЗДІЛ 4. ВИДИ ТОРГІВЛІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	287
4.1. Періодична торгівля	287
4.2. Постійна торгівля	299
4.3. Контрабандна торгівля	317
РОЗДІЛ 5. ІНФРАСТРУКТУРА ТА ЕКОНОМІКА ТОРГІВЛІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ.....	339
5.1. Становлення кредитно-банківських установ	339
5.2. Кредитні відносини у сфері торгівлі	354
5.3. Торговельні шляхи і мости як інфраструктурні сполучні ланки.....	374
ВИСНОВКИ.....	394
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	405
ДОДАТКИ.....	482

ВСТУП

Актуальність теми. Вигідна позиція людини, громади, корпорації, держави в світі визначається здатністю накидати власну волю об'єктам взаємовідносин і характеризується домінуванням у фінансовій, виробничій, військовій, політичній і економічній сферах.

Еволюція економічних відносин ХХ ст. – початку ХХІ ст. засвідчила зміну епох: епоха виробника поступилася епосі споживача. Недарма так часто йде мова про суспільство споживання. Функціонування цієї суспільної системи забезпечує триада: виробник – посередник – споживач.

Споживач керується потребами. Людські потреби керують поведінкою споживача. Людина як жива істота та соціальна особа вимагає задоволення наступних вимог: харчування, одяг, житло, культура, дозвілля, комунікація, статус.

Виробник керований наявністю ресурсів (матеріальних, фінансових, технологічних, демографічних, транспортних, енергетичних, комунікаційних, інформаційних та ін.). Посередник керований знанням ринку, тобто і потреб споживача, і ресурсів виробника. Посередник створює торговельну інфраструктуру, яка дозволена державою.

Торгівля виникає тоді, коли з'являється необхідність забезпечення певної потреби, що пов'язано із залученням ресурсів, які відсутні на певній території. Різноманітні умови спричиняють зміну ролей. Перша умова: виробник і є споживачем. Вказаний спосіб виробництва властивий натуральному господарству. Друга умова спричиняє наступні зміни: виробник, ремісник чи підприємець виготовляє продукцію, яку використовують чи споживають інші, а не тільки він. Саме цей спосіб виробництва пов'язують з торгівлею, транспортом, зв'язком, ринком. Тому споживач вимушений забезпечити необхідні потреби самостійно чи послуговуватися посередниками та посередницькими структурами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційна робота виконана у межах комплексної програми науково-дослідних тем Київського національного торговельно-економічного університету

«Культурні виміри історичного процесу в Україні» та «Концептуальні основи історичного та культурного розвитку України в системі загальноєвропейських ціннісних орієнтирів» кафедри філософських та соціальних наук. Тематика дисертації відповідає дослідницьким напрямам та паспорту спеціальності 07.00.01 – історія України.

Об'єктом дослідження є соціально-економічні процеси Київської губернії кінця XVIII – середини XIX ст.

Предметом дослідження є особливості становлення торговельних суспільних станів, системи взаємовідносин у процесі обміну з виробниками, споживачами, формування та еволюція торговельної інфраструктури, асортименту товарів, соціальних запитів та практик, взаємодії держави та торговельних прошарків, причин та проявів законослухняної та девіантної поведінки торговців.

Хронологічні межі дослідження обмежені завоюванням Правобережної України Російською імперією та проведенням Великої реформи 1861 р. До 1793 р. землі Правобережної України, у тому числі і Київської губернії (колишніх Київського та Брацлавського воєводств) залишалися складовими європейського ринку. Шляхтичі та купці Речі Посполитої ще від часів «революції цін» активно були включені до континентального обміну, пропонуючи мешканцям Західної Європи худобу, ліс, мед, шкіри. Однак найбільший зиск активні резиденти європейського ринку отримували від торгівлі хлібом, зважаючи на родючість українських ґрунтів.

За результатами другого та третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.) її придніпровські землі опинилися у складі Російської імперії. До Російської імперії перейшли і традиційні торговельні операції східних кресів Речі Посполитої. Нові володарі бачили інші пріоритети у контролі над Правобережною Україною. Не останнім чинником, що визначав торгівлю була необхідність забезпечення хлібом земель із невисокою врожайністю, що лежали на північ від лісостепу в Росії та Білорусі. Важливими чинниками для шляхтичів,

купців, міщан, селян Київської губернії у внутрішній торгівлі були дрібнотоварний характер селянського господарства, неякісні шляхи сполучення, нерозвиненість засобів інформації, велика територія імперії, недостатність торговельних капіталів, нечисленність професійних торговців.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Київської губернії, в межах повітів Київського, Радомишльського, Сквирського, Васильківського, Махнівського (Бердичівського), Канівського (Богуславського), Липовецького, П'ятигірського (Таращанського), Уманського, Катеринопільського (Звенигородського), Черкаського, Чигиринського, що були в досліджувану добу складовою Російської імперії.

Метою дисертаційного дослідження є ґрунтовне комплексне вивчення проблеми функціонування торговельних інституцій та станів Київської губернії наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст.

Відповідно до поставленої мети дослідження було визначено його основні **завдання**:

- з'ясувати ступінь наукового дослідження проблеми торгівлі Київської губернії в зазначений період в українській та зарубіжній історіографії;
- здійснити пошук нових архівних документів з запропонованої проблематики, з метою їх актуалізації;
- на підставі аналізу історичних джерел дослідити зміни асортименту продовольчих товарів, особливо встановити розміри торгівлі хлібом, цукром, алкогольними напоями у торгівлі Київської губернії;
- дослідити еволюцію асортименту непродовольчих товарів, який формував ринок найнеобхідніших товарів (текстиль, метал, ліс) Київської губернії;
- виокремити значення та структуру постійної торгівлі, вирішення питання ролі непостійної (періодичної) торгівлі Київської губернії;
- визначити засади формування інфраструктури торгівлі Київської губернії;
- уточнити соціальні, економічні, правові основи торговельних прошарків в межах губернії;

- здійснити порівняльну характеристику показників торгівлі Київської губернії на тлі імперського ринку;
- окреслити аспекти проблеми, які потребують подальшого евристичного та джерелознавчого дослідження, ймовірні шляхи їх досягнення.

Методи дослідження. Задля забезпечення достовірності дослідницької стратегії обрано шлях домінування принципів методології історичного джерелознавства та історіографії, а саме: принципу історизму, системності, всебічності. У дослідженні використовувалися наступні **методи**: аналізу, систематизації та класифікації історичних джерел (друкованих, писемних); ретроспективний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, порівняльно-правовий метод, статистичний, біографічний, міждисциплінарний інструментарій історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, економічної історії та соціології.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що *вперше*,

- здійснено цілісне та системне дослідження сформованого комплексу джерел, присвячених історії торгівлі Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття;
- введено до наукового обігу велику кількість вперше виявлених не актуалізованих архівних джерел, матеріалів місцевої преси, завдяки яким вдалося відтворити перебіг зростання сукупності торговельних закладів та заходів;
- визначено інформаційну цінність корпусу архівних джерел теми; вказані джерела використано задля виправлення перекручень у висвітленні історії розвитку торговельних установ та інфраструктури на території Київської губернії у 1793-1861 рр.;
- актуалізовано та оприлюднено невідомі загалу матеріали фінансової та підприємницької звітності, форми документації, пов'язаної з діяльністю партнерів і клієнтів;
- встановлено специфіку та особливості формування у Києві та губернії у досліджуваній період місцевої мережі періодичної торгівлі (ярмарок),

проаналізовано об'єктивні чинники, що мали вплив на вказаний процес; показано, з яких причин виникали ярмарки і чому мали впорядкований характер;

- проаналізовано особливості розвитку і функціонування приватних торговельних установ, з акцентом на взаємозв'язку між функціонуванням магазинів, крамниць та еволюцією міст та містечок, а також на взаємодії, співробітництві й конфліктах між різними учасниками процесів обміну та розподілу;
- розглянуто причини, характер та наслідки соціальних трансформацій в галузі торгівлі Київської губернії; проведено порівняльний аналіз національного складу купців, міщан, селян, дворян, що брали участь в комерційних справах, з'ясовано ступінь успішності торговельних практик відповідних етнічних спільнот;
- охарактеризовано взаємозв'язки між адміністративними заходами та розвитком торгівлі, з'ясовано як політичні запити визначали еволюцію кредитно-фінансової системи регіону;
- розглянуто особливості функціонування торговельної системи задля забезпечення ринку харчовими продуктами, охарактеризовано чим вона була подібна і чим відрізнялася від підсистеми, яка спеціалізувалася на непродовольчих товарах;
- виявлено, які міжнародні та внутрішньомережеві зв'язки мали вплив на торгівлю та яким чином ці структури впливали на функціонування правоохоронної системи, покликаної боротися з контрабандою;
- визначено, які виклики перед торговельною системою спричиняли розвиток транспортної інфраструктури, як суходільної, так і річкової, і проаналізовано, яким чином та в якій мірі система та влада змогли впоратись із вказаними викликами;
- упорядковано статистичні таблиці повітової мережі крамниць і магазинів;
- укладено покажчик осіб, які були залучені до купецької діяльності в Київській губернії;

- проаналізовано тодішній стан торговельної системи як складової суспільних взаємовідносин, вказано на основні проблеми, тенденції та сучасні перспективи, зважаючи на новітні теоретичні економічні підходи.

удосконалено:

- теоретико-методологічні підходи до вивчення торговельної сфери Київської губернії та України в цілому;
- класифікацію соціальної бази торговельної галузі Київської губернії, виокремлено інформацію про селян, у тому числі, поміщицьких, які брали участь у торгівлі, починаючи із збуту власної сільськогосподарської продукції та завершуючи товарами переробної промисловості;
- упорядкування понятійного апарату торговельно-економічних відносин.

дістало подальшого розвитку:

- складання науково-методологічного інструментарію опрацювання джерел історії діяльності торговельних установ;
- систематизація комплексу історичних джерел, в яких висвітлюються кількісні і якісні зміни суспільних відносин, викликаних розширенням сфери послуг;
- дослідження процесів урбанізації міст Київської губернії в першій половині XIX століття та їх вплив на повсякденне життя торговців;
- вивчення торгівлі як системи, характеру її еволюції, ролі зовнішніх та внутрішніх факторів, які спричиняли конфлікти, засобів їх розв'язання.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані для подальшого удосконалення методологічних основ та методики історіографічних та джерелознавчих досліджень суспільно-економічних відносин не тільки Київської губернії, але й усю Україну та сусідніх держав, де компактно проживали українці. Матеріали дисертації можуть бути використані для загальних і спеціальних курсів з історії торгівлі України, Центрально-Східної Європи, історії банківської справи, історії правоохоронних структур, для написання магістерських, дипломних, курсових робіт.

Перспективи дослідження. Дане дослідження наштовхнуло на потребу подальшого вивчення ролі та значення економічних інфраструктурних одиниць, таких як казначейства, готелі, ресторани, громадське дозвілля (театри, цирки), інформаційне забезпечення торгівлі (реклама в газетах, журналах, спеціальних виданнях). Вказані дослідницькі напрями обов'язково в майбутньому отримають подальшу розробку, як і матеріали відкладені у Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Черкаської області, Державному архіві Одеської області.

Особистий внесок здобувача полягає у самостійному розв'язанні актуальної наукової проблеми, формулюванні понятійного апарату обставин та закономірностей торгівлі Київської губернії в умовах імперської залежності. Подана дисертація є самостійною науковою працею, усі висновки та рекомендації базовані на результатах власних досліджень автора. У роботі систематизовано комплекс джерел з історії діяльності купців та інших суспільних прошарків, залучених до торгівельної діяльності, закладів та установ торгівлі Київської губернії протягом 1793-1861 рр.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження були оприлюднені на: 1) міжнародних науково-практичних конференціях: «Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи» (м. Херсон, 2-3 червня 2011 р.), «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти» (м. Київ, 27 березня 2014 р.), «Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, 29 березня 2017 р.), «Стратегічні пріоритету розвитку внутрішньої торгівлі України на інноваційних засадах» (м. Львів, 2 листопада 2017 р.), «Сучасний рух науки» (м. Дніпро, 28-29 червня 2018 р.), «Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура» (м. Київ, 27 березня 2020 р.), 2) всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Українська державність: історія і сучасність» (м. Маріуполь, 26 листопада 2010 р.), «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (м. Київ, 15-16 березня 2012 р.), «День науки історичного факультету – 2013. Проблеми історії та історіографії України» (м.

Київ, 6 квітня 2013 р), «Соціологічні тренди XXI століття: теоретичний концепт та практика інновацій» (м. Київ, 28 листопада 2019 р.)

Публікації. Теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження відображені в 40 наукових працях, у тому числі 1 одноосібній монографії, 1 колективній монографії, 22 наукових статтях (з них 18 наукових статей, опубліковані у фахових виданнях України, в тому числі 8 у фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз, та 4 публікації в іноземних наукових виданнях), тезах 10 доповідей на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Структура та зміст дисертації визначені метою і завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів, поділених на 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (815 позицій, у т. ч. 349 архівних справ, кількість сторінок – 76), додатків (19, кількість сторінок – 74). Повний обсяг дисертації – 556 сторінок (404 сторінки основного тексту).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Історіографія заявленої теми містить праці істориків, які відносять до української історіографії п'ятьох з восьми періодів, виокремлених академіком Академії наук вищої школи України Я.Калакурою.

Четвертий період – середина ХІХ ст. – це період, який представлений працями істориків, що заклали національні традиції української історіографії.¹ Хронологічні межі четвертого періоду у розвитку української історіографії варто врахувати як часові параметри першого періоду української історіографії торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр. Особливе значення у цьому списку займає праця, надрукована зусиллями І.Фундуклея.² У дослідженні зосереджено увагу на кількісних змінах у купецтві, міщанстві, на умовах здійснення торгівлі, на господарсько-економічній базі торговельної діяльності, яка визначала асортимент товарів. Краєзнавчі праці дозволяли ознайомитися із особливостями міської інфраструктури (М.Берлинський,³ А.Каменський,⁴ М.Закревський⁵). Безпосередньо описом стану справ Київської губернії займалися як окремі установи, так і окремі дослідники, зокрема, працівники Комісії для вивчення губерній Київського учбового округу (1851-1864 рр.).⁶ М.Бунге у друкованих

¹Калакура Я. С.Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 83.

²Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. 575 с.

³Берлинский М. Краткое описание г.Киева. Київ: Час, 1991. 204 с.

⁴Каменский А.В. Очерки местечек в губерниях Киевской и Подольской. *Подольские губернские ведомости*. 1845. № 32. С. 154 - 156; № 33. С. 160 - 162; № 34. С. 166 - 168.

⁵Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Часть 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. 266+11 с.; Закревский Н. Описание города Киева. Т.1. Москва: Типография В.Грачева, 1868. 455 с.; Закревский Н. Описание города Киева. Т.2. Москва: Типография В.Грачева, 1868. 456 - 950 с.

⁶Труды комиссии для описания губерний Киевского ученого округа. Т.3. Вып.4. Киев, 1855.

працях комісії друкував дослідження щодо виробництва і торгівлі залізом, вовною, цукром Київської губернії. Д.Журавський розвиваючи тему тенденцій на ринку запозичень опирався на дослідження приватних договорів і угод, боргових зобов'язань, духовних заповітів, вірчих листів, угод про підряди і постачання, про найм нерухомих маєтків, про особистий найм, про виконання замовлень і робіт різного роду.⁷ Про розвиток земельного ринку Київської губернії знаходимо важливу інформацію у праці Д.Воєйкова та В.Загоскіна.⁸

П'ятий період - остання чверть ХІХ – початок ХХ ст. – остаточно утверджується українська національна історична наука як окрема, тобто за межами російської, польської та австро-угорської історіографії.⁹ Час п'ятого періоду загальнонаціональної історіографії можна вважати окремим темпоральним виміром другого періоду української історіографії історичного розвитку торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр. Дослідження торгівлі хлібом здійснювалися з потреби визначення ролі цього стратегічного продукту в економіці губернії. Саме такі завдання виконували цілі установи, як наприклад, Агрономічний відділ земської управи Київської губернії.¹⁰ У періодичних виданнях, у яких друкувалися члени Київської Громади, Історичного товариства Нестора-літописця, трапляються дослідження, що опосередковано торкаються предмету нашого дослідження, зокрема праця О.Левицького.¹¹ На сторінках «Киевской Старины» також знаходимо роботи, які додають фактажу у розкритті

⁷Журавский Д.Н. Материалы для статистики частных имуществ и кредита. Ч.1. О кредитных сделках в Киевской губернии. Киев: Университетская типография, 1856. 25 с.

⁸Воєйков Д. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1867. 144 с.

⁹Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження : наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 83.

¹⁰Хлебная торговля в Киевской губернии / Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Черныша. Киев: Типо-литография на сл. К. Круглянского, 1914. 290 с.

¹¹Левицкий О.И. Сквирский помещик Юзеф Дунаевский. Историко-бытовой очерк из времен крепостного права в Юго-Западном крае в первой половине ХІХ в. *Киевская старина*. Кн. 22. Вып. III. Отд. I. С. 90; Кн. 23. Вып. II. Отд. V. С. 47 - 91; Кн. 24. Вып. I. Отд. V. С. 1 - 8.

окремих сегментів теми.¹² Зокрема, в праці І.Каманіна висвітлено останні роки функціонування київського самоврядування в умовах Магдебурзького права.¹³ Дослідження В.Горленка торкалося демографії, повсякденності, стану інфраструктури та торгівлі Києва 1799 р.¹⁴

Окремі дослідники збирали та аналізували дані щодо розвитку церкви, міст та сільських громад губернії протягом всього свого свідомого життя, як наприклад, Л.Похилевич.¹⁵ Визначенню географічного чинника при вилученні доходів та перерозподілі видатків губерній Російської імперії, у тому числі в Київській, присвятив свою роботу М.Яснопольський.¹⁶ У праці В.Іконников знаходимо важливі дані щодо прав київської громади, стану міста та його бюджету, значення хрещенської ярмарки, становище польської та єврейської меншин, торгівлі.¹⁷ А.Косич склав короткий статистичний нарис економічного, сільськогосподарського, виробничого становища міста Бердичева та Бердичівського повіту.¹⁸ Узагальнюючі праці, розкриваючи процеси політичні, національні, культурні, освітні, другорядне місце відводили економіці та торгівлі, як у О.Єфименко,¹⁹ М.Аркаса,²⁰ М.Грушевського²¹.

¹²Борисов В.В. Предостережение Д.Г.Бибикова одному из русских помещиков Киевской губернии. В.9. 1882. С. 575 - 578; Из писем помещиков Киевской губернии Киевскому гражданскому губернатору Панкратову. В.1. 1884. С. 177 - 181.

¹³Каманин И.М. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. *Киевская старина*. 1888. № 5. С. 140 - 168; № 8. С. 157 - 195; № 9. С. 597 - 622.

¹⁴Горленко В. Киев в 1799 году. *Киевская старина*. 1885. № 3. С. 586.

¹⁵Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. Біла Церква : Видавець О. В. Пшонківський, 2005. 657 с.

¹⁶Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Ч. 1. Киев, 1890. 234 с.

¹⁷Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг.: исторический очерк. Ч. IV. Киев: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1904. 355, III с.

¹⁸Косич А.И. Город Бердичев и Бердичевский уезд. (По поводу Бердичевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). Статистический очерк в сельскохозяйственном, бытовом и др. отношениях. К.: Лито-типография Товарищества И.Н.Кушнерев и к., 1901. 43 с.

¹⁹Ефименко О. История украинского народа. С.-Петербург, Издание Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. 391 с.

²⁰Аркас М. История Украины-Руси. С.- Петербург: Изд. общ. «Общественная польза», 1908. 384 с.

²¹Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. VIII. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. 512 с. [2] л. карт.

Шостий період – це 20-ті – початок 30-х рр. ХХ ст., коли під натиском збройних сил більшовицької Росії Українська революція задихнулася, а на Україну було експортовано окупаційний тоталітарний режим, водночас західноукраїнські землі, Буковина, Ізмаїльщина, Закарпаття опинилися під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини. Особливістю даного періоду української історіографії є те, що за інерцією Українська революція ще тривалий час забезпечувала розвиток національної історіографії як в Україні, так і в діаспорі.²² Вказаний шостий період розвитку української історіографії відповідає третьому періодові тематичної історіографії торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр. Вчені зуміли розкрити як загальні закономірності економічного життя України, так і продовжили пошуки окремих складових підприємництва та торгівлі губернії.

Економічне та господарське становище України стало предметом дослідження М.Слабченка,²³ О.Оглобина,²⁴ В.Щербини,²⁵ О.Степанишиної.²⁶ Окремої увагу заслуговують праці І.Бровера,²⁷ О.Попова.²⁸ О.Попов на підставі аналізу українського експорту та імпорту довів залежне становище української економіки, що спричиняло особливості сировинної складової галузі. М.Слабченко у двотомнику «Матеріалів...» здійснював пошук засобів впливу економічних та

²²Калакура Я. С.Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С.84.

²³Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до Мировой войны. Ч.1. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. Т.2. Судьбы фабрик и промышленности. Одесса, 1932; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття: В 2-х т. Т.1. Одеса: Держ. вид-во України, 1925. 318 с.

²⁴Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків; Київ: ДВОУ, 1931. С.41, 70.

²⁵Щербина В. Київ в 20-х роках ХІХ ст. *Україна*. 1925. Кн.3. С.112 - 119; Щербина В. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914). *Нові студії з історії Києва* / авт. передм. М. С. Грушевський; авт. вст. ст. С. Глушко, С. Шамрай, К. Антипович. Київ: друк. Укр. акад. наук, 1926. С.1 - 45; Щербина В. Перевози і мости через Дніпро коло Києва. *Записки Українського наукового товариства в Києві (Історична секція ВУАН)*. Том. XXVIII / під ред. М.Грушевського. Київ: Видавництво України, 1928. С. 177-183.

²⁶Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. К., 1930. 186 с.

²⁷Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. Т.1. Одеса: Пролетар, 1931. 175 с.

²⁸Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. 253 с.

соціальних змін політичні, громадські, культурні, освітні процеси серед українців. Одеський вчений наполягав на вивченні української історії у зв'язку з економічним життям Європи та усього світу. Висновки О.Оглобліна щодо взаємообумовленості приєднання Правобережної України до Російської імперії економічними наслідками Яського договору 1791 р., одеського транзиту та французько-російської війни 1812 р. переконливо доводять про безпосередній зв'язок торгівлі та політики. Вагомими залишаються висновки М.Волобуєва щодо зв'язку процесу поступової втрати українським економічним організмом своєї економічної незалежності через відсутність власної держави, а також відновлення національної державності ускладнювалося відсутністю економічної самостійності.²⁹ Саме М.Слабченку, О.Оглобліну, М.Волобуєву належить виключна увага до антиколоніального підходу в студіях з економічної історії України.

К.Лазаревська зосередилася на вивченні київських цехів наприкінці XVIII – на початку XIX століття, яке виказало активну участь міщан-цеховиків у міській торгівлі.³⁰ Ф.Ернст зосередив свої пошуки на особливостях проведення київських контрактів.³¹ Дослідження єврейського спадку, у тому числі торгівлі у повсякденні та торгівлі Київської губернії першої половини XIX століття досліджував І.Галант.³² Погляди М.Яворського визначали взаємовідносини серед істориків у підрадянській Україні, оскільки він представляв марксистський напрям та керував наукою на рівні республіки, принаймні у адміністративному відношенні.³³

Сьомий період – 30-80-х рр. XX ст. – час, коли для української історіографії притаманні, з одного боку, деяка енциклопедизація історичних знань (поява Енциклопедії українознавства в діаспорі та Радянської енциклопедії історії

²⁹Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. № 2. С.57.

³⁰Лазаревська К. Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX віку. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Українська академія наук. Історична секція / під ред. гол. секції академ. Михайла Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1926. С. 275 - 306.

³¹Ернст Ф. Контракти і контрактний будинок у Києві. *Збірник історично-філологічного відділу*. № 4. Київ: ВУАН, 1923. 96+VI с.

³²Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835. *Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії*. Кн. 1. 1928. № 73. С. 149-197.

³³Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Період початкової акумуляції. Вип.1. Харків: ДВУ, 1924. 56 с.

України в УРСР), а з іншого – формування ідеологем, які догматизували історичну науку. Двоколісність розвитку української історичної науки: на материковій Україні та в діаспорі, ідеологічне протистояння між двома її течіями, їх своєрідна змагальність і перевірка на життєвість дали поштовх до аргументації поглядів, водночас засвідчили глибоку кризу та безперспективність радянської історіографії.³⁴ Закономірності розвитку української історіографії на сьомому етапові суголосні четвертому періодові української історіографії торгівлі Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Підходи М.Яворського знайшли відгук у праці Ф.Ястребова, але його висновки уже не містили проукраїнського спрямування.³⁵ Наукові пошуки С.Борового³⁶ засвідчили, що величезні державні борги, як правило, залежали від активізації зовнішньої політики Російської імперії. Зростання державних боргів лише ускладнювали комерційні справи в торгівлі.

Історії економіки XIX ст. надано окреме і вагоме місце в «Історії Української РСР»³⁷ та інших узагальнюючих працях.³⁸ У радянський час виходили фундаментальні праці, які стосувалися усіх українських земель вцілому. На наш погляд, неперевершеними і нині залишаються фундаментальні праці І.О.Гуржій.³⁹ І.Гуржій наполіг на важливості організаційної структури, якою для купців стали гільдії з обмеженим самоврядуванням (магістрати), судочинством (совісні та

³⁴Калакура Я. С.Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 85 - 86.

³⁵Ястребов Ф.Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине (Украина в I-й половине XIX в.). Глава II. Украина в период самодержавия Николая I. Киев: УАМЛИН, 1936. 133 с.

³⁶Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина XVII в. – 1861 г.). Москва: Госфиниздат, 1958. С.198.

³⁷История Украинской ССР: в 10 т./ под ред.Н.Н.Лещенко. Т.4. Київ: Наукова думка, 1983. 694 с.

³⁸Історія робітничого класу Української РСР. Т.2. / відп. ред. І.О.Гуржій. Київ: Наукова думка, 1967. 507 с.

³⁹Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 551 с.; Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 5. С. 35 - 47; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. 207 с.; Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. Київ: Наукова думка, 1968. 191 с.

словесні суди) та об'єднала, як міську, так і сільську торговельну буржуазію. Окремим складовим функціонування соціально-економічної системи були присвячені праці О.Парасунько,⁴⁰ О.Нестеренко,⁴¹ О.Барабой.⁴² Насичена фактами, які свідчать про рівень розвитку торгівлі Києва в I половині XIX ст., багатотомна праця «Історія Києва».⁴³

Восьмий період - або сучасний, період започаткований на рубежі 80 - 90-х рр. XX ст. і пов'язаний, головним чином, із рухом за суверенізацію та відновлення державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії, досягненням її соборності. Важливо підкреслити, що за короткий час в Україні виросла нова генерація молодих, незаангажованих істориків, які по-новому осмислюють українську й зарубіжну історію.⁴⁴ Сучасний період розвитку української історіографії визначив тенденції у підходах до історіографічної ситуації навколо проблеми торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр. та становить відповідно п'ятий період тематичної історіографії. За роки незалежності побачили світ ґрунтовні узагальнюючого характеру публікації Б. Кругляка про торговельну буржуазію, біржі та ярмаркову торгівлю в Україні доби капіталізму, але як бачимо їх географічні межі значно перевищують заявлені у нашій праці. Подібну тему досліджувала Т. Лазанська. Особливо вирізняється великим фактажем її монографія, присвячена українському підприємництву.⁴⁵ У навчальному посібнику «Історія підприємництва України» не знайшлося багато місця для торгівлі Київської губернії I пол. XIX ст., але О.Піріг вказала на

⁴⁰Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). Киев: Изд. Акад. наук УССР, 1963. 576 с.

⁴¹Нестеренко О.О. Развитие промышленности на Украине. Ч.2. Київ: АН УРСР, 1962. 580 с.

⁴²Барабой А.З. Правобережная Украина в предреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинного движения): автореф. дис. ... докт. ист. наук. Киев, 1965. 48 с.

⁴³Історія Києва. Т.1. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1960. 802 с.

⁴⁴Калакура Я. С. Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С. 86.

⁴⁵Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.

зростання площі землі у власності селян у 10 разів з 1861 р. по 1914 р.⁴⁶ Селяни на останній рік неволі володіли 818 тис. десятин, що свідчить про обмежені можливості придбання землі. Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О. Реєнта, бо вона спеціально присвячена національному відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею і капіталом». Зокрема, автор висвітлив аспекти, пов'язані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо.⁴⁷ Зокрема, О.Реєнт дослідив тенденції розвитку, головні осередки української торгівлі XIX – початку XX ст.⁴⁸ Схожі завдання виконувала редакційна рада під керівництвом В. Литвина, яка готувала історико-економічне дослідження України.⁴⁹ Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В. Орлика,⁵⁰ Т. Ніколаєву,⁵¹ В. Шевченко⁵² та О. Машкіна,⁵³ В. Ковалинського,⁵⁴ О. Пилипенка,⁵⁵ Т.Водотику.⁵⁶ Т.Водотика дослідила

⁴⁶Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. С. 9; Пиріг О.А. Історія підприємництва України: навч. посіб. Київ: Київ.нац.торг.-екон.ун-т, 2004. С. 73.

⁴⁷Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / гол. ред. Р.Стасюк. Київ: В-во Арій, 2016. 320 с.

⁴⁸Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 7 - 26.

⁴⁹Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.

⁵⁰Орлик В. М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02. Київ, 2008. 33 с.

⁵¹Ніколаєва Т. М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина XIX - початок XX ст.): монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 208 с.

⁵²Шевченко В.В. Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII — перша половина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. № 19. С. 106 - 116.

⁵³Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Київ: Інститут історії України, 2008. 450 с.

⁵⁴Ковалинський В. В. Київські мініатюри. Кн. 5. Київ: Купола, 2015. 295 с.

⁵⁵Пилипенко О. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.): монографія. Київ: Академія муніципального управління, РВВ, 2008. С. 232.

⁵⁶Водотика Т. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / наук. ред. Я.В. Верменич. Київ: Інститут історії України, 2018. 237 с.

зростання значущості підприємців українських міст в добу заліза та пари.⁵⁷ Праця В.Орлика носить актуальний та новаторський характер, в якій розкрито еволюцію податкової політики Російської імперії та її вплив на соціально-економічні процеси в українських губерніях, у тому числі стосовно купців. У працях О.Крижанівського подана характеристика економічного стану господарства церков, монастирів, взаємовідносин духовенства (білого та чорного) та пастви у соціально-економічній та торговельній сферах.⁵⁸

Місце українського ринку товарів та послуг першої половини ХІХ ст. виокремлюється за умов порівняння з російським ринком, що можемо почерпнути із праці О. Марченко.⁵⁹ У монографії О.Реєнта та О.Сердюка на широкому статистичному матеріалі встановлено зміни торговельного балансу України на початку ХХ ст.⁶⁰ А Б.Сікора зосередив увагу на встановленні тенденцій взаємодії російської влади та української економіки і підтвердив, що торговельний баланс залишався на користь Росії, у тому числі і в І половині ХІХ ст.⁶¹ У дослідженні І.Жиленкова в дискурсі інтересів російського капіталу виявлено закономірності зовнішньої торгівлі України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.⁶² Втрати і досягнення в соціальному та економічному розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. прослідкувала О.Бабічева, порівнявши реалії Російської та Австро-Угорської імперій.⁶³ О.Донік доклав дослідницьких зусиль для з'ясування значення купецтва України в імперському вимірі протягом ХІХ ст.⁶⁴

⁵⁷Водотика Т. Простір можливостей. Україна в добу заліза та пари. Київ: Кліо, 2018. 240 с.

⁵⁸Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України ХVІІІ – І пол. ХІХ ст. Київ: Вища школа, 1991. 127 с.; Крижанівський О.П., Плохій С.М.Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн.: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / гол. ред. С. В. Головка.Кн. 3. Кінець ХVІ - середина ХІХ століття. Київ: Либідь, 1994. 334 с.

⁵⁹Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу. Кропивницький: Полімед-сервіс, 2017. 340 с.

⁶⁰Реєнт О.П., Сердюк О.В. Торговельний баланс України на початку ХХ ст. Київ: ІіУ, 2018. 237 с.

⁶¹Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні. Київ: Економіка і право, 2003. 500 с.

⁶²Жиленкова І. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія. К., 2016. 668 с.

⁶³Бабічева О.С. Соціально-економічний розвиток України у складі Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина ХІХ –початок ХХ ст.). Кам'янське: ДДТУ, 2017. 235 с.

⁶⁴Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). Київ: Інститут історії України, 2008. 271 с.

Широку картину виробничих відносин та торгівлі України другої половини XVII – початку XX ст. змальовано у праці О.Реєнта, О.Гуржія, Н.Шапошникової.⁶⁵ До зміни підходів щодо обігу російської мідної монети на Правобережній Україні XVIII ст. призвело дослідження О.Потильчака.⁶⁶ Серед чинників, що спонукали до поширення російських грошей, а саме міграційних процесів, посилення військово-політичної присутності, вчений наполягає на виключній ролі транскордонної торгівлі. Геополітичні аспекти франко-російського протистояння на початку XIX ст. мали однією із основних причин контроль над міжнародним транзитом товарів, на чому й зупинилася у своєму дослідженні Ж.Іщенко.⁶⁷ Загальноукраїнський масштаб розвитку торгівлі досліджується давно, а на початку XXI ст. спонукав до появи історіографічних досліджень (Т. Гончарук).⁶⁸ З'являються праці присвячені окремим напрямкам торгівлі, в яких чільне місце займає інформація щодо торгівлі хлібом Правобережної України та зокрема Київської губернії (О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт,⁶⁹ Д. Решетченко).⁷⁰ О.Гордуновський, О.Гуржій, О.Реєнт наполягають на вагомій ролі торгівлі для об'єднання української народності. Окрему сторінку у розвитку української торгівлі першої половини XIX ст. займає торгівля цукром. На цій сторінці підприємницької діяльності, у тому числі, в Київській губернії зосереджувався Р.Буравченко.⁷¹

⁶⁵Гуржій О.І., Реєнт О.П., Шапошникова Н.О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ: ІУ, 2018. 365 с.

⁶⁶Потильчак О. Мідна російська монета у грошовому обігу Правобережної України у XVIII ст. (на матеріалах нумізматичних знахідок 2017 року з Трушків на Білоцерківщині). *Український нумізматичний щорічник*. 2018. Вип. 2. С.119 - 131.

⁶⁷Іщенко Ж.Франко-російське протистояння в Центральній та Південно-Східній Європі (кінець XVIII - початок XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2014. 20 с.

⁶⁸Гончарук Т.Г. Торговля України першої половини XIX ст. Історія вивчення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1998. 16 с.

⁶⁹Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII–на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.

⁷⁰Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Український історичний журнал*. 2007. №4. С.69-82; Його ж. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): рукоп. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. 210 с.

⁷¹Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.): рукоп. дис... канд.іст.наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 200 с.

Базу для порівняння залишають праці, які стосуються другої половини XIX ст. Саме соціально-економічному розвитку Київської губернії 1861-1917 рр. присвячена праця М.Казьмирчук.⁷² Актуальною є проблематика, заявлена А.Михайликом, Л.Баженовим, але їх висновки стосуються наступного хронологічного періоду.⁷³ Я.Мочернюк у своїй праці торкнулася підприємницької діяльності дворянства Київської губернії, але уже в пореформений період.⁷⁴ Важливе значення для усвідомлення місця окремих галузей виробництва і сфери послуг відіграла статистика.⁷⁵

Історія торгівлі знаходила інтерес серед наших сучасників (О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт), але їх дослідження стосувалося іншого українського регіону і дещо ширших хронологічних меж.⁷⁶ Ті ж особливості притаманні монографії Б.Змерзлого.⁷⁷

Окремими напрямками торгівлі, але в розрізі трьох губерній Південно-Західного краю займався Ю.Бойко.⁷⁸ Монографія Ю.Бойка присвячена висвітленню питань адміністративного устрою, системи управління, демографії, етноконфесійної та соціальної структур населення, економіки Правобережної України, у тому числі, і торгівлі. Дослідження Ю.Поліщука подає картину становища національних меншин Правобережної України в умовах етнічної політики Російської імперії.⁷⁹ Б.Гудь зосередив увагу на причинах та перебізі

⁷²Казьмирчук М.Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.): монографія. Київ: Логос, 2011. 399 с.

⁷³Михайлик А.О., Баженов Л.В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861-1914 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. 286 с.

⁷⁴Мочернюк Я.М. Дворянсько-поміщицьке господарство Київської губернії (1861-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2018. 20 с.

⁷⁵Чекотовський Е.В. Історія статистичної науки. Київ: Знання, 2015. 574 с.

⁷⁶Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О. Торговля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІУ НАНУ, 2017. 155 с.

⁷⁷Змерзлий Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX в. Симферополь: Феникс, 2014. 512 с.

⁷⁸Бойко Ю.М. Правобережна Україна в середині XIX ст. Історико-статистичні нариси: монографія. Вінниця: ВНАУ, 2020. 240 с.

⁷⁹Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

українсько-польських конфліктів XIX століття.⁸⁰ Біографічними даними насичена праця Л.Жванко, присвячена полонії в Україні.⁸¹ Вагомим досягненням праці є звертання до особистісного виміру історичного шляху поляків в Україні, у тому числі на Правобережжі. Наукові дослідження В.Брославського наглядно підтверджують дискримінаційну суть російської політики стосовно національних меншин, у тому числі стосовно поляків (на прикладі діяльності київського генерал-губернатора Д.Бібікова).⁸² А.Бойко-Гагарін залучаючи новітні методи для аналізу джерел, зосереджується на професійній приналежності фальшивомонетників середини XIX ст.⁸³ Ці методи важливі, якщо зважити, що явище фальшування мало місце і у торгівлі Київської губернії. В.Венгерська зосередила свою увагу на висвітленні питань кредитно-банківських відносин у тому ж регіоні.⁸⁴ Розвитку соціальної, економічної сфери Правобережної України в першій чверті XIX ст. присвятили свою працю Г.Казьмирчук та Т.Соловійова.⁸⁵ Комплексне дослідження створення та функціонування Київського генерал-губернаторства (1832-1914 рр.) здійснено В.Шандрою.⁸⁶ Важливим дослідженням з історії торгівлі, точніше купецького стану Києва та Київщини стала монографія І.Гуржій, О.Гуржія.⁸⁷ Підприємницький хист дворянства виписано у праці В.Перерви, який зосередив увагу на дослідженні господарського комплексу

⁸⁰Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX - першої половини XX століття: монографія. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 448 с.

⁸¹Żwanko L. Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX – początek XX wieku). *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. 2017. № 8. S. 21 - 46.

⁸²Брославський В. Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2005. Вип. 2. С. 41 – 46.

⁸³Бойко-Гагарін А. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. 2020. Вип. 41. С. 69 - 77.

⁸⁴Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 1997. 43 с.

⁸⁵Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.

⁸⁶Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ [б.в.], 1999. 427 с.

⁸⁷Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 284 с.

графів Браницьких.⁸⁸ Грунтовне біографічне дослідження київського міщанства здійснив В.Федоров, в якому знайшла місце інформація щодо станових переходів у купці.⁸⁹ Незважаючи на те, що хронологічні межі вищезгаданої праці дещо ширші, зміст залишається актуальним та затребуваним. Залученням широкого кола джерел вирізняється праця С.Мошенського, присвячена фінансовим центрам України в I половині XIX ст.⁹⁰ Автор зосереджується на змінах, які спровокували зростання ролі Києва як торговельного центру в 1860- роках. А.Черепанов вдало досяг завдань з аналізу історико-правових, соціокультурних вимірів Київської губернії I пол. XIX ст.⁹¹ Дослідник звернув увагу на характеристику купців у структурі суспільства губернії.

Історики зосереджували свою увагу на центрах торгівлі Правобережної України та Київської губернії, зокрема, в I пол. XIX ст. Культурному виміру міст Правобережної України присвятила свої дослідницькі пошуки О.Прищепа.⁹² Статус міста залежав в основному від рішення владних органів – саме на вказаному факторі наполягає О.Бондаренко.⁹³ Вагомими є праці сучасних дослідників (І.Гирич, М.Костриця, А.Горобчук, В.Киркевич, Є.Чернецький, І.Кривошея С.Монке, А.Петренко, Т.Кузнець, А.Карасевич, В.Кривошея, М.Бушин, О.Гуржій, А.Палій) присвячені окремим містам означуваного періоду: Києву,⁹⁴ Бердичеву,⁹⁵ Білій Церкві,⁹⁶ Умані,⁹⁷ Ржищеву,⁹⁸ Фастову.⁹⁹ Глибокі та

⁸⁸Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2010. 270 с.

⁸⁹Фёдоров В. Киевские мещане. 1717-1917 гг. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. 1012 с.

⁹⁰Мошенський С. Фінансові центри України і ринок цінних паперів індустріальної епохи. London: Xlibris, 2014. 503 с.

⁹¹Черепанов А.І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: рук. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.

⁹²Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М.Дятлик, 2019. 688 с.

⁹³Бондаренко О. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті XVIII – початку XX ст. у науковому дискурсі імперської доби. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 60. С. 24 - 34.

⁹⁴Гирич І.Б. Український Київ кінця XIX – початку XX століття. Культурологічний есей. Київ: Пенмен, 2017. 782+16 с.; Киркевич В. История Киева. Киев капиталистический. Харьков: Фолио, 2019. 395 с.

⁹⁵Костриця М. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси. Т.1. Житомир: Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, 2005. 190 с.; Горобчук А.

виважені підсумки тривалого процесу аналізу історичної урбаністики здійснив Я.Верменич, сформувавши основні підходи сучасної української теорії містознавства.¹⁰⁰ Окремий розділ пошуків вченого склав процес містоутворення в XIX ст. під егідою двоголового орла, де виокремлюються особні риси російського міста та чинники, які відрізняють міське поселення під владою Романових від європейських міст.

Значення євреїв у місцях їхнього проживання завжди було вагомим. Про умови проживання цього етносу в смузі осілості Російської імперії, у тому числі в Київській губернії писали Я.Рабінович,¹⁰¹ М.Шестопал,¹⁰² В.Яременко,¹⁰³ Л.Фінберг, В.Любченко,¹⁰⁴ О.Найман,¹⁰⁵ В.Примост,¹⁰⁶ П.-Р.Магочій,¹⁰⁷ Є.Чернецький,¹⁰⁸ Л.Бабенко.¹⁰⁹ Соціальному, професійному, освітньому, юридичному становищу єврейської меншини Правобережної України у першій

Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодення (історико-краєзнавчий нарис). Житомир, ПП «Рута», 2012. 232 с.

⁹⁶Чернецький Є. А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2012. 445 с.

⁹⁷Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.; Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.І. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. 262 с.; Кривошея І.І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII - перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 173 - 183.

⁹⁸Нариси з історії Ржищева / Сергійчук Л.В. та ін. Ржищів: Куріленко Д.В. 2013. 147 с.

⁹⁹Дросенко В.І. Фастівщина. Краєзнавчі розвідки. Фастів: ФДКМ, 2015. 264 с.

¹⁰⁰Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

¹⁰¹Рабінович Я.Й. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні. Київ: [б.в.], 1998. 360 с.

¹⁰²Шестопал М. Євреї на Україні: історична довідка. Київ: Оріяни, 2003. 218 с.

¹⁰³Яременко В.В. Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів. Київ: МАУП, 2003. 142 с.

¹⁰⁴Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред.: Леонід Фінберг, Володимир Любченко. Вид. 2-ге. Київ: Дух і Літера, 2008. 439 с.

¹⁰⁵Найман О.Я. Історія євреїв України: монографія. Київ: [б. в.], 2003. 495 с.

¹⁰⁶Примост В. Єврей - це фах: нариси історії євреїв в Україні: неполіткоректні історії. Київ: Темпора, 2014. 614 с.

¹⁰⁷Магочій П.-Р.Євреї та українці. Тисячоліття співіснування / пер. з англ. О. Форостина; ред. укр. вид. В. Падяк. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. 313 с.

¹⁰⁸Євреї Білої Церкви (середина XIX - початок XX ст.): просопографічний довідник / уклад. Євген Чернецький. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2018. 732 с.

¹⁰⁹Бабенко Л. Історія єврейської громади Ржищева. Євреї Лівобережної України. Історія та сучасність. Чернігів: Лозовий В.М., 2018. С.142.

половині XIX столітті присвятив свою працю О.Беренштейн.¹¹⁰ Вчений застосував своєрідний підхід до встановлення чисельності євреїв, які мали професійне відношення до торгівлі. На думку автора, не варто відносити до торговців тих євреїв, що продавали виготовлені власними руками товари. Але вагомою залишається та складова дослідження, що стосується дискримінаційної політики Російської імперії щодо євреїв. Цікавою є праця О.Скус,¹¹¹ яка стосується уманського єврейства. Автор виявила, що Умань у XVIII – на початку XIX ст. була в основному заселена євреями.

Питання постійної та періодичної торгівлі, внутрішньої та зовнішньої торгівлі, змін купецького прошарку, тарифної політики Російської імперії знайшли своє відображення в узагальнюючих працях.¹¹²

Виключній ролі української держави для провадження суспільних процесів, скеровування організаційних, інтелектуальних, дослідницьких процесів присвячені праці українських істориків, що зосереджувалися на дослідженні наукового доробку вчених державницького напрямку української історіографії. Історіографічні праці останніх років лише посилюють переконання у закономірності існування національної держави (Дашкевич Я.,¹¹³ Ю.Пінчук,¹¹⁴ І.Тукаленко,¹¹⁵ І.Гирич,¹¹⁶ Д.Бурім,¹¹⁷ Я.Пеленський,¹¹⁸ В.Коцур, А.Коцур,¹¹⁹

¹¹⁰Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII-першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 1995. 20 с.

¹¹¹Скус О. Конфесійні конверсії євреїв Уманщини в XIX ст. *Київська старовина*. 2010. № 3. С. 38 - 50.

¹¹²Лановик Б., Матисякевич М., Матейко Р. Економічна історія України і світу: підручник / ред. Б. Д. Лановик. Київ: Вікар, 2006. 495 с.

¹¹³Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 65 - 85.

¹¹⁴Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Харків: Авеста, 1995.

¹¹⁵Тукаленко І. Проблема держави в історіософській концепції В.Липинського в контексті європейської консервативної думки: автореф. дис. ... канд. філос. Наук: 09.00.05. Київ, 1998. 16 с.

¹¹⁶Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії. Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 47 - 64.

¹¹⁷Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.Дорошенка в еміграції (1919-1951): автореф. ... дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 20 с.

В.Масненко,¹²⁰ О.Ясь,¹²¹ В.Капелюшний¹²²), незважаючи на комплекс заходів по нівелюванню та знищенню українських провідників, засобів, потенціалу зусиллями іноземних держав. Про цілеспрямованість заходів російської держави на шляху недопущення відновлення української державності свідчить її економічна та торговельна політика, яка була скерована на визиск людських, виробничих ресурсів, надр, у тому числі і щодо Київської губернії у першій половині XIX ст.

Встановленню основних чинників та факторів торговельних процесів Київської губернії I половини XIX ст. сприяє поява низки праць теоретико-методологічного характеру (Л. Зашкільняк,¹²³ О. Реєнт,¹²⁴ В.Тельвак,¹²⁵ В. Підгаєцький,¹²⁶ В.Потульницький,¹²⁷ Я. Верменич,¹²⁸ О. Удод,¹²⁹ В. Орлик,¹³⁰ О.

¹¹⁸Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 139 - 142.

¹¹⁹Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.; Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 423 с.

¹²⁰ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX – перша третина XX ст. Київ-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.

¹²¹Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*. 1999. Вип. 7. С. 286 - 313.

¹²²Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 - 1921 рр.). Київ: Олан, 2003. 608 с.; Капелюшний В. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку. Київ: АПСВ, 2005. 192 с.

¹²³Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Л. : ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 228 с.

¹²⁴Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 3 - 22.

¹²⁵Тельвак В. Історіософія та методологія. Дрогобич: Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка, Дрогобицький осередок Українського Історичного Товариства ім. М.Грушевського, 1999. Ч. 1 : Історіософія. [Б. м.] : [б.в.], 1999. 106 с.

¹²⁶Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? Україна модерна. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. Ч. 4-5. 2000. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Problemy%20istoriohrafiji/1-PIDHAJETSKYI%20Vitaliy.htm> (дата звернення: 28.12.2020).

¹²⁷Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.

¹²⁸Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.

¹²⁹Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 55 - 67.

Сухий,¹³¹ С. Орлик,¹³² О.Бетлій¹³³). Окремо слід згадати працю А.Мазараки, в якій увагу зосереджено на теоретичному сегменті історико-економічних пошуків торговельної цивілізації та «економічної людини».¹³⁴ У вказаних дослідженнях не тільки пропонуються дієві наукові методи дослідження, але й окреслюються перспективи міждисциплінарного історико-економічного напрямку.

Отже, історіографію досліджуваної теми, враховуючи особливості праць істориків, яких відносять до української історіографії, запропоновано поділити на п'ять періодів.

Перший період - середина XIX ст. – це період, який представлений працями істориків, що заклали національні основи для вивчення теми. У роботах переважили краєзнавчі та статистичні дослідження.

Другий період - остання чверть XIX - початок XX ст. – період, який остаточно утверджує українську національну історичну науку як окрему, тобто за межами російської, польської та австро-угорської історіографій. Для робіт дослідників торговельної проблематики властивий перехід від одноосібної праці до колективних практик. Набутий джерельний матеріал вчені уже використовують для узагальнень, зокрема, щодо географічного (губернського) перерозподілу податкових надходжень в межах імперії.

Третій період – це 20-ті - початок 30-х рр. XX ст., коли під натиском збройних сил більшовицької Росії Україна втратила незалежність та потрапила під владу тоталітарного режиму. Однак розвиток національної історіографії продовжився аж до періоду масових більшовицьких репресій. Вчені дійшли до

¹³⁰Орлик В. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187 - 195. Орлик В. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 59 - 64.

¹³¹Сухий О. Сучасні школи історіописання в Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 710 - 723.

¹³²Орлик С. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології*. 2019. Том. 2 (27) Вип 2. С. 5 - 27.

¹³³Бетлій О. Міська історія: окреслення дослідницького поля. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. 2018. Вип. 26. С. 9 - 17.

¹³⁴Мазараки А. *Торговля: история, цивилизация, мораль*. Киев: Книга, 2010. 624 с.

висновків про колоніальне, залежне становище української економіки, що спричиняла затребуваність вивізної (поза межі України) торгівлі, що мала сировинний характер. У працях дослідників йшлося про те, що українські виробники торгували або сировиною, або товарами з первинною обробкою.

Четвертий період – 30-80-х рр. ХХ ст. – час появи енциклопедій історичних знань як в діаспорі, так і в УРСР, поширення низки ідеологем, які перетворили історичну науку на догматичну. В умовах глибокої кризи української радянської історіографії, вчені рухалися лише в річищі дозволеної формаційної парадигми. Економічні процеси I половини ХІХ ст. у працях істориків розглядалися як прояв кризи феодально-кріпосницької системи.

П'ятий період - або сучасний, період започаткований на рубежі 80 - 90-х рр. ХХ ст. і пов'язаний з відновленням державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії. За короткий відрізок в Україні постала нова генерація молодих істориків, які осмислюють українську й зарубіжну історію з точки зору сучасних методологічних підходів.

Для праць російської історіографії першого періоду (до 1861 р.), дотичних до теми торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр., притаманні зосередженість на матеріалах загальноімперських та статистичних досліджень (К.Герман,¹³⁵ Е.Зябловський,¹³⁶ К.Арсеньєв,¹³⁷ І.Штукенберг,¹³⁸ І.Горлов¹³⁹,

¹³⁵Герман К. Статистическое исследование относительно Российской империи. Ч.1. С.-Петербург: При Императорской Академии наук, 1819. 326 с.

¹³⁶Зябловский Э. Русская статистика: В 2 ч. Ч.1. С.-Петербург: Типография Медицинского департамента Министерства внутренних дел, 1832. 202 с.

¹³⁷Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. Ч. 1: О состоянии народа. С.-Петербург: В типографии Императорского Воспитательного дома, 1818. 245 с.; Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. Ч. 2: О состоянии правительства. С.-Петербург: В типографии Императорского Воспитательного дома, 1819. 286 с.; Арсеньев К. Статистические очерки России. С.-Петербург.: Тип. Имп. Акад. наук, 1848. 503 с.

¹³⁸Описание Киевской губернии. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Т.2. Описание 21 губернии, Закавказского края, Великого княжества Финляндского, Царства Польского и Сибири, с дополнением к предыдущим статьям и смесь. С.-Петербург: В типографии И.И.Глазунова и комп., 1858. разн.пагин. С. 1 - 17.

¹³⁹Горлов И. Обзорение экономической статистики России. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1849. - С. 163.

Л.Тенгоборський¹⁴⁰), які давали можливість визначити показники в вимірах Російської імперії стосовно демографії, сільського господарства, промислового виробництва, обсягів видобутку корисних копалин, розмірів зовнішньої та внутрішньої торгівлі. Реформування в галузі оподаткування купців, економічне, фінансове становище держави, джерела надходжень виписані міністром фінансів Є.Канкріним.¹⁴¹ У праці міністра для навчання майбутнього імператора Олександра окреме місце відведено питанню регіональних особливостей горілчаних відкупів. Так, зокрема, у привілейованих губерніях, у тому числі Київській, замість мита з продажу вина влада організовувала збір винного мита з кожної ревізької душі, право вільної торгівлі вином надавалось поміщикам. Дані щодо економіко-географічного розміщення необхідних для армії ресурсів досліджено та надруковано з ініціативи військових.¹⁴² У окремому 10 томі надруковано важливу інформацію щодо правобережних губерній України, у тому числі стосовно торгівлі, ярмарок, гостинних дворів та ін. Вагоме значення для розкриття місця зовнішньої торгівлі в економіці Російської держави мали зовнішньоторговельні збірники,¹⁴³ які узагальнювали провідні вчені того часу (Г.Небольсин),¹⁴⁴ (А.Семенов)¹⁴⁵. Окремі галузі економіки також були предметом опису дослідників Російської держави, зокрема сільського господарства, продукти якого мали найбільший попит, як всередині держави, так і закордоном,¹⁴⁶ ціноутворення (А.Єгунов).¹⁴⁷ Значення кредитно-банківських установ в Російській імперії та закордоном встановив Г.Небольсин, зважаючи на зростаючу потребу в

¹⁴⁰Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. Ч.1. Москва: В Университетской типографии, 1855. 218 с.

¹⁴¹Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. С.-Петербург, 1880. С.29.

¹⁴²Военно-статистическое обозрение Российской империи. Том X. Часть 1. Киевская губерния. С.-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848. 333с.

¹⁴³Государственная внешняя торговля в разных ее видах. С.-Петербург, 1826-1861. 116 с.

¹⁴⁴Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. Ч.2. С.-Петербург: В типографии Департамента внешней торговли, 1850. 495 с.

¹⁴⁵Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.). Ч. 1. С.-Петербург: Типография И.П.Глазунова и компании, 1859. 307 с.

¹⁴⁶Обзор действий департамента сельського хазяйства с 1844 по 1854 гг. Ч. 1. С.-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1855. 697 с.

¹⁴⁷Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности. Москва: Университетская Типография, 1855. 80 с.

запозиченнях.¹⁴⁸ На впливові неврожаїв щодо зміни ціни хліба зосереджувалися Д.Шелехов,¹⁴⁹ А.Заболоцький,¹⁵⁰ Ф.Дурасов.¹⁵¹ Розрахункам виробничих витрат на посів, обробку ґрунту, збір врожаю присвячені праці, що розкривають економічні складові сільськогосподарського виробництва.¹⁵² Внутрішній торгівлі присвячено працю І.Аксакова, який зупинився на дослідженні українських ярмарок Лівобережжя.¹⁵³ Стан міст Російської імперії досліджено у багатотомному виданні, в якому знайшлося місце і для міських поселень Київської губернії.¹⁵⁴

Другому періоду російської історіографії торгівлі Київської губернії властиві фактори, що впливали на європейську історіографічну ситуацію, яка характеризувалася переважанням позитивізму. В другій половині ХІХ ст. питаннями, дотичними до проблеми історії торгівлі займалися як історики (А.Скребицький)¹⁵⁵, так і економісти, фінансисти (Ю.Филипов)¹⁵⁶, статистики (М.Столпянський)¹⁵⁷, фахівці з історії митної та промислової, торговельної

¹⁴⁸Неболсин Г. Банки и другие кредитные установления в России и иностранных землях. С.-Петербург: Типография Фишера, 1840. 286 с.

¹⁴⁹Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. С.-Петербург: Вольное экономическое общество, 1842. Ст. 1. С. 4.

¹⁵⁰Заболоцкий А. Причины колебания цен в России. Отечественные записки. 1847. Т. 52. Отд. IV. С. 20 - 23.

¹⁵¹Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. С.-Петербург, 1845. С. 5 - 7.

¹⁵²Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. С.-Петербург: Типография И. Воробьева, 1837. С. 190, 199; Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов. *Сельское хозяйство*. 1860. № 1.

¹⁵³Аксаков И.С. Исследование о торговле, украинских ярмарках. С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1858. 583 с.

¹⁵⁴Городские поселения в Российской империи. Т. 2: Вятская губерния, Гродненская губерния, Донского войска земля, Екатеринославская губерния и Таганрогское градоначальство, Енисейская губерния, Забайкальская область и Кяхтинское градоначальство, Иркутская губерния, Казанская губерния, Калужская губерния, Киевская губерния, Ковенская губерния, Костромская губерния. С.-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1861. С. 391.

¹⁵⁵Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. Т.2. Ч.1. Бонн на Рейне: Печатано в Тип. Ф. Крюгера, 1863. 715 с.

¹⁵⁶Филипов Ю.Д. Банки. Очерк теории, политики и истории банкового дела. С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1904. 52 с.

¹⁵⁷Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края. В топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. С.-Петербург: В типографии Гогенфельдена и К., 1866. 200 с. + карт.

політики (В.Витчевський),¹⁵⁸ промисловості,¹⁵⁹ кредитування (І.Кауфман,¹⁶⁰ В.Безобразов¹⁶¹), біржових операцій,¹⁶² ціноутворення (Ц.Гедройц)¹⁶³, торгівлі (Ю.Янсон¹⁶⁴, Ф.Лукашевич,¹⁶⁵ К.Котельников,¹⁶⁶ І.Рудченко¹⁶⁷). Фундаментальна праця І.Бліоха¹⁶⁸ та М.Боголепова¹⁶⁹ переконливо доводила зростання заборгованості основних станів Російської імперії перед державою, а держави перед закордонними банками у ХІХ ст. Встановлення ефективності управлінських рішень графа І.Канкріна на чолі міністерства фінансів стало предметом дослідження І.Божерянова.¹⁷⁰ В.Безобразов констатував про те, що банківський кредит, який так необхідний торгівлі, для народного господарства визнавався шкідливим, тому що спонукав до зростання боргів, ускладнював отримання позик державою. Сфера банківського кредиту розглядалася, як така, що перебуває лише

¹⁵⁸Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. С.-Петербург: издание Д. А. Казлицына и Ю. Д. Филиппова, 1909. 362 с.

¹⁵⁹Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.3. С.-Петербург: В типографии В.Н. Майкова, 1867. 656 с.

¹⁶⁰Кауфман Илл. Обзор проектов вышедших в 1861-78 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России. С.-Петербург, 1878. 78 с.

¹⁶¹Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. С.-Петербург: Имп. Акад. наук, 1867. 31 с.

¹⁶²Безобразов В. Биржевые операции. Москва: Типография т.Волкова и комп., 1856. 80 с.; Филипов Ю.Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции. С.-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. 216 с.

¹⁶³Гедройц Ц.А. О причинах понижения цен на хлеб и все сырые продукты. Вильна: Типография А.Г.Сыркина, 1894. 23 с.

¹⁶⁴Янсон Ю. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Югозападных губерниях: Читано в торжественном собрании В. Э. Общества 31 октября 1868 г. С.-Петербург: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1868. 20 с.

¹⁶⁵Лукашевич Ф.А. Очерки проимышленности и торговли в России. Харьков: Типография М.Зильбергера, 1877. 146 с.

¹⁶⁶Котельников К. Справочная книга к торговым постановлениям с хронолитографированными картами Европейской и Азиатской России. С.-Петербург: Издание картографического заведения А.Ильина, 1877. 351 с.

¹⁶⁷Рудченко И. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1893. 423+78 с.

¹⁶⁸Блиох И.С. Финансы России ХІХ столетия. История – статистика. Т.1. С.-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1882. 292 с.; Блиох И.С. Финансы России ХІХ столетия. История – статистика. – Т.2. С.-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1882. 295 с.

¹⁶⁹Боголепов М.И. Государственный долг. С.-Петербург: издательство О.Н.Поповой, 1910. 570 с.

¹⁷⁰Божерянов И.Н. Граф Егор Францевич Канкрин. 1774-1845. Его жизнь. Литературные труды и Двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. С.-Петербург: Издание графа И.Канкрин, 1897. 250 с.

під контролем уряду і для фінансової допомоги державі. Вагомим внеском у дослідження економіки та торгівлі губернії стали результати опису стану міст.¹⁷¹ Дослідники серед інших питань, зупинялися на вивченні міського самоврядування (І.Дитятин,¹⁷² К.Пажитнов¹⁷³). Питання соціології торгівлі також були у фокусі зацікавлені істориків сільського господарства (І.Бікерман),¹⁷⁴ хлібної торгівлі (П.Лященко).¹⁷⁵ Значної уваги надавалося вивченню періодичної торгівлі Росії.¹⁷⁶ У зв'язку із значенням їх для бюджету окремим напрямом торгівлі надавалося великої уваги (М.Федоров,¹⁷⁷ П.Спаський,¹⁷⁸ О.Левицький).¹⁷⁹ В.Шульгин написав працю присвячену Правобережній Україні 1838-1863 рр., де враховано значення торгівлі для розвитку краю.¹⁸⁰ Окреме місце відведено дослідженню законодавчого забезпечення правового становища євреїв в Російській імперії (Ф.Леонтович,¹⁸¹ Н.Голіцин,¹⁸² В.О.Леванда,¹⁸³ М.І.Миш¹⁸⁴). В умовах жорсткої

¹⁷¹Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. Ч. 1. С.-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863. 909 с.

¹⁷²Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). Т. II. С.-Петербург: В Тип. Г.В. Фальк, 1875. 565 с.

¹⁷³Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. С.-Петербург: Издание М. И. Семенова, 1913. 144 с.

¹⁷⁴Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. С.-Петербург: Типография Л.Я.Гинзбурга, 1912. 56 с.

¹⁷⁵Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно – статистическое исследование. С.-Петербург: Издание Министерства торговли и промышленности, 1912. 656 с.

¹⁷⁶Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. С.-Петербург: Типография редакции периодических изданий министерства финансов, 1914. 60 с.

¹⁷⁷Федоров М.П. Хлебная торговля в главнейших русских портах и Кенигсберге. Москва, 1888. 128 с.

¹⁷⁸История торговли и промышленности в России / под ред. П. Х. Спасского. С.-Петербург, 1910-1914. История торговли в России с Петра Великого до начала XX века. Период 4-6-й. Т. 1. Вып. 5. 1912. С. 57 - 96.

¹⁷⁹Левицкий Ал. Правила о торговле крепкими напитками. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1892. 251 с.

¹⁸⁰Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 – 1863). Киев: Университ. типография, 1864. 254 с.

¹⁸¹Леонтович Ф.И. Исторический обзор постановлений о евреях в России. *Сион*. 1861. № 22. С. 341 – 345.

¹⁸²Голыцын Н. История русского законодательства о евреях. С.-Петербург, 1885. 1117 с.

¹⁸³Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. С.-Петербург: Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.

¹⁸⁴Мыш М.И. Сборник действующих Законов о евреях. С.-Петербург, 1909.

конкуренції та правових утисків єврейській громаді імперії вдавалося досягати вагомих економічних, освітніх, соціальних результатів, що змушували уряд змінювати закони та постанови (Р.Кулишер,¹⁸⁵ С.Дубнов,¹⁸⁶ І.Берлин¹⁸⁷).

Встановлення радянської (більшовицької) влади в Росії в 1917 р. призвело до змін у політичному, економічному, ідеологічному, інтелектуальному становищі в державі. Влада більшовиків в перші роки свого існування декларувала відмову від товарно-грошових відносин, торгівлі, перехід до безпосереднього розподілу благ. Ставлення влади до суспільних відносин, економічної діяльності та торгівлі знайшло відображення у працях вчених радянської доби, творчість яких потрапила до третього періоду (1917-1991 рр.) історіографії питання торгівлі Київської губернії.

У працях радянських вчених розкривалися, як загальні соціально-економічні зміни, так і тенденції у розвитку торгівлі Російської імперії в I половині XIX століття. Економічні зміни формували політичне обличчя держави, у тому числі у першій половині XIX ст.,¹⁸⁸ зокрема, окремі історики наполягали на виключному впливі економічних змін на суспільні (М.Рубинштейн),¹⁸⁹ в 1920-х роках стала популярною запропонована М.Н. Покровським концепція «торговельного капіталу», який почав розвиватися в Московії з XVII ст.¹⁹⁰ Саме у дискусії з поглядами М.Н.Покровського формувалися основні історико-економічні підходи до вирішення питань особливого економічного поступу суспільства Російської імперії в XIX ст. Протилежні позиції в обговоренні вказаних питань в 1920-х-1930-х роках обійняли М.М. Ванаг,¹⁹¹ С.Л. Ронин¹⁹² та ін. «денаціоналізатори» та

¹⁸⁵Кулишер Рув. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет. 1838-1888. Киев: [б.и.], 1896. 89 с.

¹⁸⁶Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе. С.-Петербург: Тип. т-ва "Общественная польза", 1907. 370 с.

¹⁸⁷Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории Русского государства. Петербург: Книгоиздательство «Еврейская историческая библиотека», 1919. 200 с.

¹⁸⁸Рожков Н.А. Экономическое развитие России в первой половине XIX века. История России в XIX в. СПб., б.д. 639 с.

¹⁸⁹Рубинштейн Н.Л. Экономическое развитие России в начале XIX в. как основа движения декабристов. *Каторга и ссылка*. 1925. № 8 (21). С. 28-29.

¹⁹⁰Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. Москва: Междунар. кн., 1947. 404 с.

¹⁹¹Ванаг Н.Н. О характере финансового капитала в России. М., 1930

«націоналізатори», найактивнішими з яких стали Й.Ф. Гиндин,¹⁹³ Є.Л. Грановський¹⁹⁴ та ін. Для «денаціоналізаторів» вагомим аргументом для пояснення недостатньої конкурентності російської економіки була її залежність від іноземного фінансового капіталу, а для «націоналізаторів» таким чинником стала неповна збалансованість інвестиційної активності російських банків і динаміки промислового розвитку. Але найвпливовішим арбітром у цій дискусії виступив Й. Сталін, який використав фінансово-економічну історію Росії як доказ можливості побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні¹⁹⁵.

Десятиліттями, зважаючи на домінування «культу особи» ніхто не піддавав сумніву вказані погляди. У світлі вказаних поглядів здійснювалися подальші дослідження соціально-економічних процесів ХІХ ст. Вагоме значення для формування загальної картини економічного життя несуть узагальнюючі роботи, зокрема, С.Струміліна,¹⁹⁶ П.Лященко.¹⁹⁷ Вплив неврожаїв на природній рух населення розкрито в праці В.Зайцева.¹⁹⁸ Окремі моменти історії сільськогосподарського виробництва висвітлені в праці В.Яцунського.¹⁹⁹ Розвиток взаємовідносин у місті, соціальне життя, економічні обставини міщан, міське самоврядування у передреформеній Росії.²⁰⁰ Синтетичне бачення російського міста як документа культури було притаманне для праць М.Анциферова.²⁰¹ Місто розглядалося як фундамент і підстава соціальних процесів. В.Дяков, І.Міллер,

¹⁹²Ронин С.Л. Иностранный капитал и русские банки. Москва: Изд-во Коммун. ун-та им. Я.М. Свердлова, 1926. 143 с.

¹⁹³Гиндин И.Ф. Банки и промышленность России до 1917 года. К вопросу о финансовом капитале в России. Москва; Ленинград: Промиздат, 1927. 208 с.

¹⁹⁴Грановский Е.Л. Монополистический капитализм в России. Москва: Прибой, 1929. 168 с.

¹⁹⁵Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР. Б.м.: Госполитиздат, 1952. 94 с.

¹⁹⁶Струмилин С.Г. Очерки советской экономики. Москва: Гос. соц-экон. изд., 1930. 534 с.

¹⁹⁷Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Т. I. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. 4 изд. Ленинград: Прибой, 1925. 276 с.

¹⁹⁸Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения. Влияние неурожаев на народное хозяйство России. Ч. 2. Москва, 1927. С. 3 – 59.

¹⁹⁹Яцунский В.К. Основные моменты истории сельскохозяйственного производства в России с XVI века до 1917 года. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. Кишинев, 1966. С. 44–64.

²⁰⁰Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 559 с.

²⁰¹Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Ленинград: Сеятель, 1926. 151 с.

В.Фрейдзон зважаючи на тенденції економічного розвитку країн Центральної та Південно-Східної Європи, виокремили закономірності соціального поступу.²⁰² Дослідження П.Хромова містить чисельну інформацію про закономірності властиві російській економіці імперської доби.²⁰³ Автор зупинявся на змінах юридичного, фінансового, майнового становища станів, дотичних до торгівлі Російської імперії.

Питання розвитку торгівлі Російської імперії піднімалися у часи радянської історіографії. Зокрема, І.Кулішер написав ґрунтовну працю щодо торгівлі Росії, в якій на тлі всієї держави знайшлося місце і для Київської губернії.²⁰⁴ Не втратила своєї актуальності й окремі аспекти праці А.Половнікова.²⁰⁵ Багатий документальний матеріал щодо торгівлі Росії в ХІХ столітті наведено у праці В.Яковцевського, але автор в основному працював з матеріалами російських губерній.²⁰⁶ С.Покровський зосередив свою увагу на зовнішній торгівлі та зовнішній торгівельній політиці Росії, якій цілком були підпорядковані торговельні справи Київської губернії.²⁰⁷ Митній політиці російської держави присвятив свої праці В.Поляков,²⁰⁸ з яких яскраво прослідковується вплив прерогатив держави у царині митних зборів на губернський рівень, зокрема у Київському регіоні. Базу для порівняння становлять праці, в яких розкриваються особливості торгівлі в І половині ХІХ ст. ширших регіонів.²⁰⁹ Взаємовплив

²⁰²Дьяков В. А., Миллер И. С., Фрейдзон В. И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1982. С. 368 с.

²⁰³Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. 551 с.

²⁰⁴Кулишер И.М. Очерки истории русской торговли. Петербург: Атеней, 1923. 326 с.

²⁰⁵Половников А.П. Торговля в старой России. Москва: Госиздат, 1958. 100 с.

²⁰⁶Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. 203 с.

²⁰⁷Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. Москва: Международная жизнь, 1947. 403 с.

²⁰⁸Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII–первая четверть XIX в.): автореф. дис....канд. ист. наук. Ленинград, 1976. 48 с.

²⁰⁹Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1963. 192 с.

експорту збіжжя та внутрішніх цін в Російській імперії досліджував Б.Миронов.²¹⁰ Процес накопичення капіталу та впливу російської держави на кредитно-фінансові відносини досліджував І.Гіндін.²¹¹ Вчений відзначав значення прямого втручання держави з метою вигоди крупних підприємств і банків та широкого їх фінансування.²¹² Розвиваючи ці ідеї В.Бовикін, наголошував на тому, що держава підлаштовувала систему фінансово-кредитних закладів для забезпечення стабільності політичного механізму, заснованого на відтворення феодальної правлячої еліти та на міцному воєнно-правоохоронному апараті.²¹³

Праці четвертого періоду російської історіографії (з 1991 р.) із заявленої проблеми уже позбулися негативних нашарувань щодо підприємництва та торгівлі. У 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. російська історіографія визначала за необхідне віддати належне зовнішній політиці і зокрема її чорноморському вектору, який у ХІХ ст. забезпечував левову частку торгівельних зв'язків України зі світом.²¹⁴ Саме у зв'язку із необхідністю захисту інтересів держави, провідний бюрократичний прошарок великого значення надавав розширенню зовнішньої торгівлі Росії.²¹⁵ У праці О.Лобас та М.Савченка досліджено зовнішньоторговельну та митну політику Російської імперії початку ХІХ століття.²¹⁶ Автори відзначили вплив зміни виробничих стосунків на розміри та особливості провадження зовнішньої торгівлі. Враховано зростання ролі Азово-Чорноморської торгівлі на початку ХІХ століття. Дослідженням ролі російського купецтва, організації торгівлі, кредитування, банків, оподаткування,

²¹⁰Миронов Б.Н. Экспорт русского хлеба во второй половине XVIII – начале XIX в. *Исторические записки*. 1974. Т. 93. С. 149 - 188. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). Ленинград: Наука, 1985. 301 с.

²¹¹Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Москва: Госфиниздат, 1948. 453 с. С.62.

²¹²Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 годы). Москва: Госфиниздат, 1960. 415 с.

²¹³Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 295 с.

²¹⁴Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918. Москва: РОССПЭН, 2004. 496 с.; Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / под ред. Л.Нежинского. Москва: Международные отношения, 1999. 558 с.

²¹⁵Томпсон С.Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX с.: организация и финансирование. Москва: РОССПЭН, 2008. 471 с.

²¹⁶Лобас Е.В. Внешнеторговая и таможенная политика Российской империи начала XIX века: монография. Москва: РИО Российской таможенной академии, 2017. 182 с.

пільг, тарифів, на різноманітних етапах розвитку держави, у тому числі в ХІХ столітті.²¹⁷

Продовжувалися дослідницькі пошуки і у проблематиці урбаністики. Праці В.Глазичева виявилися кроком до досягнення економічних укладів, що змінювалися в Росії, а вагомими факторами цих процесів названо освоєння простору, регульоване розвитком міст.²¹⁸ В.Глазичев не втомлювався наголошувати на нерозвинутості торговельної галузі в провінційних російських містах.²¹⁹ Російські вчені займалися дослідженням становлення та розвитку провінційних міст в середині ХІХ с. (О. Белов)²²⁰. На значенні міста для становлення культури як явища у своїх працях наполягав М.Каган.²²¹ Вчений виокремлював чотири вагомні фактори, які обумовлювали культурне життя міста: географічний фактор, соціальний статус міста, архітектурний вигляд міста та естетично-художній фактор. Демографічний, соціальний та економічний розвиток російських міст в 1740-1860 рр. досліджував Б.Миронов, висуваючи твердження про те, що до середини ХІХ ст. російське місто перетворилося в промислово-торговельний центр, а до початку ХХ ст. – в промислово-торговельний і культурний центр.²²² Із такими висновками не погодилася Лідія Кошман. Л.Кошман розглядаючи місто як поліфункціональний організм, стверджує про творчий потенціал геокультурного простору міста, яке виступало мірилом рівня

²¹⁷Королева С. Торговое сословие России: Купцы. Ремесленники. Торгующие крестьяне. Предприниматели. Промышленники. Банкиры: Истоки. Традиции. Формы. Преобразования. Государственное регулирование. Экономические реформы. Землепользование. Доходы. Налоги. Сборы. Пошлины. Штрафы. Цены. Тарифы. Москва: Типография Профиздат, 1998. 254 с.

²¹⁸Глазичев В.Л. Город без границ. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2011. 400 с.

²¹⁹Глазичев В.Л. Город России на пороге урбанизации. Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. 352 с.

²²⁰Белов А.В. Русский провинциальный город в середине ХІХ века. Формы и функции городского развития. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки.* 2009. № 4. С. 19 - 23.

²²¹Каган М. С. Культура города и пути ее изучения. Город и культура: сб. науч. тр. С.-Петербург: СПбГИК им. Крупской, 1992. 169 с. С. 15-34.

²²²Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 266 с.; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало ХХ в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 1. С.-Петербург: Дм. Булавин, 2000. 548 с.

культури. У дослідженні історикині зосереджено увагу на історії міщанства, і його ролі в формуванні культурного простору, станові інформаційної системи як найважливішого чинника культурного простору і інтенсивність її розвитку в ХІХ столітті.²²³ Тобто, особлива увага відводиться соціальній історії, соціокультурним аспектам в історичному розвитку міста. Вкрай вагомою визначено таку типологічну ознаку російського міста як адміністративний статус. Також відзначено, що провінційне місто було малим містом, тому не встигло на середину ХІХ ст. перетворитися на промисловий центр.

Виробничий та торговельний потенціал малих містечок Правобережної України, як і усієї смуги єврейської осілості, у більшості, визначали євреї. Про вагомість єврейського чинника, зокрема, в Київській губернії засвідчують пошуки Н.Юхневої.²²⁴ На єврейському чиннику формування містечкового середовища на тлі історії російських євреїв зосереджували свою увагу Ю.Гессен.²²⁵ Досягнення єврейських банкірів ставали достатньою підставою для виключень із імперського законодавства про смугу осілості. Найбільші банкіри здобували право проживання як у обох столицях імперії, так і в Києві. Звернення до масових комплексів джерел дало можливість С.Саломатиній присвятити наукову працю виявленню і структуризації грошових потоків в економіці, масовим операціям кредитування клієнтів, обслуговування внесків.²²⁶ Російська вчена підтверджує на підставі архівних даних Київської губернії, що населення та торговельний люд користало із депозитних програм державних банків, але перекази засвідчували усю географічну палітру від Парижу до Санкт-Петербургу і Москви. Багатолітні дослідження потребують узагальнення у формі історіографічних праць, зокрема,

²²³Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.

²²⁴Юхнева Н. Мы были...Мы жили... / О расселении евреев-ашкенази в России. *Вестник еврейского университета в Москве*. 1992. №1. С. 75 – 82.

²²⁵Гессен Ю. История еврейского народа в России. т. 1-2. Л., 1925-27; М.-Иерусалим, 1993.

²²⁶Саломатина С.А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864—1917 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 304 с.

стосовно історії галузі грошово-кредитних відносин.²²⁷ Доробок Е.Бруханчика виявив основні підходи російської історіографії другої половини XIX – початку XX століття щодо кредитно-фінансової системи Російської імперії. Домінування державно-економічних догм спричиняли реформи, які розглядалися як тимчасова поступка на шляху посилення державного механізму. Сучасний вчений В.Мау вкотре наголошує на виключній ролі держави в проведенні економічних реформ та створенні передумов для суспільних криз, породжених патерналістською тематикою.²²⁸

У російської історіографії, дотичній до питання торгівлі Київської губернії виділено наступні періоди:

1 період - праці вчених, які надруковано у досліджуваній нами період (до 1861 р.). Для концептуальних підходів науковців притаманні домінування держави над громадою, громади над людиною, співпадання державного інтереси із імператорським, стабільність держави розглядалася у воєнно-феодалному аспекті; держава підпорядкувала воєнно-феодалним основам усі суспільні інтереси, у тому числі розвиток національних меншин, розвиток станів, зокрема, пов'язаних із торгівлею; але й за таких умов відбувався розвиток і зростання складових торговельного капіталізму; торгівля Київської губернії I половини XIX століття розглядалася як поле для реалізації державних інтересів на території з глибокою неросійською традицією та схильністю до співробітництва із європейськими державами;

2 період - праці науковців, оприлюднених після 1861 р. до 1917 р. В умовах становлення в Російській імперії державно-монополітистичного капіталізму для історико-економічних праць властиво було розглядати тодішній і попередній економічний розвиток як попередню підготовку та подальший розвиток суспільних, особистих, економічних свобод підданого, дарованих владою задля

²²⁷Бруханчик Е.А. Российская дореволюционная историография истории кредитно-финансовой системы Российской империи (1861 - 1914 гг.). *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. 2019. № 9 (49). С. 17 - 21.

²²⁸Мау В.А. Реформы и догмы. Государство и экономика в эпоху реформ и революций (1861-1929). Москва: Дело, 2013. 512 с.

забезпечення державних потреб, пов'язаних із кількісним зростанням війська, його переозброєнням, створенням тодішньої нової транспортної інфраструктури для його потреб та розширення товарних перевезень; «наздоганяючий» поступ фінансово-промислової сфери; торговельні аспекти функціонування держави та суспільства на губернському рівні, у тому числі в Київській губернії розглядалися лише як частковий компонент, підпорядкований загальному правилу;

3 період - праці істориків та фахівців з економічної історії радянської доби (до 1991 р.). з 1917 р. в умовах соціалістичної економіки історія економічної думки рухалася від заперечення поглядів Покровського, який пропонував концепцію торговельного капіталізму, через дискусію між «націоналізаторами» та «денаціоналізаторами», домінування економічних поглядів Й.Сталіна, до синтезованої позиції про виключну роль держави в питаннях фінансового капіталу; в економічному, торговельному розвитку держави та губерній почали наголошувати на кризовості феодальних відносин в I половині XIX ст.; першорядного значення надавалося загостренню класових суперечностей між привілейованими та оподатковуваними станами, поглибленій соціальній стратифікації, збіднінню виробника та збагаченню буржуазії;

4 період - сучасні дослідження (з 1991 р. по даний час). З 1991 р. в умовах лібералізації економіки та формування фінансово-промислових груп, зростаючої ролі держави в військовому промисловому, видобувному, інвестиційному, торговельному сегментах в історико-економічній думці домінують підходи про виключну роль адміністративного підходу до вирішення економічних, галузевих, екологічних, соціальних, споживчих питань.

Отже, протягом першої половини XIX – початку XXI століття українська історіографія проблеми торгівлі Київської губернії в I половині XIX сторіччя торує шлях від збору документів через творчість істориків-документалістів до праці сучасних вчених, які зосереджуються на інтерпретаціях на основі постнекласичної парадигми.

Російська історична наука, як і будь-яка інша національна історична наука, розвивалася згідно із закономірностями загальносвітової історичної науки та

породжуючи особливі риси. Саме критерії рубіжності суспільно-економічних змін в Російській імперії (Селянська реформа 1861 р., Жовтневий переворот 1917 р.), зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому житті, які видозмінили характер історіописання, зміни, що відбувалися в самій історичній науці, враховано при підготовці періодизації російської історіографії торгівлі Київської губернії 1793-1861 р.

У російської історіографії, дотичній до питання торгівлі Київської губернії можна виділити наступні періоди: 1) праці вчених, які надруковано у досліджуваний нами період (до 1861 р.); 2) праці науковців, оприлюднених після 1861 р. до 1917 р.; 3) праці істориків та фахівців з економічної історії радянської доби (до 1991 р.); 4) сучасні дослідження (з 1991 р. по даний час).

1.2. Джерельна база

Авторський колектив, очолений академіком Я. Калакурою, об'єднавши попередній джерелознавчий досвід розробив вдалу характеристику джерел. Було визначено наступні типології та типи джерел: за способом кодування та відтворення інформації - речові, писемні, усні, зображальні, звукові, поведінкові та конвенціональні джерела. Кладучи в основу зміст, виділили правничі, політичні, соціально-економічні, культурологічні та релігійні джерела. Зважаючи на походження, виокремили такі типи джерел – особові, колективні й фондоутворювача.

У комплексі джерел заявленої теми використовувалися та аналізувалися наступні типи джерел: зображальні (карти Київської губернії та повітів (Київського повіту, 1838 р., Уманського повіту, 1838 р., Черкаського повіту, 1838 р., Васильківського повіту, 1850 р., Звенигородського повіту, 1854 р., Липовецького повіту, XIX ст.); конвенціональні (проекти комерційних будівель та споруд) з матеріалів фонду 1542 (Колекція карт і креслень) Державного архіву Київської області.

У межах дослідження торговельних процесів поведінковими джерелами можна вважати контрабандну діяльність, мотиви вчинків купців та міщан, що здійснювали незаконне виготовлення штемпелів, а також формально визначені інструкціями та нормативними актами дії стосовно їх розслідування – пошуку, затримання, здійснення експертизи вилучених опечатаних тканин, судочинства тощо.

Найсуттєвішим типом джерел виявилися писемні джерела. Важливою складовою наповнення конкретикою теми торгівлі Київської губернії в I пол. XIX ст. є опрацювання матеріалів фондів Центрального державного архіву України у м.Києві, Державного архіву Київської області, Державного архіву міста Києва, Державного архіву Житомирської області.

Джерельну базу можна класифікувати і поділити на групи, а саме: законодавчі та розпорядні акти вищих органів влади (розпорядження імператора, сенату, комерц-колегії, міністерства фінансів, міністерства внутрішніх справ і т.д.), ділова документація: матеріали відомчого підпорядкування і регіональних органів влади (звіти київських губернаторів, матеріали міських магістратів і судів), а також статистичні джерела. Окрему групу джерел становлять комерційна звітність купців та підприємців.

Із змістом актів вищих органів влади можна ознайомитися за матеріалами фондів Центрального державного архіву України у м.Києві. Зокрема, справи фонду 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м.Київ, 1827 - 1916 рр.) ілюструють ініціативи центральної влади, які отримували відгук на київському губернському та місцевому повітовому і міському рівнях. Зокрема, у них знаходимо розпорядження імператора, сенату, комерц-колегії, міністерства фінансів, міністерства внутрішніх справ та інших центральних органів влади та управління, які були обов'язковими для виконання на місцях. Хронологічно у фонді відкладені справи за 1827 - 1916 рр., що сприяє формуванню повноцінної картини торговельної інфраструктури Київської губернії.

Історичні джерела фонду 533 (Київський військовий губернатор, м.Київ, 1796 - 1832 рр.) дозволяють прослідкувати тенденції 1796 – 1832 рр. у всіх сферах суспільного життя Київської губернії, оскільки воєнний губернатор керував не лише військовими справами, але й був відповідальний за цивільні справи в губернії. У фонді зосереджено широкий спектр документів, які надходили від найвищих органів влади до місцевого начальства та самоврядування: маніфести імператорів, повідомлення, укази сенату, циркуляри (обіжники) міністерства внутрішніх справ, місцевого київського військового генерал-губернатора. Економічні, майнові, комерційні відносини відображені у справах описів, сформованих за відомчою ознакою (поліцейські, казначейські, духовні). Зі справ фонду можемо знайти важливу інформацію про пожежу на Києво-Подолі у 1811 р., про ціни на продукти харчування в Київській губернії; про розквартирування та переміщення військ, а також про забезпечення їх транспортом, провіантом та фуражем; ремонт шосейних доріг, мостів, міських бруківок; про рішення влади щодо надання землі для житлового будівництва населенням (міщанами, купцями) у Києві; звітність щодо стану повітів та міст в Київській губернії; хрещенського (контрактового) ярмарку у Києві. Окреме зацікавлення викликали справи щодо боротьби з контрабандою: встановленням шляхів надходження та вилучення заборонених або нерозмитнених товарів.

Вказані архівні справи знайомлять із діловою документацією місцевих відомчих установ і регіональних органів влади (звіти київських губернаторів, матеріали міських магістратів і судів). У вище перелічених фондах зосереджені одні з найважливіших узагальнюючих губернських документів – звіти київських губернаторів. Поодинокі губернські звіти представлені і у фонді КМФ 11 (Колекція мікрофільмів 11).

Часті ситуації у торгівлі, пов'язані із виконанням взятих на себе контрагентами зобов'язань, вимагали точності в постачанні товарів і передачі коштів. Однак в комерційній діяльності нерідко траплялися форс-мажори, які не дозволяли вповні виконати угоду, а це у свою чергу спричиняло до фінансових та іміджевих втрат. Розгляд справ про порушення угод відбувався в словесних,

совісних судах, магістратах, повітових судах, але вищий губернський судовий орган знаходився у Києві, матеріали яких також збережені в ЦДІАК. Справи цих органів - Київського головного суду – відкладені у фонді 484 (Київський головний суд, 1791 - 1841 рр.), фонді 485 (Київська палата кримінального суду, м. Київ, 1777 - 1880 рр.), фонді 486 (Київська палата цивільного суду, м. Київ, 1782 - 1880 рр.), фонді 487 (Київська об'єднана палата кримінального та цивільного суду, м. Київ, 1830 - 1900 рр.), у фонді 62 (Міський магістрат м. Київ, 1503, 1544, 1545, 1556–1780, 1803–1875), фонді 197 (Міський магістрат м. Васильків Київської губернії, 1800 - 1837, 1845 - 1848 рр.). Репрезентативними є матеріали справ щодо розподілу маєтків серед спадкоємців, вступ у власність майном, опіки над майном померлих купців та міщан; засвідчення купчих, дарчих, заставних на майно, цукрові, винокурні, пивоварні, цегляні та ін. заводи, будинки, майно; стягнення боргів із збанкрутілих купців, міщан; накладання заборони на майно купців, міщан за борги; скарг на неправильний розгляд справ у судах щодо порушення угод між поміщиками та купцями; скарг щодо зловживань купців-орендаторів міст (у тому числі євреїв при стягненні мит; судових суперечок щодо володіння населеними пунктами між поміщиками та купцями; скарг щодо покріпачення купців та міщан поміщиками; відпускні на волю, видані купцями їх кріпакам; дані про маєтки поміщиків, переданих купцям в адміністративне управління за борги.

У фонді 127 (Київська духовна консисторія, м.Київ, 1700-1930 рр.) зосереджені матеріали універсального, загального характеру, які висвітлюють соціальні, політичні, економічні процеси, осторонь яких не знаходилася і церква. У матеріалах вказаних фондів містяться Укази Синоду, рішення та постанови Консисторії господарсько-економічного характеру, а також справи щодо Генеральних відомостей про духовенство і храми митрополії та ін.; про заборону духовенству займатися торгівлею; про прибутки храмів; про економічний стан монастирів; про розміри церковних прибутків та видатків; про надіслання на ревізію до казначейства фінансових звітів; про пограбування храмів; про несплату священиками боргів київським купцям; економічне становище храмів; про розподіл прибутків між членами кліру, видачу грошей духовенству; про пожертви

на церковне будівництво; про будівництво, освячення храмів; про ремонт храмів; про захоплення церковних земель поміщиками; духовні заповіді та ін.; про зловживання при торгівлі церковним вином; про розміри свічкових прибутків; описи монастирського майна та ін.

Києво-Печерська Свято-Успенська Лавра була одним з найбагатших монастирів України та православного світу. Міцному економічному та фінансовому становищу Лаври сприяла широка виробнича, аграрна, торговельна діяльність. Послушники монастиря та наймані робітники та прикажчики здійснювали торгівлю книгами власного друку та інших друкарень, свічками, іконами, предметами церковного вжитку, хрестами, металами, горілкою, пивом, хлібом та ін. сільськогосподарськими продуктами, рибою, худобою, фруктами та городиною, лісом та лісоматеріалами. У матеріалах фонду 128 (Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ, 1572, 1588, 1600 - 1929 рр.) знаходяться важливі справи, що стосуються торговельної діяльності монастиря, зокрема, щодо функціонування торговельних крамниць, іконних крамниць, магазинів, книгарень, шинків, готелів, а також стосовно цін на товари та продукти, проведення ярмарок. Важлива інформація зосереджена в матеріалах інституцій, які активно вели торгівлю, наприклад у фонді 131 (Київський Пустинно-Миколаївський монастир, (1726 - 1922 рр.), фонді 169 (Київський Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир, (1594, 1620 - 1665, 1735 - 1920, 1934 рр.), фонді 2081 (Уманський чоловічий монастир, (1796–1832 рр.).

Опис розміщення продуктивних сил підвладних територій Київщини був прерогативою владних органів, як Речі Посполитої (до 1793 р.), так і Російської імперії (після 1793 р.). Російські губернські органи з радістю використовували надбання попередників. Матеріали польської комісії Київського воєводства збережені у фонді 8 (Цивільно-військова порядкова комісія Київського воєводства, м. Житомир Київського воєводства, 1790 – 1795 рр.). Особливо цінними є демографічні описи Київського та Житомирського повітів. Подібні функції виконували і російські губернські органи, наприклад, управлінські і відомчі. У справах цих органів знаходимо як статистичні відомості про губернію

вцілому, так і дані щодо окремих представників міщанського та купецького станів, оподаткування, вартості робіт та матеріалів для будівництва навчальних закладів, фінансову звітність, ярмарки, асортимент ярмаркової торгівлі. Ці важливі справи збережені у фонді 193 (Київське намісницьке правління, м. Київ, 1769 - 1778, 1782 – 1797 рр.) (опис 1, 2), фонді 59 (Київська губернська канцелярія, 1769 - 1778, 1782 - 1797 рр.) (опис 1), фонді 707 (Управління попечителя Київського навчального округу, 1832 - 1920 рр.) (опис 309), фонді 884 (Комісія для опису губерній Київського навчального округу при Управлінні Київського навчального округу, м.Київ, 1851 - 1861 рр.) (опис 1), фонді 467 (Комісія Височайше запроваджена для визначення винуватості учасників заколоту в Київській губернії, (1831-1843 рр.) (опис 1), фонді 481 (Центральна комісія для ревізії дій дворянських депутатських зборів Київської, Подільської і Волинської губернії при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі, (1836–1848 рр.) (опис 1), фонді 491 (Київська палата держмайна, 1823-1882 рр.) (опис 45).

До великої зацікавленості спонукає ділова звітність купців та підприємців, у тому числі поміщиків. Неабиякий інтерес представляють справи, відкладені в особових фондах поміщиків. Зрідка у приватному листуванні, особистих мемуарах знаходиться місце і для ділового нарративу. Частину вказаних фондів складають офіційні папери установ, створених на гроші або з ініціативи дворян, як наприклад, звітність Уманського банку Потоцьких збережена у фонді 49 (Потоцькі, 1413 - 1918 рр.). Важливі матеріали для дослідження торгівлі Київської губернії, а саме про поділ майна, описи маєтків, свідоцтва про власність, духовні заповіти, боргові розписки збережені у фонді 1475 (Галагани, 1722 - 1923 рр.), фонді 2049 (Рахманови, 1722 - 1890 рр.), фонді 2084 (Канцелярія генерала Ратта, 1813–1814 рр.), фонді 2219 (Михайловські – поміщики Київської губернії, 1566–1892 рр.).

Для унаочнення картини функціонування торгівельної галузі Київської губернії велике значення мають матеріали збережені у фонді 2194 (Колекція мап, планів та креслень, 1778 - 1785, 1800 - 1918 рр.) та фонді КМФ-12.

У Державному архіві Київської області також збережений цілий комплекс документів, які підтверджують інформацію розміщену у фондах ЦДІАК. Виключне значення для складання цілісної картини торговельної галузі мають матеріали фонду 1 (Київське губернське правління, 1797-1919 рр.), фонду 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора, 1797-1917 рр.), фонду 280 (Київська казенна палата, 1782-1919 рр.).

Справи фонду 1 (Київське губернське правління) дозволяють визначити тенденції розширення соціальної бази торговельного про шарку, фінансового становища купецького стану, спроби поміщиків опанувати контроль над торгівлею у населених пунктах, які перебували у їх власності, визначити асортимент товарів, яким забезпечували торговці споживачів, закономірності цінової політики, тощо.

Матеріали фонду 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора) містять низку справ, які важливі для витлумачення значення і ролі в торгівлі Київської та оточуючих губерній Київського Хрещенського контрактного ярмарку, мережі забезпечення державних інституцій та населення харчовими продуктами; постійної торгівлі та промислового потенціалу регіону та ін.

Місцеві органи влади наділені контролюючими та керівними функціями, поширювали свої функції на усю адміністровану територію, представники яких користали з права контролю за торгівлею. Тому видається доречним аналіз матеріалів, які зосереджені у фондах міських магістратів, зокрема, фонду 185 (Васильківський міський магістрат), фонду 192 (Сквирський міський магістрат), фонду 193 (Богуславський міський магістрат), фонду 1248 (Таращанський міський магістрат). Магістрати мали змогу згідно із законодавством вирішувати грошові слідчі кримінальні та позовні справи, зараховувати до міщан різних осіб, надавати земельні ділянки для будівництва крамниць та шинків.

Основою добробуту як окремого селянського господарства, так і поміщицького фільварку, а натомість, частини купецької спільноти, у першій половині ХІХ століття ставав урожай злакових культур. Про закономірності обігу найціннішого та найважливішого харчового продукту та торговельного товару

розкривають інформацію справи фонду 14 (Київська губернська комісія народного продовольства).

Право пропінації належало до невід'ємних станових привілеїв дворянства західних губерній, у тому числі Київської губернії. Це право передбачало виключне становище поміщицького комплексу алкогольного виробництва та продажу горілки у межах шляхетських володінь, але торгівлею (вишинком) горілчаних виробів з поміщицьких льохів займалися торгівці. Матеріали фонду 35 (Київська губернська креслярня) окрім креслень поміщицьких маєтків, міщанських будинків, лавок, містять цінну інформації про пропінаційні заклади (питейні доми, корчми, шинки та ін.). Заходи щодо оподаткування, контролю за процесом торгівлі алкоголем в державних маєтках виокремлюємо із змісту справ фонду 222 (Київський повітовий особливий комітет), в яких йдеться щодо порядку та нагляду за дотриманням правил здійснення торгівлі алкогольними напоями, містяться відомості про повітові винокурні заводи, про затвердження цін на горілчані вироби.

Завершальним акордом у концерті становлення прав більшості населення стала Велика реформа 1861 р. Лебедина пісня станової привілейованості, виключності залунала нотами зародження середнього класу серед моря бідних сільських господарів. Матеріали комплексу справ фонду 4 (Київське губернське у селянських справах присутствіє) розкриває власне інформацію про економічне становище кріпаків та перебігу викупної операції. А таємниці цього процесу дуже часто були пов'язані із борговим тягарем поміщиків - колишніх власників селян-кріпаків. До цієї інформації долучаються матеріали фонду 226 (Київський приказ громадської опіки), в яких знаходимо серед інших повідомлення про боргові зобов'язання поміщиків перед купцями. Саме у справах даного фонду знаходяться книги прибутків та витрат, бухгалтерські та кошторисні документи установ приказу. Із таких документів можна дізнатися про розміри грошово-кредитних операцій дворян, купців, міщан Київської губернії.

Із статистичними джерелами проблеми маємо нагоду ознайомитися в матеріалах фондів 280 та 804. Інформація економічного характеру найбільш

структурована у фонді 280 (Київська державна (казенна) палата, м.Київ, 1782-1919 рр.), оскільки скарбова палата була покликана забезпечувати та контролювати облік в різноманітних сферах, від демографічної (ревізські казки різних станів населення), податкової, до забезпечення військової рекрутської повинності. Чиновниками державної палати здійснювалися торги (конкурси) на проведення робіт та закупівлю необхідних матеріалів і товарів. Вказаній установі повідомлялося про факти зарахування осіб до міщанського та купецького станів, про зарахування іноземців до Київської спільноти міщан, про факти переведення міщан до купецького стану, про порушення купцями правил торгівлі. Засвідчено у низці справ клопотання про надання дозволу на відкриття шинків, про дозвіл на вирубування державних лісів з метою отримання матеріалів для будівництва доріг, мостів та млинів.

Цінними статистичними даними щодо населених пунктів, кількості фабрик і заводів, про стан торгівлі, про рух населення по Київській губернії можемо скористатися завдяки матеріалам фонду 804 (Київський губернський статистичний комітет, м. Київ, (1835-1918 рр.).

Матеріали Державного архіву м.Києва суттєво доповнюють картину дослідження торгівлі Київської губернії, особливо, Києва, оскільки в ньому зберігається фонд 1 (Київський магістрат), який насичений найрізноманітнішими справами становлення та розвитку торговельної мережі міста, конкуренції та співробітництва між купцями, міщанами, різними прошарками селян у комерційній справі, процесів взаємного кредитування та вирішення ситуацій, пов'язаних із конфліктами щодо повернення позиченого, тощо. Дуже важливу роль у торгівлі мав факт юридичного засвідчення угоди, що могли здійснювати тільки законні маклери. Діяльності таких правників присвячені матеріали низки фондів ДАК, зокрема, фонд 59 (Маклер Старокиївської, Двірцевої та Либідської частин Василь Смирнов).

У рукописних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського зберігаються матеріали, які проливають світло на торговельно-економічні процеси Київської губернії в першій половині XIX

століття, зокрема, у фонді 1 містяться описи населених пунктів, виробничих потужностей, кількості населення, асортименту товарів в крамницях, ярмарках регіону.

Лінійка відповідних джерел від законодавчих та розпорядних актів вищих органів влади до комерційної звітності підприємців повітів Радомишльського, Сквирського, Махнівського (Бердичівського) Київської губернії зустрічаємо в справах Державного архіву Житомирської області, зокрема, в фонді 118 (Волинська державна (казенна палата)), фонді 601 (Бердичівський повітовий суд Київської губернії), фонді 604 (Бердичівська дворянська опіка Київської губернії).

Таким чином, здійснено класифікацію та систематизацію архівних джерел. Встановлено, що джерельна база містить достовірну інформацію, яка дозволить глибоко дослідити заявлену тему.

До архівних матеріалів додаємо також друковані джерела, які були оприлюднені для глибшого ознайомлення з економічними можливостями регіону та необхідної довідкової інформації.

З ініціативи влади, а саме генерал-фельдмаршала П.Румянцева в Лівобережній Україні 1760-1780-х роках було здійснено статистичні описи місцевостей, які збереглися, а 1989 р. оприлюднено матеріали, що стосуються Київщини (описи 1775-1786 рр.).²²⁹ Серед описів варто згадати працю, здійснену поручиком В.Новгородцевим щодо Києва та округи, де вагомого значення надано купецтву.²³⁰ У праці відображено дані щодо виробництва, розвитку торгівлі, кількості ярмарок, асортименту товарів, які продавалися, територіальною приналежності купців, що приїжджали до Києва, про зовнішньоекономічні зв'язки із Росією, Польщею, Валахією, Молдовою, Австрією, Туреччиною та ін.

²²⁹Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, Н. С. Грабова, О. І. Гуржій, О. Л. Зотіков, П. П. Найденко, О. Г. Полегайлов, П. М. Сас, Г. Р. Якушкін; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Л. З. Гісцова, О. І. Гуржій, В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР. Київ: Наукова думка, 1989. 392 с.

²³⁰Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона поручиком Василием Ивановичем Новгородцовым. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С.15 - 90.

Наприкінці XVIII ст. згідно із адміністративними змінами Київська губернія перетворилася із лівобережної та правобережну, але колишні комерційні зв'язки зміцнювалися, розширювався перелік товарів та ярмарок, на яких споживачі могли придбати необхідне. У «Топографічному описі малоросійської губернії 1798 - 1800 років» знаходимо також інформацію про постійну торгівлю в міських крамницях.²³¹

Законодавство у галузях, пов'язаних із торгівлею, міщанством, міських самоуправлінням, оподаткуванням, відкупництвом, комерційним судочинством, регулюванням закордонної торгівлі, у друкованому вигляді представлене загальнодержавними збірками Повного зібрання законів Російської імперії (рос. – Полное собрание законов Российской империи, Перше зібрання – закони 1649-1825 рр., Друге зібрання – закони 1825-1881 рр.) та Зведення законів Російської імперії (1-ше видання 1832 р., 2-ге видання 1842 р., 3-є видання 1857 р.). Зведення законів Російської імперії стало чинним на території Правобережної України, у тому числі Київської губернії, з 1842 р. Зокрема, в Повному зібранні законів Російської імперії маємо змогу знайти укази імператорів щодо прав міста Києва, указ щодо створення Київської губернії, указ щодо ліквідації магдебурзького права Києва, указ щодо встановлення пільг купцям міста Києва 1835 р. та ін.

У зв'язку із створенням у 1834 р. в Києві університету, з'явилися кадри, що могли забезпечити дослідження краю на основі збережених документів. І саме викладачі та вихованці університету долучилися до роботи у дослідницьких структурах, створених владою. Київська археографічна комісія утворена 1843 р. як Тимчасова комісія для розгляду давніх актів при Київському, подільському та волинському генерал-губернаторі, здійснювала широку пошукову та видавничу роботу по збереженню та публікації джерел, які стосувались релігійної, козакознавчої, самоврядної, юдаїстичної, землевласницької, селянської,

²³¹Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. / упорядкув., передм. Т. Б. Ананьєвої; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Українська правнича фундація. Київ: Наукова думка, 1997. С. 36.

топографічної тематики (матеріали до кінця XVIII ст.). Серед цих важливих видань, виокремимо також публікацію джерел з історії міст, зокрема, Махнівки та Корсуня щодо надання права на торгівлю.²³²

Про економічний, господарський стан м.Києва, губернії, фінансове забезпечення викладачів, повсякденне життя студентів Київської академії, а з 1819 р. Київської духовної академії повідомляє друкований збірник документів про історію навчального закладу.²³³

Результати етнографічної експедиції, очоленої П.Чубинським, окрім матеріалів про звичаї, обряди, пісенний фольклор, мову, та її діалекти, містили важливі відомості статистичного характеру про українців Правобережної України, зокрема, про їх економічний стан (одяг, харчування, розваги).²³⁴

Праця щодо пошуку джерел та їх публікації була активно продовжена установами Всеукраїнської Академії Наук. Співробітник Археографічної комісії ВУАН В.Щербина серед низки документів з історії Києва, надрукував документ, що стосувався I половини XIX ст., а саме звістку про жалувану грамоту імператора Олександра I на підтвердження прав міста Києва (1802 р.).²³⁵ А співробітником та головою Єврейської історико-археографічної комісії

²³²Архив Юго-Западной России. Киев, 1869. Ч. 5. Т. 1. Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432 – 1798 гг.) / под ред. В. Б. Антоновича. С.515, 538.

²³³Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.) / авт. предисл., введ., примеч. В. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1904; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.). Т. 1. (1796-1803 г.г.) / авт. предисл., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1910. - LV, 792 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.). Т. 3. (1809-1812 г. г.) / авт. предис., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1912. CLXXVIII, 914 с.; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.) Т. 4. (1813-1819 г.г.) / авт. предис., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1913. XCVIII, 928 с.

²³⁴Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. С.-Петербург: [б.и.], 1872 - 1878. Т. 7. Вып. 2 : [Малоруссы Юго-Западного края] / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. 1877. С. [4], 343-608, [1], II. 513 с.

²³⁵Щербина В. Документи до історії Києва 1494 - 1835 рр. Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. С.1 - 49.

І.Галантом було надруковано 43 документи, які стосувалися виселення євреїв з Києва в 1835 р.²³⁶

Викладачі Київського національного університету імені Т.Шевченка продовжують традицію друку документів і матеріалів з історії Києва, зокрема, в збірнику відведено місце й для матеріалів доби першої половини ХІХ століття.²³⁷ Акти та спогади, надруковані у збірнику документів, які стосувалися заходів влади по створенню 1834 р. університету Св.Володимира в Києві, умов за яких працювали викладачі та адміністрація закладу вищої освіти, з мемуарної літератури дізнаємося про походження, економічний та фінансовий стан студентів в перші десятиліття існування освітньої установи.²³⁸

У спогадах тодішніх сучасників - монаха Парфенія,²³⁹ митрополита Платона,²⁴⁰ Г.Постоловського,²⁴¹ І.Самчевського,²⁴² І.Сбитнева,²⁴³ С.Сулими²⁴⁴ збережено інформацію про Київ досліджуваного періоду, повсякденне життя міщан, стан доріг, вулиць і будівель, крамниць, звернено увагу на факт функціонування постійних дворів, відзначено роль Миколи І як імператора, що турбувався про благоустрій Києва.

²³⁶Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835. *Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії*. Кн. 1. 1928. № 73. С. 149 - 197.

²³⁷Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. Навчальний посібник з грифом МОН України / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги-XXI, 2005. 773 с.

²³⁸З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. Кн. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. 398 с.

²³⁹Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле. В 4 частях. Ч. 1. Изд. 2-е, с испр. Москва: Типография Александра Семена, 1856. 319 с.

²⁴⁰Платон (Левшин), митрополит. Путешествие московского митрополита Платона в Киев и по другим российским городам в 1804 году, писанное им самим. С.-Петербург: Медицинская типография, 1813. 76 с.

²⁴¹Постоловский Г.Ф. Краткие мои воспоминания. Изд. 2-е, доп. Киев: Типография Е.Федорова, 1878. 98 с.

²⁴²Самчевский И. Воспоминания 1800-1886. *Киевская старина*. 1894. № 1. С. 37 - 39; № 9. С. 326 -334.

²⁴³Сбитнев И.М. Записки. *Киевская старина*. 1887. № 2. С. 305 - 308; №4. С. 664 - 666; № 5. С. 55 - 58.

²⁴⁴Сулима С. Записки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 годах). Т.4. *Киевская старина*. 1882. № 12. С. 614 - 624.

Співробітники Комісії для опису губерній Київського навчального округу здійснили велику роботу щодо збору матеріалів різноманітних сфер людської діяльності. Окреме місце у праці комісії обіймає Д.Де ля Фліз, який не лише описав, але й змалював побачене з повсякденного життя населення Київської губернії, у тому числі селян та міщан.²⁴⁵

Друкованими джерелами, в яких розміщувалася поточна інформація (стосовно видань до 1861 р.) та інформація господарського, економічного, статистичного характеру щодо Київської губернії були журнали, газети. Цінний фактаж щодо стану економіки та зовнішньої та внутрішньої торгівлі держави розміщувався на сторінках періодичних видань (журналів та газет): «Журнал Министерства внутренних дел» (1829-1861 рр.), «Журнал Мануфактур и торговли» (1825-1861 рр.), «Записки Императорского русского географического общества» (1846-1865 рр.), «Коммерческая газета» (Санкт-Петербург, 1803-1861 рр.), «Киевские объявления» (1835-1838, 1850-1857 рр.), «Киевские губернские ведомости» (з 1838 р. по 1917 р.), «Киевский телеграф» (з 1859 р.).

У газеті «Киевские губернские ведомости», «Киевский телеграф» постійно друкувалися розпорядження та оголошення державної та місцевої влади, які стосувалися як громадського життя, так і правил, необхідних при здійсненні торговельних справ; повідомлялося про новини в світі, державі, губернії, з'являлися повідомлення у сфері комерції.

Тижнева газета «Воскресное чтение» протягом 1837-1912 рр. (зусиллями Київська духовна академія), де з'являлися краєзнавчі матеріали стосовно окремих парафій з повідомленнями про стан демографії, розвитку господарства, наявності заводів, фабрик, промислів, благодійну діяльність при побудові храмів, у разі пожеж, неврожаїв, війн. В офіційній газеті Київської єпархії Російської Православної Церкви «Киевские Епархиальные Ведомости», що друкувалася

²⁴⁵ Альбоми Де ля Фліза / ред. кол.: Г. Боряк, Я. Дашкевич, І. Дивний, Л. Дубровіна, А. Жуковський, Н. Карповець, О. Коваленко, Ю. Кочубей, Б. Медвідський, В. Наулко (заст. голови), М. Притикіна, П. Сохань (голова), В. Старков (відп. секр.). НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада). Т. 2. Київ, 1999. 690 с.

протягом 1861 - 1918 рр. містяться повідомлення про благодійну діяльність купецтва та міщанства Київської губернії, яке вкладало кошти у будівництво та ремонт церковних споруд, розвиток освіти для дітей духовного звання (з 1859 р.), про культурно-освітнє, церковне, наукове життя Київщини, добротинні установи.

Додатковими групами джерел, в яких знаходимо інформацію про період I половини XIX століття на київських пагорбах є епістолярій, спогади, мемуари. Так, листування між імператором Олександром I та його найближчим оточенням розкриває підходи імператорської сім'ї, вищого дворянського прошарку та чиновництва до вирішення загальнодержавних питань, у тому числі економічних та комерційних.²⁴⁶ Багате листування М.Максимовича із представниками влади, науки, громадськості містить інформацію про економічний стан Києва в 1840-х роках,²⁴⁷ епістолярій Т.Шевченка відображає також побутові нюанси.²⁴⁸ З-посеред листів і спогадів колишніх студентів та викладачів університету Св.Володимира М.Максимовича, В.Науменка, Л.Пантелєєва, о.Іннокентія (Борисова), П.Селецького, В.Піскорського та ін. знаходимо факти про громадське життя Києва, поодинокі факти з побутового життя студентів, викладачів, міщан.²⁴⁹

Таким чином, здійснено класифікацію та систематизацію архівних та друкованих джерел. Виявлено, що найвагомішими типами джерел стали писемні, зображальні, поведінкові та конвенціональні джерела. Саме правничі, політичні, соціально-економічні, культурологічні та релігійні джерела найбільш змістовно відображали комерційний та господарський контекст. Встановлено, що джерельна база містить достовірну інформацію, яка дозволить глибоко дослідити заявлену тему.

²⁴⁶Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807 - 1829 год). С.-Петербург: Тип. Импер. акад. наук, 1883. XXIV, 533 с.

²⁴⁷Максимович М.А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. С.-Петербург: Тип. А. Траншея, 1871. С.7.

²⁴⁸Епістолярій Тараса Шевченка: у 2 кн. Харків: Фоліо, 2020. Кн.1. 1839-1857 рр. 635 с. Кн.2. 1857-1861 рр. 672 с.

²⁴⁹З іменем Святого Володимира : Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. Кн. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. 398 с.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Методологічним інструментарієм дисертаційного пошуку стали принципи і методи історичного дослідження. В основу дослідницької роботи покладено принципи об'єктивності, історизму, системності, всебічності і цілісності джерела.

Теоретична вимога опори на джерела при реалізації принципу об'єктивності залишається в сучасній історичній науці вагомим умовою для кожного дослідження та реалізовується у нашому. Систематизація та класифікація комплексу джерел, які відкладені в архівосховищах Києва та Житомира лягла в основу пошукової джерелознавчої роботи.

Застосування цивілізаційного підходу уможливило врахування чинників, що визначали умови торговельно-економічного співробітництва населення Київської губернії при існуванні культурно-цивілізаційних особливостей історичного розвитку суспільства феодальної доби, традиційного суспільства, налагодження регіональних торговельних зв'язків, які спричиняли особливості асортименту. Вагомим виявилась і проблема цивілізаційної самоідентифікації: і Російська, і Австрійська, і Османська імперії сповідували універсалістські цінності, обумовлені релігійними уподобаннями та імперським традиціоналізмом. Зважаючи на тісний економічний зв'язок із країнами традиційного Заходу, російські еліти при формуванні загальнодержавних концепцій суспільного співжиття враховували регіональні особливості при інтеграції земель українського Правобережжя до «російського» світу. Реалізація російських інтеграційних проектів зіштовхувалася із прагненнями поляків та українців, євреїв не втратити національну ідентичність.

Історики досліджують суспільні процеси не маючи з ними безпосереднього дотику, а лише опосередковано через їх відображення в історичній літературі та на основі архівних джерел. За таких обставин зростає значення уподобань самого історика, його наукового оточення, вимог сучасного та минулого суспільства до інформації, пов'язаної із предметом дослідження. Тому значення культурологічного та сцієнтистського підходів лише набуває більшої ваги. Саме

завдяки застосуванню культурологічного підходу науковці надають економічним, суспільним, екологічним явищам ваги культурного феномену. Враховуючи підстави вказаного підходу дослідник залишає за собою право розглядати людину, суспільство, природу, зберігаючи їх автентичні ознаки, у тому числі часові. Наприклад, досліджуючи ринок текстилю Київської губернії першої половини XIX століття, маємо пам'ятати не лише про людські потреби в одязі, але й обов'язково зважати на статусність складових одягу, яка була вкрай важливою для того часу. Те ж стосувалося й транспортних засобів, які відповідно до приписів держави, могли належати лише певним станам (вид транспорту та кількість запряжених коней вказувала на приналежність до сановництва, шляхетства, купецтва, міщанства, селянства). Натомість дотримання сциєнтистського підходу надає досліднику можливість розглядати історичне явище, враховуючи досвід минулого і потреби сучасності. Тому спостерігаючи в сучасному суспільному житті явище контрабанди, доречно збагнути його причини в минулому та намагатися врахувати способи агентів державного фіску з подолання цього способу уникнення оподаткування.

Користаючись із такого напрямку наукового пізнання, яким є системний підхід, історик має можливість підходити до об'єкту власного дослідження як до системи із власними зв'язками, а їх носії схильні до інтеграції та цілісного існування. Тому природнім є ставлення до торгівлі, як до системи, в якій кожен учасник, дія і явище взаємопов'язані, інтегровані, взаємозалежні, взаємодоповнювані. І тому збагнувши тенденції, закономірності, механізми утворення складного об'єкта із заданих складових, досягається мета дослідження торговельної інфраструктури, як у нашому дослідженні, в Київській губернії в 1793-1861 рр. Системний підхід дозволяє робити висновки з минулих явищ та пропонувати перспективні рішення щодо сучасної соціальної практики.

У праці використовувалася низка загальнонаукових та спеціальних історичних методів: порівняльно-історичний, ретроспективний (історично-генетичний), біографічний, історично-типологічний, порівняльно-правовий, кліометричні (кількісні), джерелознавчі методи. Застосування проблемно-

хронологічного підходу забезпечувало врахування процесів змін у елементах об'єкту дослідження. Великі можливості пов'язані із використанням порівняльно-історичного методу, тому що дослідник має нагоду вийти за межу явищ, що досліджуються, й на підставі аналогій пропонувати паралелі та здійснювати ширші історичні висновки. Зокрема, важливим є порівняння торговельної мережі Києва козацької доби, в умовах існування Магдебурзького права та за його відсутності, в XIX столітті. Одним із головних завдань будь-якого історичного дослідження є з'ясування причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей. Для цього найбільше надається використання ретроспективного чи історично-генетичного методу. Без цього методу важко збагнути наприклад зміни правового статусу купецтва в першій половині XIX ст., але епоха Великих реформ в Російській імперії стала не виключним явищем, а закономірним завершенням процесу зростання ролі і значення провідної верстви капіталістичного (буржуазного) суспільства. Незважаючи на те, що значне застосування біографічного методу властиве психології та соціології. Але при дослідженні суспільних явищ завжди залишатиметься вкрай важливим доля окремої людини, чи то провідної у власній галузі чи пересічної, а у випадку із нашим дослідженням найважливішим для окремого купця були не так процеси на рівні держави чи суспільства вцілому, як власна історія успіху чи сімейного добробуту. Саме біографічний метод дає можливість заізнатися із конкретними представниками торговельного стану Київської губернії, радіти і страждати за їх успіхи та невдачі. Вказаний метод уможлиблює олюднення історії, тобто зважання на окрему особу.

Саме використання зазначених принципів, підходів та методів забезпечувало неупереджений розгляд заявленої проблематики у її всебічному розвитку та діалектичних взаємозв'язках.

Узагальнено позитивні наслідки діяльності та роль окремих вчених у розвитку дослідницьких методик, накопиченні значних обсягів нових джерел з історії торгівлі. Історичні напрацювання попередників з проблеми торгівлі Київської губернії в першій половині XIX ст. або дотичних до обраного предмета дослідження стали поштовхом до поглиблення достовірної інформації.

Історіографічний матеріал з обраної теми доповнено новими фактами, які поглиблюють існуючі уявлення про тенденції розвитку торгівлі.

Доречним вважаємо використання міждисциплінарного інструментарію для глибшого вивчення торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр., оскільки у межі дослідницького поля потрапляють явища та інститути, структури та процеси з різних галузей людської діяльності та науки. Цілісною картину дослідження витворять методи, що застосовуються в історичній науці (історичне краєзнавство, історична регіоналістика), економічній історії та соціології.

Національна історія України панує в нашій історіографії, виконуючи соціальну та культурну функції, служить меті історичної політики й історичної пам'яті. А історичне краєзнавство як невід'ємна складова історичної регіоналістики та історичної науки забезпечує комплексне дослідження «не історії української етнічної маси», а своєрідного територіалізованого лінійного часу, і саме територія має займати спеціальне місце в структурі науки історії (за О.Пріцаком).²⁵⁰ На думку Я.Верменич, переорієнтацію сучасної історичної регіоналістики значною мірою забезпечило нове осмислення територіальності – з відмовою від пріоритетної орієнтації на етнос і вибудовою концепції політичної нації на основі співгромадянства. Фундаментом регіональної історії стала не подієва канва з опорою на хронологію, а відтворення у певних територіальних межах специфічних особливостей соціального й культурного простору.²⁵¹

Економічні реалії останніх десятиліть, які засвідчили зростаючі ризики глобальної фінансової системи, підштовхнули вчених-економістів до пошуку пропозицій щодо життя поза «бульбашками», які призводили до криз на іпотечному, фондовому та фінансовому ринках.

Президент Папської Академії соціальних наук С. Дзамані в листопаді 2020 р. презентував міжнародну ініціативу “Економіка Франциска”,²⁵² покликану

²⁵⁰Пріцак О. Що таке історія України? *Вісник АН УРСР*. 1991. № 4. С. 31 - 38.

²⁵¹Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Аналітична записка / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. С.16.

²⁵²Грень Т.Р. Стефано Дзамані про модель економіки, яку францисканці пропонували ще у XV ст. *Місіонар. Часопис отців василіян, УГКЦ*. 2021. №1(328). Січень-лютий. С. 24 - 25.

запропонувати шляхи уникнення економічних ризиків сьогодення. Цифрова революція та глобалізація призвели до концентрації економічно-фінансової сили, що дестабілізує самі ринки та створює сильну нерівність. Лише надання першочергової ваги антропологічній сталості можна досягти енергетичної, економічної та соціальної сталості. На часі виправити системне зростання нерівностей, викликане економічним механізмом, який збільшує загальний добробут, і той же час призводить до зростання відстані між соціальними групами та націями. Капіталістична економіка на початку XVII століття змінила свою ціль: на зміну «спільному добру» прийшло «сумарне добро». Нині фінансисти грають на фондовому ринку не для надання кредиту потребуючому, а для підживлення спекулятивного доходу. Італійський економіст екстраполював вплив ідеї надмірності і на організацію праці: праця повинна бути не лише справедливою, але гідною.

Сучасні економічні теорії пропонують враховувати ірраціональність у прийнятті рішення. Нобелівський лауреат з економіки 2017 р. Річард Талер (США) запропонував новий підхід у вирішенні питання, звертаючи увагу на фактори, що впливають на поведінку.²⁵³ Вчений вказує на те, що вони не підвладні логічним умовиводам. Автор доводить, що люди не лише ірраціональні, а їх ірраціональність прогнозована. Тобто, точкою відліку для поліпшення процесів прийняття рішень і зміни життя до кращого стає розуміння передбачуваної ірраціональності споживачів, підприємців і навіть політиків. Р.Талер наголошує, що людина виступає заручницею в чужій грі з не завжди зрозумілими правилами.

Зважаючи на підходи нової поведінкової економіки, пропонуємо застосувати підхід множинності суспільного вибору (виборів) для пояснення суспільно-державних взаємин у першій половині XIX століття в Російській імперії, у тому числі в Київській губернії. На нашу думку, не лише держава визначала характер відносин із суспільством. А саме суспільство стало найактивніших чинником

²⁵³Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення / пер. з англ. С.Крикуненко. Київ: Наш Формат, 2018. 464 с.

(актором) невербальної (мовчазної) згоди на пануючі порядки. Суспільство функціонує як реальність відносин та як ірреальність вибору (виборів) відносин або відсутності відносин.

М.Грушевський пропонував розглядати українське суспільство як безкласове. На нашу думку, вказане твердження варто доповнити: українське суспільство варто було розглядати як класово-безкласове. Український поет і пророк Т.Шевченко наполіг на обов'язковій умові ефективного захисту народу (суспільства) – на слові («Я на сторожі коло них поставлю слово»). Це своєрідний заклик до здійснення вибору через донесення, вербалізацію власної позиції. І в той же час у Т.Шевченка є промовистий вислів: народ мовчить, бо благоденствує. Як бачимо поет засвідчив про відмову здійснювати вибір більшістю, такий собі абсентеїзм ХІХ століття.

Суспільство у ХІХ століття вступало як конгломерат спільнот, очільництво в якому здійснювали привілейовані (неоподатковувані) стани: дворянство (шляхта), духовенство та представники інших станів, що приймали шлях до упривілейованості, наприклад, через отримання спадкового чи особистого шляхетства (вислуга військова чи цивільна по отриманню відповідного чину; досягнення комерційні чи благодійницькі (суспільні) через отримання спадкового чи особистого почесного громадянства). Оподатковувані стани різнилися правами щодо впливу на державну політику та внутрішньостанове самоврядування.

Держава здійснювала вибір у формі державної станової (суспільної) політики, покликаної зберігати наявний статус-кво у суспільстві (збереження привілеїв дворянства та духовенства за рахунок оподатковуваних станів).

Перемога Російської імперії (1812 р.), коаліції держав (1813-1815 рр.) проти Наполеона, який в насильницький спосіб пропонував соціальні зміни в європейських країнах шляхом запровадження цивільного кодексу, засвідчила законсервування абсолютизму (освіченого абсолютизму) до «весни народів» 1848 р.

Держава в основу державо-суспільних відносин ставила збереження традиційних зв'язків, але була в стані на експерименти. Суспільство, натомість, в

умовах жорсткого поліційного, цензурового пресингу, засвідчувало, або словесне, або письмове, або мовчазне схвалення, а часом поступово заявами чи діями декларувало нові альтернативи.

Привілеями та статусом приналежності до воєнного офіцерського прошарку в російській імператорській армії користувалися представники усіх національностей, представлених в Київській губернії: росіяни, поляки, українці, німці та ін.

Воєнно-феодална держава пропонувала у військовій сфері рекрутчину та воєнні поселення зі службою терміном 25 років. Але рекрут натомість поруч із муштрою, неякісним обмундируванням та харчуванням, отримував права користуватися постоем, піти у довгострокову або безстрокову відпустку, після вислуги років ставав вільною людиною, його діти отримували право на освіту, оплачувану державою (казеннокоштані учні в кантоністських батальйонних школах). Рекрутами ставали вихідці із оподатковуваних станів, у тому числі, з міщан. Купці мали можливість уникнення служби в рекрутах. Станова основа держави (дворянство) у зв'язку із вказаною потребою держави було перед вибором, або за власний кошт (власність) забезпечувати військові вимоги через надання рекрута з-посеред його кріпаків, або купити чужого кріпака. Тобто, бачимо, що у цій найважливішій для держави царині вагоме місце відводилося фінансовому фактору.

Випадки поєднання військового обов'язку із іншими сферами життєдіяльності лише засвідчували пошуки альтернативи правил діалогу держави і суспільства (як-то, військові поселення (1817-1857 рр.), ініційовані Аракчєєвим (1769-1834 рр.), (поєднання військового обов'язку із господарською діяльністю) та повстання декабристів 1825 р. (поєднання військового обов'язку із державно-владною діяльністю). Вказані ініціативи виявилися незатребуваними, як і несхваленою більшістю населення виявилася інновація через заклик до воєнної боротьби проти воєнно-феодалної держави під час польського повстання 1830-1831 рр: «За нашу і вашу свободу!». Події, пов'язані із цими альтернативами, розгорталися безпосередньо на території Київської губернії.

Зіткнення принципів екстериторіальності військової служби та територіальної прив'язки земельної власності дворянства державою вирішувалося на користь поширення імперськості в землях, приєднаних від Польщі (місцева шляхта позбавлялася права на землю в разі виявлення нелояльності короні, а натомість її земельна власність із дозволу держави перекочовувала до російських дворян чи дворян інших національностей, лояльних імператорові). Проекція відносин, які здобували характер домінування в країнах Західної Європи (буржуазні відносини, схвалені цивільним кодексом; відносини, що уможлиблювали зростаючу роль в суспільстві середнього класу та зважання держави на його інтереси; відносини, що панували у сфері виробництва та обміну), на російську імперську реальність.

Феодальна держава при розрахунках щодо фактору впливу на загальносуспільні перспективи торговельно-промислового проширення не сприймала як домінуючі. Як і у зовнішній політиці, покликаний в першій половині XIX ст. убезпечити європейські країни від поширення новітніх на той час правовідносин, запропонованих Францією, у внутрішній політиці імперії прослідковувалися наміри і дії щодо позбавлення міських спільнот прав, відновлених та підтверджених наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Саме так трапилося у випадку із міською спільнотою Києва, що зробила спробу на підтвердження прав самоврядування Миколою I, але отримала відмову в 1834 р. та відповідно втратила багатостолітню традицію магдебургії. Від вказаного часу імперія обрала шлях не лише створення нових міст, але й підпорядкування та уніфікації владних аспірацій міських спільнот згідно із російськими зразками (створення міських дум на зміну магістратам). Та навіть в умовах втрати наявних самоврядних прав міські спільноти (у тому числі купці) пропонували такі умови спільної діяльності, ділової активності, що стають взірцем для провідних кіл громадськості. Саме вказані взірці буржуазних соціальних взаємовідносин стали внутрішнім запитом, який набув активних форм в 1905-1907 рр., 1917 р., а консервативна революція 1825 р. виявилася неактуальною. Від загальнодержавної аграрної революції наприкінці 1850-х років Російську імперію врятувало

усвідомлення феодалною елітою потреби у суспільних реформах, які вчасно скерували селянський протестний потенціал в русло суцільного, але обмеженого викупною операцією аграрного підприємництва. І тому «Київська козаччина» не стала поштовхом до перетворення держави на буржуазно-аграрну і селян на власників земель поміщиків-боржників. І лише виключний талант та хист ставав перепусткою для окремих селян до переходу в стан купців, як у випадках із Яхненками та Смиренками, Івановського з Монастирищ та ін. А колишній кріпак, що здобув в імперії чин таємного радника, обіймав посаду цензора в Санкт-Петербурзі О.Никитенко свідчив про ситуацію, яка царювала в суспільстві, що втратило орієнтири і прямувало до варварства. Орієнтири запропоновані державою, як бачимо, не сприймалися навіть представниками найвищих кіл. Поступово суспільство пропонувало свої шляхи: економічні, соціальні, політичні, культурні.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Розглянута історіографія XIX-XXI ст. і джерельна база проблеми, представлена у декількох архівах дають змогу розкрити найвагоміші закономірності функціонування торгівлі Київської губернії протягом 1793-1861 рр.

Узагальнено позитивні наслідки діяльності та роль окремих вчених у розвитку дослідницьких методик, накопиченні значних обсягів нових джерел. Історіографічний матеріал з обраної теми доповнено новими фактами, які поглиблюють існуючі уявлення про тенденції розвитку торгівлі. Здійснено періодизацію, виокремлено періоди історіографії торгівлі Київської губернії.

Зважаючи на предмет нашої роботи виокремлено коло джерел, які використані для подальшого історичного дослідження; важливим чинником залишалось виявлення особливостей історичних джерел різного походження для досягнення репрезентативності отриманої інформації. Саме завдяки врахуванню позитивних результатів дослідницьких пошуків попередніх поколінь істориків та систематизації, застосуванні інформаційного потенціалу архівних джерел вдалося поглибити, уточнити методологічне обґрунтування суті, природи, структури

торгівлі Київської губернії 1793-1861 рр., виявити тенденції, динаміку соціально-економічних процесів, пов'язаних із суспільним обміном, встановити реальний стан предмета дослідження - процес формування та еволюції торговельної інфраструктури, асортименту товарів, соціальних запитів та практик, взаємодії держави та торговельних прошарків, причин та проявів законослухняної та девіантної поведінки торговців під час здійснення професійних обов'язків.

Методологічним інструментарієм дисертаційного дослідження стали принципи і методи. В основу дослідницької роботи покладено принципи історизму, системності та всебічності. У праці використовувалися низка загальнонаукових та спеціальних історичних методів: аналізу, систематизації та класифікації історичних джерел (друкованих, писемних); порівняльно-історичний, ретроспективний, історико-типологічний, порівняльно-правовий, статистичний, кліометричні (кількісні), міждисциплінарний інструментарій історичного краєзнавства, історичної регіоналістики, економічної історії та соціології.

Застосування проблемно-хронологічного підходу забезпечувало врахування процесів змін у елементах об'єкту дослідження. Саме використання зазначених методів і принципів забезпечувало неупереджений розгляд заявленої проблематики у її всебічному розвитку та діалектичних взаємозв'язках. Запропоновано використати підхід множинності суспільного вибору (виборів).

Дослідницькі пошуки даної теми мають нагоду стати однією із комплексних програм з випереджувальними ідеями й прогностичними розрахунками розвитку регіону та держави. Основою цього поступу може стати відмова від концептів суперництва (протистояння), перехід до алгоритмів співробітництва, від національної до транснаціональної стратегії.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ СФЕРИ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

2.1. Майнові, демографічні та етнічні зміни купецького стану

Зростання ролі товарно-грошових відносин наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. оприявнювало вагомість усвідомлення не лише приписів законів, але й ризиків дійсності. Економічне життя, особливо, торгівля – це завжди боротьба старого із новим, і нового із старим, закону із дійсністю, чинним станом речей і принципами формування нового законодавства (способу життя, суспільних відносин).

Становлення світового ринку призвело до рішучої зміни становища соціального прошарку, який мав відношення до торгівлі, особливо до міжнародної, трансконтинентальної. Збільшення прибутковості такої діяльності і бажання убезпечитися від величезних ризиків штовхали негоціантів до створення компаній, які брали на себе функції держави на величезних просторах їх інтересів. Це у свою чергу викликало зворотній відгук від держави, яка постачала військову потугу, флот і адміністративні ресурси для забезпечення діяльності міжнародних компаній.

Низка цих змін впливала і на контрагентів держав, що забезпечували міжнародну торгівлю. Зміни, що відбувалися у Іспанії, Португалії, Франції, Англії, США, Нідерландах вмикали двигун соціальних зрушень й у країнах Центральної та Східної Європи (Австрії, Пруссії, Речі Посполитій, Росії). А це у свою чергу відображалось на соціальних тенденціях розвитку в українських землях, які входили до складу цих держав.

До оборудок продажу та купівлі в будь-якому суспільстві міг долучитися кожен, хто володів продуктом, товаром, який необхідний іншій особі, або має достатню кількість грошей, за які можна придбати необхідну річ. Власне, до торгівлі могли долучитися виробники тих чи інших товарів чи продуктів (селяни,

міщани, ремісники) та споживачі (представники усіх прошарків населення, як привілейованого, так і непривілейованого походження). Найважливіше місце у цій діяльності, безперечно, належало купцям, але не лише вони одні займалися посередницькою діяльністю. У містах їх конкурентами були міщани та інші міські мешканці. А в селах це були поміщики, особливо у гуртовій торгівлі, якщо власне поміщики і купці не були контрагентами. І ще в селах, коли вони ставали торговельними, що найцікавіше, конкурентами купців були селяни.

Як не намагалися купці тлумачити закони, що стосувалися торговельної діяльності, лише на їх користь, але не завжди це вдавалося. Купецтво не стало замкнутою кастою, але завжди поповнювалося представниками з інших верств населення. Згідно з «Відомістю про рух населення за даними 4 і 5 ревізії у Київській губернії» на 1795 р. чисельність купецтва виявилися наступною. У 1794 р. нараховувалось 601 купець, а також тих, що платили за право купецтва: 38 коронних посполитих селян, 31 монастирський, 14 магістратських, 25 державних, 6 різночинців; з Калузької губернії з економічних селян - 1, разом 115 душ. Після відрахування в інші губернії чисельність купців змінилася. До цієї кількості в 1795 р. зараховано 11 купців та трьох, що записалися з козаків. Виключено 117 та тих, що платили за право купецтва: 6 з козаків, 33 з коронних посполитих, 1 з економічних селян, разом 40 душ. За даними вказаної відомості в Київській губернії в 1795 р. налічувалося 442 купці.²⁵⁴ Приєднання окремих повітів Брацлавської та Волинської губернії до Київської губернії призвело до прилучення до купецької когорти 10 купців-християн та 138 купців-євреїв.²⁵⁵ Із сформуванням Київської губернії як губернії правобережної у її складі перебувало трохи більше півтисячі купців із 429106 душ покладених в оклад плюс 22475 привілейованого населення (дворян, шляхти, священо- та церковнослужителів, монахів та монахинь). Купці Київської губернії склали 0,1% населення, але відігравали набагато значнішу роль.

²⁵⁴Ведомость о движении населения по данным 4 и 5 ревизии по Киевской губернии // ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 2. Оп. 3. Спр. 249. Арк. 1зв.

²⁵⁵Там само. Арк. 9.

Уже наприкінці XVIII ст. прослідковувалися нові тенденції соціальної мобільності. Хист до фінансових оборудок та організації логістики інколи сприяв просуванню суспільної драбиною. Як показала вищенаведена відомість до підприємницької діяльності могли долучитися представники менш привілейованих категорій населення: як-то, коронних посполитих, монастирських, магістратських, економічних, державних селян. Інколи до торгівлі як купці або як особи, що придбали право на торгівлю, приєднувалися представники прошарків, які мали право вибору місця проживання та способу життя – шляхтичі, козаки та різночинці. Одні – за правом шаблі (або меча), інші – за правом пера (або мантиї). Купцями могли стати і кріпаки, але за виключних обставин. Здавалось би, що майно, яке перебувало у безпосередній власності кріпака мало б з часом сприяти його визволенню як матеріальному, так і правовому.²⁵⁶

На відміну від інших станів, перебування в купецтві не було пожиттєвим, його щорічно слід було підтверджувати. Підтвердженням було оголошення капіталу. Спроби заможних селян скористатися наданою можливістю нової влади перейти в купецтво не завжди увінчувалися успіхом. Так, 1794 р. за наказом «пана генерал-майора Ізяславського губернатора і кавалера Василя Сергійовича Шереметєва ротмістру Енгелю здійснювали збір коштів; а цим ордером наказано: оголошенням капіталів, відбити бажання у міщан, які користуються за привілеями правом міщанства, де існують магістрати: від євреїв, греків, вірмен та інших іноземців користуватись правом купецтва». Досить часто, порушуючи закон, місцеві чиновники збирали кошти: «багато з підданих поміщицьких селян виявили бажання, а це відбулося ймовірно тому, що керівники, які виконували цей припис, не розуміли сили і його змісту або ж може мали свої недозволені розрахунки».²⁵⁷

²⁵⁶Губицький Л. Мораль і звичаї панів – системоутворюючий чинник формування образу «кріпак-засіб» в першій половині XIX ст. *День науки історичного факультету – 2013. Проблеми історії та історіографії України: прогр. і матеріали наук.-практ. конф.*, м. Київ, 6 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 19.

²⁵⁷Шепель Ф. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зіновєвськ-Кірове-Кіровоград. Кіровоград, 2014. С. 252.

У Рожевській окрузі (Чорнобильський повіт) 67 мешканців, у тому числі 60 кріпаків сплатили купецький податок – «відсоткові гроші» - з оголошеного капіталу, але стати купцями їм не вдалося через хабарництво місцевого керівництва та незацікавленість центральної влади.²⁵⁸ Серед кріпаків, які бажали стати купцями можна назвати підданих поміщика Харлинського «мешканці села Пашківки: Тиміш Козаченко, Антон Сіренко, Андрій Костюченко, Михайло Козаченко, Іван Авраменко, Антон Гиренко»²⁵⁹ та багато інших. Цей факт засвідчив, що вони володіли капіталом у сумі, необхідній для вступу до 3-ї купецької гільдії. За законом сплачувалося «В першу гільдію від десяти до п'ятдесяти тисяч, в другу - від п'яти до десяти тисяч, в третю - від тисячі до п'яти тисяч карбованців, сплачуючи відсоток купці християнського закону по одному, а з євреїв - по два зі ста».²⁶⁰

Представники інших станів, які мали схильність до підприємницького ризику долучалися до цього прошарку. Були випадки коли до торгівельного стану великий інтерес проявляли, навіть, шляхтичі. Наприклад, у 1796 р. наглядачу Богуславської округи Київської губернії прем'єр-майору і кавалеру Потулову довелося розглядати претензію шляхтича Мойсея Красуцького, який скаржився на богуславських купців «Захарія Савковича, Федора Вербицького і Степана Цюрупи, за разкидування його власних лавок».²⁶¹ Важливо те, що свою підприємницьку діяльність Мойсей Красуцький розпочав у 1791 р. У той, ще польський час, його конкурентами були не тільки місцеві купці, але й граф Ржевуський, який у той час був старостою богуславським та володів кам'яними лавками.

Колишній запорожець осівши в м.Липовець Київської губернії мав надію стати успішним купцем. Однак, власник міста Липовця Лука Струтинський задля збільшення оподаткованого населення вирішив покріпачити «запорожця»-

²⁵⁸Справа по рапорту Рожевської округи наглядача Круглова про стягнення відсоткових грошей з християн і євреїв, які записалися в купецтво // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 245. Арк. 1-1зв.

²⁵⁹Там само. Арк. 18зв.

²⁶⁰Там само. Арк. 3.

²⁶¹Дело по прошению жителя Богуслава Красуцкогo о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 1.

купця та записав його за собою. На протизаконні дії Струтинського Кіндрат Таран поскаржився у серпні 1797 р. до повітового нижнього земського суду.²⁶² Після приєднання Правобережної України до Російської імперії Брацлавське трьох комісій присутствіє запропонувало усім вільним, які проживали на власницьких грунтах обрати стан. Кіндрат Таран, будучи вільним оголосив 1794 р. про своє бажання записатися з сім'єю у купці 3-ї гільдії міста Липовця, мав намір купити землю Струтинського і залишити собі. На це, «Струтинський, невідомо чому, привласнив Тарана своїм підлеглим і оголосив, що ніби-то Таран записаний за ним ревізією».²⁶³

Сотні тисяч польських євреїв після 1795 р. опинились під юрисдикцією Російської імперії. Євреї, як правило, проживало у містах і містечках. Наприклад, у 1787 р. в Брусилові мешкали 403 євреї.²⁶⁴ Єврейські купці рекрутувалися, в основному, із євреїв-міщан. У 1797 р. у Київській губернії проживало 12780 міщан-євреїв, покладених в оклад, з яких записалися у купці 23 душі.²⁶⁵ Наприклад, у 1797 р. міщанин м.Городища Черкаського повіту Іонович Фішель скористався можливістю і записався у купці 3-ї гільдії.²⁶⁶ Зростання чисельності міщан у містах відбувалося за рахунок зменшення жителів сільських станів. «Міщани і купці, більша частина яких – євреї, живуть у містах і містечках, у їх руках – уся торгівля. Частина їх – ремісники, а інші шинкують у корчмах».²⁶⁷ На початку ХІХ століття на Правобережжі торгівлею займалися понад 80% євреїв.²⁶⁸ Містечка Правобережної України були переважно єврейськими, оскільки Правобережжя, за царським законодавством, здавна входило до смуги осілості

²⁶²Дело купца Тарана о посягательстве на его свободу для зачисления в свое крестьянство помещиком Струтинским // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 449. Арк. 1.

²⁶³Там само. Арк. 2зв.

²⁶⁴Святненко В. Старожитності Здвижень-краю. Київ: Віпол, 2016. С.211.

²⁶⁵Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в святы с изменением территории Киевской губернии // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 5021. Арк. 1зв.

²⁶⁶Дело по жалобе черкаського купца Ионовича на неправильное обложение его налогами // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 667. Арк. 1.

²⁶⁷Топографическое описание Подольской губернии // ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Ф. 1. Спр. 1657. Арк. 4.

²⁶⁸Доценко В.О. Соціально-економічне єврейської громади українських земель Російської імперії у ХІХ ст. // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя, 2015. Вип.43. С. 96.

євреїв. Тільки на тій території вони мали право поселятися для постійного проживання.²⁶⁹ За законом, євреї могли займатися торгівлею і ремеслами. За даними М.Є.Слабченка, у 1803 р. на Київщині налічувалося 22474 міщан.²⁷⁰ Тобто, якщо порівняти цю цифру із цифрою міщан-євреїв губернії у 1797 р., їх налічувалося більше, ніж 50% від усіх міщан. На початку ХІХ ст. міщани склали трохи більше 2% населення Київської губернії.²⁷¹

У зв'язку із зміною території Київської губернії 1797 р., а саме відлученням лівобережних територій та приєднанням правобережних частин від губерній Вознесенської та Брацлавської було проведено ревізію оподаткування купців християнського та іудейського законів, що виявила наступні пропорції.

У Київській губернії у цей рік нараховувалося 452 купців-християн: «До цієї кількості в 1797 р. додалось: з купців кременчуцьких – 1, калузьких – 2, з Малоросійської губернії – 1, Київської губернії тих, що повернулися з відлучок – 13, пропущених по ревізії – 1, з міщан – 160, з козаків з платнею за право купецтва – 1, разом – 179 душ. Разом з прибулими перебувала 631 душа. Вибули: збанкрутілих після зменшення капіталів і перейшли в міщанство – 6. У Малоросійську губернію при розмежуванні повітів – 187 та за право купецтва – 1. Разом вибуло – 194 душі, в тому числі тих, що платять за право купецтва – 1 душа. Після цього залишалось в частині Київської губернії 437 душ. Прибуло при розмежуванні повітів з губерній: Вознесенської – 14 душ. Долучився ще зарахований Указом Вознесенської казенної палати від 12 лютого 1798 р. під № 585 архангельський купець Шуляєв».²⁷²

У 1797 р. було 93 купці єврейського закону. У тому році прибуло з третьої в 1-у гільдію – 6, повернулися з відлучок – 5, з міщан – 23, разом – 34 душі. Вибуло з 3-ї в 1-у гільдію – 6. Збанкрутілих через зменшення капіталів – 8. Разом – 14

²⁶⁹Історія України – нове бачення: у 2-х т. Т.1. / Гуржій О.І. та ін. / під ред. В.Смоля. Київ: [б. в.], 1995. С.269.

²⁷⁰Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С.193.

²⁷¹Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С.124.

²⁷²Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в связи с изменением территории Киевской губернии // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 5021. Арк. 11зв.-13.

душ. Вибуло в Малоросійську губернію при розмежуванні повітів – 60 душ. Разом вибуло – 74 душі, залишалось в частині Київської губернії – 53 душі. До них прибуло при розмежуванні повітів з губерній: Вознесенської – 108 душ, Брацлавської – 1 душа. Разом прибуло 109 душ.²⁷³

У Київській губернії на серпень 1798 р. проживало 454 купці-християни та 161 купець-єврей, а разом 615 купців, які сплачували відповідно 4219 крб. 25 коп., 3829 крб. 27 коп. і разом 8048 крб. 52 коп. податків.²⁷⁴ Наприкінці XVIII ст. у цій губернії ще не відчувалося повсюдне домінування купців-євреїв над купцями-християнами. Хоча в окремих містах євреї становили більшість як серед купецького, так і серед міщанського населення, особливо якщо населений пункт лише перетворювали у місто. Саме так трапилося із м.Васильковим: міщанами стали колишні державні селяни, а 4 державних селяни записалися у купці. Серед 2956 мешканців Василькова у місті було 1478 євреїв, а з-поміж 1811 васильківських міщан євреїв було 1460. Картина серед купців була не на користь християн: разом васильківських купців – 22, а купці-євреї становили левову більшість – 18.²⁷⁵ Але варто наголосити, що це були не васильківські євреї-купці, а купці з інших містечок Васильківського повіту.

Тренди соціального розвитку Київської губернії в цілому відповідали змінам загальноукраїнським, а вони мали нахил до зростання стану купців у 4-5 разів швидший від загального приросту населення українських губерній. Наприклад, протягом першої чверті XIX ст. загальний приріст населення України становив 16%, а купецький стан збільшився на 77%.²⁷⁶ За губернаторським звітом 1806 р. на Київщині проживало: «Купців-християн чоловічої статі: Київський повіт - 340 душ, Васильківський - 13, Богуславський - 59, Сквирський - 2, Таращанський - 0,

²⁷³Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в связи с изменением территории Киевской губернии // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 5021. Арк. 10зв.-11зв.

²⁷⁴О состоянии городов и уездов Киевской губернии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 457. Арк. 17.

²⁷⁵О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК (Центральний державний історичний архів України в м. Києві). Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 110зв.-111.

²⁷⁶Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1839. С. 149 – 150.

Липовецький - 3, Махновський - 1, Уманський - 15, Звенигородський - 6, Чигиринський - 5, Черкаський - 28, Радомишльський - 100. Разом: 572. Купців-християн жіночої статі: Київський повіт - 263 душ, Васильківський - 9, Богуславський - 60, Сквирський - 2, Таращанський - 0, Липовецький - 1, Махновський - 1, Уманський - 12, Звенигородський - 4, Чигиринський - 6, Черкаський - 21, Радомишльський - 102. Разом: 481. Купців-євреїв чоловічої статі: Київський повіт - 17 душ, Васильківський повіт - 7, Богуславський - 14, Сквирський - 11, Таращанський - 0, Липовецький - 0, Махнівський - 0, Уманський - 35, Звенигородський - 9, Чигиринський - 41, Черкаський - 20, Радомишльський - 3. Разом: 157. Купців-євреїв жіночої статі: Київський повіт - 9, Васильківський - 6, Богуславський - 11, Сквирський - 8, Таращанський - 0, Липовецький - 0, Махнівський - 0, Уманський - 26, Звенигородський - 11, Чигиринський - 39, Черкаський - 19, Радомишльський - 2. Разом - 131».²⁷⁷

Становище купців-християн та купців-євреїв на початку ХІХ століття змінилося. Якщо у 1804 р. місцева влада, зокрема, городничий у м.Умані «поставив біля купецких крамниць варту і не дозволяв торгувати не тільки товарами, але і продуктами харчування, через те, що нібито бідні євреї мають борги (недоїмки), які їм зовсім неналежать». Скаргу Київському губернському правлінню заніс «купець єврей Зельманович з товаришами».²⁷⁸ У 1805 р. пану генералу від кавалерії, Київському воєнному губернатору, керуючому в цій і Мінській губернії у цивільній частині, Київської інспекції у інфантерії Інспектору і різних орденів кавалеру Олександрові Петровичу Тормасову поскаржився колишній брідський купець єврей Лазар Калішер. Калішер був зарахований в київське купецтво іноземним гостем і скаржився на 1-ї частини м.Києва квартального наглядача Гуленкова, який невідомо з якої причини, відібрав у нього від погребу ключ та заборонив йому торгувати алкоголем.²⁷⁹ Влада могла

²⁷⁷Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 19зв.-20.

²⁷⁸Справа за скаргою уманського купця Зельмановича на те, що тамошній городничий не дозволяє йому торгувати // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 1.

²⁷⁹Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої квартальним Гуменковим // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 920. Арк. 1.

методами примусу, такого адміністративного ресурсу вимагати покривати податкові несплати за бідних євреїв, перешкоджати торгівлі.

Щоправда вже за декілька років та ж влада визнала усі права євреїв. Так, Наполеон I - французький імператор у 1806 р. спробував закрити єврейське питання, скликавши французький Синедріон з метою врегулювання іудейського життя з місцевим законодавством. Олександр I - російський імператор видав документ: «Про рівні права іудеїв з православними».²⁸⁰ Відповідно до Указу імператора Олександра I від 19 жовтня 1807 р. євреї Київської губернії мали переселитися із сіл в містечка і міста з початку 1808 р. протягом трьох років: «ті євреї, яким призначено було переселитись в міста і містечка в першому році за розпорядженням губернської адміністрації протягом 1808 р. дійсно з сіл перейшли в міста і містечка».²⁸¹

Риндзюньський П.Г. подає інформацію про те, що у 1808 р. у Київській губернії нараховувалося 786 осіб, що належали до купецького стану, у 1816 р. – 246, у 1824 р. – 191.²⁸² Тобто, для 1808-1824 рр. наявна якась невласлива для всієї території України тенденція до скорочення купців більш, ніж у 3 рази. За підрахунками І.Гуржія 1816 р. в містах України проживало 9,4 тис. купців.²⁸³

Київ з давніми торгівельними традиціями приваблював підприємців з усіх куточків України, Росії, Європи. У географічному і історичному описі Київського намісництва за 1787 р. у Києві без мешканців передмість зафіксовано: 144 священники, 748 монахів, 108 купців, 7402 міщани, 2 козаки та 1212 селян.²⁸⁴ А з купцями передмість київські купці склали вагомий прошарок громади: серед 18848 жителів нараховувалось 239 купців.²⁸⁵

²⁸⁰Капельянец А. Конной дорогой Бабеля. Київ: В-во Лис, 2017. С.135.

²⁸¹Отчет губернатора за 1808 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 97. Арк. 35.

²⁸²Риндзюньский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. С. 99.

²⁸³Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С.135.

²⁸⁴Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. / упор. Г.В.Болотова та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 185.

²⁸⁵Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг.: исторический очерк. Ч. IV. Киев: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1904. С. 79.

У місті Києві проживали і торгували переселенці із Переяславського, Полтавського, Гадяцького, Лубенського полків, запорозькі козаки, а також тульські, білгородські, калузькі, курські та, навіть, московські купці.²⁸⁶ У 1785 р. Яків Воротинцев із сином Василем і Степан Масленніков (калузькі купці) подали клопотання до київського намісницького управління про прийом їх до когорти київських купців, оскільки вони, «знаходячи для себе кращий зиск у перебуванні і промислі в Києві, мають намір залишитися на проживання в ньому назавжди».²⁸⁷ Клопотання російських купців, як правило, задовольнялися. Наприклад, у 1810 р. за клопотанням та на кошти воронезького голови, купця Самійла Мещерякова (1744-1823 рр.) збудували та освятили храм св. Миколи на Аскольдовій.²⁸⁸

Найприбутковішу торгівлю контролювали київські купці, у тому числі пропінатійну, яка завжди вважалася набутком виключно євреїв. Серед пропінаторів у 1794 р. були прізвища 20-х відомих киян-купців, як «іменитий громадянин Юхим Митюк, іменитий громадянин Григорій Радзіцький, іменитий громадянин Семен Балецький, київський купець Семен Подольський, київський купець Михайло Григоренко, київський купець Роман Яруцький, київський купець Степан Рибальський, київський купець статечний громадянин Павло Лобко, київський купець Іван Котляревський, київський купець Іван Могилевців, київський купець статечний громадянин Філіп Лакірда, київський купець Іван Прилуцький, київський купець Матвій Филипович, київський купець Марко Безсмертний, київський купець Андрій Кудрявцев, київський купець Максим Гудим, київський купець Матвій Мединський, київський купець Павло Разенков, київський купець Василь Грузинський».²⁸⁹ У деяких представників з цього списку був поважний досвід роботи у галузі алкогольних напоїв. Зокрема, київський

²⁸⁶Списки міщан, козаків і інших Подільської частини м. Києва // ЦДІАК. Ф.59. Оп.1. Спр. 4847. Арк. 4.

²⁸⁷Андрієвський А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему метсного магистрата. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Кн.6. К., 1892. С.172.

²⁸⁸Аскольдова могила: українське християнство крізь віки. / Упоряд. о.Ігор Онишкевич, Н. Пуряєва. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. С.48.

²⁸⁹Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр.2300. Арк. 8-8зв.

купець Котляревський Іван подав позов проти дружини прем'єр-майора Бутишевої, яка порушила умови, утримуючи його гуральню, практично відразу погодилася на мирову угоду, згідно з якою сплатила йому збитки в розмірі 10 крб.²⁹⁰

Згідно з імператорськими розпорядженнями, для фінансового забезпечення підприємницької діяльності купці мали можливість, користуватися міськими сумами під визначений державою відсоток. У 1796 р. цією нагодою скористалися київські купці Митюк, Лакерда, Скакочка.²⁹¹

У Києві купці-християни переважали над купцями-євреями. У 1802 р. в цьому місті губернії проживало купців-християн (чоловічої статі – 300, жіночої статі – 266 осіб), а купців-євреїв (чоловічої статі – 12, жіночої статі – 5).²⁹² Для порівняння наведемо загальну картину чисельності купців Київської губернії у 1802 р.: купців-християн (чоловічої статі – 448, жіночої статі – 385 осіб), купців-євреїв (чоловічої статі – 118, жіночої статі – 105 осіб).²⁹³ З часом мешкати у Києві євреям заборонили. Внаслідок виданого Височайшого Указу від 2 грудня 1827 р., євреї кінцево видворені з Києва, і за жодних обставин не могли постійнопроживати у місті. Єдина можливість з'являлась, якщо єврей оголосив бажання прийняти християнську віру.²⁹⁴ І такі випадки траплялися, як наприклад у 1833 р. із євреєм Мошкою Каганом.²⁹⁵

Купці у губернському місті Києві не тільки здійснювали свої безпосередні професійні обов'язки, але й займали найвищі посади у міській владі. Так, у 1798 р. купці обіймали наступні позиції на міському владному Олімпі: Рибальський

²⁹⁰Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: б.в., 2011. С.105.

²⁹¹Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под. залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 3-36.

²⁹²Ведомости количества населения в уездах губернии с данными о сословно-классовом, национальном и половом составе // ДАКО. Ф. 1. Оп. 351. Спр. 8. Арк. 1.

²⁹³Там само. Арк. 1зв.

²⁹⁴Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С.114.

²⁹⁵По прошению еврея Зельмана Тоубена на зятя своего Мошку Кагана, который принял в Киеве христианскую религию уклоняется дать жене своей его Тоубена дочери развода // ЦДАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 93. Арк. 8.

Георгій – міський голова, Неводовський Федір – бургомістр, а також їм у виконанні громадських обов'язків допомагали Барський Яким, Долинний Іван, Карамалея Іван, Скакочка Микола. Натомість у м.Богуславі серед міської влади також проявили себе купці: вїт третьої гільдії купець Максим Балановський, лавник із християн – третьої гільдії купець Андрій Церела.²⁹⁶

Якщо врахувати народонаселення міста Києва, то обов'язки міської влади були колосальні, хоча уряд користувався можливістю обмежувати повноваження магістрату. На початку XIX ст. у м.Києві проживало близько 22000 чоловік.²⁹⁷ Цієї приблизної цифри дотримуються автори «Історії Києва», а також Г.Казьмирчук, Т.Соловйова. Її можна уточнити на підставі відомості городничих Київської губернії: «1808 р. у м. Києві жителі чоловічої статі, які платять податки становлять 11922 душі»²⁹⁸, тобто з врахуванням жіночої статі, населення губернського міста налічувало, як мінімум, (без врахування регулярних військ 6302 чол.) – 23844 особи. У системі міського самоуправління також відбувалась певна еволюція. Царський уряд у 1802 р. спеціальною грамотою знову підтвердив права Києва на самоуправління. Міське населення отримувало низку пільг, зокрема: звільнялося від військової служби, формуючи лише для охорони міста пішу і кінну міліцію, користувалося правом безмитної торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Без узгодження з губернатором магістрат не мав права займатися розкладкою податків і розпоряджатися доходами. Повноваження з питань видачі землі під забудову будинків зосередила у своїх руках губернська поліцейська влада.²⁹⁹

У власницькому місті Черкасах (власність князя Сангушка) ситуація була іншою. Там проживало 5 купців-старообрядців, які сплачували 25 крб. 25 коп.

²⁹⁶О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 109зв.

²⁹⁷История Киева: В 3-х т. Т.2. / гл. ред. Ю.Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1983. С.126.

²⁹⁸Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.102. Арк. 57.

²⁹⁹Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С.120.

податків та 9 купців-старообрядців, які проживали на пільгових умовах.³⁰⁰ Протягом 1806-1827 рр. у місті Чигирині (до того ж повітовому) спостерігалась тенденція до зростання купецького населення. Так, у Чигирині в 1806 р. проживало 5 купців чоловічої статі та 6 жінок, що належали до купецького стану.³⁰¹ У 1827 р. в цьому повітовому центрі зафіксовано 17 купців, але купецьких дворів – всього 5.³⁰² Тобто, якщо врахувати, що податки сплачували лише чоловіки, то купецький стан зріс не так кількістю господарств, як чисельністю членів їх родин.

У 1827 р. в Чигиринському повіті мала початок історія, яка засвідчувала, що влада не завжди була зацікавлена у зростанні промислового виробництва краю. Фабрикант англієць Іван Корбитт, який володів суконною фабрикою у м.Златополі (Чигиринський повіт) «подав в Київське губернське правління прохання 2 лютого 1827 р. про прийняття в купецьке звання і до цього часу (минув рік) не отримав ніякої резолюції та й земська Чигиринська поліція словесно заборонила працювати на фабриці без особливого дозволу на вироблення сукон, через що я зазнав чималих збитків».³⁰³

Про розвиток торгівлі у неповітових містечках Київської губернії свідчать наступні факти: у 1829 р. в містечках Уманського повіту налічувалося купців: у м. Торговиці – 4, у м.Буки – 4, у м.Тальне – 4, у м.Соколовка – місцеві купці відсутні.³⁰⁴ А ось бургомістр повітового міста Звенигородки Щербак повідомив про дещо іншу картину: «ті, що займаються торгівлею у губернії - 44 чол., з них торгують: дворян - 1, купецтво - 20, міщан - 22, поміщицьких селян - 1».³⁰⁵

³⁰⁰О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 30.

³⁰¹Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 19зв.

³⁰²Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г.Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 13.

³⁰³Дело об утвержденных на 1829 г. ценам на сукна и каразею // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2781. Арк. 11.

³⁰⁴Статистические сведения о населении, количестве земли и скота по Уманскому и Звенигородскому поветам за 1829 г. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 1200. Арк. 2.

³⁰⁵Там само. Арк. 5.

Ситуація в Звенигородці засвідчувала про значні зусилля влади щодо розвитку торгівлі, ніж, наприклад, у Чигиринському повіті.

У Звіті імператорові Миколі I, складеному 1830 р. за результатами огляду губернії київським воєнним губернатором Б.Княжниним, євреї зуміли захопити домінуюче становище в торгівлі: «стан жителів Київської губернії досить посередній, майже вся торгівля і промисловість в руках євреїв; навіть, в самому Києві це ще помітно. З переселенням їх з нього можна сподіватися, що російські купці поширять курс торгових своїх оборотів і збагатять місто».³⁰⁶ Для влади інтересів купців-українців не існувало.

Губернська влада була стурбована зростанням двох національних чинників – польського і єврейського. Поляки вирішили підняти повстання в 1830-1831 рр. А євреї здійснювали тиху «революцію», захоплюючи «командні висоти» в торгівлі. Щоб нейтралізувати обидва чинники у такій важливій суспільній галузі, влада вдається до посилення російського чинника. У 1830 р. купчиха Ірина Талалаєва – дружина московського купця 3-ї гільдії - отримала відсотки з депозиту в Київському приказі суспільної опіки. Тобто як мінімум ця московська родина осіла в Києві з 1829 р.³⁰⁷

У 1832 р. близько 50 % купців і 45 % власників заводів в Україні були росіянами.³⁰⁸ Російські купці поширювали свій вплив на найприбутковішу галузь торгівлі – торгівлю алкогольними напоями. У 1833 р. приказчик калужського купця Подкованцова Горбунов скаржився на Київську казенну палату через заборону торгівлі горілкою.³⁰⁹ Купець 2 гільдії Сергій Терехов пропонував свої послуги щодо постачання дров у Київську артилерійську лабораторію.³¹⁰ Покровський купець Прокоф'єв в тому ж році уже другий рік поспіль мав справу із київським

³⁰⁶Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др.; материалы о состоянии Киевской губ (1830-1831 гг.) // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 606 (558). Арк. 102зв.

³⁰⁷Циркулярное распоряжение Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 5.

³⁰⁸Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні. Київ: Економіка і право, 2003. С.41.

³⁰⁹По прошению прикажчика калужского купца Подкованцова Горбунова с жалобой на Киевскую казенную палату за неразрешение продавать водку // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 54. Арк. 1-16.

³¹⁰Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 745. Арк. 3.

купцем. Причому киянин заборгував йому 300 крб.³¹¹ На початку 1830-х років російські купці мали не лише спільні торгівельні справи із київськими купцями, але й вже спільні родини із киянами і відповідно претендували на їх спадок, як родина купця Давидова.³¹² Про цю ж тенденцію в Київській губернії можуть свідчать дані таблиці (Див. Додаток В 1. Таблиця. «Купці Київської губернії 1832 р.»),³¹³ де їх знаходимо під назвою іногородних купців-християн.

Згідно з Іменним імператорським Указом від 8 березня 1835 р. звільнені від сплати податків на три роки купці, які заселилися та побудували будинки в Києві.³¹⁴ М.Закревський помітив, що торгівля отримала новий розвиток і залучила багато іноземців. Іванна та Олександр Гуржії відзначили той аспект вказаного указу, що особи, які протягом 3-х років, починаючи з 1836 р., побудують фабрику в Києві отримають можливість не сплачувати «гільдійські повинності», а тільки загальні міські та земські збори.³¹⁵ Тобто, за вказаної умови в місті могли селитися росіяни, але з потужними капіталами. Тому що спромогтися побудувати фабрику могли одиниці. Наприклад, цією нагодою у 1836 р. скористалися російські купці Дехтярьови і звели в Києві ливарний завод.

Часи золотої вольності міста Києва залишилися позаду у зв'язку із проведенням імперською владою політики уніфікації. Ця політика торкнулася усіх західних губерній, губерній Південно-Західного краю і полягала у ліквідації старого польського правового режиму, а саме скасуванні Литовського статуту, Магдебурзького права міста (1834 р.), запровадженні російського законодавства. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку

³¹¹По жалобе Покровского 3-й гильдии купца Прокофьева на Киевскую градскую полицию за невзыскание в течении двух лет с Киевского купца Матюка должных ему и брату его трехсот рублей // ЦДАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 113. Арк. 1.

³¹²По прошению Киевской мещанки Меланьи Красовской о невыполнении сестрою ее купчихою Давыдовою присяги, назначенной решением Киевского городского магистрата по делу о родительском наследстве // ЦДАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 118. Арк. 1.

³¹³Отчеты киевского, подольского и волинского губернаторов за 1832 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 179зв.

³¹⁴Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 55.

³¹⁵Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 157.

міста на окраїни, а натомість спроваджено з Московщини купців-великоросів.³¹⁶ У 1835 р. гільдійських («справжніх») купців у Києві нараховувалося 605 осіб, 1845 р. – 1325,³¹⁷ а в 1861 р. – уже 1388 осіб з 70590 мешканців.³¹⁸

На відміну від О.Гуржія та І.Гуржій, М.Закревський стверджував, що в Києві в 1845 р. мешкало 1020 купців серед майже 64000 чоловік постійного населення міста.³¹⁹ Той же М.Закревський помітив, що у Києві «городники, хлібники, теслі, мілярі майже всі з великоросійських губерній». Те ж стосувалося і купців.

У 1836 р. в Київській губернії купців-євреїв було 2493, купців - християн – 731.³²⁰ Єврейська згуртованість дала результати – за 40 років ситуація змінилася на протилежну – купці-євреї почали переважати купців-християн в 3,5 рази. На 1838 р. статистика купецького прошарку Київської губернії була наступною: «купців-християн – 866, євреїв – 2466».³²¹ За два роки кількість купців-євреїв в губернії зменшилася на 27 осіб. В одному із колишніх промислових центрів Київської губернії – м.Махнівці купців-християн в 1846 р. не залишилося: «В м.Махнівці нараховується: ...78 купців євреїв ..., а всього 1988 душ чоловічої статі».³²² Саме це місто поступилося повітовим статусом такому торгівельному авторитету, як Бердичів. У 1840-х роках ситуація продовжувала змінюватися на

³¹⁶Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. С. 511.

³¹⁷Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 173.

³¹⁸Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. Ч.1. С.-Петербург, 1863. С. 4, 11. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 136.

³¹⁹Закревський Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 146.

³²⁰Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами о предоставлении статистических описаний губерний в связи с отъездом генерал-губернатора в г. Петербург; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 21 октября 1836-23 февраля 1837 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2041. Арк. 25.

³²¹Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами, губернскими землемерами и др. об изготовлении карт губерний и представлении статистических описаний губерний; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, подольской и Волынской губерниям. 12 сентября 1838-15 января 1839 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2511. Арк. 22.

³²²Дело о переименовании м.Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 307зв.

користь єврейського фактора – у зв'язку із приєднанням до Київської губернії м.Бердичева.

У Київській губернії торгівельні можливості зросли, у зв'язку з приєднанням великого торговельного центру, в якому домінували євреї - Бердичева з округою у 1844 р. із Волинської губернії. У 1811 р. в ньому проживало 7,4 тис. осіб. У 1815 р. у місті діяло 5 синагог. У цьому ж році у місті налічувалося 709 лавок і 1478 будинків. Бердичів зростав і на кінець першої чверті XIX ст. число дворів збільшилося до 2274.³²³

У місті Радомишлі в 1836 р. з населенням 4505 осіб налічувалося почесних громадян чоловічої статі – 6, жіночої статі – 2, купців 1 гільдії чоловічої статі – 1, жіночої статі – 1, купців 3 гільдії чоловічої статі – 10, жіночої статі – 12. У Радомишлі міщани могли скуповуватися у 63 лавках, 1 трактирі, 16 «питейных» закладах.³²⁴ Така кількість торгівельних точок засвідчувала той факт, що або купці діяли через приказчиків, або частину цих закладів утримувало місто, або міщани. За даними 1840 р. в Радомишлі Київської губернії налічувалося «купців 1-ї гільдії – 2, купців 3-ї гільдії – 22».³²⁵ Повітове місто Радомишль та Радомишльський повіт стали класичним прикладом поступового переходу економічних важелів до єврейської громади. На початку XIX ст. в Радомишльському повіті співвідношення купців-християн до купців-євреїв становило 102:3. Поступово кількість купців-євреїв зростала разом із єврейською громадою міст повіту.³²⁶

На 1850 р. київська купецька спільнота мала такі кількісні характеристики: «у минулому році оголошено у губернії купецьких капіталів християнами 1-ї гільдії - 2, 2-ї гільдії - 18, 3-й гільдії - 314; євреями 1-ї гільдії - 6, 2-ї гільдії - 17, 3-й гільдії - 881. Крім того, ті, що мають 15 річний привілей капіталів, оголошених купцями християнами: 1-ї гільдії - 9, 2-ї гільдії - 4, 3-й гільдії - 28. Неплатоспроможних купців було всього 77, в тому числі з 2-х перших гільдій

³²³Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 118.

³²⁴Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

³²⁵Там само. Арк. 14.

³²⁶Михальова О., Буднік М. Корогод. Обірвана історія. Київ; Бородянка: Харитоненко В.М., 2016. С.11.

тільки 3, решта - з 3-ї гільдії, в тому числі християн - 48, євреїв – 26. З числа тих неплатоспроможних, справи, яких розглянуті в суді, двоє визнані необережними».³²⁷ Така необережність була більше притаманна купцям-християнам, яких збанкрутіло на 12 осіб більше, ніж євреїв.

У 1853 р. в Київській губернії налічувалося 1533 купці, причому кількісно переважали купці 3-ї гільдії - 1465. Про співвідношення купців 1-ї, 2-ї і 3-ї гільдій свідчать дані таблиці 1.1. За рік, у порівнянні із 1852 р., кількість купців зросла на 157 осіб (капіталів), тобто більше, ніж на 10%. І це незважаючи на те, що саме у 1853 р. розпочалася Кримська війна. Внаслідок цієї війни Російська імперія потрапила у часткову ізоляцію, але в перший рік війни іноземці активно торгували в її межах, зокрема, в Київській губернії: «іноземців у губернії обох статей - 1678, з них приписаних до купецтва – 24».³²⁸

Таблиця 2.1.

Купці Київської губернії 1853 р.³²⁹

Оголошено купецьких капіталів в 1853 р.	1853 р.	У порівнянні із 1852 роком	
		Більше	Менше
По 1-й гільдії	19	2	
По 2-й гільдії	49	3	
По 3-й гільдії	1465	152	

У 1850-х роках купецтво Київщини продовжувало кількісно зростати та на 1859 р. нараховувалось 7700 осіб купців чоловічої статі та 7500 жіночої статі.³³⁰ З 1842000 осіб населення Київської губернії, купецтво складало 0,8% населення краю. Значення купецтва зростало не лише завдяки кількісному збільшенню, але й тому, що купецтво займало активну позицію і включалося в громадську працю.

³²⁷Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 г. - 1851 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 39.

³²⁸Там само. Арк. 32зв.

³²⁹Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 5зв.

³³⁰«Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. // ЦДІАК. Ф. 486. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 57.

Так, 1859 р. староста Києво-Подільської Воскресенської церкви купець Павло Лавров отримав подяку за зразкову наполегливість для церкви.³³¹

Купці євреї контролювали не лише торгівлю Київської губернії, але й мали величезний вплив на виробничі потужності краю. Євреї володіли фабриками і заводами, а не лише корчмами, як вважалося, відповідно до зразків класичної української та російської літератури. Євреї часто обходили приписи законів щодо найму на свої підприємства християн. І тому 1853 р. влада змушена була запровадити умови найму робітників на підприємства євреїв.³³²

Завдяки зусиллям єврейської торгівельної спільноти та в постійній конкуренції із нею, кількісно і якісно зростав клас купців в Україні. За 1816 р.-1859 рр. число купців в Україні збільшилось з 18,2 тис. до 104,4 тис.³³³ На час проведення Великої реформи 1861 р. в Україні оголошено 9 тис. купецьких капіталів усіх гільдій.³³⁴

Таким чином, соціальні трансформації були викликані зміною економічного укладу, спричиненого зростанням ролі товарно-грошових відносин. Станові зміни виявилися у процесах декласації дрібної шляхти, можливими, але поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший. Наприклад, з міщан в купці, або навпаки, з купців в міщани. Всі станові зміни передбачали сплату податків одночасно в двох станах до проведення нової ревізії (тобто перепису населення) і зрозуміло були пов'язані із неабияким фінансовим навантаженням. Міщани користалися із права торгівлі, створення нових підприємств, долучення до відкупної системи.

³³¹Київские губернские ведомости. 1861. март. № 1. С. 5.

³³²Дело об условиях найма на промышленные предприятия, принадлежащие еврейским купцам // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10419. Арк. 198.

³³³Теплицький П. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні. *Наукові записки Інституту економіки АН УРСР*. 1954. № 2. С. 187.

³³⁴Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 144.

2.2. Розширення соціальної бази торгівлі

Держава у цей час виявила зацікавленість у формуванні альтернативних до базових, формотворчих для феодального суспільства взаємовідносин. Основою такого суспільного устрою могли стати грошові відносини, які мали перспективу поширення на засади землеволодіння та особистої залежності.

Згідно Імператорської Величності іменного указу, наданого Сенату від 16 вересня 1797 року громадяни міста Києва зберегли непорушно всі колишні права магдебургії, вольності, переваги, міські прибутки.³³⁵ Щоправда, не усі міста губернії володіли Магдебурзьким правом. У Київській губернії на 1798 р. було 11 повітових міст, які управлялись своїми магістратами згідно із Магдебурзьким правом, 12 новостворених міст з містечок, 27 державних і власницьких містечок, які мали привілеї на право міщанства та створення магістратів, а також 19 у відділеній частині, які відійшли від інших губерній при формуванні території Київської губернії. Разом налічувалося 70 міст і містечок, які мали привілеї на права громадянства.³³⁶ У 1797 р. в містах та містечках Київській губернії нараховувалося 22965 купців, міщан і громадян.³³⁷ Також на 1797 р. в Київській губернії нараховувалося 532793 мешканців чоловічої статі.³³⁸ Тож частка купців, міщан і громадян у населенні губернії складала 4,3%.

У першій половині XIX ст. відбувалися істотні зміни у відносинах власності, зокрема у землеволодінні.³³⁹ Згідно з Указом 1801 р. імператор дозволяв купівлю і продаж землі міщанам, купцям та державним селянам, тобто дворяни на початку XIX ст. втрачали монопольне право володіти землею. У свою чергу, указом 1803 р. про «вільних хліборобів» за викуп звільнялись кріпосні селяни разом з землею, що значно розширило соціальну базу учасників торгівельної справи. Поступово

³³⁵Указы Императора и Правительствующего сената // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 4. Арк. 26.

³³⁶Там само. Арк. 76зв.

³³⁷Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852.С. 179.

³³⁸Там само. С. 178.

³³⁹Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796- 1853 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2009. С.7.

з'являються нові типи господарств, хоч поміщицькі все ж таки переважали. На Правобережжі у цей час набує розвитку колонізація, зокрема внутрішня у вигляді колоній старовірів і «євреїв-землеробів» та зовнішня - чеські і німецькі колоністи. Крім того, формуються господарства «вільних хліборобів», вільних людей, відставних і безстрокововідпускних нижніх чинів. Представники чиншової шляхти поступово втратили свій статус. Вони опинились серед однодворців й міщан (громадян), а тому втратили свої позиції як в економічному, так і соціальному відношенні. Всі вказані соціальні новації призводили до формування господарств, заснованих на нових принципах. Поступова колонізація вільних земель призводила до земельного голоду, що у свою чергу пришвидшував процеси урбанізації.³⁴⁰

У той час ліберальність влади щодо порушення земельної монополії викликала розширення прав населення на купецьку монополію – торгівлю. Поява зростаючої кількості продуктів сільськогосподарського та промислового виробництва спричиняла чисельне збільшення торговельного суспільного стану – купців та їхніх конкурентів з усіх прошарків (дворяни, міщани, селяни, офіцери, солдати, церковнослужителі та ін.).

Усвідомлення виключного значення торгівлі для сплати податків було притаманним як для держави, так і для платників податків. Міщани добре розуміли, що «1) торговельний промисел є єдиний засіб для сплати державної і міщанської повинності і утримання родини; 2) цьому стану (міщанському) надано право за законом і в будинках здійснювати торгівлю.³⁴¹ І в такий спосіб держава посилювала конкуренцію на ринку.

За умови виконання необхідних вимог, міщани мали можливість користуватися вільним переходом з одного стану в інший. Наприклад, у 1797 р. міщанин м.Городища Черкаського повіту Іонович Фішель скористався

³⁴⁰Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С.38.

³⁴¹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочие // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 75зв.

можливістю і записався у купці 3-ї гільдії.³⁴² Олексій Берестовський (1780-1858), переведений 1825 р. з міщан у стан київського 3-ї гільдії купця, 1834 р. заснував родинну фірму із торгівлі мануфактурою (Хрещатик, 38). У 1853 р. придбав садибу по Софійській (тепер №9) площею 340 кв.саж. (0,15 га), де за проектом архітектора П.Спарро звели цегляний двоповерховий будинок у стилі пізнього класицизму.³⁴³

Звичайно, що результатом несплати гільдійських податків ставав перехід з купецького у міщанський стан. Київський міщанин Александров Микола Олександрович (1814 р.н.) зарахований в міщанський стан в 1846 р. з київських купців. Однак, його сім'я - дружина: Євдокія Олексіївна (1827 р.н.), діти: В'ячеслав (1845 р.н.), Олексій (1847 р.н.), Юлія (1848 р.н.), Максиміліан (1849 р.н) зарахована в московські купці з 1857 р.³⁴⁴ Траплялися і є відомими унікальні випадки, як колишні кріпаки, долаючи потрійні станові бар'єри, стали купцями. Наприклад, київський міщанин Александров Платон Іринархович, в 1852 р. зарахований до київської міщанської спільноти з відпущених на волю, а в 1855 р. вибув в купецтво.³⁴⁵

Зрозуміло, що купці не втрачали шансу зберегти станові привілеї: чимало купецьких скарг на селян і дворян, які «вели недозволену торгівлю», надходило у Київський магістрат. Зокрема, від імені «Київської міської спільноти» 7 київських купців 14 березня 1813 р. надали у магістрат прохання, де скаржилися на іногородніх купців, міщан і селян, які у своїх крамницях та балаганах, вели у місті торгівлю. Ті торговці не сплачували належних зборів. У основному селяни продавали квас, збитень, булки, а також інші продукти харчування. Дворяни «недозволеною» торгівлею також займались, оскільки вони продавали куплені товари, а не свої. Купці просили магістрат заборонити, на їхню думку, «незаконну» торгівлю. Зрештою, губернське правління видало розпорядження

³⁴²Дело по жалобе черкаського купця Ионовича на неправильное обложение его налогами // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 667. Арк. 1.

³⁴³Малаков Дмитро (1937-2019). Попід валом «міста Ярослава». Київ: Либідь, 2019. С.49.

³⁴⁴Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С.14.

³⁴⁵Там само. С. 15.

поліції щодо нагляду за веденням торгівлі, щоб уникати подібних порушень. У Києві 1817 р. закрили 7 крамниць, де продавались «недозволені» товари.³⁴⁶ Для нагляду за веденням торгівлі у 1824 р. у губернських, портових і великих торгових містах, при міських думах були створені торгові депутації. До складу торгових депутацій входило 3-7 осіб, вибраних гільдійськими купцями строком на три роки. Торгові депутати, наглядаючи за веденням торгівлі, особливо ретельно стежили за тим, щоб її вели за посвідченнями і відповідно до станової належності торговців.

Аналіз тенденцій внутрішньої торгівлі Київської губернії у 1829 р., здійснений місцевою владою засвідчив присутність міщан, дворян, селян у торговельних операціях.³⁴⁷ З 57 зареєстрованих підприємців у Черкаському повіті, що сплачували податки, займаючись торговельною діяльністю, 45 були міщанами,³⁴⁸ в м. Черкасах (відповідно 23 та 15 міщан, 1 поміщицький селянин),³⁴⁹ в Липовецькому повіті (відповідно 409 та 350 міщан, 30 дворян, що торгували),³⁵⁰ у м. Липовці (відповідно 5 та 1 поміщицький селянин),³⁵¹ у м. Сквирі (відповідно 33 та 30 міщан, 1 дворянин, що торгували),³⁵² у м. Каневі (відповідно 20 та 16 міщан, що торгували),³⁵³ у м. Таращі (відповідно 6 та 2 міщанина, 1 дворянин, які торгували),³⁵⁴ у Радомишльському повіті та м.Радомишлі (відповідно 217 та 100 міщан, 63 ремісники та цехові, 1 дворянин, які торгували),³⁵⁵ у м.Махнівці (відповідно 255 та 200 міщан, 50 поміщицьких селян, які торгували),³⁵⁶ у Чигиринському повіті (відповідно 24 та 7 міщан, які торгували),³⁵⁷ у м.Чигирині (відповідно 7 та 1 поміщицький селянин, який

³⁴⁶Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С.130.

³⁴⁷Статистические сведения // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3101. 182 арк.

³⁴⁸Там само. Арк. 4.

³⁴⁹Там само. Арк. 9.

³⁵⁰Там само. Арк. 18.

³⁵¹Там само. Арк. 18.

³⁵²Там само. Арк. 21.

³⁵³Там само. Арк. 33.

³⁵⁴Там само. Арк. 38.

³⁵⁵Там само. Арк. 59, 73.

³⁵⁶Там само. Арк. 83.

³⁵⁷Там само. Арк. 101.

торгував),³⁵⁸ у Звенигородському повіті (відповідно 15 та 1 дворянин і 1 поміщицький селянин, які торгували).³⁵⁹

Зазвичай традиції провадження торгівлі міщанами тісно пов'язані із набуттям містами Магдебурзького права. У 1778 році Київський магістрат засвідчив досягнення мирової угоди поміж київськими міщанами, які роками займалися торгівлею, оскільки володіли лавкою в Олійному ряді.³⁶⁰ Київська міщанка Параскевія Григорович-Барська – спадкоємиця київської міщанки Марії Шишовни, погодилася із передачею її власності (двору, приміщень, лавки) київському міщанину, канцеляристу магістрату Івану Фіялковському. Як бачимо, торгівля ставала сімейним бізнесом, з яким дуже важко було розлучитися. І не лише в цій окремо взятій родині. Сімейна драма розігралася у ще одній київській міщанській сім'ї 1805 р., після смерті київського міщанина Сави Верескова.³⁶¹ Мати дружини померлого київська міщанка Марія Калиновська виступила в суді проти рідної доньки в захисті онуків (Миколи 20-ти, Андрія 9-ти, Григорія 2-х, доньок Марфи 17-ти, Марини 7-ми і Параскеви 7-ми років). Виявилось, що після смерті чоловіка Верескова (у другому шлюбі Михайловська), не здійснила між дітьми поділу. Тому бабця в інтересах онуків просила київський магістрат майно і будинки описати і в цілісності зберегти. Натомість, Михайловський повідомив, що він надав в лавку дружини товару на його власні гроші на 600 крб. і від продажу отримав лише 60 крб., сплатив за Верескова 50 крб. боргів пані Гудимовій, 110 крб. київському міщанину Гаврилу Скрипченку, за Верескову (Михайловську) 70 крб. 60 коп. за векселем київському міщанину Олександрові Войтенку та іншим людям за розписками і без них з Войтенковими на 382 крб. 10 коп. Київський магістрат постановив відмовити міщанину Михайловському і його дружині Михайловській у відшкодуванні їм 540 крб., а майно померлого міщанина Верескова (житловий будинок, постійний двір, лавка в перемісті

³⁵⁸Статистические сведения // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3101. Арк. 95.

³⁵⁹Там само. Арк. 96.

³⁶⁰Выпись из книг магистрата о разрешении канцеляристу магистрата Фиялковскому владеть торговой лавкой в г.Киеве // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 7. Арк.1.

³⁶¹По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 40. Арк. 10.

Преорці) порівну роздати сиротам. Сімейні трагедії не раз сколихували міщанські родини, приводом до яких ставало торгівельне майно. Як наприклад, у 1859 р. київська міщанка М.Дейнекова позивалася до У.Дейнекової через рундук і лавки, які належали прохачці та її дітям.³⁶² Торгівля також була промислом сім'ї київського міщанина Авилова Андрія Тихоновича, який проживав у власному будинку в Лук'янівському кварталі.³⁶³

Міщани разом з купцями долучалися до забезпечення міської громади усіма необхідними товарами, від хліба до промислових товарів. Київський міщанин Матвій Іванович Дармостук у 1801 р. вирішив записати останню волю у вигляді заповіту щодо нерухомого і рухомого майна.³⁶⁴ Виявилось, що від торгівлі хлібом він мав прибутки, оскільки зумів гідно подякувати та обдарувати двох синів та другу дружину, залишивши землю на березі р. Глибочиці, три хати, гроші на похорон для сплати податків до ревізії та в спадок між родичами. Готівкою у спадкодавця виявилось 100 карбованців мідною монетою. Ще більші прибутки й відповідно ризики приносило постачання продовольства війську. Так, 1833 р. київський міщанин Матвій Підгайний змушений був відповідати власним майном (по-перше, нерухомістю) за невиконання зобов'язань перед державною скарбницею з приводу невиконаних поставок продовольства та несплачених боргів за векселями на суму, більш, ніж 80000 крб.³⁶⁵

Трохи менші прибутки київські міщани отримували від торгівлі селітрою, як київський міщанин Понельський у 1801 р.³⁶⁶ Київський міщанин Балоцький 1802 р. звернувся до губернатора Михайла Короб'їна дозволити торгувати смолою та дьогтем в його лавці, оскільки магістрат цю діяльність заборонив йому особисто,

³⁶²Дело по докладной записке киевской мещанки М.Дейнековой о неправильном захвате У.Дейнековой рундука и лавки, принадлежащих просительнице и ее детям // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 172. Спр. 638. Арк. 1.

³⁶³Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С. 9.

³⁶⁴О составлении духовного завещания мещанином Дармостученко // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 28. Арк. 3.

³⁶⁵Про заставу будинку київського купця Подгайного // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 30. Арк. 7.

³⁶⁶Дело о выдаче свидетельства мещанину Понельскому на право продажи селитры // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 27. Арк. 1.

але торгівля цим товаром здійснювалася іншими міщанами і надалі.³⁶⁷ А громадянин Юхим Митюк беручи у відкуп Київський сінокос «Осецький», мав можливість торгувати сіном, на яке в губернському місті завжди був великий попит, оскільки основні перевезення здійснювалися гужовим транспортом.³⁶⁸

У 1802 р. міщанин м. Радомишля І.Листопадов торгував корабельним лісом з партнерами із м.Кременчука. Але його комерція виявилася залежною від порядності поміщика поручика Гната Оскирки. Слово шляхтича виявилось недостатньою підставою та невиконання зобов'язань поміщиком призвело до втрат міщанина у сумі 2000 крб. Справа затягнулася на два роки і навіть вирішення її вимагало втручання генерала від кавалерії Київського воєнного губернатора і кавалера Олександра Петровича Тормасова.³⁶⁹

Радомишльський міщанин, єврей Зейлік Мордухович у 1806 р. створив у місті Радомишлі у власному будинку шкіробробний завод»,³⁷⁰ що дозволяло йому виходити на ринок готових шкіряних виробів губернії. Євреї-підприємці займали все більше ніш на ринку і 1853 р. адміністрація Київської губернії змушена була втручатися в умови найму працівників на ці підприємства.³⁷¹

Високий майновий рівень міського населення, мода на споживання колоніальних напоїв (чай, кава), поява нових галузей переробної промисловості (цукропереробної) призводили до залучення міщан до торгівлі цукром. Так, 1830 р. стародубський міщанин Шебедин торгував цукром у Києві.³⁷²

Співпраця міщан із купцями сприяла як зростанню комерційних знань та вмінь міщан, так і їх добробуту. Київський громадянин, міщанин Дубинський

³⁶⁷Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 154.

³⁶⁸Там само. Арк. 156.

³⁶⁹Дело по прошению Радомышльского мещанина Листопадова, что дело с крестьянами помещика Оскерки на поставку ими корабельного леса с 1802 г. еще не решено // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 600. Арк. 1.

³⁷⁰Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по торговым делам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1704. Арк. 10.

³⁷¹Дело об условиях найма на промышленные предприятия, принадлежащие еврейским купцам // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10419. арк. 186.

³⁷²По отношению управляющего министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1608. Арк.1.

Гаврило Корнійович шість років був приказчиком у київського купця Г.Киселевського.³⁷³ Самостійну комерцію розпочав в 1817 р. Справи у нього йшли вдало, оскільки володів дорогою нерухомістю, яку в 1819 р. продав за 5000 крб. асигнаціями.³⁷⁴ На 1822 р. Дубинський займався торгівлею закордонними тканинами і володів крамницею у Києві.³⁷⁵

Здійснюючи службу у купців на посадах прикажчиків, міщани здобували безцінний комерційний та юридичний досвід. Так, 1832 р. міщанин (походженням з Брянська) Михайло Климов, що мешкав в 3-й частині Києва – прикажчик Брянського 2-ї гільдії купця Івана Семикина, не отримав від київського міщанина Федора Кудрявцова – прикажчика київського купця Сергія Терехова, коштів за куплені для Терехова дерева.³⁷⁶ У відповідь Климов шукав справедливості у Київському словесному суді, київського війта і нарешті звертався до Київського воєнного губернатора Василя Васильовича Левашова.

Міщани та купці не лише займалися спорідненою діяльністю, але й родичалися поміж собою. Так, київський міщанин єврей Янкель Фехтенгольц, зять купця Бернера 1821 р. торгував тканинами в крамниці Гостинного двору.³⁷⁷ Із київськими купцями родичалися не лише київські міщани, але мешканці інших міст. Так, ніжинський міщанин Аникій Воробйов - зять купця Борщевського (1822 р.) - торгував варшавськими сукнами, кашемировими хустками російського виробництва у Києві, Курську, Лебедині, Тамбові.³⁷⁸

Довірливі відносини між міщанами та купцями були основою співробітництва. Але спільні справи, пов'язані із заставами майна за певних обставин спричиняли до судових розслідувань та рішень правоохоронних інстанцій, що призводило до втрати заставної, у тому числі нерухомої власності. Так, 1821 р. міщанин Таращі єврей Юдко Каньовский позбувся власного будинку,

³⁷³О фальшивом клеменни товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 2709. Арк. 59.

³⁷⁴Там само. Арк. 59зв.

³⁷⁵Там само. Арк. 26.

³⁷⁶Дело по жалобе купеческого прикажчика Климова о невыполнении прикащиком же купца Терехова Кудрявцевым присяги, назначенным Киевским словесным судом в уплату будто им Климову за купленное у него еловое дерево денег // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 121. Арк. 1.

³⁷⁷О фальшивом клеменни товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 2709. Арк. 19, 62.

³⁷⁸Там само. Арк. 75зв.-76.

оціненого магістратом у суму 28500 крб.³⁷⁹ Каньовський віддав під заставу власний будинок купцю Бланку. А натомість, комісія Київського комісаріатського депо прийняла цей будинок від одеського купця 1-ї гільдії єврея Бланка, який надав його під заставу державній скарбниці для постачання сукон. Заставного майна було достатньо, щоб комісія видала купцю 21375 крб. Але оскільки Бланк не виконав контракт про вказане постачання, будинок описали для продажу на виконання державної претензії.

Бердичівський міщанин єврей Іося Шахнес (Шахнис) ще більший зиск отримувал, коли вирішив займатися посередництвом між купцями, інколи надавав консультаційні послуги, які перечили митному законодавству.³⁸⁰ Компаньйоном йому у таких ризикованих справах був міщанин того ж Бердичева єврей Дувид Герзун, що займався 1819-1822 рр. факторством в Ромнах, Кролевці, Острозі, Києві.³⁸¹ Але поруч із офіційною зайнятістю, Герзун оволодів мистецтвом підробки виготовлених печаток та опечатував (штемпелював) фальшивими печатками тканини, які завозилися купцями із-за кордону.

Серед євреїв-міщан траплялися не лише випадки співробітництва, але й жорсткої конкуренції. У 1820 р. євреї-міщани Махнівки Шльома Фурманський та Волько Каменецький мали привід до торговельного протистояння на ниві постачання армії.³⁸² Шльома Фурманський запропонував постачати армії дрова ціною за сажень по сорок одному карбованцю і сімдесят п'ять копійок, а свічки за пуд по двадцять два карбованці сорок копійок. Натомість Волько Каменецький звернувся безпосередньо до київського цивільного губернатора Івана Бухаріна, якому запевнив вигідніші умови контракту. А саме, на кожному сажні дров по

³⁷⁹По отношению генерал-интенданта 1-ой армии Пирогова о доставлении к нему книг отчетов и остальной суммы по удовлетворению фрахтовщиков, перевозивших в 1813 г. из киевских провиантских запасов водою в Пинск провиант и овес всего суммою на 277300 руб. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2482. Арк. 45.

³⁸⁰О фальшивом клемении товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 2709. Арк. 56зв., 64зв.

³⁸¹Там само. Арк. 67.

³⁸²По отношению генерал-интенданта 1-ой армии Пирогова о доставлении к нему книг отчетов и остальной суммы по удовлетворению фрахтовщиков, перевозивших в 1813 г. из киевских провиантских запасов водою в Пинск провиант и овес всего суммою на 277300 руб. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2482. Арк. 28.

одному карбованцю і на пудові свічок по сорок копійок знижки на користь державної скарбниці.

Міщани здійснювали спільні торговельні справи і з іншими міщанами, які представляли чиновництво. Так, 1831 р. черкаський міщанин єврей Зусь Мошка Тартаковський змушений був звернутися до Київського воєнного губернатора, генерал-лейтенанта Бориса Яковича Княжнина зі скаргою.³⁸³ Причиною звернення до начальника губернії став спір міщанина із черкаською чиновницею повітовою казначейшею 8-го класу Марією Коломийцевою, з якою мали комерцію лісом.

У зв'язку з поширенням 25 червня 1840 р. дії Російських цивільних законів на всі західні, повернуті (ГЛВ – приєднані) від Польщі області, у тому числі, на Київську губернію, втрачав чинність Литовський статут.³⁸⁴

Підприємницька діяльність завжди була пов'язана із ризиком, який купці та міщани, які займалися торгівлею намагалися перекрити за допомогою зловживань. Тому в архівах знаходимо цілу низку справ судових інстанцій про правопорушення при виконанні угод, як між самими торговцями, так і при виконанні угод з державою. Так, під час вивезення буреломних дерев з черкаських державних лісів 1840 р. виявлено зловживання.³⁸⁵ І черкаський міщанин Михель Улицький у спілці із черкаським 3-ї гільдії купцями Гецелем Гольденбергом, Іцком Сиделковським, купецьким сином Шулимом Линецьким, лісовою охороною, окружним лісничим надвірним радником Шлейснером, черкаським городничим майором Бедаревим, стряпчим титулярним радником Савицьким потрапили під слідство та суд. А у кінцевому випадку цю справу розглядав Урядуючий Сенат.

Невиконання укладених угод спричиняло до ускладнень у майбутніх справах, причому вимоги могли висувати як причетні, так і непричетні до договору. Так,

³⁸³Дело по жалобе мещанина Тартаковского на действия Черкасского магистрата по делу его с чиновницей Коломийцевой // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1718. Арк. 1.

³⁸⁴Циркуляры Генерал-губернатора // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 72. Спр. 444. Арк. 44.

³⁸⁵Дело по представлению Киевского губернатора с препровождением дела о злоупотреблениях при продаже в Черкасах буреломных деревьев // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 149. Спр. 609. Арк. 1.

чорнобильський міщанин єврей Ізраїль Вітебський 1843 р. уклав з київським аптекарем Ейсманом контракт, згідно з умовами якого зобов'язався поставити йому 100 сажнів дров. Міщанин отримав від аптекаря задаток в сумі 300 крб. сріблом.³⁸⁶ Але дров на визначений термін не привіз. Вітебський згодом сплавом по річці Дніпру в м.Київ для продажу транспортував 45 тис. драні. Ейсман дізнавшись про власність Вітебського, подав в київську міську поліцію прохання про арешт її для задоволення його претензії. Окрім Ейсмана з'явився ще один претендент на власність єврея Вітебського. Ним виявився чернігівський купецький син єврей Вульф Регирер. Згідно із приписом Начальника губернії Київський міський магістрат виніс вирок у цій справі лише 30 вересня 1849 р., визнавши законним арешт власності міщанина Вітебського по претензії аптекаря Ейсмана.

Для ефективного забезпечення торгівлі, міщанизалучалися до активної діяльності у веденні будівництва. Свідченням цього є статистика, яка показує чисельність зведених будівель у містах Київської губернії. Так, в 1821 р. було збудовано за затвердженими фасадами 35 будинків, зокрема, в Києві: 1 частина – 11, 2 частина – 2, 3 частина – 3, 4 частина – 1, м.Сквири – 5, м.Звенигородці – 4, м.Черкасах – 2, м.Таращі – 4, м.Василькові – 1, м.Каневі.³⁸⁷

Слід наголосити, що міщани Києва та Київщини долучалися до розбудови власної справи і водночас дбали про пристойний вигляд міста. За суспільну користь, зовнішній вигляд, громадську гігієну Києва опікувався особисто губернатор. Тому проекти будівель міщан, а особливо багатих і здатних будувати господи відповідно до затверджених планів візувалися вищою губернською владою. Так, у 1822 р. дійсний статський радник, київський цивільний губернатор Іван Якович Бухарін дав згоду на проекти архітектора, зокрема, на

³⁸⁶Дело по жалобе сына купца Вульфа Регирера на пристава Подольской г. Киева части за неправильное арестование принадлежащего просителю леса // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 155. Спр. 1012. Арк. 6, 10.

³⁸⁷По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 19.

фасади кам'яних лавок київського міщанина Дмитра Давиденка,³⁸⁸ кам'яних лавок з наметами і галереями київського міщанина Федора Янковського,³⁸⁹ дерев'яних лавок єврея Шмуля Дорнера і міщанина Лобанову,³⁹⁰ трьох дерев'яних лавок міщанина Нагорного,³⁹¹ дерев'яних лавок єврея Ізраїля Розенберга (уманський міщанин),³⁹² кам'яних лавок міщанина Якова Гроздовського, лавок міщанки Катерини Бильцової,³⁹³ три лавки міщанина Йосипа Квятковського,³⁹⁴ три лавочки київського громадянина Георгія Бугаєвського по вулиці Кирилівській,³⁹⁵ лавки в будинку київського громадянина Івана Могилевця.³⁹⁶

Незважаючи на те, що представники влади змінювалися, але турбота про торгівлю залишалася пріоритетною. Євреям-міщанам дозволяли будувати заклади торгівлі, але лише після затвердження плану будови. У серпні 1822 р. виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора, голова 1 департаменту київського Головного суду Харлинський затвердив план з фасадом на побудову двох лавок київського міщанина єврея Шльоми Щоголя.³⁹⁷ У листопаді 1822 р. турбуючись про благоустрій, безпеку, чистоту Києва, новопризначений київський цивільний губернатор і кавалер Ковалев запропонував новації, а саме контроль над самоправним зведенням єврейських лавочок: «наявні усередині багатьох дворів, особливо єврейських, лавочки, різні лачуги, навіси, загороди та схожі споруди, без будь-якої потреби і без дозволу облаштовані, які наносять місту велике безладдя та небезпеку, відразу ліквідувати для того, щоб на майбутнє, ніхто не смів самовільно зводити подібні будівлі».³⁹⁸ Губернатор відповідальність за виконання його розпоряджень щодо благоустрою поклав на порушників: «все

³⁸⁸По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 43.

³⁸⁹Там само. Арк. 56.

³⁹⁰Там само. Арк. 57.

³⁹¹Там само. Арк. 58.

³⁹²Там само. Арк. 60.

³⁹³Там само. Арк. 73зв.

³⁹⁴Там само. Арк. 75.

³⁹⁵Там само. Арк. 82 - 82зв.

³⁹⁶Там само. Арк. 90.

³⁹⁷Там само. Арк. 91.

³⁹⁸Там само. Арк. 51.

буде виправлено за їх рахунок і використана сума стягуватиметься через екзакуцію, в разі повторного порушення, будинки їх будуть взяті в опіку на цілий рік і сума отримана з їх доходів, буде витрачена на видатки».³⁹⁹

У 1834 р. міщани і надалі володіли торгівельними закладами, власність на які підтверджували представники влади. Київський генерал-губернатор В.В.Левашов розглядав справи про надання права київським міщанам Василю та Івану Маньковським на дві лавки, які належали їх батькові – Пилипу,⁴⁰⁰ Іванові П'ятниці – на олійну лавку, яка належала його дружині Параскеві Сніцаревській, отриманій у спадок від батька київського міщанина Дем'яна Сніцаревського (з 1791 р.),⁴⁰¹ київським міщанам Омеляну Колодяжному, Івану Никоненку – на лавку в м'ясному ряді,⁴⁰² київській міщанці Євдокії Максименковій та київського міщанина Ванюка – на лавку в мучному ряді,⁴⁰³ черкаському міщанину єврею Зельману Цитляну – на обмінний столик на площі поблизу Контрактового будинку лише на контрактний час, який готовий був сплачувати за право такої діяльності акцизні 40 крб. асигнаціями.⁴⁰⁴

У зв'язку із зростанням загальної чисельності міст та містечок, поступово зростала і житлова забудова. Міста як культурні, релігійні, промислові, торгівельні центри у першій половині ХІХ ст. активно зростали в кількісному, економічному та демографічному відношенні. У 1838 р. в Київській губернії було 106 міст та містечок (12 міст, 94 містечка) і значна кількість сільських поселень (839 сіл).⁴⁰⁵

³⁹⁹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 52.

⁴⁰⁰Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі по м.Києву, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 62.

⁴⁰¹Там само. Арк. 94.

⁴⁰²Там само. Арк. 97.

⁴⁰³Там само. Арк. 124зв.

⁴⁰⁴Там само. Арк.159зв.

⁴⁰⁵Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами, губернскими землемерами и др. Об изготовлении карт губерний и представлении статистических описаний губерний; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, подольской и Волынской губерниям // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1.Спр. 2511. Арк. 21.

Міщани і представники інших станів, використовуючи накопичений капітал, розпочинали власну справу у виробництві, створювали невеликі, а з часом потужні підприємства. У промисловому розвитку Київської губернії брали участь представники усіх націй, щоправда, росіяни і євреї займали домінуючі позиції, як у торговельній, так і підприємницькій справі. У середині XIX ст. серед населення, яке утримувалось прибутками від капіталів, російські підприємці становили 38,64%, українські – 29,12%, єврейські – 15,68%, польські – 8,97%. У торговельній діяльності та торгово-кредитних операціях були задіяні 63,72% євреїв, 16,24% росіян, 13,43% українців, 1,03% поляків.⁴⁰⁶

Суспільні процеси, фіксовані з 1840-х років свідчили про позитивні тенденції серед міського населення Київської губернії. У праці «Статистичний опис Київської губернії», надрукованій зусиллями київського цивільного губернатора І.Фундуклея знаходимо дані про рух населення. На 1845 р. засвідчено наявність 1704661 осіб.⁴⁰⁷ З-поміж усього населення губернії у містах зафіксовано 192734 купців, міщан, громадян, що становило 12,35%.

Згідно із статистичними даними про Київську губернію за 1854 р. в даній адміністративній області налічувалося 2264 населених пунктів, серед яких 117 міст та містечок.⁴⁰⁸ Населення губернії нараховувало на 1854 р. 1635415 осіб. У містах та містечках могли проживати дворяни, однодворці, священо- і церковнослужителі, чиновники, військовослужбовці, селяни, вільні люди, але основну частину міського населення становили міщани, купці, почесні громадяни, громадяни. Так, на вказаний вище рік в губернії налічувалося 1100 купців-християн, 6161 купців-євреїв, 50420 міщан-християн, 154365 міщан-євреїв, 128 почесних громадян, 76566 громадян і однодворців. Разом ці категорії населення склали 288740 осіб, що становило 17,65% від усього населення губернії. За

⁴⁰⁶Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2015. Вип. 24. С. 30.

⁴⁰⁷Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 131.

⁴⁰⁸По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении Киевского Губернского землемера Ярового в непрременные члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений // ДАКО. Ф. 35. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 113, 113зв.

умови, якщо не враховувати групу громадян і однодворців, серед яких неможливо визначити співвідношення, то постійне міське населення становило 212174 особи. А це 13% населення губернії. Інформація про загальну кількість жителів в містах Київської губернії відображена в Додатку В 3.

За даними Десятої ревізії (1858 р.) чисельність населення українських губерній складала 12,9 млн. чоловік, в тому числі міського – 1 млн. 456,8 тисяч.⁴⁰⁹ Тобто мешканці міст становили 11,3%. Як бачимо, показник частки міщан серед населення Київської губернії 1854 р. навіть перевищував середній показник частки міщан серед населення українських губерній. Демографічна статистика губернії за 1859 р. наводила наступні дані: проживало 275 200 мешканців міст серед 1842000 осіб усіх жителів.⁴¹⁰ Міські мешканці в усьому населенні губернії становили 14,9%. А це вже свідчило про перспективність обрання життєвої стратегії проживання у місті чи містечку Київської губернії. Оскільки у порівнянні із часткою міського населення на 1797 р., що становила 4,3% спостерігаємо зростання, більш, ніж у три рази.

Звичайно, що про свої торгівельні інтереси дбала і церква. Так, 1822 р. київський губернатор погодився на затвердження проекту лавок при будинку Києво-Печерської лаври лавок з галереєю, паркана, воріт і дерев'яної лавочки.⁴¹¹ Священники у окремих випадках також проявляли здібності до підприємницької діяльності. Так, священник с.Шкарівки Василівського повіту Київської губернії Стефан Левицький залишив у спадок по смерті чотирикімнатний будинок, 11 коней, 10 волів, 2 корови, 18 овець з ягнятами, 10 свиней, 3 телят, 65 вуликів з бджолами.⁴¹² Організаційним, виховним, громадським, мотиваційним зусиллям святих отців завдячували сільські громади багатим суспільним, релігійним життям, яке спонукало до переїзду в села євреїв, що, як правило, зосереджувалися

⁴⁰⁹Бущик П. Хроніка Любешівська. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 67.

⁴¹⁰«Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. 26 ноября 1859 г. // ЦДІАК. Ф. 486. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 57-57зв.

⁴¹¹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 90.

⁴¹²Губицький Л. Консенсус чи конфлікт: взаємовідносини кріпаків та священно- й церковнослужителів Правобережної України в першій половині XIX ст. *Часопис української історії*. 2009. Вип. 14. С.8.

на торгівлі. Так, у селі Жежелів Бердичівського повіту 1861 р. мешкало 10 євреїв та 21 однодворець, 8 штатних службовців, 7 дворян.⁴¹³ Селянам доводилося або продавати сільськогосподарські вироби на місці, або везти до найближчого міста, де євреї також скуповували селянський товар гуртом. Саме про такі випадки свідчить рапорт Махнівського земського справника в м.Махнівці Київської губернії в травні 1833 р. При чому міська поліція не звертала на таку практику жодної уваги.⁴¹⁴

Варто наголосити на комерційних здібностях як цивільних, так і військових державних службовців. У вересні 1822 р. виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора, голова 1 департаменту київського Головного суду Харлинський затвердив план з фасадом на побудову дерев'яних лавок колезьких секретарів Якубовича та Шеяна, відставного унтер-офіцера Карпова і сержантші Азанової, на місце зламаних їх старих лавок.⁴¹⁵

Наявність значного контингенту російських військ у Київській губернії призводила до того, що ці люди, які не брали участі у безпосередньому виробництві матеріальних благ, перетворювалися із озброєної армії також на армію споживачів. Зокрема, в 1800-1801 рр. в Київській губернії розміщувалися: Московський мушкетерський полк, Сівеський драгунський полк, генерала від інфантерії, інспектора Української дивізії, київського воєнного губернатора Андрія Семеновича Феньша, генерал-майора Брунова мушкетерський полк в Умані, Козловський мушкетерський полк в Умані та повіті, Київський гренадерський полк та ін. Чисельність російської армії загалом та її контингент постійно зростали. У 1850 р. У Київській губернії знаходилось 61476 офіцерів і

⁴¹³Губицький Л., Мельник Г. Церковне життя села Жежелів (кінець XVIII – початок XX століття). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 50; Клировые ведомости церкви с.Жежелева Бердичевского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф.127. Оп. 1009. Спр. 725. Арк. 140.

⁴¹⁴Губицький Л., Мельник Г. Взаємовідносини держави та кріпака: виміри повсякденності (на прикладі Київської губернії першої половини XIX століття): *Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 2-3 черв. 2011 р., Херсон, 2011. С.110.

⁴¹⁵По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 92.

солдатів російської армії, яку повністю треба було забезпечити провіантом, житлом, транспортом, необхідними спорудами.⁴¹⁶

Питаннями забезпечення армії займалися чиновники провіантської комісії та комісаріатського депо, які завдяки асигнуванням державного та місцевого бюджету мали можливість закуповувати необхідні товари на ринку безпосередньо та за допомогою посередників. У 1837 р. київський губернатор та командир 3-го піхотного корпусу листувалися щодо заборони будувати торговельні балагани, здійснювати торгівлю і звалювати гній та сміття біля воєнних таборів і бараків.⁴¹⁷

Траплялось так, що офіцери брали участь у великих оборудках (відкупних), на десятки тисяч карбованців. Зокрема, у 1833 р. штабс-капітан Козаковський взяв у відкуп торгівлю алкоголем в поселеннях Уманського маєтку: «з оплатою по 16000 крб. в рік, за складеними в казенній палаті кондиціями з 1831 по 1835 рік».⁴¹⁸ Зростання значення офіцерів в торгівлі в Умані пояснюється, тим що це місто потрапило до території воєнних поселень.⁴¹⁹

«Податне» населення зобов'язане було служити у російському війську. Це було одним із найважчих обов'язків для нього, оскільки відбирало здорових, інколи сімейних, чоловіків від родини на тривалий термін - до 25 років. У разі замирень Російська імперія для того, щоб зменшити тиск військових витрат на державний бюджет вдавалася до відпускання на тривалі терміни зі служби не лише офіцерів, але й солдатів. Таким чином в тилу, зокрема, в Київській губернії з'явився новий військовий прошарок – «безстроково відпущені солдати», обов'язок утримувати яких перекладався на них самих та їх родини. Інколи військовим вдавалося попри активну зовнішню політику імперії та великі війни, вислужити необхідний термін для виходу у відставку. У 1850 р. у Київській

⁴¹⁶Губицький Л. Виконання рекрутської повинності кріпаками Київської губернії в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2009. № 16. С.10.

⁴¹⁷Переписка с Киевским губернатором и командиром 3-го пехотного корпуса о запрещении строить торговые балаганы, производит торговлю и сваливать навоз и мусор возле военных лагерей и бараков // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2400. Арк. 1.

⁴¹⁸Дело о просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату за неправильную отдачу на откуп торговли хлебом в г.Умани // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 147. Арк. 14зв.

⁴¹⁹Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / Авт.-упорядн. Цубенко В. Л.; Гол. ред. Матвєєв С. О. Харків: САГА, 2010. 376 с.

губернії зафіксовано «безстроково відпущених солдатів»: які займалися «хліборобством – 247 осіб, ремеслами - 119, торгівлею - 51, на службі: державній - 31, приватній - 58, поденною роботою - 49, невлаштованих не було».⁴²⁰ Як бачимо торгівлею займалася значна частка безстроково відпущених, а саме 9%. У Київській губернії у тому ж році зафіксовано 7756 відставних нижніх чинів, з яких живуть: «2490 - хліборобством, 607 - торгівлею, 1426 - промислами, 25 – розсильною службою при земських судах, 1030 - приватною службою, 489 - поденною роботою, 309 - ремеслами, 598 - живуть в своїх домах, 669 - у своїх родичів по старості, 67 - в інвалідному домі, 42 - в богадільні, 4 - в лікарні поміщика Понятовського».⁴²¹ Серед відставних нижніх чинів торгівлею займалися 8%.

Ситуація за декілька років з безстроково відпущеними змінилася через залучення частини їх у діючу армію у зв'язку із Кримською війною. У 1854 р. в Київській губернії налічувалося 264 безстроково відпущених, які займалися «власним землеробством – 48, хліборобством в інших сім'ях – 101, ремеслами – 36, торгівлею – 3, на державних посадах – 6, на приватних посадах – 34, поденною роботою – 34, залишились невлаштованими – 2».⁴²² І виявилось, що торгівлею серед безстроково відпущених займалися 1,1 %. Після завершення воєнних дій, у 1861 р. кількість безстроково відпущених в губернії знову зросла (3695), як і незначно зросла частка з них, які займалися торгівлею (1,2%). Зокрема, губернська статистика засвідчила, що вони займалися власним хліборобством 1074, в сім'ях – 1077, ремеслами – 662, торгівлею – 49 (зокрема, у межах повітів - м.Васильків – 4, Васильківський повіт – 1, м.Тараща – 2, Чигиринський повіт – 4, Сквирський повіт – 10, м.Умань – 6, Уманський повіт – 16, Липовецький повіт – 2, м.Бердичів – 4), на державних посадах – 218, приватних – 277, поденною працю – 331, невлаштованих – 7 осіб.⁴²³

⁴²⁰Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 16.

⁴²¹Там само. Арк.16.

⁴²²Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

⁴²³Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ 11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 50зв.

Запити нового часу, становлення нових суспільних відносин спонукали привілейовані стани до діяльності, яка до XVIII ст. вважалася нешляхетною – до торгівлі. У першій половині XIX ст. становище дворянства ускладнилось у результаті появи викликів їхнім привілеям. В умовах появи капіталістичних відносин набували особливого значення прагматизм, фінансова грамотність, економіко-прогностичні вміння – такі риси були властиві меншості поміщиків.⁴²⁴ Успіхи в підприємстві були властиві дворянам, але їх комерційні успіхи в торгівлі були пов'язані із ризиками, які покривалися, або нерухомістю, або впливовістю при царському дворі (графи Пр. Потоцький, О.Бобринський,⁴²⁵ Браницькі).⁴²⁶ Поміщики (дворяни, шляхта) поступово долучалися до торгівлі продуктами, вирощеними на їхніх землях: продукти землеробства (збіжжя, алкоголь, цукор), продукти тваринництва (коні, вівці та ін.). Поміщики, хоча й за посередництва повірених, адвокатів активно уклали торгівельні угоди. Зокрема, 1831 р. поміщик Головинський уклав із комісіонером Кисилем угоду на постачання борошна, а найбільшою підставою для уникнення сумнівів була шляхетська честь: «продаж сумніву не підлягає, оскільки їх честь та відповідальність є достатньою порукою і довірою».⁴²⁷ Дворяни поєднували функції торговця, а також виступали посередниками і повіреними у справах іншого поміщика. 1830 р. київський купець, дворянин Павло Добровольський не лише активно торгував цукром, причому контрагентами його були мешканці далекого Санкт-Петербургу, але й намагався відстоювати інтереси купця та стародубського поміщика Петра Лайкевича.⁴²⁸

⁴²⁴Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина і кріпака Київської губернії в першій половині XIX ст. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2010. №4. С. 112.

⁴²⁵Смела: краткое статистическо-экономическое описание имений и заводов графов Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве / сост. В. Головня. Киев: Типография Р.К. Лубковского, 1913. 199 с.

⁴²⁶Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2010. С. 19, 27, 63, 69, 91, 92, 92, 95, 100, 104, 106, 120.

⁴²⁷Дело по прошению помещика Головинского поверенного дворянина Струменского о неуплате комиссионером Киселем по контракту за муку денег // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 1070. Арк. 5зв.

⁴²⁸По отношению управляющего министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1608. Арк. 1.

П.Хромов аналізуючи вплив державної політики на розвиток торгівлі, не залишив поза увагою суспільні тенденції селянської більшості населення держави.⁴²⁹ Товарно-грошові відносини у державі, зростання промисловості і торгівлі вносили глибокі зміни і у сільське господарство: посилювалась диференціація селянства. Заможні державні селяни на основі закону 1801 р. отримували право придбати незаселені землі в приватну власність. У 1834 р. з державних селян перейшло в купецтво 431 чоловік, в 1835 р. – 1 192.⁴³⁰ Зростання товарно-грошових відносин зумовило зняття низки заборон на шляху розвитку селянської торгівлі. З середовища заможних селян виходили комерсанти, які нагромадивши чималі гроші у своїх руках, ставали представниками торгового капіталу на селі.⁴³¹ Вихідці з кріпаків Київської губернії Симиренки, Яхненки заявили про творчий, будівничий характер діяльності підприємців, брали участь в різних сферах буття.⁴³²

У 1801 р. було дозволено селянам вести вільну торгівлю «із заморськими країнами», в 1814 р. було дозволено здійснювати торгівлю на ярмарках людям всіх станів, в 1818 р. було дозволено державним, удільним і поміщицьким селянам створювати фабрики і заводи за умови сплати податків і згоди керівництва.⁴³³ Низкою постанов було ліквідовано й інші обмеження, які були перепорою у розвитку торгівлі і промисловості (дозвіл про переселення державних селян у міста, право відкриття фабрик в поселеннях, не вибираючи торговельних свідоцтв та ін.). Згідно з підрахунками, частка селянського хліба, який потрапляв на ринок, складала в 50-х роках ХІХ століття всього лише близько 10 %. Селянин мав небагато «надлишків», які він міг вивезти на ринок. Крім того,

⁴²⁹Хромов П.А. Экономическое развитие России в ХІХ – ХХ веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. С. 12.

⁴³⁰Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева Т.1. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1946. С.76.

⁴³¹Губицький Л. Відробіткова рента кріпаків Київської губернії першої половини ХІХ ст. *Часопис української історії*. 2010. № 17. С.14.

⁴³²Губицький Л. Кріпацька верства Правобережної України наприкінці ХVІІІ – в середині ХІХ століття: новітня історіографія проблеми. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2008. № 1. С. 106.

⁴³³Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева Т.1. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1946. С. 79 - 80.

поміщики з метою збереження свого монопольного становища всіляко заважали селянській торгівлі хлібом.

Відповідно, бачимо, що частка селян у офіційно зафіксованій торгівлі Київської губернії була незначною. Так, у 1829 р. на всю губернію їх налічувалося 54 особи, зокрема, в місті Черкасах з-посеред 23 підприємців був 1 поміщицький селянин, у м. Липовці (відповідно 5 та 1 поміщицький селянин, який торгував), у м. Махнівці (відповідно 255 та 50 поміщицьких селян, які торгували), у м. Чигирині (відповідно 7 та 1 поміщицький селянин, який торгував), у Звенигородському повіті (відповідно 15 та 1 торгуючий дворянин та 1 поміщицький селянин, який торгував).⁴³⁴ Поодинокими були випадки переходу із селян-кріпаків в купці. Наприклад, київський міщанин Александров Платон Іринархович, в 1852 р. зарахований до київської міщанської спільноти з відпущених на волю, а в 1855 р. вибув в купецтво.⁴³⁵

Перевезенням товарів дорогами Київської губернії займалися чумаки, які в основному склалися із селян. Вони поділялися на торгівців та візників. Своїми мажами (хурами) чумаки перевозили сотні тисяч пудів продукції сільського господарства та промисловості. Звісно, що заняття чумацьким промислом приносило безпосереднім його учасникам значні прибутки. Свідченням цього є непоодинокі випадки, коли пара волів приносила господарю прибуток до 30 крб. сріблом на рік. Чумаки-підприємці, які мали 30-50 пар, заробляли у сезон 900 – 1500 крб. сріблом, а окремі багатії-чумаки отримували від 4 тис. до 10 тис. крб. сріблом. Заможний чумац Андрій Сизьон з-під Ольшани, який володів до 40 парами волів, мав 10 наймитів, які замість нього ходили валками, 100 десятин орендованої землі, крім того, він займався горілчаним відкупом і торгівлею на ярмарках у значних розмірах. На Звенигородщині у с.Попівка чумац-кріпак Хлівний, який мав до 80 возів - власну валку, за свій рахунок утримував козачка, який йому прислуговував, а також 4 наймитів з возами та волами, які працювали

⁴³⁴Статистические сведения // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3101. Арк. 9, 18, 83, 95, 96.

⁴³⁵Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С. 15.

на пана.⁴³⁶ Вдала подорож, коли воли не хворіли й корми в дорозі були добрі, давала пересічно в один оборот 25-30 крб. на пару, за літо ж чумак міг одержати від пари волів 75-90 крб. чистого зиску.⁴³⁷ Чумацький промисел в Україні почав занепадати тільки з появою залізниць.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Представники суспільних станів Київської губернії протягом 1793-1861 років, що мали безпосереднє відношення до торгівлі не лише виконували основну функцію торговців – задоволення споживчих потреб населення в потрібних обсягах, але й представляли прошарок, що дозволяв забезпечувати прогрес в суспільних відносинах.

Купці Київської губернії вдало конкурували із титулованим шляхетством, особливо, у містах. Українська буржуазія (купецтво) поступилася впливом у першій половині XIX ст. у торговельній сфері представництву російського та єврейського бізнесових кіл, які вміло використовували державний та корпоративний протекціонізм. Помічено зростаючу конкуренцію купців декількох національних груп (росіян, євреїв, українців, греків, вірмен та ін.), за умови, що централізоване просування російського чинника, яке мало місце на Лівобережжі, поступово охоплювало Правобережжя, у тому числі Київщину. Переваги надавалися швидше прийшлому елементу над місцевим.

Міщани та представники інших міських станів, використовуючи накопичений капітал, у тому числі із торгівлі, будучи власниками крамниць та магазинів, розпочинали власну справу у виробництві, створювали невеликі, а з часом потужні підприємства. Показник частки міщан серед населення Київської губернії 1854 р. навіть перевищував середню частку міщан серед населення українських губерній, що засвідчували сталий розвиток.

⁴³⁶Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах / Гол.ред. ради В.М.Литвин. Т.1. Київ: Ніка-центр, 2011. С. 566.

⁴³⁷Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. Т.2. Харків: Партвидавництво ЦК КП(б)У, 1933. С. 20.

Соціальні трансформації були пов'язані із процесами декласації дрібної шляхти, із випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший (з міщан в купці, або навпаки, з купців в міщани). Станові переходи передбачали сплату податків одночасно в двох станах до проведення нової ревізії та великим фінансовим навантаженням.

РОЗДІЛ 3

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОГО АСОРТИМЕНТУ ТОВАРІВКИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

3.1. Продовольчі товари – бюджетоутворююча основа торгівлі

Забезпечення основної потреби в продуктах харчування є складовою продуктової безпеки будь-якої держави. Навіть, у XXI столітті більше 1 мільярда мешканців Землі потерпають від голоду. Вчені-футурологи схильні вважати, що основною причиною війн майбутнього буде боротьба за продукти харчування і воду. Україна за складом своїх ґрунтів убезпечена від лиха голоду. Але історія нашої країни засвідчувала не раз, що природні закони порушуються на догоду політичним уподобанням, які спричиняють голоди та голодомори. Торгівля хлібом дозволяла не лише здобути зиск із обміну найважливішим продуктом, але відіграла роль амортизатора негативних природних явищ, які спричиняли неврожаї.

Землі Правобережної України, у тому числі і Київської губернії (колишніх Київського та Брацлавського воєводств) залишалися складовими європейського ринку до 1793 р. Шляхтичі та купці Речі Посполитої активно включились до континентального обміну, пропонуючи мешканцям Західної Європи худобу, ліс, мед, шкіри. Однак найбільший зиск активні резиденти європейського ринку отримували від торгівлі хлібом, зважаючи на родючість українських ґрунтів.

У результаті другого та третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.) придніпровські землі опинилися у складі Російської імперії. До імперії перейшли і традиційні торговельні оборудки східних кресів Речі Посполитої, у тому числі і хлібом. Нові володарі бачили інші пріоритети у контролі над Правобережною Україною. Не останнім чинником, що визначав торгівлю була необхідність забезпечення хлібом земель із невисокою врожайністю, що лежали на північ від лісостепу в Росії та Білорусі. Важливими чинниками для шляхтичів, купців, міщан, селян Київської губернії у внутрішній торгівлі хлібом були

дрібнотоварний характер селянського господарства, неякісні шляхи, нерозвиненість засобів інформації, велика територія імперії, недостатність торговельних капіталів, нечисельність професійних торговців.

На думку Д.Решетченка, хлібна торгівля Правобережжя поділяється на основні чотири напрямки: внутрішня торгівля всередині губерній; торгівля збіжжям у межах Південно-Західного краю; торгівля збіжжям в інших регіонах Російської імперії і місце торгівлі Правобережжя у експорті зернових імперії Романових.⁴³⁸ Таку ж градацію можна застосувати і стосовно торгівлі хлібом у Київській губернії, використавши той же територіальний принцип.

Після входження Правобережної України до складу Російської імперії відбувалось інтенсивне розширення внутрішнього ринку регіону, у тому числі Київської губернії. Посилення міжрегіональних економічних зв'язків було пов'язано зі зростанням внутрішньої торгівлі, яка на той час зазнала суттєвих перетворень. Вона характеризувалась не тільки поступово зростаючими обсягами товарообігу, а й змінами у регіональному розміщенні торгових центрів. Причини цього процесу полягали у перерозподілі продуктивних сил, зокрема, у зв'язку з розвитком промисловості та збільшенням чисельності міст.

З розширенням меж Російської імперії товарообіг, який мав характер міжнародної торгівлі, з часом перетворювався на внутрішню торгівлю. Зокрема, це стосується Правобережної та Лівобережної України.

Внутрішній ринок Київської губернії визначався потребами безпосередніх виробників зернових. Забезпечення населення хлібом було особливим рядком земської статистики.⁴³⁹ Норма харчування хлібом для однієї особи була визначена

⁴³⁸Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796- 1853 рр.): автореф. дис. ... канд. істор.наук: 07.00.01. Київ, 2009. С. 1.

⁴³⁹Губицький Л., Мельник Г. Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 229.

державою – по півтори четверті на душу.⁴⁴⁰ У 1797 р. у губернії зібрано пшениці, жита, гречки, проса, ячменю, вівса, гороху - 1585931 четвертей злакових.⁴⁴¹

Тільки після задоволення мінімальної потреби населення, розраховувались можливі продажі зернових за межі губернії. Київ був важливим центром збуту і торгівлі хлібом у Дніпровському регіоні. Контроль потоків зернових усього річкового басейну, як правобережних, так і лівобережних приток Дніпра визначав стабільну та високорентабельну торгівлю зерновими. Наявність складських приміщень також сприяли зростанню обсягів зернових, які продавали та перепродували, а також використовували як заставу.⁴⁴²

Внутрішня торгівля представлена такими основними формами: стаціонарна чи постійна, ярмаркова і базарна. Ярмарки продовжували відігравати значну роль у внутрішній торгівлі і в пореформений період. В Україні на початку 1860-х рр. їх нараховувалось більше 2 тисяч.⁴⁴³ Вони проходили в кожному пору року і зазвичай були приурочені релігійним святкам. Поступовий розвиток ринкових відносин, індустріалізація, товаришація сільського господарства, вдосконалення водних шляхів, розширення мережі постійної торгівлі і функціонування бірж призвели до істотних змін ярмаркової торгівлі. Спостерігався занепад в одних місцях, а в інших - зростання. Змінились форми і методи купівлі-продажу товарів. Почали практикувати провадження оптової торгівлі і з аукціонів.

Велику роль на першу половину XIX ст. відігравала розвізно-розносна торгівля. Скупників називали в той час «прасолами», в правобережних губерніях це були переважно міщани та купці з євреїв, які не рідко створювали артілі по 6-

⁴⁴⁰Відомості по Київській і Мінській губерніях. 1806 р. // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1.Спр. 1103. Арк. 41 зв.

⁴⁴¹Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках). // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. 158 арк.

⁴⁴²Губицький Л., Мельник Г. Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 230.

⁴⁴³Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Київ: Вікар, 2006. С.370; Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. Самара, 1992. С. 97.

10 осіб для більш продуктивної роботи. Вони купували в селян та дрібних власників продукти, деколи в мізерних кількостях, з яких складали солідні партії й продавали оптовим торговцям. Прасоли мали й свою спеціалізацію. Тих, хто займався скупкою селянського хліба, називали кулаками, штирями, закликалами та мавпами.⁴⁴⁴

Скупники та їх артїлі по домовленості працювали з декількома сусідніми селами, приносили й продавали дрібнички або за завищеними цінами давали у кредит. Після збору врожаю вони приходили в села, скупляли та збирали в боржників збіжжя й звозили їх у пункт збору старості артїлі. Часто для більших оборотів вони брали кредити у заможніших купців, яким потім і продавали зібраний товар.⁴⁴⁵

Київський бургомістр у січні 1831 р., наголошуючи на обов'язку слідкувати за зниженням цін на київських ринках, повідомляв київського воєнного губернатора про факти завищення цін на хліб і продукти харчування київськими торговцями, що скуповували товар у селян за межами Києва (Дніпровською, Васильківською та Житомирською дорогами) та перепродували їх у Києві за завищеними цінами: «на ринках, або розносячи домівками, за цінами, які самі встановлювали».⁴⁴⁶ Бургомістром було запропоновано призначити осіб «з жандармів або інших військових чиновників, хоча принаймні на найголовніші пункти, через які провозять продукти, як то: Дніпровською, Васильківською та Житомирською дорогами, які б мали суворий нагляд, щоб ніхто з таких перекупників, не наважувався за містом і поза ринками їх провозити». З метою уникнення завищення цін, призначено наглядачами за ринками наступних осіб: «Михайла Бубнова, Григорія Новицького, Якова Кобця, Михайла Стефановського, над наглядачами були бургомістр Гоцаєнко і ротсгер Барський, які мали доповідати у магістрат про зловживання і застосування покарань, згідно

⁴⁴⁴Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. Ленинград: Наука, 1981. С. 171 - 172.

⁴⁴⁵Решетченко Д.В.Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): Рукоп. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. С. 79.

⁴⁴⁶Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831 г. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 841. Арк. 1зв.

з законами». ⁴⁴⁷ Щоправда, продавці, незважаючи на загрозу покарання, порушували і державні закони, і моральні приписи. ⁴⁴⁸

Збіжжя стало продукцією, якою торгували представники різних національностей, що контролювали ринок протягом попереднього XVIII ст. Серед «смуги осілості» євреїв торгівлею займалися 43,14%, із них 40% займалися виключно сільськогосподарською, зерною та хлібною торгівлею. На початку XIX століття на Правобережжі торгівлею займалися понад 80% євреїв. ⁴⁴⁹ Євреї у своїй підприємницькій діяльності не гребували порушувати закон. Так, в 1821 г. Київський магістрат «доповів Губернському правлінню, що деякі євреї здійснювали перекуп хліба в байдаки, перехоплюючи їх, навіть, на дорогах». ⁴⁵⁰ Саме ця ініціатива призвела до запровадження строгих правил нагляду за торговцями. Щоправда такі правила доводилося ще неодноразово дублювати. У 1839 р. київський губернатор видав місцевій поліції Розпорядження щодо заборони спекуляції продуктами харчування. ⁴⁵¹

У торговельній діяльності євреї відзначалися неабияким хистом, витримкою і схильністю до ризику. Зокрема, торгівля збіжжям позначалася ризиками, пов'язаними із кліматом (наприклад, малосніжна зима, весна без дощів, або весна з градом, спекотне літо, нашествя саранчі, посуха, повінь), неврожаєм, форсмажорними обставинами (повстання). У таку ситуацію потрапив не один єврей наприкінці 1820-х – на початку 1830-х років. 24 жовтня 1828 р. мешканець містечка Тального єврей Мошко Янкельович Майданецький 24 жовтня 1828 р. уклав контракт із паном графом Бержинским - власником Звенигородського

⁴⁴⁷ Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831 г. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 841. Арк. 25зв.

⁴⁴⁸ Дело по прошению мещанина Утынченко о неуплате ему мещанином Тарасовым за купленную пшеницу денег, равно о том чтобы претензию сию обеспечить на имуществе Тарасова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1876. Арк. 9.

⁴⁴⁹ Доценко В.О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у XIX столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 96.

⁴⁵⁰ Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831 г. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 841. Арк. 12.

⁴⁵¹ Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 191.

повіту ленного маєтку Шаульського ключа. Граф зобов'язувався надати «500 четвертей пшениці, на яку отримав 14000 злотих сріблом готівки, якої через неврожай в 1830 році не міг повністю забезпечити, то за підрахунками 13 квітня 1831 року залишився в боргу на 7133 злотих, і на таку суму написав від себе письмову згоду, що восени 1831 року ... зі своїх пасік замість тієї пшениці віддасть мед на вищезазначену суму».⁴⁵² Так склалось, що Майданецький мав клопіт, оскільки не зміг отримати ні пшениці, ні меду, оскільки майно графа було відібрано державою у секвестр за участь у польському повстанні 1830-1831 рр. Київський воєнний губернатор Борис Якович Княжнин залишився єдиною надією єврея. Але цю надію надовго втратили польські шляхтичі, як наприклад, які втрачали не лише земельну власність, але й можливості сплати боргів.⁴⁵³

У мешканців містечка Торговиці євреїв Хаїма Чайки і Шльоми Карачунського склалась протилежна ситуація. Вони продали чиновникам Лейковським, що займалися заготівлею провіанту для 2-ї армії (10 тис. четвертей борошна) «за контрактом дві тисячі четвертей пшениці, таку кількість зобов'язались надати до 28 жовтня 1829 р.». Але й 2 жовтня 1830 р. чиновники скаржилися київському воєнному губернатору Б.Княжнину на невиконання умов угоди.⁴⁵⁴ Влада примусила євреїв до сплати штраф на суму ненаданого збіжжя.

Загалом наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні збирали близько 31 млн. четвертей збіжжя.⁴⁵⁵ Відповідно його можна було реалізувати. Понад 11 млн. четвертей, тобто третина продукції, підлягала реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках, іншу частину – споживали чи переробляли на місцях.⁴⁵⁶ Обсяги реалізації на зовнішньому ринку були значно меншими, ніж на

⁴⁵²Дело по жалобе еврея Майданецкого на графа Бержинского за неустойку по контракту // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 956. Арк. 1-1зв.

⁴⁵³Дело о приеме в казенное ведомство имений конфискованного у участника польского восстания и ликвидации их долгов // ДАЖО. Ф. 118. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 68.

⁴⁵⁴По рапорту Губернских секретарей Лейковских о понуждении некоторых контрагентов к доставке провианта // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 629. Арк. 1-1зв.

⁴⁵⁵Четверть не мала сталої ваги й залежала від виду зерна, його сорту (озима пшениця, арнаутка, «гірка») і якості. Зазвичай четверть пшениці коливалася від 9 до 10,5 пудів, жита – в межах 9, ячменю – 8, вівса – 6 пудів.

⁴⁵⁶Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 94.

внутрішньому. Економіст-статистик П.Кеппен, наприклад, доводив: експорт збіжжя не досягав й 1/100 частини внутрішніх потреб Росії. А його колега А.Семенов писав про десятиразове переважання внутрішнього ринку на території імперії над зовнішнім.⁴⁵⁷ До того ж поміщики після виходу на імперський та іноземний ринки хліба в першій половині ХІХ ст. скорочували наділи селян, що призводило до зростання безземельних селян.⁴⁵⁸

Спостерігалась певна спеціалізація широкомасштабних торговельних операцій. Кожна губернія мала декілька центрів торгівлі збіжжям. Для купівлі-продажу товарів сюди з різних місцевостей держави з'їжджались купці або їх уповноважені. У Ржищеві займались торгівлею комісіонери з Могильова, Кременчука, Пінська, Катеринослава та інших населених пунктів. Звичайно, що все більшого значення в торгівлі набував Київ, торги якого систематично відвідували представники з різних регіонів, зокрема й Поділля, а також Білорусі. У зв'язку з перенесенням у 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку з м. Дубна почалось значне зростання кількості населення, яке займалось торгівлею. На ярмарок з'їжджалося до 5 тис. осіб, завдяки цьому Київ ставав гомінливим та багатолюдним.⁴⁵⁹ У губернії на найголовніші центри збуту хліба перетворилися такі міста й містечка: Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквиря.⁴⁶⁰

Збут сільськогосподарських продуктів та сировини відбувався на так званих «торговельних з'їздах», де більшу частину продавців становили самі виробники товарів: хліба, меду та ін, а покупцями були місцеві споживачі, а також промисловці, що за допомогою дрібних закупок формували великі партії товарів, які призначались для збуту оптовим торговцям. Торгівля мала народний характер,

⁴⁵⁷Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины ХVІІ ст. по 1858 г.). Ч.2. С.-Петербург: Типография И.П.Глазунова и компании, 1859. С. 307.

⁴⁵⁸Губицький Л. Дворянський спосіб життя (за матеріалами Київської губернії першої половини ХІХ ст.) *Віддане служіння історичній науці. До 70-річчя професора Г.Д.Казьмирчука*. К.: КП УкрСІЧ, 2014. С. 152.

⁴⁵⁹Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в ХVІІІ – на початку ХХ ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 48.

⁴⁶⁰Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 240.

у ній були задіяні промисловці і дрібні виробники: однодвірці, міщани, селяни та інші. У свою чергу, великі виробники, серед яких виокремлювали поміщиків, фабрикантів та оптових торговців продавали і купували товар на місці, біля пристаней, у портових містах.⁴⁶¹

Зрозуміло, що торгували у першу чергу хлібом. Так, з утворенням Богуславського повіту 1796 р. в місті Богуславі було 56 крамниць, проводилося 8 ярмарків на рік, а торгівля вужчим колом практикувалася у недільні дні, п'ятницю. На ярмарку привозили товари купці з Бердичева, Жмеринки, Фастова, приїздили торговці з Полтавської, Катеринославської губернії. Відбувався також процес купівлі-продажу зерна, городини, тварин, птиці, тваринницької продукції, продуктів бджільництва.⁴⁶²

Одним з найстабільніших джерел надходження прибутків поміщикам було постачання збіжжя державі для потреб армії. У свою чергу, це було однією з найважливіших турбот губернської та місцевих влад. Забезпечення військ продуктами харчування (у першу чергу хлібом), які квартирувалися в Київській губернії з 16 жовтня 1806 р. переходило під опіку Київської провіантської комісії. Київський цивільний губернатор П.Панкрат'єв доповідав київському воєнному губернатору М.Голенищев-Кутузову – майбутньому герою французько-російської війни 1812 р. про наступні кроки: «за особливим Високим розпорядженням заготовлені мною провіантські запаси в містах: Умані, Махнівці і Радомишлі, які складаються з 80000 четвертей муки, 8000 четвертей круп і 50000 четвертей вівса, які тепер передано у провіантське відомство».⁴⁶³ Київський купець Личков у 1811 р. продав збіжжя, яке належало державі, а виручені гроші привласнив. Однак Київське губернське правління надало дозвіл взяти на поруки, розраховуючи на

⁴⁶¹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 367 - 368.

⁴⁶²Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 69.

⁴⁶³Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 2.

те, він усвідомить свою провину.⁴⁶⁴ У 1833 р. реєстратор Булкін подав скаргу на купця Червінського за те, що він продав без дозволу його солод та борошно, яке той залишив на тимчасове зберігання.⁴⁶⁵ Будинок купця Подгайного опинився у заставі, через те, що він не доставив провіант у казну.⁴⁶⁶

Протягом чотирьох років, починаючи з 1827 р., мешканець містечка Білопілля Махнівського повіту Київської губернії єврей Шевель Меєрзон-Сквирський купець 3-ї гільдії намагався досягти реалізації угоди із поміщицею Францишкою Святловською, власницею села Жежелева Махнівського повіту про постачання 1000 корців пшениці.⁴⁶⁷ Поміщиця отримала від купця гроші за пшеницю. Купець звернувся аж до київського воєнного губернатора, оскільки розгляд справи владою Махнівського повіту затягувався роками.

У 1830 р. поміщик Богуславського повіту (колишній маршал дворянства Богуславського повіту) Станіслав Головінський уклав контракт із комісіонером 7-го класу провіантського депо Київської комісіонерської комісії Киселем на постачання борошна для армії. Він не погоджувався на відмовки Киселя про зменшення вартості борошна і при тому посилався на укладений контракт, в якому було виписано всі умови надання товару, у тому числі і його ціна.⁴⁶⁸

«30 вересня 1830 р. Станіслав Головінський поміщик маєтку Миколаївки з приналежними до неї селами Богуславського повіту Київської губернії продав зі своїх продуктів, провіантському комісіонеру 7 класу Киселю житнього борошна 1100 чвертей вагою 7 пудів 15 фунтів з мішком, за чверть по 17 крб. 75 коп. на

⁴⁶⁴Дело об откомандировании советника губернского правления Кириченко, для произведения разных следствий в поветы Васильковский, Богуславский и Черкасский и о возвращении из командировки // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 14-15.

⁴⁶⁵Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 182.

⁴⁶⁶Про заставу будинку київського купця Подгайного // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 30. Арк. 1 - 32.

⁴⁶⁷Дело о рассмотрении жалобы купца Меєрзона на подсудка Махновського поветового суда Гржимовского и писаря Меленевського за медленное решение вопроса о взыскании с помещицы с. Жежелева Святловской денег за убытки, понесенные из-за нарушения контракта на продажу водки и пшеницы // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1680. Арк. 1.

⁴⁶⁸Дело по прошению поміщика Головинского поверенного дворянина Струменского о неуплате комиссионером Киселем по контракту за муку денег // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 1070. Арк. 3 - 4зв.

суму 20625 крб. асигнаціями, за наступними умовами: 1) Борошно повинно бути сухе, дрібного помелу, нетухле, нележале, без домішок іншого виду зерна і без піску, словом чисте і абсолютно в їжу військовим нижнім чинам придатне. 2) Постачання зазначених 1100 чвертей борошна, поміщик Головінський зобов'язувався здійснити за власний рахунок до м. Ржищева і здати в тамтешній магазин протягом такого часу: до 18 листопада - 200 чвертей, до 28 - 300 чвертей, до 5 грудня - 300 чвертей, і остаточно до 14 грудня - триста чвертей. На отримання яких квитанція без будь-якої затримки від доглядача магазину мають бути надані. 3) При підписанні цієї угоди комісіонер Кисіль зобов'язаний поміщику Головінському видати з вищезазначеної повної суми 20620 крб. як завдаток третю частину 6875 крб. асигнаціями, а потім доставлені дві частини, що припадають на кожну чверть по 12 крб. 50 коп., з готовністю у визначені терміни додавати борошно і за відповідну його кількість отримати всі повністю гроші на місці в Миколаївці. Якщо передбачені у цьому третьому пункті оплатине будуть виконані, то і поставка борошна не повинна надходити у терміни і я Головінський, зважаючи на перешкоди, що можуть виникнути по службі комісіонера Киселя, прибувши в означений час, можу тільки утримуватись не більше трьох або чотирьох днів. А якби на них не прибув, то гроші при укладенні цієї угоди сплачені на мою користь залишаються і від виконання поставки я звільняюсь на основі угоди. 4) Для насипання зазначеного обсягу борошна, я поміщик Головінський зобов'язуюсь отримати 950 мішків з Київського магазину і 150 штук з Ржищівського, за якими і послати через розпорядження моєї економії потрібну кількість підвод, але з тим що б мішки з даних магазинів були видані вчасно, придатні під насипання і вміщали законну чверть борошна, і щоб після прибуття підвод до Києва і Ржищева для їх отримання не було жодної затримки. 5) Після постачання з моєї економії в м. Ржищів борошна, доглядач магазину або приймальник, не повинен відкладати час на прийом, щоб не виснажувались люди і худоба. При прийомі не здійснювати незаконних утисків. Якщо економія буде скаржитись керівництву, то воно має задіяти заходи згідно з законами. 6) Якби економія супроти вищевизначених термінів до будь-кого з них доставила

борошна в більшій кількості, або частину, в такому разі приймати і діяти згідно з третім пунктом без затримок. Якщо б якась чверть борошна виявилась неякісною, то економія зобов'язана її замінити. 7) Якщо б я поміщик Головінський з якихось обставин не дотримався, визначених термінів у постачанні борошна, комісіонер Кисіль зобов'язаний просити відповідного керівництва, щоб поступили за законами з моїм маєтком, на поповнення збитків скарбниці, що можуть трапитись через мене. 8) Угоди цієї дотримуватись за всіма пунктами з обох сторін свято і непорушно. Оригінал підписав поміщик Київської губернії Богуславського повіту, маршал дворянства Станіслав Головінський. Цю угоду з боку держави зобов'язуюсь виконати належним чином комісіонер 7 класу Кисіль». Правоту С.Головінського визнала як цивільна, так і військова влада.

Чітко бачимо складність і проблемність виконання хлібних контрактів у 1830-1831 рр., оскільки «контрагенти відступають від умов, не поставляючи продукти».⁴⁶⁹ Представник канцелярії Київського воєнного губернатора 12-го класу Лейковський у 1829 р. виконував особливі обов'язки в Одесі і повідомляв вище начальство про хід надходження із Київської губернії хліба для армії, яка зобов'язана була надіслати 18181 четвертей. Зокрема, він у червні 1829 р. засвідчив надходження сухарів від наступних контрагентів: від графа Тишкевича – 2 тис. четвертей, від графа Островського – 1500 четвертей, від графині Браницької – 2470 четвертей.⁴⁷⁰ У свою чергу, поміщик Київської губернії 8-го класу Стояновський не виконав до серпня 1830 р. «укладену з державним комісіонером Ризою угоду на постачання сухарів» і тому новоросійський бесарабський генерал-губернатор граф Воронцов та одеський градоначальник Богдановський клопотали перед київським воєнним губернатором Б.Княжниним про стягнення з нього в скарбницю 3390 крб.».⁴⁷¹

⁴⁶⁹По рапорту Губернских секретарей Лейковских о понуждении некоторых контрагентов к доставке провианта // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 629. Арк. 6.

⁴⁷⁰Там само. Арк. 1 - 1зв.

⁴⁷¹Дело по отношению графа Воронцова о взыскании с помещика Стояновского денег // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 670. Арк. 1, 3.

Адміністрація контролювала торгівлю хлібом, особливо, коли йшлося про великі обороти (наприклад, 0,5 млн. злотих). У квітні 1831 р. сам київський воєнний губернатор цікавився про контрагентів у голови Цивільного департаменту Київського головного суду Казимира Мазаракі. Махновський земський справник доповів губернатору про розміри, ціни та сторони торгових угод. Виявилось, що «куплено у нього Махновським євреєм Йоною Рабиновичем 750 корців жита і стільки жпшениці, оцінюючи корець жита і пшениці в 15 злотих. Райгородецький орендар Хаїм купив 300 корців жита і пшениці за такою ж ціною. А миропільські купці Руські, які утримували в Мирополі млини 4000 корців пшениці, за ціною 15 злотих корець. Зельман Рабинович Махновського питного відкупу, з орендарів, 150 корців жита і пшениці стільки ж по 15,5 злотих. Понад те Махновецькі орендарі купили у нього Презуса Мазаракі горілки 500 великих спустів за ціною по 27 злотих сріблом. І Махновецький орендар купив озимого хліба сто корців за однаковою ціною з різними покупцями».⁴⁷²

Одеський купець 1 гільдії Олександр Мавро у червні 1831 р. змушений був скаржитися Новоросійському та Бесарабському генерал-губернатору на Петра Копчинського - поміщика села Тележинець Таращанського повіту Київської губернії, який продав йому в 1830 році дві тисячі п'ятсот корців озимої пшениці, за яку й отримав від нього чотири тисячі п'ятсот карбованців сріблом: «Після сплати зазначених коштів згаданий купець Мавро отримав тоді від поміщика Копчинського тисячу дев'ятнадцять корців і тридцять гарнців, а решту тисячу чотиреста вісімдесят одну мав отримати у серпні цього року. Пшениця була заготовлена, але поки що через дощову погоду не прийнята».⁴⁷³ Тільки влада могла гарантувати завершення торговельних оборудок. Торгівлею хлібом у певних випадках займалися і банки.⁴⁷⁴

⁴⁷²О проданном хлебе помещиком Мазаракием // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 4. Спр. 134. Арк. 2.

⁴⁷³Дело по прошению графа Палена о неустойке помещиком Копчинским на контракте заключенного им с одесским 1 Гильдии купцем Мавро на поставку пшеницы // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1786. Арк. 1.

⁴⁷⁴Дело по отношению директора Польского банка об оказании коллежскому асесору Добровольскому содействия в закупке в Киевской, Подольской и Волынской губерниях хлеба, лошадей и рогатого скота // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1537. Арк. 6.

Успіхам у бізнесі деяких заможних кріпаків сприяли чесність та схильність до чіткості у виконанні обов'язків. Не можна оминати історію братів Яхненків та Смиренка. Яхненки, які походили з заможних селян-кріпаків м.Сміла на Черкащині, викупившись із кріпацтва, розбагатіли з гуртової торгівлі хлібом, промисловими виробами, худобою. У 1820-1830-х рр. брати Яхненки (Терентій, помер 1866 р., Кіндрат, помер 1868 р., і Степан, помер 1866 р.) разом із Ф.Смиренком (був одружений з їхньою сестрою Анастасією) торгували збіжжям, борошном, шкірами, орендували млини у Смілі та Умані.⁴⁷⁵ І тільки згодом представники цієї родини стали промисловцями-цукров заводчиками. Часто заможними ставали кріпаки, які мали справу з борошномельним виробництвом. Так, у селі Медвин у 1845 р. проживало 2675 ревільських душ, зокрема 2455 кріпаків та 220 вільних жителів. Діяло 5 водяних, 2 кінноприводних млини, 45 вітряків. Їх власниками були заможні селяни.⁴⁷⁶

Збіжжя було одним з найважливіших товарів, який перевозили гужовим та річковим транспортом. Також його з іншими товарами транспортувала Дніпровська пароходна компанія. Зокрема, у 1845 р. її 2 пароплави здійснили по 9 рейсів: «Пароплави компанії здійснювали свої рейси: Дніпром від Кременчука до гирла р.Березини, Березиною до м.Бобруйська і Прип'яттю до м.Турова».⁴⁷⁷ Річковий транспорт був одним із найвигідніших, оскільки був найдешевшим.

Саме збагаченню торговців якнайбільше сприяли військо та міщани, які самі не вирощували збіжжя. У 1845 р. на думку Г.Журавського у Києві перебувало протягом року більше 200 тисяч осіб: «тимчасово проживає в ньому протягом декількох місяців щорічно до 45000, а постійно живе в місті до 64000 чоловік».⁴⁷⁸ Ці дані свідчать про джерела поповнення постійного населення губернського міста і кількість споживачів продуктів харчування, в першу чергу хліба. За

⁴⁷⁵Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ, 2015. Вип. 24. С. 29.

⁴⁷⁶Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 73.

⁴⁷⁷Докладная записка Днепровской пароходной компании об итогах навигации по рр.. Днепр, Березина и Припять за 1845 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5977. Арк. 1.

⁴⁷⁸Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 146.

спостереженням М.Закревського хлібники «...всі майже з великоруських губерній». Ймовірно, частина із цих хлібників були прихожанами київської церкви Св. Костянтина та Олени (на схід від гори Щекавиці): «Парафіяни, яких нараховується до 1340 душ, займаються здебільшого дріб'язковою і переважно хлібною торгівлею. Тут же поблизу і Житній Торг».⁴⁷⁹

М.Закревський підрахував, що в Києві продукти хліборобства займали почесне друге місце за вартістю куплених товарів, цьому сприяла розвинена мережа торгівельних закладів: «продукти хліборобства продаються на 135 тис. крб. ср., городництва до 78, тваринництва до 300, птахівництва до 24 і різних інших припасів до 135, вин і горілки приблизно на 130 тисяч карбованців. Торгівля товарами відбувається в крамницях, яких близько 650, магазинах (до 30), балаганах. Взагалі торговельні обороти, у результаті купівлі і продажу тутешнім купецтвом, досить великі і сягають кількох мільйонів карбованців. Тимчасових столів або рундуків нараховується до 250».⁴⁸⁰ У Києві перед реформою 1861 р. вже діяло 1057 магазинів і крамниць, серед них виділялись заклади, де можна було придбати і хліб: 29 винних погребів, 21 ковбасня, 24 харчевні, 7 кондитерських, ресторан і 3 гостинних двори.⁴⁸¹ Інформація про кількість гостинних дворів, торгових магазинів і крамниць в Київській губернії відображена у Додатку В 2.

Збільшенню споживчого попиту на хліб сприяли пілігрими, богомольці, які прямували до святинь Києва. Як на той час, їхня чисельність була величезною – більше півсотні тисяч осіб. Це у свою чергу впливало на загальну статистику споживання громадою м.Києва хліба та хлібопродуктів. Так, у 1864 р. Київ відвідали 79157 осіб (за даними звітів Контори «Готелю для прочан» Києво-

⁴⁷⁹Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 389.

⁴⁸⁰Там само. С. 146.

⁴⁸¹Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 171.

Печерської лаври.⁴⁸² Створення комфортних умов перебування, забезпечення побуту, відпочинку, дозвілля цих паломників у Києві витворило особливу галузь сфери послуг: «Приготування харчів, у даному випадку, займає не останню роль. Зрозуміло, що від чисельності мандрівників, які відвідують Київ, залежить для багатьох жителів безбідне існування».⁴⁸³

Таким чином, сільськогосподарські виробники долучились до освоєння внутрішнього ринку імперії і розширення обсягів та асортименту злакових на зовнішніх ринках. Зростання обсягів сільськогосподарської продукції на продаж забезпечувалось за рахунок розширення площ посівів. Представники торгових прошарків забезпечували скупівлю малими та великими партіями та збут збіжжя споживачу на ринку.

Протягом існування людства, його творча уява набувала таких виробничих форм, які з першого погляду, не несли корисного навантаження. Аналіз діяльності таких виробництв приводив до виявлення умов, що засвідчували не так корисність, як відповідали традиції, способу життя людини. Серед них варто назвати виготовлення алкогольних напоїв. Держава може заборонити такий продукт, але зважаючи на досвід, функціонери усвідомлюють, що вказані дії можуть бути пов'язані із зайвими труднощами. Як правило держава контролювала виробництво задля задоволення фіскальних потреб, та разом із тим здійснювала контролюючі функції над фінансами прошарків та станів спільноти.

Найпоширенішими галузями промисловості Правобережжя були горілчана, салотопна, тютюнова, селітроварна та ін.⁴⁸⁴ Виробництво алкоголю набуло розвитку в Київській губернії. Деяко менше це виробництво розвивалося у Подільській та Волинській губерніях. В 1801 р. по українських губерніях діяло 7839 горілчаних заводів, де виготовляли 5 млн. відер алкогольного напою.

⁴⁸²Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 144.

⁴⁸³Там само. С. 144 - 145.

⁴⁸⁴Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 51.

Вільне винокуріння як виключне право зберігалось за ополяченим дворянством. Для шляхти, за словами її представників, гуральництво визначали як єдине продовольство. Ця переробна галузь служила для привілейованого стану джерелом задоволення необхідних потреб життя.⁴⁸⁵ Маніфестом 1810 р. підтверджуються привілеї поміщиків на свободу винокуріння, і саме у зв'язку із цим південно-західні губернії тому отримують назву привілейованих, у тому числі і Київська.⁴⁸⁶

Такий стан спонукав українських поміщиків не так клопотатися про експорт, як про перегонку збіжжя (хліба) на горілку.⁴⁸⁷ Таке становище в економічному відношенні було особливо вигідним. Від волі заводчиків залежало збільшувати чи зменшувати виробництво, які зважали на урожай та на запаси сировини; всі приготування; а саме: борошна, палива і т.д., робились пізньою осінню чи зимою - в час, коли польові роботи завершено і розпочиналось винокуріння. В урожайні роки, якщо спостерігався надлишок збіжжя і вартість його була дешевою (в такі періоди вартість житнього збіжжя траплялася по 18-20 коп. за 1 пуд), власники мали змогу не збувати хліб, а притримувати та продавали у рік з низькою врожайністю, що зменшувало високі ціни для населення, оскільки ціни за таких умов занадто високо підійматися не могли. Витрати були не дуже великі; часто хліб обмінювали на вино, чи давали на гуральню, бо у власників було право торгівлі горілкою у сільських шинках їх володінь. І тому поміщики користали із вигідного обміну усього чи частини збіжжя на алкоголь. Також право продажу алкоголю віддавали в оренду, яка давала високий прибуток; між іншим, вказане право не набуло характеру монополії, так як будь-який мешканець маєтку міг купити горілки, де б захотів, але не міг лише продавати. Саме власник і надавав згоду про таку торгівлю у його володіннях. Вказане право продавали і купували

⁴⁸⁵Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 202.

⁴⁸⁶Там само. С. 203.

⁴⁸⁷Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 48.

разом з маєтком і це впливало на ціну господарського комплексу. Такі ж алкогольні оренди існували і в казенних маєтках і приносили казні прибуток.⁴⁸⁸

Крім того, що збут здійснювали в місцевих шинках, горілку з України вивозили у російські губернії (така торгівлю набула широкого поширення в II-й половині XVIII ст.), в білоруські губернії.⁴⁸⁹ В Київській губернії у 1846 р. на гуральних підприємствах виготовлено 4434 тисяч відер горілчаних напоїв. Ця продукція знайшла збут у поміщицьких маєтках, а саме 919,6 тис. відер, також продано на теренах губернії 1910,9 тис. відер та в торговельній мережі за межами губернії продано 1603,5 тис. відер напою.⁴⁹⁰

Особливості збуту товарного збіжжя Південної України полягали у тому, що поміщики активно спродували його закордонним посередникам. Саме це призводило до того, що гуральництво у цьому регіоні не набувало вагомого розмаху. Потреби регіони у міцних напоях даного району задовольнялися завезеною горілкою з інших українських губерній.⁴⁹¹ З Лівобережної і Правобережної України багато горілки збували на південь – в Бессарабську область та Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії. Тільки з Київської губернії 1837 р. до міст Херсону, Миколаїва та інших надійшло близько 300 тис. відер горілчаних напоїв. У 40-х роках XIX ст. з Київщини щороку на український південь вивозили більше 500 тис. відер горілки.⁴⁹²

Протягом першої половини XIX ст. відбувалася концентрація горілкового виробництва. Про що свідчать наступні факти, у 1801 р. діяло 7839 гуралень (окрім даних по Херсонській та Таврійській губерніях), а в 1840-х роках їх кількість зменшилась до 3595, однак виготовлення горілки лише зросло (у відрах): з 5,06 мільйонів до 16 мільйонів.⁴⁹³ У 1801 р. в семи (без Херсонської й

⁴⁸⁸Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 41.

⁴⁸⁹Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 15.

⁴⁹⁰Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 29.

⁴⁹¹Там само. С. 28.

⁴⁹²Там само. С. 29.

⁴⁹³Там само. С. 28.

Таврійської) українських губерніях Російської імперії налічувалося загалом 7839 дворянських гуралень, які виробили 5060 тис. відер горілки.⁴⁹⁴ У порівнянні із 1801 р. гуральна промисловість засвідчила більш, ніж триразове зростання продукції. У той час як дрібні гуральні припиняли свою діяльність, великі збільшували виробництво своєї продукції.⁴⁹⁵ У наступні десятиліття вказані процеси поглиблювалися: на 1860 р. в Україні діяло 2497 горілочних заводів, зокрема: Полтавська губернія - 476, Київська - 388, Волинська - 328, Чернігівська - 308, Харківська - 281, Катеринославська - 252, Подільська - 251, Херсонська - 213.⁴⁹⁶ Як бачимо, Київська губернія була серед лідерів, поступившись лише Полтавській губернії.

Губернії України давали значну кількість горілки, за умови, що потужність винокурних заводів не була великою, якщо порівнювати з російськими. Безпосередньо перед набуттям чинності акцизною системою у безпосередньо російських губерніях враховуючи Сибір виготовлялось уцілому 20 мільйонів відер горілки на рік, що складало трохи менше третини усього річного виготовлення по державі. А в привілейованих губерніях, Царстві Польському та прибалтійських губерніях виготовлялось більш, ніж 40 мільйонів відер на рік, що становило дві третини від усієї продукції. Протягом десятиріччя 1851 - 1860 рр. у російських губерніях, якщо брати середні цифри функціонувало щороку майже 590 винокурень. А 1860 р. засвідчено виробництво 723 винокурень, які забезпечували потужність 112 мільйонів відер горілки.⁴⁹⁷ У колишніх привілейованих губерніях винокурних заводів в 1860 р. було 4437, потужністю 53 мільйони відер, що в середньому на один завод становило 12 тисяч відер. У дійсності ж роботи здійснювались на 3890 заводах, де виготовлено тридцять

⁴⁹⁴Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.3. С.-Петербург, 1867. С. 289 - 290.

⁴⁹⁵Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 27 - 31.

⁴⁹⁶Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах / Гол.ред. ради В.М.Литвин. Т.1. Київ: Ніка-центр, 2011. С. 547.

⁴⁹⁷Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 45.

мільйонів відер, що складало в середньому близько 7700 відер на завод.⁴⁹⁸ Найвищі показники забезпечували заводи наступних губерній: Подільська (із середньою потужністю 27 тисяч відер), Київська (20 тисяч відер), Харківська (18,5 тисяч відер). Два винокурні заводи, що забезпечували потужність більше, ніж 100 тисяч відер діяли саме в Київській губернії. А от в Віленській і Ковенській губерніях не діяло винокурних заводів, потужність яких перевищувала 20 тис. відер.⁴⁹⁹

У середньому 1 пуд 25 фунтів борошна витрачалось на виробництво одного відра горілки. У вказаний період на гуральництво використовували все більше збіжжя, а саме з 8,2 мільйонів пудів до 26 мільйонів пудів. Залучення таких обсягів сировини для винокурної промисловості України давала можливість щороку виготовляти продукції на вісім-десять мільйонів карбованців.⁵⁰⁰ При середньому урожаї збіжжя Російській імперії вистачало на прогодування 485 млн. осіб.⁵⁰¹ Витрати збіжжя на винокуріння у неврожайні роки лише поглиблювали голод у zagrożених регіонах.

Слід зазначити, що деякі поміщики переганяли на горілку не лише власне збіжжя, але й куповане. Так, наприклад, поміщики у Таращанському та Черкаському повітах Київської губернії у 1816 р. придбали житнього збіжжя на суму 708, 9 тисяч карбованців. А 1819 р. граф Потоцький у Черкаському повіті купив зерна на 67, 8 тисяч карбованців саме для гуральництва.⁵⁰²

Як бачимо, поміщицькі гуральні були тими підприємствами, на яких використовували власну та купованому сировину, з єдиною метою - постачати виготовлену продукцію споживачу на ринок. На думку Г.Казьмирчука та

⁴⁹⁸Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 48.

⁴⁹⁹Там само. С. 49.

⁵⁰⁰Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 28.

⁵⁰¹Лукашевич Ф.А. Очерки промышленности и торговли в России. Харьков: Типография М.Зильбергера, 1877. С. 56.

⁵⁰²Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 53.

Т.Соловйової, на початку ХІХ століття гуральництво отримало розвиток у Київській губернії, причому випередило підприємства відповідної галузі у Волинській губернії: «Із числа галузей господарства і промисловості виробництвом горілки мешканці Волинської губернії не займаються».⁵⁰³

На 1801 р. у Київській губернії діяло 787 винокурень, що становило 10% від їх кількості в українських губерніях. У цих гуральнях виготовили 493, 5 тисяч відер алкогольного напою, що склало також 10% загальноукраїнських потужностей. У середньому один винокурний завод виготовив 627, 1 відер трунких напоїв. Документальні джерела свідчать, що у Київській губернії у 1804 р. функціонувало 910 великих і малих винокурних заводів, у яких було 2500 котлів.⁵⁰⁴ Наступного 1805 року у 790 діючих винокурнях Київської губернії задіяли лише дві тисячі котлів. Повіти губернії різнилися чисельністю гуралень. Наприклад, поміщики Київського повіту організували виробництво на 116 гуральнях, в Уманському повіті – на 15, в м.Липовці – на 7, а у Васильківському повіті – лише на 3.⁵⁰⁵

У Київській губернії за даними Сташевського Е.Д. у 1816 р. налічувалося 980 винокурень.⁵⁰⁶ Проте виявлені нові архівні матеріали свідчать, що у цьому ж році в губернії діяло 941 гуральня, де вироблялося 1577307 відер горілки.⁵⁰⁷ М.Слабченко наводив умови, що спонукали до створення гуралень, й був переконаний у функціонуванні в Україні у 1840-х роках 6840 таких підприємств.⁵⁰⁸ Потенціал для зростання вказаного виробництва був високий. Але причиною, що заважала невпинному розвитку, був брак палива. Сировиною для

⁵⁰³Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 54.

⁵⁰⁴Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.3. С.-Петербург, 1867. С. 289 - 290.

⁵⁰⁵Топографическое описание Малороссийской губернии // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 808. Арк. 204зв., 240, 245зв., 247.

⁵⁰⁶Сташевський Е.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. Харків, 1928. С.172.

⁵⁰⁷Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 52.

⁵⁰⁸Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. т.1. Х.: ДВУ, 1925. С.49.

винокуріння було різне зерно: жито складало більше половини всієї сировини, що використовувалась з цією метою; потім йшло просо і картопля, які разом склали близько третини всієї продукції, які використовувались на винокуріння; після цього ячмінь, кукурудза, бурякові залишки.⁵⁰⁹ Як бачимо, гуральництво сприяло товаризації землеробства. Поміщики зважали на запити ринку і збільшували посіви ячменю та жита, переробка яких становила основу для виготовлення горілки.⁵¹⁰ На горілку поміщики переробляли до третини урожаю жита.⁵¹¹ Так, 1804 р. на сировину для винокуріння у Київській губернії застосовано 240300 четвертей, з них жита використано 214300, а ячменю – 26000.⁵¹²

У цей час надлишок хліба спричиняв його дешевизну, у тому числі, у роки неврожаїв нестачі не було, оскільки багато власників робили значні запаси. За кордон і інші місця на вивіз йшли кращі сорти хліба, на винокуріння ж використовували будь-який хліб, навіть залежаний, а також й картоплю, яку масово висаджували на нечорноземних землях, що і давало значний прибуток населенню. Картоплю садили й використовували виключно для найближчих гуралень, оскільки вважалося, що вона не придатна для тривалого перевезення та зберігання.⁵¹³

У привілейованих губерніях, у тому числі в Київській губернії, до 1850 р. держава не здійснювала нагляду над гуральництвом, винокуріння було цілком вільне, поза будь-яким державним наглядом, збирали тільки з власників питейне мито в розмірі 60 коп. з 1 ревізької душі, яка знаходилась в кожному маєтку. Перший акциз як податок з товару, а саме 75 коп. з 1 відра горілки, запроваджено з 1 січня 1850 р. Збір цього акцизу передано у відкуп, але без будь-якого визискування, ні з винокурного виробництва, ні з продаж: під контроль

⁵⁰⁹Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 90.

⁵¹⁰Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 28.

⁵¹¹Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VI. Київ, 1936. С. 58.

⁵¹²Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 52.

⁵¹³Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 40.

потрапляло виробництво горілки, транспортування у місце зберігання (льох) та передача торговцям для продажу споживачам. Оплата акцизу здійснювалася шинкарями при самій торгівлі, кошти сплачувалися повіреній особі відкупника.⁵¹⁴ Розміри акцизного збору 1847 р. безпосередньо в великоросійських губерніях відрізнявся від розміру акцизного збору в привілейованих губерніях і Київській губернії, а саме, з 1 відра горілки збирали 1 карбованець (сріблом), а з 1 відра спирту - 1 карбованець 45 копійок (сріблом).⁵¹⁵ Положення 23 листопада 1849 р. регламентувало якість і міцність горілки: міцність трьохпробної горілки мала становити 25 - 30 градусів, а спирту – 90 - 100 градусів. Акцизні працівники не допускали в заводські склади чи льохи горілки іншої міцності та якості. Для визначення необхідного градусу міцності горілки використовували спиртометр, зроблений академіком Гессом, за системою Траллеса.⁵¹⁶

Протягом тринадцяти років, тобто до 1863 р., жодних змін не відбувалося і цей період став найкращими часами для гуральної справи: чисельні заводи розвивались, прибуток казни збільшувався природнім шляхом, вино було дешевим, при дешевизні хліба, п'янство не посилювалось.⁵¹⁷ С.Єремеев наполіг на виключній ролі поміркованості цін на алкоголь, які сприяли поміркованій культурі споживання.

У той же час залишалася помітною різниця у підходах до винокурного виробництва в привілейованих губерніях та великоросійських губерніях. Так, напередодні впровадження в дію акцизної системи, серед переробних підприємств великоросійських губерній 1860 р. налічувалось 723 винокурні заводи, а виробнича продуктивність їх складала 113 мільйони відер, або в середньому 155 тисяч відер горілки на винокурню. До того ж давала продукцію не уся кількість заводів, на яких виготовлено 19 мільйонів відер або лише одну шосту усієї

⁵¹⁴Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 40.

⁵¹⁵Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 397.

⁵¹⁶Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 242зв.

⁵¹⁷Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 41.

можливої потужності. Натомість, винокурне виробництво привілейованих губерній, серед них і Київської губернії, засвідчувало інші тенденції: у вказаному регіоні заводів діяло більше, але виробнича потужність їх була меншою. На 1860 р. в привілейованих губерніях нараховувалось 4437 гуралень. А усереднена продуктивність на вказаних підприємствах складала 7700 відер горілки. Але продукцію давали не усі заводи. На гуральнях привілейованих губерній здійснювали переробку продукції з власних маєтків, насамперед, заради згодовування худобі залишків від винокуріння. У великому районі великоросійських губерній і Сибіру виробляли менш, чим одну третину від усією виготовленої горілки в Російській імперії, а на винокурних заводах привілейованих, прибалтійських губерній, Царства Польського виготовляли більш, ніж 40 мільйонів відер горілки, або дві третіх від сукупного виробництва.⁵¹⁸

На 1860 р. винокуріння було вагомою складовою виробництва, торгівлі та економіки вцілому. У винокурному виробництві Київської губернії вказаного року функціонувало 368 заводів. Серед зазначених гуралень були заводи із різноманітними потужностями. Зокрема, на 4 заводах виготовляли від 2 тисяч до 5 тисяч відер горілки, на 32 заводах - 5-10 тисяч відер горілки, на 92 заводах – 10-15 тисяч відер горілки, на 108 заводах – 15-20 тисяч відер горілки, на 57 заводах – 20-25 тисяч відер горілки, на 55 заводах – 25-50 тисяч відер горілки, на 18 заводах – 50-100 тисяч відер горілки, на 2 заводах – 100-250 тисяч відер горілки. Чинники наявності необхідної сировини визначали географію винокурного виробництва Київської губернії: найбільше винокурень давали продукцію в Київському повіті (46 одиниць), найменше у Васильківському повіті (12 одиниць). Найпотужніші винокурні заводи (100 - 250 тисяч відер горілки) діяли в маєтках Черкаського та Чигиринського повітів.⁵¹⁹ У Київському повіті винокуріння мало найбільше

⁵¹⁸Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 7.

⁵¹⁹Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 303.

значення; потім в Уманському, Звенигородському, Радомишльському, Канівському, Сквирському, решта повітів мало менш розвинуте винокурне виробництво. Прослідковувалася тенденція, що у більшій частині повітів, в яких найрозвинутішим було винокурне виробництво, найменше значення мала цукробурякова промисловість, за виключенням Канівського і Звенигородського повітів, де обидва виробництва вирізнялися своєю потужністю.⁵²⁰ У Київській губернії вагоме значення також відігравали потужності для виготовлення пива та меду, зокрема, 1859 р. вказану продукцію випускали 87 пивоварень та медоварень.⁵²¹

Як бачимо, винокурне виробництво було достатньо поширене в Київській губернії, про що свідчить чисельність заводів, яка мала тенденцію до зростання, що кардинально змінилася в бік зменшення із запровадженням нового законодавства на початку 1860-х років. У привілейованих губерніях заводи були в більшості невеликі, нечасто у маєтках, а великих майже не було. Ці всі заводи створювали на господарському положенні, тобто їх головна мета полягала у тому, щоб бути споживачами власного хліба і картоплі, годувати худобу брагою, згодом удобрювати землю гноєм, а болотні луки золою.⁵²²

На винокурних заводах Київської губернії 1862 року виготовили горілки 3375565 відер, а вже 1863 р. з часу чинності нового положення, коли уже достатньо підприємств простоювали, усе ж здійснювали винокурне виробництво 417 заводів. Дія нової питейної системи призвела до скорочення кількості винокурних заводів в губернії: 1872 р. – 177, 1914 р. – 71. Зменшувалася і кількість викуреного вина: 1862 р. - 3375565 відер, 1863 р. - 2725664 відра, 1872 р. - 2388830 відер вина.⁵²³ Як бачимо, втручання держави у виробництво і торгівлю алкоголем в Київській губернії призвело до ліквідації сотень заводів та

⁵²⁰Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 91.

⁵²¹Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 328.

⁵²²Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т. Еремеева, 1874. С. 39.

⁵²³Там само. С. 66.

скорочення виробництва на більш, ніж мільйон відер. А от ситуація в першій половині XIX ст. була протилежною із вказаним виробництвом та торговельною галуззю.

М.Слабченко наголошував на тому фактові, що гуральництво було чи найважливішим економічним привілеєм для українських поміщиків. Пани міцно тримались його та оберігали для своїх прибутків, не виявляючи бажання допустити до його використання російських поміщиків.⁵²⁴ Ще з часів Речі Посполитої вказана дохідна галузь була однією з найвагоміших. І дійсно право пропінатії складало найприбутковішу складову господарств магнатів українських земель Речі Посполитої. Наприклад, в уманських маєтках Францішек Потоцький від виробництва і продажу горілки отримував чималий зиск. За кварту горілки (майже 1 л) правили у роздрібній торгівлі від 10 до 16 грошів, а в борг просили від 15 до 20 грошів.⁵²⁵

Порівнюючи ціни на алкогольні напої в імперії Романових, можна спостерегти, що вища ціна встановлювалася саме в суто російських губерніях. Державні ціни на оковиту поступово зростали з 2 карбованців 50 копійок у 1765 році аж до 4 карбованців за 1 відро у 1797 р.⁵²⁶ Саме повсюдний контроль державних органів, як за виробництвом, так й за торгівлею вказаними стратегічними з точки зору бюджету ресурсами стали причинами вказаного явища.

У Київській губернії середнім цінам за 1 відро горілки сезонів осені-зими-весни 1797 року й 1835 - 1848 років були притаманні такі тенденції: у 1797 р. просили 56 копійок, 1835 - 1839 роках - 72 копійки, 1840 - 1845 роках - 1 карбованець 28 копійок, 1846 - 1848 роках – 1 карбованець 46 копійок. В описі І.Фундукля роблять висновки про те, що найбільше зростання цін на міцні напої

⁵²⁴Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 49.

⁵²⁵Павличук О. А. Місто над Бугом-рікою. Вінниця, Вінниц. газ., 2013. С. 13.

⁵²⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 4.

розпочались з 1810 року, а за півстоліття засвідчено здорожчання цін у 2,5 рази саме на горілку.⁵²⁷

У повітах Київської губернії 1847 р. гуртові ціни за одне відро горілки у поміщицьких маєтках складали в середньому 50 копійок сріблом.⁵²⁸ Наприклад, з наведених нижче даних про споживання горілки й пива та прибутки за торгівлю ними в одному з поміщицьких маєтків у Звенигородському повіті, що у ньому мешкало 2143 особи. Міцні напої можна було придбати у 3 корчмах, 11 шинках та двох горілчаних льохах. На часовому проміжку від 1841 до 1850 років, щомісячне споживання вина і пива та прибуток, які наведені у наступній таблиці.

Таблиця 3.1.

Прибутки від торгівлі горілкою та пивом.⁵²⁹

Рік	Усього за рік					
	Кількість проданих відер		Ціна одного відра		Наторговано, крб. ср.	
	Горілки	Пива	Горілки	Пива	Горілки	Пива
1841	4496	1036	1 крб. 71 к.	22 к.	7838	236
	Горілки	Пива	Горілки	Пива	Горілки	Пива
1849	6012	844	2 крб.40 к.	30 к.	14402	232

Вказані дані свідчать, що протягом десяти літ дохід поміщика від виробництва та торгівлі алкоголем, а селянські витрати на горілку – майже збільшилися удвічі.

Зміна оподаткування торгівлі алкогольними напоями, на думку, поміщиків призвела до занепаду поміщицького господарства: «На перший погляд видно тільки, що ми позбавляємося майже половини доходу».⁵³⁰ Державними відкупками

⁵²⁷Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 431.

⁵²⁸Там само. С. 429.

⁵²⁹Там само; Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 17.

⁵³⁰Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 50.

було охоплено не лише Лівобережжя Дніпра, але й Правобережну та Степову Україну. М.Слабченко наполягав на часткових фінансових незручностях поміщиків через втрату права пропінації, при тому, що прибутковість маєтків не зменшувалась, оскільки виробництво спиртного напою залишалось у руках шляхти.⁵³¹ Власники міст дбали про дотримання купцями та міщанами виключних прав поміщиків. Так, 1824-1840 рр. з гільдії купець Христофор Штакман, позивався із поміщиком Казимиром Мазаракі (власник м.Махнівка), та євреями Рубинштейном і Бернштейном стосовно неправильного вилучення у нього Штакмана за наказом Мазаракі, вказаними євреями спирту.⁵³²

Таблиця 3.2.

Прибутки з поміщицьких господарств 1846 р.⁵³³

Згідно із господарськими розрахунками		За даними поміщицьких інвентарів
Джерела надходжень		Карбованці
З хліборобства	194090	
З лісу	8040	
Прибуткових статей	74590	
Торгівля спиртними напоями	229850	
Усього	506570	539415

Таким чином, бачимо демонстрацію прибутку поміщиків в 1846 р. на основі даних з «Опису Київської губернії», в якому знаходимо два варіанти звітності: один, ґрунтується на підставі економічних книг поміщицьких маєтків; інший, що спирається на дані поміщиків в інвентарях.

⁵³¹Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 50.

⁵³²Дело по жалобе Друбицкого А. на розгром его лавки поміщиком Мазаракі // ДАЖО. Ф. 601. Оп. 1. Спр. 966. Арк. 105.

⁵³³Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 63 - 64; Губицкий Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 17.

Д.Воейков, В.Загоскін наполягали, що дійсно протягом 1846 - 1866 років прибутковість поміщицьких господарств від торгівлі алкоольними напоями суттєво зменшилася, оскільки цей прибуток базувався на привілеї, який скасовано.⁵³⁴ У відсотковому відношенні в 1846 р. торгівля спиртними напоями давала поміщикам 45% прибутків, а в 1866 р. лише 6% прибутків. Держава, позбавивши поміщиків цього привілею, взяла на себе не лише доходи і прибутки від торгівлі спиртним, але й усю відповідальність з нею пов'язану.

Таблиця 3.3.

Прибутки з поміщицьких господарств 1866 р.⁵³⁵

Із землі, що залишилася в наділі	227750 крб.
Відсотків з викупних паперів	171666 крб.
З лісу	49350 крб.
Торгівля спиртними напоями	40624 крб.
Інші статті	198435 крб.
Всього	687825 крб.

У свідомості європейців Росія асоціювалась переважно з варварством, снігами і алкоголізмом.⁵³⁶ Алкоголізм як явище мав столітню історію, в якій держава відіграла виключну роль. За влучною думкою С.Єремєєва, зменшення зловживання алкоголем можливо було очікувати тільки від морального удосконалення і покращення побуту народу.⁵³⁷ Правильні споживачі, як відомо,

⁵³⁴Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 63 - 64; Губицкий Л., Мельник Г. Виробництво алкоольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 17.

⁵³⁵Там само; Губицкий Л., Мельник Г. Виробництво алкоольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 17.

⁵³⁶Первых Д.К. «Ты ему сивухи тычешь, а он тебе - рому»: об одной из форм межкультурного диалога периода Крымской войны. *Алкоголь в России: материалы Четвертой Международной научно-практической конференции*. (Иваново, 25-26 октября 2013 г.). Иваново: Филиал РГГУ в г. Иваново, 2013. С. 11.

⁵³⁷Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 60.

завжди споживають горілки більше, рахуючи у річному еквіваленті, ніж алкоголіки, п'яниці.⁵³⁸

С.Єремеев зосередившись на традиціях та сучасності суспільства імперії Романових, помітив різницю між правильними споживачами алкоголю і п'яницями, вказував на соціальну природу зловживання: «1) відбувалося посилення алкоголізму, як зловживання, але поруч із цим правильне споживання значною мірою скорочувалося, від чого і кількість продажів горілки зменшилися; 2) скороченню правильного споживання і посиленню алкоголізму, як зловживання сприяли високі податки на горілку та патенти, з усіма іншими обмеженнями; 3) причини алкогольного зловживання вкорені не у «питанні споживання спиртних напоїв», а наймовірніше в тих умовах сімейного і суспільного становища, які спонукають до розвитку й інших зловживань; 4) відсутній зв'язок між винокурним виробництвом та розвитком алкоголізму; а, навпаки, гуральне виробництво, використовуючи місцеву сільськогосподарську сировину, сприятиме розвитку загального добробуту і скороченню алкоголізму».⁵³⁹

За спостереженнями С.Єремеева протягом 1850-1863 рр. прибуток держави збільшувався, горілка була дешевою, за умов дешеvizни збіжжя; алкоголізм не зростав, а навпаки відчувався менш помітним, якщо порівнювати з попереднім періодом, за умови існування повного свавілля, за виключенням міст, де були монопольні відкупи і горілка продавали в три рази дорожче.⁵⁴⁰

Ступінь розвитку алкоголізму в народі мав визначатись не так кількістю спожитої в рік на особу горілки, а як кількістю випадків нетверезої поведінки. Помірне щоденне споживання не шкідливе для суспільної моралі. Сучасники наполягали, що в російських губерніях помірного споживання не існувало;

⁵³⁸Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 7.

⁵³⁹Там само. С. 2.

⁵⁴⁰Там само. С. 41.

горілку споживали у більшості не щоденно, але за те без міри. П'яниця тримається тиждень, другий, але за раз пропиває все, що встиг заробити.⁵⁴¹

Різним соціальним верствам було притаманне своєрідне ставлення до помірною споживання спиртного. Надмірне споживання часто було притаманним представникам царської родини та її найближчого оточення. Церква також мала безпосереднє відношення до поширення або боротьби з алкоголізмом. Вона зберігала певні привілеї щодо торгівлі спиртними напоями. Крім того, про поширення алкогольної залежності зпосеред чиновницького прошарку промовисто свідчив той факт, що навіть законодавець вимагав від чиновника уникнення від пияцтва. Вони повинні були демонструвати високу моральність, уникати пияцтва, брехні.⁵⁴²

Також непоодинокими були приклади зловживання алкоголем серед священнослужителів. Часто іноземці були дуже здивовані, коли спостерігали у стані сп'яніння саме священників (за В.Ключевським).⁵⁴³

У повсякденному житті після службового часу військові споживали алкоголь, зокрема, в час свят. Однак воєнні дії були для російських солдат часом повної заборони для вживання горілки: «На питання кореспондента газети «Одеський вісник» Н.П.Сокальського навесні 1856 р.: «Чи сильний неприятель в атаці?» - матрос-українець Галищенко відповідає: «Сильний. Він тримається у вогні, але, лише недовго, поки, значить, хміль його розвіється. Від того, коли він не хмільний, він стримання не знає і суттєво лякається. А нам напиватися не дозволено, бо у цілому місті головно для цього і позакривані всі кабаки». Галищенко оцінює силу супротивника ще і за національною ознакою,

⁵⁴¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 69.

⁵⁴²Дегтярьов С. І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: Папірус, 2014. С. 192.

⁵⁴³Штепа П. Українець і москвин. Дрогобич: Відродження, 2010. С. 57.

стверджуючи, що успіх матросів у тому, що «одна нація, особливо українці, один одному завжди допомогу надає».⁵⁴⁴

Ведення сільського господарства сприяло поширенню використання спиртних напоїв. «Споживання вина в даний час у всіх сільських господарствах складає необхідну потребу; без спиртного відсутні можливості здійснити польові роботи, особливо, при зборі врожаю; без нього неможливо мати сільських робітників; в морози, коли людина повинна працювати на відкритому повітрі, в дорогах при вітрі, склянка горілки є крайньою необхідністю».⁵⁴⁵ Причини масового споживання алкогольних напоїв наводив П.Парфенов. «Першою та головною причиною повсюдної пошесті (алкоголізму) стало неробство - спадок кріпосного права, возведене довгою практикою в священний звичай. З-посеред 365 днів у році менше половини були робочими, рештою часу володів сільський шинкар, який жодного разу не втрачав цього золотого часу».⁵⁴⁶ У свою чергу І.Прижов наголошував, що мільйони людей в Російській імперії «бачили в алкоголізмі Божу кару, і у той же час, пили зі смертної чаші, протестуючи у такий спосіб супроти різноманітних суспільних благ, по-іншому висловлюючись, випивали з горя».⁵⁴⁷ Росіянам можливість виходу із офіціозу, тимчасове звільнення від держави та її ідеології надавала випивка заради самої випивки. До того ж, на думку Д.Менделєєва, вагомий відсоток російських селян (40 %) не споживали горілки, окрім як випивали чарчину за здоров'я в час релігійних

⁵⁴⁴Первых Д.К. «Ты ему сивухи тычешь, а он тебе - рому»: об одной из форм межкультурного диалога периода Крымской войны. *Алкоголь в России: материалы Четвертой Международной научно-практической конференции.* (Иваново, 25-26 октября 2013 г.). Иваново: Филиал РГГУ в г. Иваново, 2013. С. 14. Губицкий Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії в ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.* 2015. Вип. 22. С. 128.

⁵⁴⁵Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 97.

⁵⁴⁶Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края. *Русский вестник.* Москва, 1873. Т.108. С. 151.

⁵⁴⁷Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 4.

престольних свят.⁵⁴⁸ Прості люди російських губерній з часом звикали бачити у горілці напій не для помірнього споживання, а дуже приємне і рідкісне питво.⁵⁴⁹

Статистика підтверджувала описи очевидців, зокрема, споживання хлібного вина, за виключенням лише періоду державного управління з 1819 по 1826 р. у великоросійських і сибірських губерніях, постійно зростало. При державному управлінні було продано: в 1819 р. більше 18,5 млн. відер, в 1822 р. менше 14 млн. відер, а 12 мільйонів відер в 1826 р. Згодом споживання горілки зростало. За відкупний період 1843-1847 рр. продавалося щорічно 16,5 мільйонів відер. У 1857 - 1859 роках збут спиртного становив 20, 5 мільйонів відер щорічно. Продажі горілки останнього відкупного періоду 1859-1863 рр. досягали 21, 5 мільйонів відер.⁵⁵⁰

П.Парфенов, розвиваючи тему храмових свят у повсякденні селян, робив певні узагальнення. «Біда не була настільки великою, якщо б один день на рік (у храмове свято) був прогуляним. Але оскільки кожне село мало 5-6 сусідніх сіл, де по-сусідськи варто напитися. Та ще й кожне свято тривало якнайменше аж чотири дні. У всіх на перший день пили мед; на другий день - під впливом меду, пили чистої горілки; а на третій день падають з ніг та мусять виспатися; на четвертий день йдуть похмелитися. Таким чином, храмове свято вартує кожному селянину аж двадцять робочих днів».⁵⁵¹

Гр.Полетика вказував на шляхи для уникнення від алкоголізму: «Ці шкідливі звички ліквідуються зовсім не заборонами та санкціями, а доступом народів до освіти та свободи, які уможливають і здорову поведінку».⁵⁵²

⁵⁴⁸Мединский В. О русском пьянстве, лени и жестокости. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. С. 324.

⁵⁴⁹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 42.

⁵⁵⁰Там само. С. 29.

⁵⁵¹Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края. *Русский вестник*. Москва, 1873. Т.108. С. 152.

⁵⁵²Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 199.

Суспільні запити та традиції споживачів визначали й поведінку торговельного прошарку, представники якого пропонували міцний напів. І якщо у Воронезькій губернії народ у свята збирався уже біля кабаків, то в Віленській губернії, ще згідно зі старим звичаєм, усі справи громади вирішувалися у корчмі. Так само по усій Білорусії та Україні корчма була узвичаєним місцем зібрання для вирішення справ, гулянь та бесід. Двір поблизу корчми або стодола служили тим місцем, де зустрічалися хлопці та дівчата. Саме там відбувалися танці під музику. Селянин розповідав: «не усі ж п'яниці у шинку, деякі сюди приходили зустрітись із добрими людьми, порозмовляти, інші - як я, аби почути людей розумних та дізнатися, що ж діється по світах. Деінде люди більше й не збираються у нашому селі».⁵⁵³ Вказані спостереження підтверджено у Пассека: «Незважаючи на те, що споживають міцні напої усі без винятків, і жінки, і чоловіки, і дівчата, і діти, але вкрай рідкісні випадки п'янства серед малоросіян».⁵⁵⁴ Саме так було і в с. Хотів (власності Києво-Печерської лаври) із 52 селянськими господарствами. А ще на село був 1 шинок, який забезпечували горілкою купленою у Києві. Шинкар продавав 6 сорокавідерних куф на рік, що забезпечувало 72 карбованці прибутку.⁵⁵⁵ У Хотові проживало 421 осіб: 203 чоловік (107 - працездатного віку) та 218 жінок (101 - працездатного віку).⁵⁵⁶ Розрахунки дозволяють визначити середню пайку спиртного на дорослого хотівчанина в рік: 1,15 відра на 1 рік. Дані про споживання вина у колишніх привілейованих губерніях залишилися лише щодо періоду 1851 - 1860 рр. В це десятиріччя збут спиртного мешканцям вказаного регіону щороку зростав, а саме, з 24 до 30 мільйонів відер.⁵⁵⁷

На короткий час під дією випитого й справді людина забувала про горе та злидні. В українських народних піснях йдеться: «Гей, горілка, біла-біла, я б тебе

⁵⁵³Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 30.

⁵⁵⁴Там само. С. 200.

⁵⁵⁵Безпечний М.Г., Хільчевський В.К., Лупеха Л.М., Кісіль І.М. Хотів. З давніх давен і до сьогодення. Київ: Діа, 2009. С. 25.

⁵⁵⁶Там само. С. 26.

⁵⁵⁷Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 29.

ложкою їла». В іншій пісні: «Гей, наливайте повнії чари, / Щоб через вінця лилося. / Щоб наша доля нас не цуралась, / Щоб краще в світі жилося». Незважаючи на помірність споживання спиртних напоїв в Україні, зокрема, в Київській губернії, траплялися поодинокі випадки зловживання алкоголем. Київському губернатору щомісяця чиновники поліції та суду доповідали про становище в губернії, у тому числі про смертельні випадки.⁵⁵⁸ Зокрема, у другій половині грудня 1802 р. зафіксували три летальні випадки, дотичні до вживання алкоголю. Дві жертви «зеленого змія» виявилися кріпаками, а саме, 9 грудня мешканка села Полковничої Уманського повіту кріпачка П. Хлібосова, 22 грудня – мешканець села Балаклія Черкаського повіту кріпак Наум Лавренко. Не витримав військового життя та шукав розради в горілці унтерофіцер 7-го артилерійського батальйону Васильєва, тіло якого 24 грудня знайшли поблизу Фролівського монастиря в місті Києві.⁵⁵⁹ Вчергове жертвою спиртного стала жінка у жовтні 1800 р., коли поблизу містечка Ольхівця Звенигородського повіту Київської губернії була знайдена мертва в степу дружина ольховецького жителя селянина Івана Ковалю, яка мала майже 60 років. Згідно з результатами слідства виявилось, що ця жінка була в на ярмарку у містечку Катеринопіль, який знаходився на відстані 15 верст від Ольхівця. За свідомством повітового лікаря, жінка померла 1 жовтня від надмірного споживання алкоголю.⁵⁶⁰ Київського цивільного губернатора О. Теплова повідомили про вказаний надзвичайний випадок.

Середні витрати селян Київської губернії на алкогольні напої у 1852 р. зафіксовано у дослідженні, редагованому І.Фундуклеєм. Щороку кожна кріпацька ревізька душа за спиртне платила 4 карбованці сріблом. Зважаючи, що у сім'ях було у середньому четверо ревізьких душ, то горілка сукупно коштувала

⁵⁵⁸Губицький Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії в ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2015. Вип. 22. С.127.

⁵⁵⁹Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. 1803 р. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 5 - 9.

⁵⁶⁰Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. 1800 р. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 15а. Арк. 2.

майже 16 карбованців сріблом. Приблизно стільки могли отримати з урожаю трьох десятин житньої ниви.⁵⁶¹ У середньому у губернії на частку поміщицьких селян припадає близько дев'яти кварт на кожного, рахуючи і чоловіків, і жінок, що становила на родину з восьми осіб майже сім відер дві кварта. Така пропорція за гуртовими цінами коштувала горілка майже 12 карбованців 60 копійок сріблом, а близько 16 карбованців сріблом - в роздрібних цінах.⁵⁶²

Місцеві сільські жителі спиртні напої споживали переважно в корчмах і шинках. Найбільше питейних закладів в містечках знаходилося в Бердичівському повіті (507 закладів) і більша їх частина належала повітовому місту Бердичеву; містечка Уманського повіту характеризувалися меншою їх кількістю (55 закладів), причому були вони, в основному, тимчасовими виставками (46 одиниць), що свідчить про значення торгів та ярмарок. Таких закладів у селах більша кількість в Радомишльському повіті, вдвічі більше, ніж у Васильківському, в якому найменша їх кількість серед інших повітів.⁵⁶³

У 1840-х роках чисельність питейних закладів у поселеннях була майже вдвічі більша (25:14, або в селах 3888, а у містах 2184 закладів), ніж у містечках, за умови, що населення останніх майже в п'ять разів менше, ніж сільського населення. У містечках торгівля здійснювалася в ширших обсягах, ніж в поселеннях, що пояснюється не стільки надлишковим споживанням жителів містечок, скільки запровадженими в них базарами і ярмарками, які сприяють залученню постороннього народу, а також руху на торговельних і інших трактах, які проходять через майже всі містечка.⁵⁶⁴

У 6072 питейних закладах Київської губернії протягом 1843 - 1845 рр. шинкарі продали 1343035 відер горілки, на 999344 осіб в Київській губернії, на кожну душу – 1 відро 4 кварта горілки.⁵⁶⁵ Середня кількість населення на 1

⁵⁶¹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч. II. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 195.

⁵⁶²Там само. С. 204.

⁵⁶³Там само. С. 203.

⁵⁶⁴Там само. С. 201.

⁵⁶⁵Там само. С. 203.

заклад, що спеціалізувався на торгівлі спиртними напоями в губернії складала 180 осіб. Найбільша кількість спеціалізованих закладів на душу населення з-поміж повітів губернії була в Радомишльському повіті (1 заклад на 120 осіб), а найменша кількість – в Уманському повіті (1 заклад на 280 осіб). Як бачимо, в Київській губернії середня кількість населення на 1 заклад з торгівлі спиртом була вищою, чим у привілейованих губерніях. Так, Н.Терський зазначав, що торгівля алкоголем у привілейованих губерніях набув поширення: за умов відкупної системи, а саме 1859 р. діяло 56814 закладів, що у середньому складало один питейний заклад на 325 осіб, зокрема, на землях Царства Польського наприкінці 1850-х років функціонувало 24500 закладів, що в середньому давало на 1 заклад – 205 осіб.⁵⁶⁶

На кожного жителя при розрахунку загального споживання доводиться 1,3 відра горілки в рік; цікавою була дискусія щодо споживання алкоголю і зниження повинностей селян. Супротивники виступали проти і наполягали на тому, що непотрібно сумніватися у платоспроможності селян у сплачуванні високих повинностей, так як вони споживають стільки алкоголю, що у них для цього є достатньо вільних коштів.⁵⁶⁷

У порівнянні з селами в містах жвавіше торгували алкогольними напоями. Така картина була характерна і для Києва. Згідно з Указом 1783 р. продаж вина необхідно було здійснювати на користь міст, для того, щоб магістрати звітували уряду.⁵⁶⁸ У 1815 р. винні збори в Києві віддавали в державну палату з питань публічних торгів; прибуток надходив до міської скарбниці; жителям заборонили закупувати в інших місцях необхідний обсяг вина.

⁵⁶⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 34.

⁵⁶⁷Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 89.

⁵⁶⁸Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 189.

У 1834 р. знищено магдебурзьке право, місту уже не було на що посылатись, і життя в Києві формувалось так само, як і в решті російських міст. На 1856 р. у місті нараховувалось: 59 питейних дерев'яних будинків, 2 медові і пивні поварні, 4 дерев'яних і 17 кам'яних трактирів та погребів. У 1863 р. - 29 ренскових погребів, 17 трактирів, 8 готелів, 8 їдалень.⁵⁶⁹

На закономірностях торгівлі міцними напоями наголошував С.Єремеев. Наполягаючи, що алкоголізм дійсно посилювався, але й правильне споживання значно скорочувалось і кількість вина зменшувалась.⁵⁷⁰ Алкоголізм, як такий, не є прямо пов'язаний із споживанням міцних напоїв і що, як показує історичний досвід, він може існувати і при помірному вживанні алкоголю, і, навпаки, його може не бути, як суспільного зла, при значних розмірах споживання.⁵⁷¹

Зловживання при зборі податку на алкоголь, яким потурала держава мали виключно негативні наслідки. Так, як стверджував Н.Терський: «Відкупна система споювала і розоряла народ; тримала на відкупі місцеву владу, позбавляючи її заходів для впровадження чесності та порядності і поступово спонукала уряд до зловживань і сприяння порушенню законів, а також протидіяти спробам зберігати тверезість, які виникали в народі. Отож, уряд виступає як поборник неповаги закону, підтримує зловживання та поширення у народі порочних нахилів».⁵⁷²

За даними С. Єремеева, на 1 душу припадало всього 2,35 відра горілки у рік, що свідчить про обсяг, внаслідок якого не можна звинувачувати народ у алкоголізмі.⁵⁷³ Якщо з згаданої кількості вина, скоротити споживання селянами на одну третину, то на їх частку припаде не більше, як 1,37 відра на душу у рік, що, в

⁵⁶⁹Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 144.

⁵⁷⁰Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 2.

⁵⁷¹Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 109.

⁵⁷²Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 62.

⁵⁷³Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 7.

загальному результаті, швидше можна визнати незначним споживанням, ніж зайвим, а тим більше непомірним.⁵⁷⁴

В останній відкупний період 1859-1863 рр. обсяг споживання горілки по Російській імперії коливався в межах: не перевищував 0,19 відра в рік у сибірських губерніях; 0,23 відра в великоросійських губерніях і Ставропольській; 0,37 відра у землі війська Донського, 0,45 відра у прибалтійських губерніях і нарешті 0,60 відра в привілейованих.⁵⁷⁵ У середньому в імперії разом з Царством Польським в останній час відкупів споживали приблизно 0,35 відра безводного спирту, але ж якщо не рахувати Царство Польське, то 0,33 відра на душу.⁵⁷⁶ Від відра спирту сплачували в скарбницю близько 5 крб., а в привілейованих губерніях – 2 крб. 12 коп.⁵⁷⁷

На початку 60-х років загальне споживання алкоголю в Росії, крім Царства Польського, необхідно рахувати приблизно 21,5 млн. відер безводного спирту в рік. У Царстві Польському споживали за той самий час 3 млн. відер, у сибірських та великоросійських губерніях – 8,8 млн. відер, у привілейованих губерніях – 11,1 млн. відер.⁵⁷⁸ Вживання більшої кількості алкоголю у привілейованих губерніях пояснюється тим, що «вони в ціновому відношенні знаходились у кращому становищі. Оскільки там тільки у місцях, де діяли чарочні відкупи, ціни на вино були порівняно високі, хоча й нижчі, якщо їх порівнювати з великоросійськими губерніями. А там, де не було чарочних відкупів алкоголем торгували всього близько карбованця за відро, вираховуючи на полугар».⁵⁷⁹ Тоді як вартість 1 відра

⁵⁷⁴Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 8.

⁵⁷⁵Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 9.

⁵⁷⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 31.

⁵⁷⁷Там само. С. 32.

⁵⁷⁸Там само. С. 30.

⁵⁷⁹Там само. С. 33.

спирту становила 25 крб. у великоросійських губерніях або 10 крб. і більше за 1 відро полугара.⁵⁸⁰

Після запровадження нового Положення у губернії була найвища витрата вина, а саме 150105291 градусів, що складає приблизно 1,5 відра на душу в рік (45 градусів), у 1864 р. споживання зменшено до 1 відра на душу.⁵⁸¹ Споживання горілки у 1858 р. в губернії склало 1,92 відра, а у 1859 р. відповідно 1,94 відра на душу.⁵⁸² У всій Київській губернії в 1864 р. спожито 2505332 відра горілки, що при 2140000 населення, припадало трохи більше 1 відра на душу, тобто менше, ніж у Таганчській волості.⁵⁸³ Споживання алкогольних напоїв у губерніях південного-західного краю і Київській було не більше, ніж у інших привілейованих. Тільки Полтавська губернія різко виділялась - 1,04 відра на душу. У решті губерній спостерігалось більше вживання алкоголю: 1,48 відра на 1 душу у Херсонській, 1,4 відра - у Харківській, 1,39 відра – у Чернігівській.⁵⁸⁴ Цікаво, що в 1899 р. дані споживання спиртних напоїв у містах та містечках губернії показують 1,38 відра на 1 душу, а у повітах - всього 0,54 відра на 1 душу.⁵⁸⁵

Споживання вина на душу населення, на думку П. Шванебаха, є швидше економічним, ніж моральним показником.⁵⁸⁶ У Таганчанській волості Канівського повіту Київської губернії 2478 селян чоловічої статі змогли на фабриці та місцевих економічних роботах заробити 54739 крб. 9 коп., що складало 22 крб. 9 коп. на ревізьку чоловічу душу. Земські податки, громадські та викупні

⁵⁸⁰Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 32.

⁵⁸¹Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т. Еремеева, 1874. С. 72.

⁵⁸²Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 1 - 3.

⁵⁸³Там само. С. 8.

⁵⁸⁴Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 89.

⁵⁸⁵Шванебах П.Х. Наше податное дело. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. С. 54.

⁵⁸⁶Там само. С. 60.

повинності склали 18650 крб. 90 коп., що на душу становить 7 крб. 52 коп. Спожито 10075 відер горілки, середньої міцності у 43,5%, сплачено акциз 5 коп. за градус, загалом 31366 крб. 75 коп., що склало 12 крб. 65 коп. на душу.⁵⁸⁷ Відповідно спожито на 1 душу всього 2,35 відра горілки у рік, що не є таким обсягом внаслідок якого можна звинувачувати народ у алкоголізмі.⁵⁸⁸ Чистого прибутку у селян залишається 4721 крб. 43 коп., а на душу припадає 1 крб. 90 коп.⁵⁸⁹ Дана статистика показує, що у народі не може бути поголовно пияцтва, яке загрожувало б скороченням та вимиранням народонаселення.⁵⁹⁰

На основі аналізу стану споживання спиртних напоїв С.Єремеев виділив наступні групи: 1) Особи, які упадають у запій – 1 % (їх можна лікувати); 2) Справжні п'яниці (які що заробляють, те і пропивають). Для цієї категорії, не більше 8%, алкоголізм є як зловживання; 3) Категорія споживачів: до них належать 60% поміркованих і 30% непоміркованих.⁵⁹¹ У 1855 р. ознаками торгівлі алкоголем в великоросійських губерніях, де панував відкуп Д. Миропольський називав наступні: «відкупщики стимулювали та допускали недозволену торгівлю алкоголем у торгових банях, дрібних лавочках та інших закладах, обкладаючи ці незаконні дії з користю для себе грошовими сплатами. У дозволених закладах алкоголь продавали слабої міцності, недоливаючи відповідної мірки, додаючи різні домішки, часто шкідливі для здоров'я і, звичайно, за надмірними цінами. Питейні заклади перетворювались на притони аморальності та розпусти».⁵⁹² Ю. Белова, яка досліджувала тверезість та алкоголізм у соціально-філософських поглядах діячів, які представляли ідейні течії Першого руху тверезості у Росії, зазначила, що В.Белінський попереджав про лінь і неробство, М.Бакунін пояснював основну причину існування алкоголізму наявністю кабаків, а

⁵⁸⁷Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т. Еремеева, 1874. С. 5.

⁵⁸⁸Там само. С. 7.

⁵⁸⁹Там само. С. 5.

⁵⁹⁰Там само. С. 9.

⁵⁹¹Там само. С. 11.

⁵⁹²Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России. 1855-1880 гг. С.-Петербург: Типография Ф.Елеонского, 1880. С. 2.

М.Данилевський, М.Добролюбов та М.Чернишевський - торгівлею і споживанням горілки та вина.⁵⁹³

Після того як у 1863 р. було запроваджено нове питейне положення у губернії ліквідовано вільну торгівлю алкогольними напоями. Вплив нововведень у колишніх привілейованих і прибалтійських губерніях відрізнявся від великоросійських. Зловживання алкоголем у часі відкупів було порівняно нечастим. Населення регулярно споживало вино і було стриманим. Акцизна система призвела до подорожчання алкоголю у цих губерніях і спонукала стримуватись від вживання горілки.⁵⁹⁴

У Київській, Подільській і Волинській губернії смерть від вживання алкогольних напоїв наступила у 145–150 осіб на рік, крім того зафіксовано 81–90 осіб, які потерпали від білої гарячки (загалом щороку у Російській імперії спостерігалась смертність від алкоголю до 6 тис. осіб, це приблизно 2%).⁵⁹⁵

Як зазначав С.Єремеев: «Народ, як правило селянство, зважаючи на високі ціни алкоголю, не може споживати порціями, у міру щоденно, тому очікує випадку чи свята, щоб зустрітись у компанії; тоді ж вони дозволяють собі випивати і спокушаються на стільки, що п'ють понад міру, особливо, коли це трапляється під час хрестин, весіль, свят».⁵⁹⁶ С. Вітте, міністр фінансів відзначав, що «за умов вільної торгівлі алкогольними напоями на всій території Російської імперії неможливо придумати постанови, що б обмежили алкоголізм, не впливаючи на податкову політику і не здійснювали перешкод для розумного

⁵⁹³Белова Ю. О пьянстве и трезвости в социально-философских воззрениях представителей идейных течений периода первого трезвенного движения в России URL: <http://partia-tr.ru/2013/09/o-pyanstve-i-trezvosti-v-sotsialno-filosofskih-vozzreniyah-predstaviteley-ideynyih-techeniy-perioda-pervogo-trezvennogo-dvizheniya-v-rossii.html> (дата доступу: 20.09.2020)

⁵⁹⁴Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 136.

⁵⁹⁵Олійник В. Вольному - воля, п'яному - рай. *Дзеркало тижня. Україна*. № 21. 14 червня 2013 р.

⁵⁹⁶Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 15.

споживання вина».⁵⁹⁷ Тому К.Крижановський пов'язав це з політикою зазначивши, що для держави важливою є не тільки фінансова зацікавленість, але також і політичний розрахунок, бо «тверезий народ є небезпечніший для тиранії...».⁵⁹⁸

Таким чином, бачимо що у визначенні пріоритетів між здоров'ям населення і наповненням скарбниці, держава обирала фінансові інтереси. Що у свою чергу залишило свій відбиток на зростанні алкогольної залежності населення і свідчило про відповідальність держави за ці процеси.⁵⁹⁹ Оскільки, наповнення державного бюджету було одним із основних завдань держави, то торгівля алкогольними напоями стала одним з важливих таких джерел. Крім бюджетної, фінансової, економічної складових цієї проблеми актуальним є правове, моральне і людське питання.

Споживання спиртних напоїв стало складовою європейської та української реальності. Популярність продукту спонукала державу взяти під контроль виробництво, розповсюдження, торгівлю алкогольними напоями. Виокремлення місця монополії на алкоголь у повсякденному житті людини є надзвичайно важливим, тому що вона впливала на виробництво, формування ринку фінансових послуг, збуту і споживання.⁶⁰⁰ Торгівля на ринку спиртних напоїв в ХІХ ст. мала декілька важливих трендів, з яких найважливіший – етатистський. Шляхта поступово втрачала контроль над торгівлею алкоголем і він ставав монополією держави. Причому євреї продовжували відігравати важливу роль. Згідно з Указом 1783 р. право торгівлі алкоголем у державних поселеннях надано державі, а в приватних маєтках цим займались поміщики. За польсько-російськими

⁵⁹⁷Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 107.

⁵⁹⁸Крижановский К. П. Диагноз-империя. Киев, К.І.С., 2014. С. 112.

⁵⁹⁹Губицький Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії I половини ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2015. Вип. 22. С. 130.

⁶⁰⁰Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини ХІХ ст. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazjijskiej – przeszłość i teraźniejszość*. 2015. № 4. Toruń-Saragossa. С.101.

поміщиками у всій південно-західній Русі затверджено право на пропінацію, яке діяло до 1860-х років аж поки Олександр II його ліквідував.⁶⁰¹

8 жовтня 1784 р. на нараді Румянцев, Намісничче правління та Державна палата, розглянувши всі грамоти, надані містам та козацтву, указ від 3 травня 1783 р. про умови здійснення відкупів⁶⁰² вирішили: 1) козакам надати право продавати алкоголь у містах, щоправда, у своїх хатах. Їм забороняли вивозити продукцію на ярмарки, базари і народні збори, тому, що там цим правом володіли відкупники; 2) козаки не мали права займатись іншими промислами, аби не відбирати їх у міщан і купців.⁶⁰³

Згідно з Указом 1791 р. утверджено за дворянами право займатися винокурінням і торгівлею в їхніх помістях, а також право одного продажу надано козакам у їхніх домах, що знаходяться не у містах, а в поселеннях; натомість міщанам заборонено виробництво і продаж алкоголю, і всі міські винокурні підлягали ліквідації. У 1817 р. приписи відмінено після того, як був введений у дію Статут про питейні збори.⁶⁰⁴

Купець Лейба Барський у 1824 р. в Звенигородському повіті відкупив у держави монополію. Згідно з умовами він зобов'язувався приблизно 12000 крб. ср. на рік сплатити у скарбницю. Купцем було встановлено фіксовані ціни і він розраховував на отримання значних прибутків. Натомість, за 3 кілометри від шинків Барського, власницею сусідніх земель, графінею Браницькою було передано у оренду 4 корчми. Алкогольні напої у її шинках продавали за нижчою

⁶⁰¹Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 203.

⁶⁰²Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н.П.Василенко. Вып. 3. Чернигов: Изд. ред. «Земской сборник Черниговской губернии», 1908. С. 175.

⁶⁰³Тищенко М. Боротьба кийських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права УАН*. 1926. Вип. 2. С. 216.

⁶⁰⁴Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 189.

ціною, ніж він пропонував. Зрозуміло, що населення йшло у шинки Браницької і там купували у пляшках горілку.⁶⁰⁵

Д.Г. Бібіков, київський генерал-губернатор хотів ліквідувати вільну торгівлю алкоголем, тому що вважав, що поміщики грабують селян.⁶⁰⁶ Щоправда, йому так і не вдалось втілити цей задум, бо діяльність російської регіональної еліти використовувалась державою не для морального і фізичного оздоровлення селян, а для поповнення скарбниці держави.⁶⁰⁷

Поляки становили значну частину власників містечок смуги осілості, тому з метою підриву їхнього політичного впливу виникала необхідність знижувати їхні прибутки. Відповідно, вони не мали б змоги організовувати кавалерію, купувати коні і піднімати повстання проти Російської імперії. Звертаючись до держави за допомогою, вони зобов'язані демонструвати свою лояльність. Знищувати шляхту не планували, вважалось, що головне завдання полягало у знищенні головного джерела прибутку – шинкарів-євреїв.⁶⁰⁸

Як свідчать підрахунки І.Фундуклея у 1846 р. винокурні заводи Київської губернії виготовили вина набагато більше, ніж цього потребували, тому з'явилась можливість вивезти у інші регіони приблизно 1600000 відер, крім того, в маєтках продано 919617 відер, а на території губернії - 1910942 відер.⁶⁰⁹ У сфері торгівлі міцними напоями були сімейні традиції родини Фундуклеїв. До Єлисаветграду у середині XVIII ст. з Ніжина прибула грецька родина купця Юрія Фундуклея. Він почав кар'єру у багатого купця з канцелярського службовця. Досить швидко він став власником магазину і тютюнової лавки. Відкриття митниці у Єлисаветинській

⁶⁰⁵Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840) *Judaica Ukrainica*. 2013. №2. С. 70.

⁶⁰⁶Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838-1853). *Древняя и новая Россия*. 1879. - № 5. С.5 – 32. № 6. С.103.

⁶⁰⁷Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини XIX ст. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazijskiej – przeszłość i teraźniejszość*. 2015. №4. Toruń-Saragossa. С. 103.

⁶⁰⁸Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840. *Judaica Ukrainica*. 2013. №2. С. 76.

⁶⁰⁹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 83, 425.

фортеці посприяло тому, що Фундуклей заволодів вдало винним ринком. Через митницю з Польщі у Росію завозили алкогольні напої за ціною: 3 коп. відро. Він став швидко горілчанним монополістом. Згодом підприємливий грек поширив свій вплив і на винний простір сусідньої Одеси. У 1839 р. Д.Бібіков, київський генерал-губернатор, у царя виклопотав, синові Юрія, Іванові Фундуклею посаду цивільного губернатора.⁶¹⁰

Аналіз статистичного опису І.Фундуклея доводить, що з губернії горілкою торгували вроздріб, постачали військовим, а також вивозили у Білорусію, в центральні губернії Російської імперії та на південь (у Херсонську, Катеринославську, Таврійську губернії і у Бессарабську область). Поміщики Київської губернії у 1847 р. продали у південні губернії 675000 відер вина.⁶¹¹ У той час поміщики користувались виключним правом виготовляти та продавати алкоголь в селах, що їм належали, а також була поширена система відкупів. Користуючись своєю владою багато поміщиків спонукали кріпаків до купівлі алкогольних напоїв саме у їхніх шинках. Крім того, значна кількість шинків були у власності держави.⁶¹²

Зокрема, 1846 р. обсяг алкоголю, необхідного для постачання відкупів губернії, можна обрахувати так: у містах нараховується приблизно 155000 осіб обох статей, до 200 тис. осіб у Державних маєтках і до 31000 осіб у Воєнному поселенні (окрім м.Умань); загалом, до 336 тис. душ перебуває на постачанні відкупів; а якщо врахувати, що споживання вина у середньому припадає на кожну душу - 2 відра у рік, то необхідно забезпечити більше 770000 відер, які купують, як правило, у місцевих поміщиків.⁶¹³

Не більше третини вина, яке виготовляли в поміщицьких господарствах, продавали на місці в питейних закладах, решта дві третини вивозили з губернії в

⁶¹⁰Матівос Ю. Тарасові шляхи Приінгулля. Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2014. С. 131.

⁶¹¹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 423.

⁶¹²Там само. С. 289.

⁶¹³Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини XIX ст. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazijskiej – przeszłość i teraźniejszość*. 2015. № 4. Toruń-Saragossa. С.103.

інші місця, чи йшли в державні відкупи всередині губернії, чи залишалися в запасі у поміщицьких підвалах.⁶¹⁴

Багато горілки, яку виробляли на гуральнях поміщиків, продавали у їх шинках. Деякі поміщики мали по 10 і більше шинків. Чимало шинків належало казні. У 1845 р. на Київщині нараховувалось 3703 шинки, крім того, торгували горілкою у 1587 приватних будинках.⁶¹⁵ У селах і містах України перед реформою 1861 р. діяли десятки тисяч шинків. В 1859 р. їх нараховувалось 36817. Кріпосницька держава та поміщики через шинки грабували народні маси.⁶¹⁶

З 1851 р. до 1859 р. у Київській губернії спостерігалось зростання виробництва і споживання алкогольних напоїв. Зокрема, в 1851 р. обсяг трьохпробного вина, за який оплачено акциз в губернії становив – 2224682 відра, а у 1859 р. – 2806084 відра.⁶¹⁷

Торгівля спиртними напоями була досить прибутковою статтею в поміщицьких маєтках, яка складалася, як із самого привілею виключного продажу напоїв, так і з оренди будівель, де їх продавали.⁶¹⁸

Оскільки кожен поміщик, стає сам відкупщиком у своєму маєтку, тобто може своїм селянам заборонити споживати інше вино, окрім того, яке продається в його шинках і корчмах, то відповідно продаж вина йому приносить прибуток. Тобто, селяни, незалежно від всіх інших власницьких повинностей, приносять ще

⁶¹⁴Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 204.

⁶¹⁵Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 28 - 29.

⁶¹⁶Там само. С. 29.

⁶¹⁷Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 223.

⁶¹⁸Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 61.

власникам опосередкований прибуток, як постійні споживачі вина в тутешніх маєтках.⁶¹⁹

З 1813 р. трапляється на Україні вже відкуп-оренда, хоча й у вигляді тимчасового заходу, як говорилось при дальшому поновленні 1819 р. відкупних операцій. Не можна стверджувати, що з відкупами, особливо приватними, потерпають інтереси поміщиків. Е. Пассек, у додатку до «Засобів до морального об'єднання» правобічного населення з іншими, писав: «коли шинок віддавали в оренду, то поміщик домовлявся про те, що селянин повинен був купити упродовж року не менше обумовленої кількості вина, і тому волею або неволею (чоловік) бере вино і пиячить, коли-ж увійде в борги, відбирає корчмар у селянина все, що може продати для погашення кредиту». У Київщині на корчемних дорогах діяла спеціальна варта об'їжджчиків і т.д.⁶²⁰

Ціна, проба і міра вина, хоча й визначалась статтями угод, укладених між поміщиками і тими, хто претендував на оренду винної торгівлі в його маєтку, але насправді вони залежали від утримувачів, які отримували значні прибутки, бо своїх селян поміщики зобов'язували споживати вино, яке продають їх орендатори, а якщо привозили вино з інших місць, то на користь орендатора накладали штраф.⁶²¹ Вино продавали, як правило, на відра, міцністю у 28 градусів по гідрометру Мільса чи по пробнику Магера в $6 \frac{3}{7}$ і до 7.⁶²²

Якщо орієнтуватись на підрахунки, здійснені у повіті, то прибуток з продажу напоїв в селах може бути визначений в 50 копійок з ревізької душі.⁶²³ Для одного селянського господарства припадало 18 крб., що витрачались на споживання

⁶¹⁹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 191.

⁶²⁰Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 49.

⁶²¹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 193.

⁶²²Там само. С. 432.

⁶²³Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 61.

горілки. При тому, що валовий прибуток селянського господарства від хліборобства з 3 десятин становить 45 крб.⁶²⁴ Ціна 1 відра звичайного пінного вина становить 1 крб. 75 коп. сріблом. Таким чином, поміщик має чистий прибуток - 61 коп. Витрати поміщика на виготовлення 1 відра горілки - 1 крб. 14 коп. ср.⁶²⁵

Ціни до 1842 р. на вино, яке продавали у шинках залежали від орендаторів; поміщики їх лише зобов'язували, і то не завжди, реалізовувати його за ціною, яка буде у сусідніх маєтках.⁶²⁶ Здійснювані законні і незаконні операції дрібними і крупними відкупниками-орендаторами інколи завершувались для них повним банкрутством. Зокрема, через несплату боргів у 1844 р. колезькому асесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно «утримувача київського питейного округу» негоціанта Виноградова.⁶²⁷

Із заборною євреям у 1844 р. продавати вино в селах, змінюється також і її система. Зокрема, з відкупної вона стає господарською чи пропінаційною, тобто поміщики від себе почали здійснювати роздрібну торгівлю напоїв у своїх шинках, корчмах і інших питейних закладах, у яких перед тим торгували євреї, які залежали від орендаторів. Поміщицьких шинкарів вибирали в більшості з найбідніших селян, які мали добру репутацію і не займалися хліборобством. Їм постачали вино від власника і за свою роботу вони отримували: у залежності від місцевості, кількості вишинку від 6 до 10 коп. ср. з харчами або від 15 до 28 коп. ср. за кожне відро без продовольства, або кожне 10-е відро з проданого. У

⁶²⁴Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 74.

⁶²⁵Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 199.

⁶²⁶Там само. С. 194.

⁶²⁷Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 123.

конторі поміщика працювали особливі офіціалісти, які вели постійний облік прибутків і видатків вина і грошей у кожному шинку.⁶²⁸

Незалежно від того, хто торгував: євреї-орендарі, поміщицькі офіціалісти чи прикажчики відкупників, від цього роль закладу торгівлі алкогольними напоями не знижувалась. «Спитайте селянина без свідків, аби переконатися, що для нього означає корчма. Він ствердно відповість про своє ставлення і чи приносить зло шинок, але при громаді, у присутності представників сільської влади, на зборах, і ті ж селяни в один голос вирішать про необхідність корчми. Бо волосний старшина, писар і старости отримують не лише задармо горілку від шинкаря, але й гроші, що і зобов'язує їх мовчати. У свою чергу, дядько Никифор вигідно здав в оренду під корчму хату, дядько Михайло сподівається взяти горілку у борг, коли донька виходитиме заміж і дядько Терентій, не має грошей, щоб викупити закладену за півштофа свою напівшубу і, корчмар кликав у гості дядька Фому після зборів і обіцяв пригостити косушкою-другою. У Купріяна з Трифоном у волосному суді є справа, і кожен з них сподівається через корчмаря виграти її, тому що, зазвичай, справи вирішуються у корчмі, на користь того, хто більше поставить, і за кого слово замовить корчмар. З винокурні у корчму Сава возить горілку, кожен раз напивається, тому і вважає себе ніби належним до шинкової адміністрації. У корчмі Арсеній пропив, вкрадені дві міри поміщицького вівса і боїться, щоб його корчмар не видав. Антон сподівається без застави позичити п'ять карбованців у корчмаря. Тобто, вся громада зацікавлена аби не постраждав корчмар і аби не накликати на себе біди».⁶²⁹

Для пересічних євреїв корчма була такою ж важливою, як синагога. Корчми євреям подобались, про що свідчать ніжні і пестливі їх назви: «Голубка», «Видумка», «Чубата».

⁶²⁸Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч. III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 198.

⁶²⁹Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края. *Русский вестник*. Москва, 1873. Т. 108. С. 154.

Звісно, що для населення шинки і корчми сприяли налагодженню зв'язків: економічних, соціальних, фінансових, психологічних й інформаційних. Корчма діяла як бюро реклами, кабінет психолога, бар та клуб. Саме там євреї обговорювали актуальні питання, домовлялись про торгівельні справи, визначали ціни, давали в борг і брали позики, купували галантерею і провізію, здійснювали обмін коней, ремонт возів, заночовували по дорозі на ярмарки, знаходили у найм слуг чи залучали селян до тимчасових робіт, сваталися, розповідали новини, грали у карти, заслуховувались розповідями про політику польської шляхти і російських офіцерів, цікавились модою і спостерігали за весіллями християн, слухали музику і співали пісні, врешті, танцювали, пили, їли, курили.⁶³⁰

Подібне становище було і на повітовому, губернському та державному рівні: відкупщики у той час були такою силою, боротись з якою були не в змозі не лише приватні особи, але і органи влади.⁶³¹

Згідно з Параграфом 70 Положення про акциз з хлібного вина і про патентний збір з місць торгівлі алкогольними напоями вроздріб від 23 листопада 1849 р. «всю горілку продавати за готівкові кошти. Відповідно, віддавати їх в борг строго забороняється, під майбутній урожай, а також під заставу суконь, посуду і інших товарів, а також розраховуватися за боргові зобов'язання чи за виконані роботи».⁶³² Хоча і надалі тривала практика розрахунку поміщика із кріпаками за посередництва корчми. 6 лютого 1853 р. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор запропонував Начальникам губерній спостерігати, щоб селянам не видавали записки для отримання плати з сільської корчми, замість грошей за згінні дні. Губернській адміністрації було відомо про такі випадки.

⁶³⁰Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840. *Judaica Ukrainica*. 2013. № 2. С. 64.

⁶³¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 59.

⁶³²Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 246зв.

Остаточний нагляд було доручено повітовим представникам дворянства і земським справникам.⁶³³

Слід наголосити, що боротьба за ринок торгівлі алкогольними напоями перебувала весь часна порядку денному. 5 липня 1849 року Російський імператор Микола I Височайше зволив: оголосити Начальникам привілейованих і суміжних з ними Великоросійських губерній волю Його Імператорської Величності, щоб корчемство було припиненим.⁶³⁴

Для досягнення результату губернатори отримали дозвіл звільняти поліцейських, «відповідно до встановлених законом положень карати, без найменшого полегшення, представників вотчинних управлінь в поміщицьких маєтках і самих поміщиків», «наполягати, щоб нижчі судові місця дійсно виконували закон, за яким корчемні справи необхідно розглядати за 8 днів, а Кримінальні палати без черги також приймали б свої кінцеві рішення», «виконувати вимогу про видачу 60 крб. сріблом за викритого корчемника тим, хто про них надасть інформацію». Була запроваджена кругова порука: «законом визначено грошові штрафи за провезення корчемного вина з привілейованих в суміжні з ними Великоросійські губернії, якщо обсяг алкоголю становив не менше 1 відра, то мали стягувати з сільських громад, до яких належать корчемники, і поміщиків, якщо селяни, яких викрито у корчемстві належали до їхніх маєтків».⁶³⁵ При земських судах і станових приставах для силового забезпечення заходів створювалася у потрібній кількості особлива кінна сторожа з відставних солдат і інших вільнонайманих людей, за рахунок зборів з підлеглих губерній.⁶³⁶

З 4 липня 1861 р. за Положенням визначено такі місця торгівлі алкоголем: питейні доми, шинки, корчми, штофні лавки, тимчасові виставки, портерні лавки,

⁶³³Справа по пропозиції Начальникам губерній про спостереження, щоб селянам замість грошей за згінні дні не видавались записки для отримання плати з сільської корчми // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 457. Спр. 58а. Арк. 1.

⁶³⁴Циркуляри Київського генерал-губернатора. 1849 р. // ЦДІАК. Ф. 707. Оп. 15. Спр. 3. Арк. 117.

⁶³⁵Там само. Арк. 117зв.

⁶³⁶Там само. Арк. 117зв.

трактирні заклади, ренскові погребі, будинки деяких жителів в привілейованих губерніях; крім того, дозволяли продавати напоїв в постійних будинках, фруктових і дрібних лавках. Загалом всі місця торгівлі алкогольними напоями розподіляли на 3 групи: заклади де здійснювали торгівлю виключно на винос, заклади для торгівлі на винос і на розлив, і врешті, для торгівлі тільки на розлив. У першій групі цих закладів (ренскові погребі, штофні лавки, крамниці для продажу горілки, дрібні лавки) алкоголь продавали як товар, який треба було споживати в іншому місці; у других (питейні доми, ренскові погребі з продажем на розлив) дозволялось купувати і споживати на місці або за межами цих закладів; врешті, у трактирних закладах, де продаж міцних напоїв розглядався як вторинний продукт при торгівлі харчами і чаєм, й здійснювався тільки на розлив.⁶³⁷

Для забезпечення ефективної торгівлі спиртними напоями передбачено також наявність складів для гуртового продажу вина і спирту. Зокрема, їх дозволено створювати: А) без торговельних свідоцтв, для продажу вина і спирту тільки власних заводіввинокурним заводчикам; Б) всім, хто перебував у гільдіях, чи мав торговельні свідоцтва перших трьох розрядів».⁶³⁸

Російська держава наприкінці XVIII ст. почала запроваджувати практики торгівлі спиртиним напоями, притаманні для великоросійських губерній, в українських землях. В Україні були заведені горілчані відкупи від 1783 року, то вони касували привілеї міст на право шинкувати горілкою, а відкупники мали самі стежити за тим, щоб не було потайного шинкування.⁶³⁹

У XIX ст. держава і надалі повністю контролювала торгівлю міцними напоями. В 1810 р. були запроваджені міністерства, і в підпорядкування

⁶³⁷Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 25.

⁶³⁸Котельников К. Справочная книга к торговым постановлениям с хронолитографированными картами Европейской и Азиатской России. С.-Петербург.: Издание картографического заведения А.Ильина, 1877. С. 167.

⁶³⁹Тищенко М. Боротьба кийських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права УАН*. 1926. Вип. 2. С. 21.

міністерства внутрішніх справ перейшли казенні палати, і взагалі справи державного господарства.⁶⁴⁰

Для поповнення державного бюджету Російська імперія вкрай цілеспрямовано використовувала всі можливі заходи і засоби, найвагомішою із яких була торгівля алкогольними напоями. У 1874 р. імперський бюджет показував, що акциз з спиртних напоїв складав майже 2/5 всього прибутку держави.⁶⁴¹

Значення торгівлі алкогольними напоями було стабільно одним із найвагоміших в Російській імперії протягом століть. У 1775 р. ліквідовано колегії і запроваджено нову «Постанову про губернії». Справа, пов'язана з торгівлею алкоголем перейшла до казенних палат, де й перебувала наступні 88 років. Сенат почав здійснювати контракти на підряди і відкупи, а вищий нагляд за питейною справою зосередився – в областях у руках царських намісників.⁶⁴² Від 1795 до 1799 рр. питейний дохід з великоросійських і сибірських губерній сягав до 16899917 крб. в рік.⁶⁴³ Протягом відкупного періоду з 1795 по 1799 рр громада Києва також зобов'язувалася справно платити відкупну суму у розмірі 36 тисяч карбованців щороку за торгівлю алкоголем в місті.⁶⁴⁴

23 листопада 1794 р. було укладено контракт між Київською міською думою і Київською міською громадою про утримання в місті Києві міських питейних домів, торгівлю горілкою і інших напоїв. Торгівля «простим хлібним вином і міцною горілкою та всякими напоями, пивом і медом» мала здійснюватися в місті Києві і в приміських місцях Плоскому, Куренівщині, Сирці і Приорці. Міська громада, яка прийняла на себе утримання цього відкупу зобов'язувалась до восьмого числа кожного місяця сплачувати по три тисячі карбованців. У

⁶⁴⁰Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 225.

⁶⁴¹Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 61.

⁶⁴²Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 221.

⁶⁴³Там само. С. 223.

⁶⁴⁴Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 1.

протилежному випадку Міська дума в змозі відібрати відкуп.⁶⁴⁵ Якість, вартість і кількість алкоголю також визначалася контрактом. «Якщо в місті виявиться недостатність горілки і вина, пива і меду та про це буде скарга, підтверджена двома свідками, то після виявлення цього накласти і стягувати з громади пеню по п'ять відсотків за кожний день простою».⁶⁴⁶ Боротьба з корчемством і контроль за торгівлею алкоголем покладався на міську громаду. На користь громади за торгівлю алкоголем бочками на ярмарках платили за умовами з нею по три копійки з кожного проданого відра.⁶⁴⁷ Взяли на себе рівні зобов'язання: громадянин Григорій Радзіцький, громадянин Юхим Митюк, громадянин Семен Балицький, київський купець Семен Подольський, київський купець Михайло Григоренко, київський купець Роман Яруцький, київський купець Степан Рибальський, київський купець громадянин Павло Лобко, київський купець Іван Котляревський, київський купець Іван Могилевцев, київський купець громадянин Пилип Лакирда, київський купец Прилуцький.⁶⁴⁸

Траплялися окремі випадки, коли торгівля алкоголем забезпечувала ще більші прибутки державі на місцях. У 1805 р. у Києві винні збори віддані на відкуп, а на наступний рік поширено і на сусідні губернії.⁶⁴⁹ Олександр I у серпні 1806 р. затвердив «Розпис київських міських доходів і видатків, утримання київської поліції, київського магістрату та словесного суду різних закладів». Загалом річний кошторис становив 75 тис. крб. Винні збори становили найбільшу частину – 50 тис. крб., інші – порівняно дрібні. Цікаво, що оплата за використання землею у межах міста разом становила 574 крб. (200 крб. сплачували торговельні обивательські бані, 12 крб. – млини, 362 крб. – лавки). Збори акциз забезпечували 3,8 тис. крб. (перевезення через Дніпро давало 1020, розведення мосту, щоб пропускати судна - 1000, вивантажування товару на

⁶⁴⁵Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 1.

⁶⁴⁶Там само. Арк. 2зв.

⁶⁴⁷Там само. Арк. 4зв.

⁶⁴⁸Там само. Арк. 8.

⁶⁴⁹Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 203.

міський берег - 500, виготовлення смоли - 250, право відкupu на ресторани (гербери) - 100, здійснення записів у обивательську книгу - 100, надання права іногороднім займатися промислом - 250, квиток візникам - 525).⁶⁵⁰ Становище із фінансами в Києві було пов'язане із тим, що за міщанами залишено право мати винокурні заводи, а в 1787 р. вся торгівля міцними напоями в Києві передана місту, і згодом, право винокуріння стало приналежністю лише польських і ополячених українських панів.⁶⁵¹

У червні 1805 р. Генералу від кавалерії, Київському воєнному губернатору, керуючому у цивільних справах, інспектору Київської інспекції з інфантерії і різних орденів кавалеру Олександрові Петровичу Гормасову довелося втрутитися в справу купця Лазаря Калішера.⁶⁵² Єврей Лазар Калішер, бродський купець 3-ї гільдії зарахований в київське купецтво іноземним гостем продав одному поляку 14 пляшок різних напоїв, за які не отримав грошей. Квартальний наглядач 1-ї частини міста Києва Гуленков відібрав у Калішера від погребу ключ та заборонив йому торгувати. За скаргою київського купця Овсянникова дії Гуленкова були магістратом визнані такими, що суперечать закону і своє майно Калішер отримав назад.⁶⁵³

Результати еволюції податкової політики Російської імперії в сфері торгівлі алкогольними напоями були наступними: у 1750 р. всього питейного прибутку надійшло в скарбницю 2266000 крб.; в 1775 р. цей дохід майже подвоївся – 6818000 крб., а в 1800 р. досяг 12624000 крб. Причому він продовжував зростати весь час аж до ліквідації відкупів: у 1830 р. надійшло в казну близько 23 900 000 крб., 1840 р. – 36400000 крб., 1850 р. – 55400000 крб., 1855 р. – 68800000 крб.,

⁶⁵⁰Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 149.

⁶⁵¹Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 144.

⁶⁵²Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої кварталним Гуменковим // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 920. Арк. 1.

⁶⁵³Там само. Арк. 2зв.

1860 р. – 103 600 000 крб.⁶⁵⁴ У 1863 р. в скарбницю від торгівлі алкоголем надійшло 113 млн. 742 тис. карбованців, тоді як з усіх неокладних зборів імперія отримала 145 млн. 490 тис. карбованців.⁶⁵⁵ У 1888 р. в державну скарбницю надійшло акцизу зі спирту – 237138344 крб., патентного збору – 18655080 крб., всього питейного доходу – 264982794 крб.,⁶⁵⁶ у 1897 р. прибуток від торгівлі спиртним для держави склав 297 млн. крб.⁶⁵⁷

Прибутки державної скарбниці від питейних зборів у порівнянні з загальною сумою звичайних державних прибутків свідчать, що перші зростали швидше, ніж останні. У 1820 р. питейний прибуток складав всього близько 16 % всіх звичайних державних прибутків, в 1830 р. – 23%, в 1840 р. – 24%, в 1850 р. – 27%, в період 1857-1858 рр. – 33 % і врешті в останній відкупний період 1859-1862 рр. – 38%.⁶⁵⁸ За 140 років існування винного відкupu в Росії «питейный» прибуток скарбниці збільшився, за деякими оцінками, в 335 раз.⁶⁵⁹

У відкупний період 1859-1862 рр. розмір податку з відра спирту у окремих місцевостях розподілявся таким чином: в губерніях великоросійських, сибірських і Ставропільській – 9 крб. 33 коп., привілейованих – 2 крб. 12 коп., прибалтійській – 0 крб. 50 коп., а разом з винокурним митом – 1 крб. 10 коп., в землі війська Донського – 4 крб. ⁶⁶⁰

⁶⁵⁴Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 8.

⁶⁵⁵Там само. С. 294.

⁶⁵⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 93.

⁶⁵⁷Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 264 - 274.

⁶⁵⁸Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 19.

⁶⁵⁹Киттары М.Я. Публичный курс товароведения. С.-Петербург, 1860. Вып. 1. Лекция 1. С. 3.

⁶⁶⁰Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 8.

Розподіляючи всю суму прибутку від питейних зборів за період 1859-1862 рр. на кількість душ населення Імперії, крім Царства Польського і Закавказького краю, виявляється, що цей прибуток в середньому на душу обох статей становив близько 1 крб. 80 коп.

Таблиця 3.3.

Прибуток від питейних зборів по губерніях (на кожну душу):⁶⁶¹

Губернії	Крб.	Коп.
Великоросійські і Сибірські	2	05
Колишні привілейовані	1	25
Прибалтійські		50
По козацьких військах	1	40

У середньому на кожну душу населення Імперії доводилось всіх питейних зборів: в 1863 р. – без Царства Польського 1 крб. 87 коп., з Царством Польським – 1 крб. 81 коп.; в 1888 р. – з Царством Польським – 2 крб. 57 коп.⁶⁶²

Виконання основного завдання, а саме наповнення бюджету, потребувало пошуку засобів його досягнення. Ними стали: підвищення ставок податків; боротьба із незаконною торгівлею, у випадку із алкоголем, яка стало явищем корчемства; зростання контролюючого бюрократичного апарату. Щоправда, ці кроки не завжди отримували схвальний відгук у суспільстві. Як зазначив Н.Бунге в книзі «Податки і державні борги»: «З поширенням корчемства притупляється і викривляється думка суспільства про його несправедливість і аморальність». «Підвищення податку для того, щоб покрити втрати від корчемства, посилює нахил до останнього і при податках зі споживання зменшує кількість споживачів», строгий контроль перетворює податок на тягар і схиляє громадську думку на бік порушників закону.⁶⁶³ Документи свідчать, що в'язниці міст прикордонних з Фінляндією, з Остзейськими і від Польщі поверненими

⁶⁶¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 20.

⁶⁶²Там само. С. 104.

⁶⁶³Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 80.

губерніями, переповнені корчемниками: «їх зухвалість доходила до того, що вони сотнями звогнепальною і холодною зброєю вступали в бійки не тільки з відкупниками, але й з військовими командами».⁶⁶⁴

До того ж дана ситуація була законсервована на століття. Таємне винокуріння і торгівля вином, яке отримало назву корчемства, незважаючи на штрафи і покарання, були настільки поширені, що тих, хто про них надавав інформацію, стали нагороджувати часткою майна корчемників, навіть свободою, якщо вони належали до невольного населення.⁶⁶⁵

Відкупна форма користування винною регалією наприкінці XVIII століття стала набувати більше прихильників і, поступово укріплюючись, повністю витіснила торгівлю на віру.⁶⁶⁶ Статутом про вино 1781 р. хоча і визнано, що «буття на відкуп казенного питейного дому є спосіб до належного отримання скарбницею належного винного прибутку», було встановлено, що «якщо відкупника немає, чи відкуп питейного дому перетворюється на зловживання, чи призводить до втрати того прибутку, чи до погіршення народного добробуту, чи до справедливих скарг, чи втрата державній скарбниці, тоді дозволяється Казенній палаті, після закінчення відкупного контракту, запровадити казенний питейний дім на вірі від одного до чотирьох років.⁶⁶⁷ Відкупна система питейного продажу, яка почала з 1767 р. переважати над системою продажу на віру, з 1795 р. утверджується остаточно, до того ж всі сліди продажу на віру зникають.⁶⁶⁸

Відкупна система полягала в тому, що державзабезпечувала виробництво горілки, а відкупникам надавали право торгівлі нею не вище, визначеної ціни. Наприкінці XVIII ст. вона змінювалась від 2 до 4 крб. за 1 відро.

⁶⁶⁴Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 204.

⁶⁶⁵Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 3.

⁶⁶⁶Там само. С. 3.

⁶⁶⁷Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 4.

⁶⁶⁸Там само. С. 5.

Інколи скарбниця поступалась відкupu частиною своїх прав з заготівлі горілки: відкупники отримували дозвіл замовляти заводчикам продукцію без посередництва держави. Значна частина відкупів, прихоплюючи дохід, оголошували себе неплатоспроможними, і в недоїмках за відкупниками на початку ХІХ століття налічувалось до 37 млн. крб.⁶⁶⁹

У привілейованих губерніях,⁶⁷⁰ виробництво і торгівля алкогольними напоями довгий час користувались відносною свободою і складали предмет вільного промислу. У цих місцевостях держава питейний прибуток отримувала тільки у деяких містах і містечках, спочатку при посередництві створених там казенних кабаків, а згодом передаванням у цих містах і містечках питейної торгівлі на відкуп. Ці відкупи називали чарочними. Крім того, споживання горілки було обкладене особливим митним збором з винокуріння, який з початку ХІХ ст. зазвичай називали акцизом. Цей збір хоча і призначався в певному розмірі з відра вина, але насправді не мав характеру непрямого податку із споживання, а складав окладний податок, який збирали від кількості душ населення, рахуючи одне відрогорілки на душу.⁶⁷¹

До 1811 р. у Київській губернії податок на право торгівлі алкоголем мав свою еволюцію. У губернії відкупи запроваджено в 68 колишніх монастирських містечках і поселеннях, 3 хуторах і 13 по дорогах в казенних домах у різних урочищах. Згідно з Узаконанням про Малоросію і Білорусію передбачали в старостинських і належних духовенству 10 містечках чоповий, тобто митний прибуток, який збирали відкупники з роздрібної торгівлі від торговців алкоголем. Відповідно до Постанови колишньої Польської республіки перебуває на відкупі до 1 січня 1807 року. За умовами відкupu надано право торгівлі алкоголем на

⁶⁶⁹Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 3.

⁶⁷⁰До числа привілейованих відносились губернії: Віленська, Гродненська, Мінська, Ковенська, Вітебська, Могилевська, Київська, Подільська, Волинська, Бесарабська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська і Херсонська.

⁶⁷¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 12.

майбутнє 4-річчя в казенних містечках, поселеннях, хуторах і по дорогах в питейних домах, а такожу старостинських і духовенству приналежних містечках зі зборамимита. Київська державна палата за посередництва Київського губернського правління і друк оголошення в відомостях обох столиць закликала бажаючих, щоб вони з'явилися в цю палату з необхідними сумами і заставами на терміни 1-ий до 21січня 1806 р., 2-ий на 28 лютого, а до 3-го і останнього на 4 березня для торгу, про що тоді ж Урядуючому Сенату від палати відрапортовано, а також представлено як п-ну Державному казначею.⁶⁷²

Інтереси різних державних структур Російської імперії у гонитві за державним прибутком інколи не співпадали. У 1803 р. шеф Білоруського гусарського полку генерал-майор Голенищев-Кутузов був незадоволений поступком Звенигородського городничого Пояркова. Він став на захист солдат: 27 серпня 1803 р. деякі із звенигородських міщан з квартальним офіцером прийшли в будинок, де квартирували солдати, зробили обшук, знайшли у них вісім кварт горілки та відібрали.⁶⁷³ Звенигородський городничий пояснив поведінку міщан наступним чином: «оскільки єврейська громада Звенигорода взяла в чотирирічний відкуп торгівлю спиртними напоями», «на противагу укладених з тією громадою кондицій Білоруського гусарського полку гусарська дружина, яка квартирує у тутешнього міщанина Максима Нестеренка підвозить зі сторони в місто горяче вино і продає різним людям».⁶⁷⁴ Міщани просили заборонити торгівлю алкоголем гусарській дружині, щоб уникнути корчемства. Натомість, у відповідь Голенищев-Кутузов надалі вимагав із ним особисто узгоджувати обшуки в солдат.

Згідно з Маніфестом 1810 р. підтверджено поміщицькі особливі привілеї вільно здійснювати виробництво горілки, а Чернігівська, Полтавська, Харківська, Ковенська, Гродненська, Вітебська, Віленська, Могилевська, Мінська, Волинська,

⁶⁷²Відомості у Київській і Мінській губерніях // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 28.

⁶⁷³Справа по рапорту шефа Білоруського гусарського полку генерал-майора Голенищева-Кутузова про неправильний поступок Звенигородського городничого Пояркова, який взяв у солдатської дружини горячого вина // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 301. Арк. 2.

⁶⁷⁴Там само. Арк. 3.

Київська, Подільська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії і Бессарабська область отримують назву привілейованих. Відповідно у містах і селах запроваджено відкупи.⁶⁷⁵

З 1811 до 1815 рр. у Київській губернії, так само як і в інших губерніях, відповідно до указу російського імператора Олександра I від 22 серпня 1810 р. затверджено умови для утримування винного відкупу, адміністрування збору мита і чарочної винної торгівлі.⁶⁷⁶ Також тим же документом визначено розмір акцизу з виноградної і фруктових горілки та спирту, виготовлених у державі: з горілок під назвою французьких, вейнових, рому, лікерів і іншого не тільки в губерніях: Астраханській, Кавказькій, трьох Новоросійських, але й в інших місцях за даними привілеями і указами на підставі загальних відкупних умов, виготовлених як з винограду, так і з різних іноземних чи внутрішніх продуктів, крім хліба, віднині стягувати в казну акциз по 2 карбованці з відра чи по 25 копійок зі штофа з усіх без виключень, де б вони не були виготовлені і призначені в продаж, на місці чи в тих губерніях де вироблені, чи на оптову торгівлю в інші губернії; зі спирту з різних цукробурякових закладів із цукробурякових залишків виготовленого, також з виготовленого в Кизлярі і інших місцях виноградного спирту, брати в скарбницю акциз по 2 карбованці з відра чи 25 коп. з 1 штофа.⁶⁷⁷

Для привілейованих губерній у західному ареалі Російської імперії 29 вересня 1811 р. оголошено маніфест про запровадження мита на викурюване вино в розмірі 60 коп. з відра.⁶⁷⁸ Публічно-правна оренда від імені держави не змінювала для селянина становища, поміщик же однаково спродував свою горілку, тільки через державного відкупника й не мав додаткових видатків. У приватних володіннях поміщикам надавалася повна воля, обмежувана тільки сплатою акцизу, спочатку по 10 крб., а потім по 25 – 35 крб., в зв'язку з чим

⁶⁷⁵Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. С. 203.

⁶⁷⁶Укази Сенату // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1123. Арк. 86.

⁶⁷⁷Там само. Арк. 86.

⁶⁷⁸Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 49.

поміщики й скоротили трохи кількість шинків.⁶⁷⁹ Крім того, у Міністерстві фінансів Російської імперії було проведено реорганізацію, яка полягала у тому, що в 1811 р. утворено Департамент різних податків і зборів, який керував всіма питейними зборами.⁶⁸⁰

Оскільки спостерігались зловживання відкупників, то це спонукало уряд до переконання, що «спосіб отримання питейного збору за посередництва відкупу не лише незручний, але навіть шкідливий у багатьох відношеннях. Цей спосіб для отримання державних прибутків, будучи пов'язаний по суті з крайнім для народу тягарем, не менше того важкий і неблагонадійний для скарбниці» (Маніфест 1 квітня 1817 р.). У 1817 р., коли міністром фінансів був граф Д.Гур'єв, торгівля горілкою знову перейшла до контроль державного управління. У результаті спочатку прибуток від торгівлі горілкою збільшився, але згодом, внаслідок зловживань агентів державного управління, став знову знижуватись. Аби змінити становище у бік збільшення, була підвищена ціна на гаряче вино (спочатку з 2-4 до 7, а згодом до 8 крб. на відро полугара), але й цей захід не досяг мети: з 18545531 відра, проданого в 1819 р., продаж знизився до 11956727 відер в 1825 р.⁶⁸¹ За Міністра фінансів графа Д.А. Гур'єва у 1819 р. запроваджено державний продаж гарячого вина, який, на його думку, мав служити перехідним засобом до акцизної системи.⁶⁸²

У 1827 р. за проектом Міністра фінансів графа Канкріна, уряд визнав корисним відновлення відкупної системи, яка в цілому мало чим відрізнялась від діючої перед цим. Згідно з відкупними умов, алкоголь у відомій пропорції заготовляли скарбницею і відпускали за визначеною ціною, близькою до ціни заготівлі; вино ж яке перевищувало цю пропорцію набувалось відкупщиками в обхід скарбниці, як вони знаходили для себе вигідним. Ціни на гаряче вино були

⁶⁷⁹Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 50.

⁶⁸⁰Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 3.

⁶⁸¹Там само. С. 3.

⁶⁸²Там само. С. 11.

визначені різні, зважаючи на сорт, від 8 до 16 крб. асигнацій за 1 відро. На горілчані заводи держава відпускала вино по 8 крб. за 1 відро. Внаслідок, при перерахуванні на срібло, ціни на продаж були дещо збільшені і призначені від 3 до 6 крб. сріблом за 1 відро.⁶⁸³

Така картина спостерігалась до 1847 р., коли існуюча система, з метою по можливості ослабити шкідливий вплив відкупу, була замінена акцизно-відкупним комісіонерством. Його сутність полягала в тому, що кожне місто з повітом складав округ, що віддавався на відкуп відкупнику-комісіонеру, який отримував за вибраний від держави спирт певну винагороду і, крім того, міг відкривати на свій розсуд питейні заклади і продавати вино на 3 градуси нижче встановленої міцності, горілки ж, пиво і мед – за вільними цінами. Щоправда, ця реформа не призвела до бажаного результату: змінилась тільки форма зловживань, а сутність залишилась тією ж. Винокуріння було відірвано від землеробства і розвивалось без будь-якого до нього стосунку.⁶⁸⁴

У 1840 р. для врегулювання питання щодо торгівлі алкоголем вироблено два проекти. Згідно, з першим запроваджувалась відкупна система на російський кшталт, з тим, однак, щоб за особливим привілеєм складали з усіх суспільних верств, крім податку на алкоголь, 25% з припадаючих на них недоїмок і щоб дозволялось поміщикам постачати вино відкупникам і інших губерній. Другий проект пропонував викуп державою у поміщиків права вільного викурювання й продажу горілки, для чого мали капіталізувати чистий прибуток від вільного продажу після правил, ухвалених що до оцінювання державних маєтностей, виключивши з отриманої суми питейне мито й недоїмку, а решту сплативши поміщикам шляхом випуску білетів державної скарбниці та вимінявши їх; на сплачування припускалось узяти чистий прибуток від продажу горілки за

⁶⁸³Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 9.

⁶⁸⁴Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 4.

приблизним підрахунком. Поміщикам мали сплатити 43,5 млн. крб., а білети, що випускалися одночасно з сплатою на них 4%, передбачали викупити протягом десяти років.⁶⁸⁵ Підтримували обидва проекти, але справа пішла скорше в бік першого проекту, бо з 1849 року в правобережних губерніях заведено державну відкупну систему, за котрою поміщики ставали контрагентами фіску.⁶⁸⁶ Акциз встановлено на здійснення торгівлі спиртними напоями, який збирали з виноторгівців, у вигляді плати за дозвіл чи свідоцтво, яке видається з казначейства. Свідоцтва за розміром торгівлі винном поділялися на 4 розряди: за перший платиться акциз по 10 крб. ср., за другий – 5 крб. ср., за 3-ий – 2 крб. ср. за 4-й – 60 крб. ср.⁶⁸⁷

Політика уряду поширювалася не лише на права викурювати горілку та торгувати нею, але й визначала цінову складову, певною мірою обмежено торгівлю євреїв. Так, у 1842 р. уряд встановив межі, нижче яких вино не могло бути проданим в вільних місцях.⁶⁸⁸ Однак 29 січня 1846 р. генерал-губернатори привілейованих губерній на зібранні визнали неможливість виконання цього розпорядження: «заходи стосовно нормальних цін, як на досвіді виявилось, не увінчались бажаним успіхом», оскільки «нормальні ціни вину хоча й встановлюються щорічно, але ними майже ніхто не користується в торгівлі, навпаки кожен власник питейного закладу турбується тільки про те, щоб продати вино більш дешевшими цінами в підрив один одному».⁶⁸⁹ Для пінного вина в 1842 р. встановлено міцність від 16 2/3 до 20 градусів за спиртометром 1 крб. 50 коп.,

⁶⁸⁵Русский архив. Историко-литературный сборник. Вип. 5-6. Москва: Университетская типография, 1884. С. 40.

⁶⁸⁶Слабченко М.С. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 50.

⁶⁸⁷Статистическое описание Киевской губернии, изданное Тайным советником, Сенатором Иваном Фундуклеем. Часть III. С.-Петербург.: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 200.

⁶⁸⁸Там само. С. 194.

⁶⁸⁹Справа про відмову у залишенні на подальший час нормальних цін на алкогольні напої // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 785. Арк. 1зв.

для вина трьохпробного міцністю не менше 25 градусів 2 крб. ср. за відро і така ж для наливок.⁶⁹⁰

Указом від 2 червня 1842 р. з метою зменшення споживання вина і скорочення кількості питейних закладів у губерніях, у місцях вільного продажу всі заклади для торгівлі міцними напоями були обкладені ще особливим збором, який називався також акцизним і стягувався при посередництві виданих утримувачу місць продажу напоїв особливих свідоцтв певної ціни, терміном кожен раз на один рік.⁶⁹¹ Наприклад, у містечку на готель – 10 крб., в селі на трактир – 5 крб., в селі на гостинний двір – 5 крб., на хуторі на шинок – 5 крб., у містечку на ресторацію – 10 крб., на господарський будинок, для торгівлі алкоголем без нічлігу - 60 коп., в селі на корчму – 5 крб., поблизу міста на віддалений шинок – 5 крб., на хуторі на виставку на такі то дні в такий то час року – 2 крб.⁶⁹²

У Київській губернії згідно з указом Миколи I від 4 червня 1842 р. за правління Бібікова та Фундукля створювався «Особливий Губернський комітет», який на 25 серпня зібрав повітових маршалів дворянства для попередньої наради, вказівок по даній справі, тобто створення повітових комітетів з нагляду за торгівлею алкоголем.⁶⁹³

У кожному повіті з 5 жовтня 1842 р. створювали Особливі повітові комітети під головуванням повітового маршала, окружного начальника державних маєтків (де такий є), а також двох членів від дворян; внаслідок чого з числа обраних панів Повітовими маршалами дворянства кандидатів в такі члени, як за проведеними довідками законних перепон не виявиться призначити з місцевих дворян, а саме: в

⁶⁹⁰Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 27.

⁶⁹¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 13.

⁶⁹²Уставы о продаже горячих напитков // ЦДІАК. Ф. 2219. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 10

⁶⁹³Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 1.

повітові комітети: Київський – Засідателя Цивільної палати Олександра Мілевського, і колишнього хорунжого Миколу Сорочинського; Радомишльський: колезьких реєстраторів Миколу Селіцького і Івана Ганського; Васильківський: колезького секретаря Якова Рудницького; і колезького реєстратора Юліана Левандовського; Сквирський: засідателя тамошнього повітового суду Станіслава Ліпомана і відставного 14 класу Северина Абрамовича; Махновський: засідателя тамошнього повітового суду Загробського, і поміщика Аполінарія Абрамовича; Липовецький: поміщиків: Іполіта Володковича і Владислава Држевецького; Уманський: засідателя тамошнього повітового суду Вікентія Душакевича, і колезького реєстратора Якова Русецького; Звенигородський: штаб-ротмістра Єніча, і колезького реєстратора Боровського; Богуславський: колезьких секретарів: Симчевського, Неймана; Таращанський: Засідателя тамошнього повітового суду губернського секретаря Адама Границького, і колезького реєстратора Адама Векера; Черкаський: відставного майора Порчинського; і штаб-ротмістра Митрохіна і Чигиринський: тамошнього повітового суддю Росцишевського і засідателя повітового суду Новицького.⁶⁹⁴

Губернський комітет до 15 листопада 1842 р. на основі правил зобов'язаний був зібрати дані: про кількість і розмір винокурних і горілчаних заводів, і різних закладів роздрібної торгівлі алкогольними напоями, з поясненнями ступеню вигідності їх із врахуванням становища і звання місць; про середні ціни на хліб, з якого виготовлене вино; про якість і міриза якими здійснюється продаж алкогольних напоїв; запропонувати місцеві ціни, які можуть бути визначені на продаж алкогольних напоїв не нижче нормальної (тобто за відому міру, пінного трьохпробного вина і наливки).⁶⁹⁵

Виконуючи вимогу Київського особливого губернського комітету, депутат 4 округу Київського повіту з акцизної частини Октавій Баневський надав необхідні відомості. У 4 окрузі Київського повіту виявилось: місць роздрібної торгівлі

⁶⁹⁴Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 1зв.

⁶⁹⁵Там само. Арк. 4.

алкогольних напоїв (готелів – 0, трактирів – 1, ресторацій – 0, харчевень – 0, постійних чи заїжджих дворів – 4, корчем – 20, шинків – 47, приватних будинків – 22, тимчасових виставок – 2), разом – 96. У тому числі в м.Ржищеві 33 заклади торгівлі алкогольними напоями, в м.Кагарлику – 9, плюс 25 по селах.⁶⁹⁶

Крім того, у 4 окрузі з акцизної частини Київського повіту діяло 6 винокурних заводів. З них, найбільші: винокурний завод генерал-майора Андрія Андрійовича Трощинського (м.Кагарлик) – кількість пінного винокурного вина – 15000 відер, трьох пробного вина – 10000 відер, використовується пудів хліба – 40625; винокурний завод генерал-майора Станіслава Марковича Сакина (біля с.Липівця) – кількість пінного винокурного вина – 8000 відер, використано пудів хліба – 15000. Разом у 6 заводах виготовлялося: пінного винокурного вина – 42600 відер; трьохпробного вина – 15000 відер. На винокуріння використано 98825 пудів хліба.⁶⁹⁷

Враховуючи певні обмеження щодо торгівлі євреїв 1844 р.,⁶⁹⁸ уряд у 1848 р. надав дозвіл для купців-євреїв 1-ої гільдії отримувати відкупи у Києві, що вплинуло на розширення їхніх прав і економічних можливостей.⁶⁹⁹ За підрахунками С.Подолінського, у Київській, Подільській, Волинській губерніях проживало більш як 740 тис. євреїв, серед яких шинкарством, корчмарством займалося 110 тис. євреїв з сім'ями.⁷⁰⁰

Після оприлюднення Височайше затверджених правил від 15 серпня 1845 р. стосовно торгівлі спиртними напоями і положення Комітету Міністрів від 27 листопада 1845 р., контракти з євреями поширювалися на терміни не довше 1

⁶⁹⁶Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 424. Арк. 45.

⁶⁹⁷Там само. Арк. 46.

⁶⁹⁸Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 198.

⁶⁹⁹Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 161.

⁷⁰⁰Подолінський С. Про те, як наша земля стала не наша. Ч.1. Про хліборобство. Липський, 1877. С. 56, 58 - 59.

січня 1849 р.⁷⁰¹ Але, у зв'язку із тим, що деякі контракти були укладені до 15 серпня 1845 р. на довші терміни, ніж 1 січня 1849 р., то Указом Його Імператорської Величності, Самодержця Всеросійського, з Урядуючого Сенату Пану Київському воєнному, Волинському і Подільському генерал-губернатору 18 жовтня 1849 року зазначено: якщо термін цих контрактів тривають далі, ніж 1 січня 1851 р., то такі контракти залишити в дії.⁷⁰²

Двозначність законодавства спонукала євреїв до суперечок на горілчаному фронті. Штетл Черкас поділився: деякі з шинкарів воліли мати справу з державою, а інші з Сангушом - польським магнатом. Євреї торгували випивкою. Випивка відгонила політикою.⁷⁰³ На ринку спиртних напоїв становище євреїв було традиційним. На час поділу Речі Посполитої торгівля алкоголем була звичним заняттям євреїв. Єврей був синонімом шинкаря в уявленнях представників слов'янського романтизму. Містечко Богуслав належало графу Понятовському й нараховувало 406 дворів, що платили 1263 злотих податків. Натомість броварня давала 3000 злотих, а торгівля алкоголем — ще 5500.⁷⁰⁴

Київська губернія у середині ХІХ ст. забезпечувала 3482906 крб. податків, із них 494028 крб. давали винокурні і 1065300 – акцизи: це становило 45 %.⁷⁰⁵ Для порівняння з прибутками поміщиків від селян, ця сума податків становила максимум 10 %. Навіть при крихітному єврейському населенні в деяких штетлах торгівля алкоголем давала від 65 до 80 % поміщицького доходу.

За підрахунками І.Фундукля, вільний продаж вина разом з винокурінням обкладені казенним митом по 58 крб. ср. з ревізької душі, які сплачуються

⁷⁰¹Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 43.

⁷⁰²Там само. Арк. 43.

⁷⁰³Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840. *Judaica Ukrainica*. 2013. № 2. С. 58 - 79.

⁷⁰⁴Там само. С. 61.

⁷⁰⁵По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении Киевского Губернского землемера Ярового в непрременные члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений // ДАКО. Ф. 35. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 118 – 119.

поміщиками.⁷⁰⁶ Поміщики в Київській губернії у 1849 р. отримували прибуток від торгівлі вином в розмірі 1164788 крб. ср., сплачували 292505 крб. ср. державного мита та відповідно мали чистого прибутку з пропінації 872273 крб. ср.⁷⁰⁷ До 1844 року прибуток від винного продажу вилучався поміщиками за посередництва передачі цієї статті разом з деякими іншими в орендне утримання; орендаторами були всюди євреї.⁷⁰⁸

Винокуріння до 1850 р. у привілейованих губерніях не підлягало державному нагляду, тільки з власників збирали мито по 60 к. на ревізьку душу, яка знаходилась у кожному маєтку. Акциз, який становив 75 коп. за відро запроваджено з 1 січня 1850 р. і його віддано у відкуп, але без будь-яких відрахувань як для виробництва винокуріння, так і для самої торгівлі: тільки перевезення алкогольних напоїв у підвал і видача з нього контролювались відкупом. Збирали акциз повірені відкупа.⁷⁰⁹ Акциз з вина, яке викурювали в привілейованих губерніях з 1851 р., становив від 1 крб. 20 коп. до 1 крб. 60 коп. з 1 відра.⁷¹⁰

У колишніх привілейованих губерніях на заміну митному збору з винокуріння з 1851 р. запроваджено акциз з хлібного вина, який стягувався з усього спирту, який йшов на місцеве споживання в розмірі 1 крб. 20 коп. з відра; взамін ж акцизу з питейних закладів в місцях вільного продажу вина, для цих закладів було встановлено патентний збір, при чому плата за патенти, порівняно з ціною виданих раніше свідоцтв, була значно підвищена.⁷¹¹ З 1 січня 1851 р. вступало в дію Положення від 23 листопада 1849 р., заклавши в той же час,

⁷⁰⁶Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 192.

⁷⁰⁷Там само. С. 192.

⁷⁰⁸Там само. С. 193.

⁷⁰⁹Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. С. 40.

⁷¹⁰Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 5.

⁷¹¹Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 14.

створені для нагляду за роздрібною торгівлею алкогольних напоїв губернські і повітові комітети. Крім того, посади, які були передбачені при Ревізьких відділеннях других асесорів для завідування винними столами, ліквідовано, а чиновники, які займали ці посади, підпорядковувались Міністру фінансів, на основі загальних законів. За новими штатами необхідно було вчасно визначити чиновників, щоб вони могли приступити до обов'язків з 1 вересня 1850 р.⁷¹² Для виконання Положення, місцевих розпоряджень, спостереження за реалізацією акцизної системи призначено Повітових акцизних спостерігачів.⁷¹³

За вимогами Положення «Про акциз з хлібного вина і про патентний збір з місць роздрібної торгівлі алкоголем в губерніях» від 23 листопада 1849 р. акцизу підлягало хлібне вино і хлібний спирт, який призначений для місцевого споживання в визначених губерніях, як в місцях вільної торгівлі, так і в чарочних відкупках, крім вина і спирту, які відправляються за кордон і в інші губернії, і взагалі в випадках, які визначені даним Положенням (параграф 90).⁷¹⁴

Слід наголосити, що акцизний збір було віддано у відкупне утримання: чи за повітами, чи по цілій губернії, чи, врешті, в сукупності по декількох губерніях, які складають одне генерал-губернаторство, за розглядом Міністра фінансів і з затвердження Урядуючого Сенату.⁷¹⁵

Ціна на алкогольні напої у місцях чарочного відкупу визначалася відкупними умовами. Хлібне вино і інші напої за межами чарочного відкупу продавалися за вільними цінами з тими обмеженнями, які встановлені для підтримки.⁷¹⁶

Замість податку на винокуріння і митного збору згідно з Іменним Його Імператорської Величності Височайшим указом для Урядуючого сенату від 23 листопада 1849 року, за власноручним підписом Його Величності Миколи I, запроваджувалося Положення про акциз з горілки та податок з роздрібною торгівлі алкоголем у Бессарабській області і Віленській, Гродненській, Мінській,

⁷¹²Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 92.

⁷¹³Там само. Арк. 241зв.

⁷¹⁴Там само. Арк. 241зв.

⁷¹⁵Там само. Арк. 241зв.

⁷¹⁶Там само. Арк. 241зв.

Ковенській, Вітебській, Могилівській, Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській губерніях.⁷¹⁷

Торгівля спиртними напоями була дозволена у магазинах і підвалах, які функціонували при винокурних і горілчаних заводах, в трактирних різного роду закладах, поштових готелях і ренскових погребях, також у наступних місцях: 1) питейні доми, в тому числі заїжджі доми чи корчми і шинки; 2) тимчасові виставки; 3) відерні і штофні лавочки; 4) горілчані погреби чи магазини.⁷¹⁸

Держава повністю контролювала торгівлю алкоголем: відкриття питейних закладів у маєтках поза містами, містечками і поселеннями, на переправах, пристанях і поблизу водяних млинів, також на дорогах (крім соляних, параграф 58) допускається з дозволу Начальника губернії, а у державних дачах з дозволу Міністерства державних маєтків.⁷¹⁹

Для збереження від підриву державних відкупів, як в Великоросійських, так і в привілейованих губерніях, встановлено правила: питейні заклади не створювати на 20-ти верстній відстані від кордонів Великоросійських губерній поза поселеннями і на великих дорогах; не відкривати знову питейні заклади ближче 2 верст від поселення, де знаходиться державний чарочний відкуп, а також на відстані двох верст від округів воєнних поселень.⁷²⁰

У питейних домах і на виставках споживачам продавали:

1) Трьохпробне вино на розлив чи дрібно, а на виніс відрами, піввідрами і чверть-відрами, також в запечатаному чи принесеному посуді, штофами (десята частина відра чи десять чарок), напівштовами (двадцята частина відра чи п'ять чарок), чверть-штофами (дві чарки), чарками (сота частина відра).

2) Горілку, наливки і настоянки – ящиками (60 штофів чи 6 відер); напівящиками і чверть-ящиками, штофами, на півштофами чи пляшками;

⁷¹⁷Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 91.

⁷¹⁸Там само. Арк. 245.

⁷¹⁹Там само. Арк. 245зв.

⁷²⁰Там само. Арк. 246.

3) Пиво і мед тими ж мірами, на розлив і на виніс. Покупцям пропонували у відерних і штофних лавочках лише на виніс трьох пробне вино, а різні горілки, пиво і мед відрами, піввідрами і чверть-відрами; в запечатаному посуді ящиками, напівящиками, чверть-ящиками, також штофами, напівштофами, чверть-штофами і осьмушками штофа, а пиво і мед пляшками.⁷²¹

Слід наголосити, що був чітко унормований графік роботи закладів торгівлі алкогольними напоями. Зокрема, торгівля в питейних закладах здійснювалась кожного дня: у зимовий і осінній час – з сьомої години ранку, а в літній і весняний час – від сходу сонця до десятої години вечора; в містах же, містечках і на ярмарках з того ж часу до одинадцятої години вечора. У селах, де є церкви, в неділю, храмові і табельні дні торгівля на розлив забороняється до закінчення Божественної літургії у приходській церкві і під час Хресного ходу. У містах від початку до завершення Божественної літургії у місцевій приходській церкві коли здійснюється Хресний хід торгівля не дозволяється.⁷²²

Питейні заклади, законно створені і діючі до видання Положення від 23 листопада 1849 р., здійснювали свою діяльність на підставі річних свідоцтв, що видавались на гербовому папері, наступних розрядів: у містах, містечках, на поштових та торгівельних трактах, у селах, де існують ярмарки та торги, затвержені Урядом і на пристанях, де зупиняються судна та барки з товарами і різними виробами, і на тимчасові виставки – 15 крб., а на інші питейні заклади – 35 крб. В інших місцях на тимчасові виставки на 10 крб., а на інші питейні заклади на 25 крб.⁷²³

У Київській губернії збір акцизу на алкоголь забезпечував Штат питейного управління, а саме: 24 акцизних наглядачів (оплата кожному – 400 крб.), 24 писарі (оплата – 100 крб.), на роз'їзди – 100 крб. Разом по губернії – 18000 крб.⁷²⁴

Зрозуміло, що у справі патентування торгівлі алкоголем виникали спірні моменти, про що свідчать архівні матеріали. У 1851 р. Київська казенна палата

⁷²¹Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 72. Арк. 246.

⁷²²Там само. Арк. 246.

⁷²³Там само. Арк. 247зв.

⁷²⁴Там само. Арк. 278зв.

відмовила поміщику с. Лішні Добринському у перерахуванні двох питейних домів, які належали до його маєтку, з першого у другий розряд.⁷²⁵ Згідно з параграфом 77 Височайше затвердженого Положення про акциз з хлібного вина, мали бути залишені в 1 розряді, з платнею за свідоцтва по 35 крб. сріблом, тому вони знаходились на торгівельному Бердичівському тракці.⁷²⁶ У 1852 р. поміщику полковнику Еразму Стогову, який володів шинком в селі Шпитьках Київського повіту дозволили перевести його з 1-го у 2-й розряд.⁷²⁷ Таке рішення було прийняте через те, що «с. Шпитьки не перебуває не лише на великій дорозі, але і ні на якому значному тракці, і в самому селі ніколи не існувало ні заїжджого двору, ні трактової корчми і тепер крім шинка немає».⁷²⁸

На думку Іванни Гуржій та Олександра Гуржія, в 50-х – на початку 70-х років XIX ст. знову виникли питання, пов'язані з оподаткуванням і наведенням порядку у торгівлі м. Києва, оскільки у цій сфері спостерігались певні проблеми. Державною радою було розроблено постанову «Про збирання податку з трактирних закладів, які відкривали під час табірної розміщення військ поблизу м. Києва», яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор.⁷²⁹ На нашу думку, проблеми із оподаткуванням могли також виникати із подальшими обмеженнями в торгівлі алкоголем.

До затвердження Положення 1863 р. в Російській імперії винокурна частина поділялась на дві половини: східну, де панувала відкупна монопольна система, і західна, де була вільна торгівля вина, за винятком державних міст, воєнних поселень і дуже небагатьох державних оброчних маєтків поблизу великих міст, зокрема і Києва; а тому, губернії ці називали привілейованими. До них належали всі західні, малоросійські, білоруські і південні.⁷³⁰ Аналізуючи і оцінюючи монопольну відкупну систему до 1863 р. у Російській імперії службовці

⁷²⁵Справа про видачу статському раднику Добринському патентного свідоцтва на шинки в с.Лішні, відповідно до закону // ДАКО. Ф. 1238. Оп. 1. Спр. 804. Арк. 5.

⁷²⁶Там само. Арк. 9.

⁷²⁷Там само. Арк. 4зв.

⁷²⁸Там само. Арк. 1зв.

⁷²⁹Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 161.

⁷³⁰Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т. Еремеева, 1874. С. 39.

засвідчували корупцію: «Не кажучи вже про величезну кількість безпосередньо і опосередковано зацікавлених у відкупках осіб всіх рангів і ступенів, навіть багато діячів непідкупної чесності, через страх розпочати реформи, вважали певні неправомірні дії необхідною умовою процвітання російських фінансів».⁷³¹

Слід зазначити, що напередодні відміни відкупів 1863 р. корупція серед відкупників набула значних розмірів. Ця група експлуататорів скарбниці і народу складала 146 осіб, які зобов'язані були заплатити державі в рік 127769488 крб. 32 коп. (відкупники отримували більше 600 млн.крб.).⁷³² На той час уряд визнавав, що відкупники приховують значну частку своїх прибутків: з 1851 по 1859 рр. за даними лише 16 привілейованих губерній, сума одного отриманого відкупниками акциза за ярликами, які видавали на відпуск вина з заводів, перевищила 73 % суми відкупу, яку вони сплачували до скарбниці, і жодного разу не була нижчою 36%. Бабст підрахував, що щорічний валовий прибуток відкупників сягав у всій Імперії до 600 млн. крб. (в одній Великоросії від 182 до 202 млн.крб.), Іліш наводить дані – від 500 до 600 млн.; а Закревський – до 781 млн. крб. ср.⁷³³

Справді система відкупів була великою як за розмірами, так і впливом. Згідно з сенатськими реєстрами до торгів на відкуп загальна кількість всіх питейних закладів в Імперії складала в 1859 р. – 77 838, то ж, за пропорцією, загальний склад відкупних службовців повинен був доходити до 280 000 осіб. Хабарі для осіб, від яких залежала віддача відкупів, практикувались в надзвичайних розмірах.⁷³⁴ Темний бік відкупної системи полягаву тому, що уряд для підтримки питейного прибутку від можливого падіння, змушений був поблажливо відноситись до дій відкупників.⁷³⁵

Як зазначав Н.Терський, торгівля спиртними напоями залишалась вцілому в руках відкупників, і хоча на основі закону тільки акцизні статті здавались у

⁷³¹Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 1.

⁷³²Там само. С. 1.

⁷³³Там само. С. 9.

⁷³⁴Там само. С. 10.

⁷³⁵Там само. С.10.

відкуп, але насправді, беручи на утримання той чи інший відкуп, вони розраховували на вигоду від продажу власного вина, а прибуток від акцизних статей мав при тому другорядне значення і в деяких випадках був взагалі незначним.⁷³⁶

У Київській губернії поступово зростали відкупні платежі. 1828 р. з торгівлі спиртними напоями встановлено сплатити 133620 крб., насправді відкупний прибуток становив – 133603 крб., витрати на управління питейним збором – 514 крб., відповідно 133089 крб. - прибуток з відкупів. У 1851 р. в губернії зросли відкупні платежі: на торгах встановлено 598600 крб., які необхідно було сплатити відкупниками з торгівлі спиртними напоями, реально надійшло 592070 крб. прибутку.⁷³⁷ У 1859 р. встановлено сплатити - 1393050 крб., загалом надійшло 1201191 крб. відкупного прибутку.⁷³⁸ Слід зазначити, що у 1827-1831 рр. з Київської губернії до державного бюджету від торгівлі алкоголем надійшло 133620 крб., а протягом 1859-1863 рр. – 902150 крб.⁷³⁹

У 1858 р. губернія отримала 146561 крб. прибутку за патенти і ярлики для торгівлі алкоголем, у 1859 р. надійшло 1656882 крб. з акцизних відкупів, 1201191 крб. з чарочних відкупів.⁷⁴⁰ У свою чергу, в 1851 р. відкупники отримали 1668511 крб. з акцизних відкупів, у 1859 р. - 2104563 крб.⁷⁴¹ У 1859 р. 139710 крб. держава отримала від патентного збору на торгівлю алкоголем у Київській губернії.⁷⁴²

Протягом періоду 1851-1859 рр. постійно зростали надходження від торгівлі алкогольними напоями, зокрема «у привілейованих губерніях – 59 %, загалому Російській імперії – 66%».⁷⁴³

⁷³⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 11.

⁷³⁷Бунге М.Х. Сведения о питевых сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч. 4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 6.

⁷³⁸Там само. С. 137.

⁷³⁹Там само. С. 387.

⁷⁴⁰Там само. С. 180.

⁷⁴¹Там само. С. 223.

⁷⁴²Там само. С. 376.

⁷⁴³Там само. С. 467.

Протягом 1858-1860 рр. обговорювали питання реформування системи управління збору податків у сфері торгівлі алкогольними напоями. Спеціально створений комітет і Державна Рада Російської імперії визнали, що з 1 січня 1863 р. у Росії необхідно запровадити одну загальну акцизну систему стягнення питейних зборів за посередництва державного управління. Наполягання Державної ради на «неблагонадійності чиновників, їхнього залучення у всіх частинах адміністрації і державного господарства; що не може зупинити корисних заходів».⁷⁴⁴

Згідно з Положенням про питейний збір від 4 липня 1861 р. питейні відкупи були ліквідовані і з 1 січня 1863 р. встановлювався новий спосіб вилучення питейного прибутку: 1) міцні напої, які виготовляли на заводах, оподатковували акцизом; 2) заводи, які виготовляли напоїв і місця торгівлі напоями оподатковували особливим збором; 3) у Міністерстві фінансів створювали Департамент, який займався неокладними зборами, а також сформовано акцизне управління з метою нагляду за надходженнями цих зборів на місцях. Цей спосіб збору питейного прибутку отримав назву акцизної системи.⁷⁴⁵

Науковців по-різному оцінювали акцизну систему. Н.Терський зазначав, що «результати запровадженої акцизної системи за двадцять сім років її існування, повинні були проявитись з повною визначеністю. Одні вважали цю систему «перлом державної мудрості», інші ж навпаки бачили в ній джерело різних державних і народних бід».⁷⁴⁶

П.Швапенбах наполягав на стабільності розміру прибутку від акцизу з алкоголю. Перше місце за розміром прибутку належало питейному податку: після того як ліквідували відкуп, акциз з алкоголю став давати більше 100 млн. крб.,

⁷⁴⁴Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург.: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. С. 13.

⁷⁴⁵Там само. С. 2.

⁷⁴⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 10.

приблизно третину бюджетних надходжень.⁷⁴⁷ Після ліквідації відкupu, акциз становив 4 крб. з відра чистого спирту; згодом підвищений до 5 крб. і таким податок залишався до 1870 р. За таких умов, перші сім років акцизу в середньому давали по 116 млн. в рік.⁷⁴⁸ У Росії, на думку П.Шванебаха, скорочення споживання спиртних напоїв залежало від підвищення акцизу.⁷⁴⁹ Щоправда, С.Єремеев, виводив інші тенденції, аналізуючи торгівлю алкоголем в першій половині ХІХ ст. і до 1874 р. у Київській губернії.⁷⁵⁰

Якщо проаналізувати дані по Київській губернії, то побачимо, що питейний прибуток швидше знижувався, ніж зростав відповідно до збільшення патентної плати, акцизу і норм. У 1859 р. в губернії, порівнюючи з 1858 р. споживання горілки, за яку був сплачений акциз зросла на 0,73%, у відрах трьохпробного вина відповідно з 3482202 до 3507605.⁷⁵¹ У Київській губернії, при розмірі акцизу 75 к. з відра, питейного прибутку було більше 3 млн. крб.; крім того, в державних маєтках близько 400 тис. крб. питейного орендного прибутку.⁷⁵² В 1860 р. горілка коштувала від 65 коп. до 1 крб. 23 коп. за відро полугара; за умови, що вартість її виробництва була, ймовірно, не вище 30 чи 40 коп.⁷⁵³

Акцизний збір з алкогольних напоїв зростав поступово: у 1863 р. – 4 коп. з градуса, у 1864 р. – 5 коп. з градуса, у 1870 р. – 6 коп. з градуса. У Київській губернії 1863 р. з горілчаних і винокурних заводів зібрано 4213590 крб. податку, з гуртових складів – 696587 крб., з пивоварних заводів – 38328 крб., медоварних 1239 крб., питейний збір – 304239 крб., відсоток за невчасне внесення акцизу – 5315 крб., штраф за недотримання постанов про питейний збір – 717 крб. Загалом

⁷⁴⁷Шванебах П.Х. Наше податное дело. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. С. 49.

⁷⁴⁸Там само. С. 51.

⁷⁴⁹Там само. С. 51.

⁷⁵⁰Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 61.

⁷⁵¹Бунге М.Х. Сведения о питеных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 1 - 3.

⁷⁵²Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 65.

⁷⁵³Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ея значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 54.

у Київській губернії – 5260019 крб. У 1872 р. з горілчаних і винокурних заводів у губернії 3805682 крб. податку, з гуртових складів – 1379790 крб., з пивоварних заводів – 65335 крб., медоварних 2979 крб., питейний збір – 407220 крб., відсоток за невчасне внесення акцизу – 864 крб., штраф за недотримання постанов про питейний збір – 6403 крб. Загалом у Київській губернії – 5668275 крб.⁷⁵⁴

Як бачимо, в 1872 р. у Київській губернії питейний прибуток переважав у порівнянні з 1863 р. тільки на 408255 крб., тобто не більше, ніж на 7,6%, у той же час акциз збільшено на 50%.⁷⁵⁵

На думку С.Єремеева високі податки на горілчані вироби, патенти, інші обмеження, сприяли лише скороченню правильного споживання і посилювали алкоголізм, як зловживання. Винокуріння не є причиною алкоголізму. Хто розуміє колишні питейні монопольні відкупи, той знає, що відкупники найбільше розраховували не на п'яниць, а на правильних і багатих споживачів, а де їх було більше, там був вищий прибуток.⁷⁵⁶

Досліджуючи питання непрямих податків Д. Миропольський наполягав на тому, що формуючи дербюджет необхідно дотримуватись економічних законів: збільшення розмірів непрямих податків мають свою межу, що зумовлено платіжною спроможністю населення, яку не можна безкарно переходити. Якщо непрямі податки, стосуються продуктів споживання, то виробництва відраховують цей податок, що у свою чергу впливає на їх положення і залежність від розміру податків.⁷⁵⁷ Загалом протягом 1855-1878 рр. надходження зросли втричі від непрямих податків. У 1855 р. прибуток від непрямих податків становив близько 116 млн. крб., а в 1878 р. він перевищував 345 млн. крб. Непрямі податки забезпечували державі 1855 крб. прибутку, тобто втричі більше.⁷⁵⁸

У свою чергу П. Шванебах наполягає, що не завжди менше споживання алкоголю на душу населення відповідає зниженню п'янства у народі. Відомо, що

⁷⁵⁴Єремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремеева, 1874. С. 62.

⁷⁵⁵Там само. С. 64.

⁷⁵⁶Там само. С. 2.

⁷⁵⁷Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России. 1855-1880 гг. С.-Петербург: Типография Ф.Елеонского, 1880. С. 2.

⁷⁵⁸Там само. С. 3.

ці явища не обумовлюють одне одного: середня кількість спожитої горілки у нас є значно меншою, ніж на заході.⁷⁵⁹

На думку С.Єремєєва вирішення соціальних проблем, поширення освіти, зниження податків на торгівлю спиртними напоями призведе до зменшення алкоголізму. Для того, щоб ліквідувати першу і головну причину, яка спричиняє поширення алкоголізму, необхідно прагнути створювати такі заклади, де можна розраховувати на порядок. Що більше буде порядку, тим менше буде приводів для алкоголізму. У повітах переважно використовують такий засіб, як здійснення суду, тобто правди і порядку.⁷⁶⁰

Вчені П. Швапенбах і С. Єремєєв відзначали, що зростання оподаткування торгівлі алкоголем, відсутність соціальної справедливості (особливо в судах) породжували зростання алкоголізму.

У 1858-1859 рр. у Російській імперії виник рух за тверезість. Як зазначав, В. Мединський тисячі сіл, сотні тисяч людей приймали рішення про закриття питейних закладів, давали на своїх зборах обітницю – ні чарки.⁷⁶¹ Римсько-католицьке духовенство проповідями і переконаннями у колишніх привілейованих губерніях спонукало народ створювати товариства тверезості. У Великоросійських губерніях сільські товариства стали складати присяги не вживати горілки, а за зловживання, навіть, встановлювали грошові татілесні покарання.⁷⁶² Литвою і тридцять двома губерніями Росії поширився рух тверезості. Почали знищувати кабаки. Незадоволене самодержавство, через замах на головне джерело прибутків, застосувало проти селян війська. Після ліквідації всіх осередків тверезості близько 800 осіб засуджено військовим судом.⁷⁶³

⁷⁵⁹Шванебах П.Х. Наше податное дело. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. С. 53.

⁷⁶⁰Єремєєв С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Єремєєва, 1874. С. 75.

⁷⁶¹Мединский В. О русском пьянстве, лени и жестокости. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. С. 321.

⁷⁶²Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 61.

⁷⁶³Крижановский К. П. Диагноз-империя. Киев, К.І.С., 2014. С. 112.

Зрозуміло, що держава скеровувала певні кошти на рух тверезості, але за однієї умови, а саме збереження державного контролю над торгівлею алкоголем.

Державний інтерес виявився домінуючим, спостерігалось нехтування занепадом фізичного і морального здоров'я людини. Це пояснюється тим, що на початку XIX століття прибуток з алкоголю становив 25 відсотків від усіх решти, у 1859-1863 рр. – 40 відсотків. Головною статтею витрат цих прибутків, від Петра I до Миколи II, це були видатки на армію. У 1892 р. після виплати боргів залишилось 659 мільйонів карбованців на всі видатки. На армію витрачено 284 мільйони карбованців, тобто 43 відсотки. 40 роками раніше, коли підняли питання з приводу алкоголю, у якому самодержавство нищить народ, член Державної Ради граф Канкрін сказав: «У нас що не кабак, то батальйон».⁷⁶⁴

Зміна ставлення держави до торгівлі алкогольними напоями призвело до поступової втрати виключного становища привілейованого стану (дворянства) та зростання кількості виробничих потужностей у I половині XIX ст.

Коли горілку віддавали відкупникам за ціною близькою до заготівельної, чистий прибуток держави визначався розміром відкупної суми; за системи акцизно-відкупного комісіонерства, коли відкупна ціна горілки була підвищена, прибуток держави з постачання спиртних напоїв відкупникам став основним, а відкупні суми навпаки знизилась; загальна сума прибутку, яка складалася з надприбутків від продажу горілки відкупникам, а також з надходжень, які отримували на торгах за відкуп, залишалась без змін.⁷⁶⁵

Результати впровадження у Росії відкупної системи виявились незадовільними як для скарбниці, так для держави загалом. Скарбниця недоотримала значну частину питейного податку, який повністю сплачувало населення і він надходив на користь відкупників. Населення не мало можливості правильно і регулярно споживати горілку і змушене було сплачувати за

⁷⁶⁴Крижановский К. П. Диагноз-империя. Киев, К.І.С., 2014. С. 112.

⁷⁶⁵Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 12.

завищеною ціною за неякісні напої та розпивати їх у кабаках. Воно звикало до непомірності і зловживання алкоголем, що шкідливо впливало як на мораль, так і на народний добробут. Винокурна промисловість зазнавала утисків і знаходилась в такому стані, що між нею і землеробством не могло утворитися міцного взаємозв'язку, тому винокуріння мало невелике сільськогосподарське значення. До того ж такі результати проявлялись більше у окремих місцевостях, де довше і повніше існувала система відкупів.⁷⁶⁶

Слід зазначити, що у порівнянні з іншими державними прибутками, питейний дохід за час дії акцизної системи завжди займав перше місце і складав близько 1/3 загальної суми надходжень, коливаючись від 32% до 37%.⁷⁶⁷

Соціальні практики в сфері торгівлі спиртними напоями в ХІХ ст. в Київській губернії визначалися тенденціями характерними для імперії і привілейованих губерній, у тому числі і Київської губернії. Згідно з законодавством Російської імперії торгівлею міцними напоями могли займатись відкупники і поміщики. Поміщики Київської губернії у першій половині ХІХ ст. володіли правом пропанації у своїх маєтках. У державних містах та маєтностях відкупники усіма можливими засобами (монополія, застосування поліційної сили, озброєних загонів) отримували прибутки від споживачів спиртного, незважаючи навіть на саботаж, якщо алкогольні напої продавали за підвищеними цінами.⁷⁶⁸

Солодкі продукти в раціоні мали завдання приносити задоволення. До ознайомлення європейців із колоніальним тростинним цукром його функції виконували мед і фрукти, які лежали в основі усіх страв із солодким смаком, від салатів до алкогольних напоїв. Проект заміни тростинного цукру на буряковий мав довгу історію, пов'язану із необхідністю досягти таких результатів

⁷⁶⁶Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. С. 58.

⁷⁶⁷Там само. С.107.

⁷⁶⁸Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини ХІХ ст. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni eurazijskiej – przeszłość i teraźniejszość*. 2015. № 4. Toruń-Saragossa. С. 107.

виробництва, які були конкурентоспроможними у боротьбі із колоніальною тростиною.

Виготовлення цукру з буряка на заводах Київської губернії спочатку здійснювалося на відкритому вогні, який спричиняв випаровування та кристалізацію соку (с. Трощин Богуславського повіту (1822 р., власник Є. Понятовський).⁷⁶⁹ На думку Ю. Тютюнника цей завод збудований в 1832 р.⁷⁷⁰ У такий спосіб з 100 кг коренів отримували 2,5 - 4 кг цукру. Потужність заводу складала 250-300 центнерів буряків на добу.⁷⁷¹ Поєднання родючості ґрунту із наявністю дров для процесу виробництва сприяли поширенню цукроварних заводів. Саме такими умовами володіли Черкаський, Чигиринський, Звенигородський, Уманський, Таращанський і Канівський повіти.⁷⁷²

Почин Понятовського отримав гідних продовжувачів. З 1828 р. в маєтку поміщика графа Моцинського Уманського повіту Київської губернії влаштовано цукровий завод, на якому здійснювалося виробництво цукрового піску з цукрового буряка. Завод цей довжиною 36, шириною 5,5 сажнів. У ньому 4 котли першого сорту мірою кожен в 250, а другого сорту 14 - мірою в 175 відер, використовується праця 5 осіб селян, а на виробництво одного тільки цукрового піску, крім цукрового буряка і костей, входять в склад купоросне масло, волова кров і вапно, чого скільки в рік виходить визначити неможливо, тому, що цей завод ще зовсім не вдосконалений, і про кількість використаних матеріалів повних відомостей не зібрано, бо тепер робиться одна проба, на яку використовується купоросного масла і вапна до 100 пудів, вироблено на цьому заводі жовтого піску 250 пудів, який переробляється на білий пісок, і використовується в домі поміщиці і випускається в продаж різним особам за 25 крб. за пуд».⁷⁷³ Як бачимо, цукор отримав належне ставлення поміщиків через

⁷⁶⁹Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. С.19.

⁷⁷⁰Тютюнник Ю.Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт. Київ: АБС Прес, 2016. С. 309.

⁷⁷¹Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. Київ: Держполітвидав УРСР, С. 33.

⁷⁷²Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 13зв.

⁷⁷³Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 173.

можливість отримати надприбутки завдяки праці кріпаків та високій ціні самого продукту, який вважався товаром для багатих.

Про те, що цукор був елітарним продуктом, харчем люксову, товаром розкоші, засвідчують факти розмірів корупції. Так, у 1830 р. київський купець, дворянин Павло Добровольський звернувся з листом-скаргою до Міністерства юстиції про спроби підкупу євреями Гернерами вищого начальства в Санкт-Петербурзі.⁷⁷⁴ А справа полягала в наступному, що в київському магістраті і губернському правлінні розглядалася справа про злодійсько-шахрайський вчинок (підробка підпису) євреїв Гернерів, зроблений ними 1828 р. при купівлі у стародубського міщанина Шебедина 165 пудів цукру (вартістю на 10452 крб. 50 коп.), який належав товаришу прохача купцю Лайкевичу. Губернське правління, незважаючи на викриття Гернерів в означеному вчинку власним їх зізнанням, показами свідків, письмовими та іншими доказами, звільнило їх від будь-якого суду і стягнення, а Добровольського і Шебедина присудило до штрафу, арешту і відповідальності перед Гернерами, що врешті хоча він (Добровольський) на такий неправильний висновок Губернського правління і подав Урядуючому Сенату скаргу. Отримавши повідомлення, що один з Гернерів надіслав в Санкт-Петербург клопотання у даній справі 5 тис. крб., позивач скарги виявив побоювання в правильності доповіді даної справи Сенату, а тому і просить покровительства.⁷⁷⁵ Про цю обставину Добровольського повідомив добродичинець київський купець, що проживав у Санкт-Петербурзі Олександр Коноплін, який мав намір купити у нього цукру і «приказати для мене відпустити сто пудів напіврафінаду цукру, а я постараюсь за Вашим приїздом заплатити гроші».⁷⁷⁶ Тобто, бачимо, що торгівля цукром здійснювалася в кредит. І при здійсненні торгівлі контрагенти інколи вдавалися як до законних методів торгівлі, так і до шахрайств.

⁷⁷⁴По отношению управляющего министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1608. Арк. 1.

⁷⁷⁵Там само. Арк. 1зв.

⁷⁷⁶Там само. Арк. 2.

Купці долучалися не лише до торгівлі готовим продуктом, але й накопичивши необхідні кошти ставали або орендаторами, або власниками цукрового виробництва, не полишаючи торгівлі солодким продуктом. Так, за даними О. Крижановської, 1839 р. підприємцями Симиренками у Ташлику на Черкащині побудовано перший пісково-рафінадний завод на пару в Київській губернії. Симиренками орендовано цукрозаводи в селах Орлівка, Олександрівка, а в с. Руській Полянні – збудовано.⁷⁷⁷ На думку І.Довжука, Симиренком Федором Степановичем (1791-1867 рр.) Ташлицький завод засновано 1843 р. Ф.Симиренко був співзасновником фірми «Брати Яхненки і Симиренко», капіталом та зусиллями якої споруджено Городищенський цукрово-рафінадний завод біля Млієва у 1848 р.⁷⁷⁸ У цукрову промисловість, де поміщики протягом всього дореформеного періоду займали монопольне становище, поступово проникав купецький капітал. Д.Журавський відзначав, що деякі цукрові заводи Київської губернії будувалися поміщиками в компанії з сторонніми особами на позичені у купців гроші. Купці 1848 р. орендували у поміщиків цукроварні у багатьох українських губерніях, зокрема три на Київщині, одна на Волині, шість на Поділлі, шість на Чернігівщині, дві на Полтавщині.⁷⁷⁹

Доходи цукрозаводчиків і купців були неспівмірними із заробітними платами робітників, що обслуговували цукровиробництво, яке й саме було дорогим. На виробництво цукру спалювали велику кількість дров (25 кубічних сажнів на переробку тисячі центнерів буряків). Все це вело до подорожчання продукції. На виробництво 1 пуда цукру в 1840 р. витрачалось 7 крб. 20 коп. Важка і виснажлива праця на цукроварні була низькооплачуваною. Чоловікам платили 15

⁷⁷⁷Крижановська О.О. Місто в житті, долі та мистецькій спадщині кріпацьких інтелігентів України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2015. Вип. 24. С. 155.

⁷⁷⁸Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2015. Вип. 24. С. 29.

⁷⁷⁹Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. С. 348.

копійок, жінкам по 7-10 копійок, а дітям по 5 копійок за повний 12 годинний робочий день.⁷⁸⁰

Високі видатки цукроваріння спонукали цукроварів шукати способи оптимізації витрат і концентрації виробництва. Наприклад, поміщик Й.Понятовський у 1846 р. недалеко від Таганчі, у селі Поташні, організував будівництво цукрового заводу з виробничою потужністю 7 тисяч пудів цукру на рік.⁷⁸¹

Повільність бюрократичної машини Російської імперії давала змогу до формування середньострокових планів виробництва, за умови, що отримано дозвіл на створення підприємства. Зміни в оподаткуванні відбувалися з врахуванням усіх позитивних і негативних наслідків. Зважаючи на потужний старт нової переробної галузі – цукробурякової, уряд у 1848 р. запровадив перший акциз із цукру, який залишався чинним 15 років.⁷⁸²

Цукрозаводчики Київської губернії могли впливати на рішення загальнодержавного значення, зокрема стосовно фіскальної політики. Зусилля київських підприємців зосереджувалися на захисті цукроварної галузі. 1853 р. став роком протистояння київських бурякоцукровиків та купців Санкт-Петербургу та Риги, що спеціалізувалися на виготовленні цукру із тростинної сировини. Бажання здобути домінуюче становище на ринку саме Санкт-Петербурзькими цукровиками, які налагодили виробництво цукру-піску та цукру-рафінаду на власних парових заводах, стимулювало наполягати на збільшенні акцизу із продукції цукробуряковаріння, або зменшенні податкового навантаження з продукції цукроваріння на основі цукрової тростини.⁷⁸³ Дані події

⁷⁸⁰Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. С. 19.

⁷⁸¹Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2005. С. 545.

⁷⁸²Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург: Типография В.Ф. Киршбаума, 1913. С. 210.

⁷⁸³Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в

засвідчували зростання конкуренції на ринку цукру та впливу зовнішньої торгівлі на закономірності внутрішньої торгівлі.

Підстави для занепокоєння російських купців були, але в основному перебільшені, оскільки ціна на цукор дійсно знизилась так, що вибілений цукробуряковий пісок, який був рівний за вартістю з гаванським і коштував в 1850 р. 6 крб., став продаватися з 1851 р. за 4 крб. 50 коп. Київські цукровари пояснювали такі цінові зміни тією причиною, що було ліквідовано митну смугу із Царством Польським. Врожай буряків у 1850 р. був бідним і не міг спонукати до вищезазначених цінових коливань. У другій половині 1851 р. в Київській губернії ціни на буряковий цукор-пісок зросли до 5 крб. Амплітуда вказаних цін засвідчила, що київським цукрозаводчикам доводилося витримувати більші виклики, ніж російським. На підтвердження цього надавалася наступна інформація: «рафінери колоніального цукру закидають бурякоцукровій промисловості, що вона користується протекціоністським митом, яке дорівнює 100%, бо гаванський цукор-пісок обходиться в С.-Петербурзі близько 4 крб., а мито складає 3 крб. 30 коп. Але складні обставини, під впливом яких розвивалась і існує наша промисловість, і між якими достатньо згадати про продаж на тривалі терміни і на великі відстані в такій ступені роблять теоретичні припущення, що у той час, коли гаванський цукор продається в С.-Петербурзі близько 7 крб. 50 коп. тутешні заводчики змушені його збувати за 5 крб., навіть за 4 крб. 50 коп.»⁷⁸⁴

Когорта цукроварів Київської губернії за посередництва київського генерал-губернатора І.І.Васильчикова звернулася до центральної влади про недопущення підвищення акцизу із бурякового цукру. Губернська влада повністю погодилася із мотивами київських підприємців, оскільки розуміла виключно важливе значення цукрового виробництва: «якщо ж виключити з цієї ціни (ГЛВ – вартість цукру з

Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 1.

⁷⁸⁴Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 2зв.

імпортованої тростини 7 крб. 50 коп.) акциз, то виявляється, що дійсно покровительство, яким користується бурякоцукрова промисловість, зовсім не відповідає вищезазначеному умоглядному висновку».⁷⁸⁵

Підприємці-цукровики турбувалося, як про власний добробут, так і про передові місця губернії. На 1853 р. у Київській губернії налічувалося 78 цукробурякових заводів, і більше третини цих закладів виготовляли продукцію за допомогою пари. Згідно із офіційними даними статистики із загальної зібраної кількості 27141541 пудів цукрових буряків, для всіх цукробурякових заводів імперії і Царства Польського, у 1848 р. Київська губернія дала ледь не половину - 12712500 пудів.⁷⁸⁶ Це їм вдавалося завдяки високим ризикам у кредитній сфері, а саме в умовах «повного занепаду кредиту, який примушував цукроварів, для утримання самих закладів, вдаватися до допомоги лихварів і жертвувати навіть майбутніми прибутками на користь поточних потреб»,⁷⁸⁷ незабезпечення прохань губернської влади про «надання із Київської контори Комерційного банку позик»,⁷⁸⁸ захопленню новітніми промисловими технологіями, забезпеченню роботою тисяч селян, які погодилися вирощувати нову культуру – буряки, а це у свою чергу призводило до часткового витіснення хліборобства. Навіть винокуріння не винагороджувало праці і капіталу, на них використаного.⁷⁸⁹ Київський цивільний губернатор 1853 р. застерігав від ризиків, притаманних цукроварінню: «цукробурякова промисловість, особливо розвинута в Київській губернії, може при даному становищі і внаслідок можливого припинення підвезення до наших торгів іноземного піску, надати значні вигоди заводчикам і

⁷⁸⁵Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 3.

⁷⁸⁶Там само. Арк. 13.

⁷⁸⁷Там само. Арк. 15.

⁷⁸⁸Там само. Арк. 16.

⁷⁸⁹Там само. Арк. 13зв.

частково, всім дотичним до цієї промисловості, але на жаль при підвищенні ціни цукру на шкоду споживачам».⁷⁹⁰

До низки нових власників, готових до ризиків у власній цукроварній справі на 1853 р. належали у повітах губернії:⁷⁹¹ Київському - поміщик Модзелевський (власник), купець Дехтерев (орендатор); для порівняння: у 1843 р. в Київському повіті діяли цукрові заводи, які належали поміщику Харленському і поміщику Комаровичу⁷⁹²; Васильківському - поміщиця Трофимова, графи Браницькі; Сквирському - поміщик Подгорський, поміщиця Хамець; Таращанському - поміщик Свейковський, поміщик Мадейський, княгиня Сангушко, поміщик Шостаковський, поміщик Липковський; для порівняння: в 1843 р. в Таращанському повіті діяв 1 цукровий завод⁷⁹³; Канівському - поміщик Понятовський, поміщик Янковський, поміщик Глембовський, поміщик Головинський, поміщик Полль, поміщик Тарнавський, князь Лопухін, поміщик Перро; для порівняння: на 1843 р. в Богуславському повіті (ГЛВ. – Богуславський повіт згодом перейменований у Канівський) діяли заводи поміщика Гната Янковського, поміщика Євгена Понятовського, поміщика Мальчевського⁷⁹⁴; Звенигородському - графиня Софія Потоцька, графи Браницькі, поміщик Подолинський, поміщик Кршечковський, поміщик Адріан Лопухін, поміщик Четвериков, поміщик Орлов, поміщик Микола Лопухін, поміщик Шишковський; для порівняння: в 1843 р. в Звенигородському повіті діяв 1 цукровий завод⁷⁹⁵; Черкаському - поміщик Подолинський, графиня Софія Бобринська, купці Яхненки і Смиренки, поміщик Фльорковський, поміщик Орлов, поміщик Мацевич, поміщик Альбрант, поміщик Антон Залеський, поміщиця

⁷⁹⁰Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 60.

⁷⁹¹Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 5-10.

⁷⁹²Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 13зв.

⁷⁹³Там само. Арк. 92.

⁷⁹⁴Там само. Арк. 36зв.

⁷⁹⁵Там само. Арк. 80.

Красносельська; для порівняння: в 1843 р. зафіксовано зведення цукрового заводу поміщика Фльорковського⁷⁹⁶; Чигиринському - поміщик Грабовський, поміщик Давидов, поміщик Калагеоргій, граф Олексій Бобринський, поміщик Росцишевський, поміщик Середницький, поміщиця Фон-Стааль, поміщик Красинський, поміщик Фундуклей, поміщик Красносельський, поміщик Грабовський, купці Бондарєви, поміщик Петро Лопухін, поміщик Бороздін; Уманському - поміщик Добровольський, князь Антон Любомирський, поміщик Ясинський, поміщиця Нарішкіна, поміщиця Усниц (власниця), поручиця Лагунова (орендарка); Липовецькому - граф Потоцький, поміщик Колиско; для порівняння: в 1843 р. побудовано цукровий завод поміщика Антона Ярошинського⁷⁹⁷; Бердичівському - граф Ржевуський, поміщик Драгомирецький; Радомишльському - відсутні цукропереробні заводи; для порівняння: в 1843 р. існував цукровий завод поміщика Блера.⁷⁹⁸

Найбільша концентрація цукроварень 1853 р. була притаманна для повітів Чигиринського (17 заводів), Канівського (16 заводів), Черкаського (14 заводів). Натомість найменша кількість цукрових заводів була у Київському повіті (1 завод), а в Радомишльському повіті взагалі були відсутні потужності цукроварної промисловості. На 1843 р. в Київській губернії найбільша кількість цукрових заводів зосереджувалося в повітах Богуславському (3), Київському (2), в інших повітах було по одному заводі (Радомишльський, Черкаський, Липовецький, Звенигородський, Таращанський та ін.). Згідно із даними «Відомості про фабрики і заводи, що перебувають в Київській губернії за 1843 р.»⁷⁹⁹ засвідчено функціонування 19 цукропереробних заводів. Серед власників закладів фігурують виключно поміщики: поміщик Четвериков, поміщик полковник Понятовський, граф Лев Потоцький, граф Бобринський, поміщик Алабрандт, поміщик Грабовський, поміщик Янковський, поміщик Мондзелевський, поміщик

⁷⁹⁶Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 13зв.

⁷⁹⁷Там само. Арк. 71.

⁷⁹⁸Там само. Арк. 67.

⁷⁹⁹Там само. Арк. 98зв.

Харлинський, поміщик Залевський, поміщик Маврикій Комарович, графиня Марія Потоцька, полковниця Муханова, поміщик Фльорковський, поміщик Ярошинський, поміщик Мальчевський. Протягом 10 років (з 1843 по 1853 рр.) зафіксовано зростання кількості цукропереробних заводів більш, ніж у 4 рази. Про місце і значущість цукроваріння Київської губернії в українських губерніях Російської імперії засвідчує той факт, що протягом 1842-1847 рр. кількість цукрових заводів України зросла з 67 до 144.⁸⁰⁰

Про розміри виробництва та збуту пересічного цукрового заводу дізнаємося зі звіту Радомишльського земського справника, в якому зазначено, що у 1843 р. на цукровому заводі в с. Приборськ виготовили солодкої продукції на 2200 крб., що знайшла свій збут, в більшості на місці в руки купцям, які проїжджали, а інколи вивозилася в Київ та Житомир.⁸⁰¹ Натомість, Таращанський земський справник зазначав, що за підсумками 1843 р. цукропереробний завод у с. Черепині виготовив продукції на суму 2000 крб., яка була продана на місці.⁸⁰²

Держава змушена була йти на поступки навіть у сфері управління, коли йшлося про підтримку цукроваріння і торгівлі цукром. Так, 1856 р. поміщик полковник Август Понятовський домігся від губернської влади дозволу на пересування в бізнесових справах.⁸⁰³ Київський генерал-губернатор Д.Бібіков дозволив батькові прохача полковнику Понятовському, зважаючи на необхідність переїздів посадових осіб на заводах і фабриках, Канівському повітовому казначейству, видавати подорожні документи для всіх осіб, які знаходилися при заводах і фабриках його маєтку, після подання засвідчення Понятовського про необхідність поїздки.⁸⁰⁴ На тій же підставі здійснювалася видача подорожніх і для службовців Понятовського-сина.

⁸⁰⁰Хрестоматія з історії Української РСР. Т.1. / за ред. І.О.Гуржія. Київ, 1959. С. 568.

⁸⁰¹Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 27.

⁸⁰²Там само. Арк. 92.

⁸⁰³По просьбе помещика Каневского уезда отставного полковника Понятовского Августа о выдаче принадлежащим к имению его лицам подорожных, по одним его засвидетельствованиям // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 806. Спр. 63. Арк. 1.

⁸⁰⁴Там само. Арк. 1зв.

Тенденції притаманні розвитку цукроваріння Київської губернії відповідали тенденціям, властивим розвитку бурякоцукроварної промисловості українських губерній. Так, у середині XIX ст. у промисловому виробництві передувала цукрова промисловість українських губерній, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. На 1857 р. в Україні функціонувало 218 цукрових заводів, що складало 70% цукроварень держави. Підприємств цукрової промисловості України 1859-1860 господарському році стало більше (а саме 228), 113 серед яких діяло на Лівобережжі, а 115 – на Правобережжі Дніпра. На вказаних заводах виготовили 14 млн. крб. цукрової продукції. А через рік - 1860-1861 господарського року в Україні зафіксовано 257 цукроварень: на Правобережжі – 125, на Лівобережжі - 132.⁸⁰⁵

Усвідомлення державою вагомості переробної промисловості для зростання податкових надходжень в державну та місцеву скарбницю спонукала до підтримки власних виробників. Так, у 1859 р. купець Яхненко звернувся про дозвіл на безмитне перевезення машин через кордон для цукрових заводів.⁸⁰⁶ У іншому випадку купцеві Іосю Дикону 1861 р. довелося вирішувати фінансові справи із іноземними виробниками машин для цукрових заводів через суд.⁸⁰⁷

Найповнішу картину торговельної практики цукрозаводчиків можемо почерпнути із заводської документації, яка збережена у матеріалах фонду Києво-Куренівського цукрово-рафінадного заводу, який належав київському купцю 1 гільдії Генріха Миколайовича Кельна (1857 р.).⁸⁰⁸

Цукром торгували як купці, так і поміщики, міщани, чиновники та ін., причому різних націй (українці, поляки, німці, євреї, росіяни та ін.). Контрагенти прагнули убезпечити власні обладки від торгівельних ризиків, тому дбали про чіткість встановлення часу, місця передачі, якості, кількості, вартості товару.

⁸⁰⁵Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2015. Вип. 24. С. 26.

⁸⁰⁶По письму купца Яхненко о безпошлинном пропуске из заграницы механических снарядов // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр. 24а. Арк. 1.

⁸⁰⁷По прошению купца Иося Дикона о неустойке по условию манчестерских фабрикантов. Машины для сахарных заводов Юго-Западного края // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 354. Арк. 1.

⁸⁰⁸Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф.1664. Оп.1. Спр.9. Арк.1.

Г.Кельн у 1857 р. уклав угоди про постачання цукру із Мойшею Іосем Ходоровим (7 тис. пудів цукру-піску), Мордкою Городинським (8,5 тис. пудів цукру-піску), У. Волкенштейном (800 пудів цукру-піску), Хаїмом-Мойшею Нерінштейном (732 пудів і 39 фунтів), Грабянським, Гальперіним (1000 пудів цукру-піску), князем Антонієм Любомирським (12 тис. пудів цукру-піску), Пелагеєю Чацькою (5 тис. пудів цукру-піску), сумськими купцями Іваном Харитоненком (2 тис. пудів цукру-рафінаду), Дмитром Сухановим (3 тис. пудів цукру-рафінаду), австрійським купцем Хеленталем у Відень та ін. Одні з вищеназваних осіб постачали цукор для переробки на рафінадному заводі, інші – отримували готовий цукор-рафінад. За переробку цукру-піску на рафінад Г.Кельн брав 1 крб. 54 коп. сріблом з 1 пуда, тобто зиск Г.Кельна нараховував десятки тисяч карбованців сріблом. Вартість цукру-піску становила від 3 крб. 95 коп. до 6 крб. 80 коп. Торгівля цукром здійснювалася в кредит (часовий термін становив 9 місяців).

Збут цукру-рафінаду з київського заводу здійснювали, як у Києві, так і у Київській губернії, а також у містах інших губерній та держав. Так, 17 листопада 1857 р. київський купець Г. Кельн надіслав житомирському купцю Рененбергу цукру-рафінаду 1 сорту в чотирьох бочках окремою накладною 110 пудів і 9 фунтів. Цукор цей, у вигляді першопочаткового досвіду торгівлі просили продавати за 10 крб. сріблом кожен пуд.⁸⁰⁹ Того ж 1857 р. Г. Кельн вів перемовини про купівлю 5 тис. пудів цукру-рафінаду бердичівським купцем Нерінштейном.⁸¹⁰

Купець Г. Кельн здійснював і широку рекламну кампанію на підтримку власного товару. Так, до 30 грудня 1857 р. він намагався залучити у когорту його споживачів такого топ-клієнта, як монастир Києво-Печерської Лаври: «Знаючи необхідну потребу для монастиря в цукрі, набуття якого здійснюється в різних місцях міста, та маючи в даному місті побудований цукрово-рафінатний завод, з якого вироблений цукор, будучи схваленим і на минулій виставці цього року, забирається покупцями в різні частини Імперії в достатньо великій масі, що

⁸⁰⁹Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаех писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 24-24зв.

⁸¹⁰Там само. Арк. 26.

доводить про його високу якість, я набираюся сміливості пропонувати, чи не забажає Правління монастиря зі свого боку удостоїти увагою для набуття, з цього заводу потрібної кількості цукру за ціну, навіть нижчу, ніж у інших продавців».⁸¹¹

Про вимоги перед товаром, його ціною та умови постачання можемо дізнатися із угод між купцями. 3 лютого 1857 р. Генріх Кельн уклав вигідну угоду із Мойшею Іосем Ходоровим про постачання з Андрушківського цукрового заводу, при чому М. Ходоров брав на себе наступні зобов'язання:⁸¹²

1) цукробуряковий пісок повинен бути відповідно до зразків наданий мною пану Кельну моєю печаткою опечатаним, а саме: першого сорту до 2 тис. пудів, другого сорту до 3 тис. пудів, і третього сорту до 2 тис. пудів, який цукор-пісок маю привезти сюди в м. Київ до 1 травня 3 тис. пудів, ще 2 тис. пудів до 1 червня, а решту до 1 липня цього ж року.

2) ціни домовлено за перший і другий сорти за 3 крб. сріблом і 95 коп. пуд, а за третій - 4 крб. і 25 коп.

3) плата грошей за цей цукор-пісок призначається наступним чином, тобто, 9 тис. крб. 1 липня, а решта від 15 серпня до 1 жовтня цього року обов'язково, з наданням замість відсотків 500 крб. сріблом.

4) якщо я забажаю прийняти заводу п. Кельна цукру-рафінату 5 тисяч пудів рівними частинами одну половину першого, а другу половину другого, третього сортів ціною в середньому за 8 крб. пуд; то п. Кельн зобов'язаний дати мені 1 липня 1700 пудів рафінату всіх трьох сортів і вирахувати мені ті 10000 крб. сріблом, які має мені в той час сплатити і різницю за рафінад я заплачу йому готівкою, а решта кількості рафінаду близько 3 300 пудів п.Кельн має віддати мені протягом липня, серпня і вересня місяців рівномірно всіх трьох сортів з 8 крб. сріблом за кожен пуд, і якщо цукром-піском не буде покрита вартість рафінату, то я доплачу йому готівкою.

⁸¹¹Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаех писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 28зв.

⁸¹²Там само. Арк. 2-2зв.

5) якщо я прийму рафінат, як сказав в попередньому четвертому пункті, то в такому випадку має бути ціна за цукор-пісок першого і другого сортів зменшена 25 коп. сріблом на пуд.

6) якщо у мене не виявиться стільки цукру-піску, скільки мною п. Кельну продано, то за таку недостачу, він п. Кельн не повинен висувати моїй стороні жодної претензії, всі ж інші кондиції залишаються у своїй силі.

7) особливо у вірності виконання цієї умови, п. Кельн надав мені свої формальні векселі 18875 крб. сріблом, а після надання йому всього цукру-піску, він має видати мені таких векселів і за решту цукру-піску.

Виконання умов укладених угод, як правило було взаємовигідним. І навпаки, невиконання однієї із сторін умов договору, призводило до втрат другої сторони. Так, 15 липня 1857 р. київський купець 1-ї гільдії Г. Кельн звернувся до звенигородського купця 2-ї гільдії Мордка Городинського (одного з найбільших постачальників цукру-піску на завод Кельна) щодо виконання зобов'язань звенигородського купця-єврея. Кельн дивувався порушенням як для нього священних умов договору і застерігав його від невиконання зобов'язань: «Погодьтеся самі, що майже всяка комерційна людина, яка засновує свою торгівлю не на одному лише готівковому інтересі, у більшості покладається на непорушність укладених умов і чесності особи, з якими веде торговельні справи, всіляко намагається завжди бути точним виконавцем договорів, і це він робить єдино для збільшення торговельних зв'язків і довіри, хоча б вони навіть іноді єднались і з втратами. Якщо це правило Ви визнаєте таким, що стосується і Вас, то скажіть відповідно до яких спонукальних причин, Ви наважились порушити добровільну нашу умову? А тим самим при теперішній постійній операції мого заводу, зробити зупинку, яка явно штовхає мене до втрат».⁸¹³

Підприємці Київської губернії кошти для розвитку підприємств, інфраструктури та соціальної сфери (освіта, медицина) знаходили саме завдяки зростанню виробництва та продажів цукру. Якщо вартість виробленого цукру на

⁸¹³Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 5.

одному цукровому заводу в Київській губернії в 1843 р. становила тисячі карбованців, то у 1850-1860-х роках десятки-сотні тисяч карбованців. А в межах губернії заводське цукровиробництво давало в 1843 р. десятки тисяч карбованців, а у 1850-1860-х роках мільйони карбованців.

Розміри виробничих і торговельних потужностей цукровиків засвідчували кредитні потреби виробництва. Про вартість цукровиробництва опосередковано засвідчували страхові виплати. Так, у 1861 р. згорів цукровий завод в м. Вільшаній Звенигородського повіту, втрати від чого становили суму 250 тис. крб.⁸¹⁴ А того ж 1861 р. купці Яхненки та Смиренки просили про надання кредиту у розмірі 1,5 млн. крб. під заставу Городищенських цукрових заводів.⁸¹⁵ Такі прохання були непоодинокими, особливо до Комерційного банку. Як заставу використовували цукор, виготовлений на цукропереробних заводах.⁸¹⁶ Зростаюча прибутковість давала можливість реалізовувати не лише виробничі новації, але й соціальні. Хоча не варто забувати, що високі прибутки були можливими і через запровадження новітніх технологій вирощування цукрового буряка,⁸¹⁷ і через достатньо часті випадки нехтування технікою безпеки на цукровиробництві.⁸¹⁸

Цукрозаводчики, зважаючи на зростаючі потреби у кваліфікованій та некваліфікованій робочій силі залучали майстрів і чорноробочих, як з Київської губернії, так і з сусідніх губерній та країн. Щоб мати постійних робітників на фабриці Й. Понятовський збудував лікарню на 40 ліжок, це було велике двоповерхове цегляне приміщення, а також будинок для медичного персоналу. Тут лікувалися в першу чергу ті, хто працював на фабриці, заводах і в панських

⁸¹⁴Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 95.

⁸¹⁵По письму купців Яхненко и Смиренко о выдаче им в ссуду денег под залог Городищенских сахарных заводов – 1500000 руб. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 705. Арк. 10.

⁸¹⁶По ходатайству владельцев свеклосахарных рафинадных и песочных заводов о выдаче им из Коммерческого банка ссуды под учет трат и под залог сахарного песка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 843. Арк. 1.

⁸¹⁷Переписка с российским генеральным консулом в г. Брюсселе о присылке им статьи о новом, способе сбора сахарной свеклы. 1851 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8554. Арк. 1.

⁸¹⁸Рапорт Васильковского земского суда о смерти крестьянина Петрашенко Н., обожженных при взрыве фильтра на Езеранском сахарном заводе графа Браницкого // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10461. Арк. 1.

економія.⁸¹⁹ Інколи цукрозаводчики навіть змушені були порушувати законодавство, особливо при залученні чорноробочих, які мали мати письмові дозволи від губернської влади, зокрема, в 1861 р. від влади Полтавської губернії.⁸²⁰ Київський купець Г. Кельн залучав робітників в Чернігівській та Могилівській губерніях.⁸²¹ На заводі Кельна працювали селяни з Орловської губернії, зокрема, державний селянин Петро Гарасимович Савенко с. Лунева, Покровської волості, Орловської губернії.⁸²² А графи Браницькі запрошували до своїх заводів іноземців з Пруссії.⁸²³ На цукрових заводах Київської губернії працювали й вихідці із Австрійської монархії.⁸²⁴ Зокрема, на Київському цукрово-рафінадному заводі працював австрійський підданий Вацлав Іванович Гембаржевський.⁸²⁵

Граф Браницький, турбуючись про розвиток транспортної системи, пропонував побудувати залізницю до Дніпра від Вільшанського цукрового заводу.⁸²⁶ Такі дорогі проекти можливі були лише у монополістів, якими і були графи Браницькі. Так, з 1848 до 1861 р. представниками цієї родини створено 9 цукроварень.⁸²⁷ Підприємці розбудовували мережу освітніх закладів, зокрема технічних училищ. Саме так у тому ж 1861 р. вчинили купці Яхненки та Смиренки в Городищі.⁸²⁸ При Почапінському цукровому заводі (заснований у

⁸¹⁹Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. С. 20.

⁸²⁰По отзыву полтавского губернатора о учинении распоряжения чтобы находящиеся на работах на фабриках и сахарных заводах Киевской губернии крестьяне без письменных видов возвратились на место приписки // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 338. Арк. 1.

⁸²¹Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3зв.

⁸²²Там само. Ак. 9зв.

⁸²³По представлению Киевского губернского управления о дозволении директору сахарного завода графа Браницкого Водкевичу пригласить на завод до 50 семейств из Прусских подданных // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 550. Арк. 1.

⁸²⁴Дело о нанесении побоев австрийскому подданому Синице директором сахарного завода в с. Пустоваровке Сквирского уезда Киевской губернии Хржонцовым // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10362. Арк. 1.

⁸²⁵Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3зв.

⁸²⁶По записке поверенного графа Браницкого о устройстве железной дороги от Ольшанского сахарного завода к р. Днепру // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 426. Арк. 1.

⁸²⁷Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 71.

⁸²⁸По ходатайству купцов Яхненка и Смиренка о учреждении при Городищенском сахарном заводе Технического училища // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 423. Арк. 1.

1835 р.) діяли лікарня на 5 ліжок та заводське училище.⁸²⁹ Цукрозаводчики задля більшої незалежності від іноземних ринків машин і технологічних послуг, сприяли розвитку власного металоліварництва та машинобудування.

Домінуюче становище Київської губернії в 40-50-х роках XIX ст. на ринку цукру зберігалося протягом XIX століття. Але це становище тривало до того часу, як вищу прибутковість почали демонструвати інші галузі промисловості, у першу чергу металургійна і гірнична.

3.2. Непродовольчі товари: виробничі потужності та особливості торгівлі

Правобережна Україна, у тому числі і територія Київщини, до 90-х років XVIII ст. входила до складу Речі Посполитої. У політичному відношенні це означало, поширювались європейські норми, а також державні, станові і громадські справи. У культурному аспекті українські землі також розвивались в руслі загальноєвропейських змін, у тому числі, притаманних польській державі. У свою чергу, в економічній сфері українські воєводства розвивалися як невід'ємна складова європейського ринку товарів та послуг. Щоправда, не варто відкидати причин, що уможливили зміни на політичній карті Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII ст. Зрозуміло, що шляхетські права не мали ставати основою станового чи опозиційногосепаратизму. Хоча реальність виявилася жорсткою, формувалися шляхетські конфедерації. Культурна особливість польської шляхти тільки знаходила відгук у імперській величі російського дворянства, особливо, імператорського двору. Для шляхти українських воєводств, могутність Російської імперії давала можливість розширення ринків товарів, сировини, робочої сили, силового та дипломатичного забезпечення діяльності.⁸³⁰

⁸²⁹Гаврилюк О. М. За волю України! Лисянщина під час національно-визвольних змагань в 1917-1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. С. 20.

⁸³⁰Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 140.

Особа людська у всі часи знаходила собі співслужителів, помічників, готових задовільнити її повсякденні і небуденні потреби. Самі ці обов'язки брали на себе малі колективи, громади, держави, наддержавні утворення, а ще більше компанії і корпорації. Демографічне зростання доби Нового часу сприяло збільшенню попиту на товари текстильної промисловості, оскільки кожна людина прагнула виглядати відповідно до власного суспільного стану і часу.

Товари текстильної галузі стали першими провісниками промислової революції в Європі. Саме англійські вовна, тканини, машини, техніки, майстри, не без підтримки британського впливу на морях та на суші, ставали найкращими дипломатичними жєстами зростаючого впливу Об'єднаного королівства Великобританії та островів, як у колоніях, так і у Європі. Долаючи конкуренцію Індії та Китаю на ринку тканин, Великобританія здобувала ринки Європи і Америки. Німецькі, польські, російські ринки не без спротиву поступалися високоякісним та дешевшим тканинам з Туманного Альбіону. Здешевленню тканин як кінцевого продукту текстильної промисловості Великобританії сприяли організація виробництва, відносна дешевизна сировини, залучення вільнонайманої праці та машин.⁸³¹

Російський ринок натомість ринкам європейському та азійському також пропонував свою продукцію даної галузі. У більшості своїй її фабриканти здобували покупців не через високу якість, а швидше навпаки. Найвагоміші результати для російського текстильного експорту досягалися завдяки сировині. Неабиякою популярністю в Європі користувалися волокна, які отримували польових рослин Російської імперії: лляні, конопляні (їх ще називали пеньковими). Європейський ринок російські фабриканти (чи швидше мануфактурники) та підприємці наповнювали натуральними лляними та конопляними полотнами та «грубими» (за тодішньою термінологією) тканинами, а також мішковиною і канатами.

⁸³¹Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 140.

До реалій саме такого ринку потрапили шляхетські підприємці Правобережної України (а тоді вони вважали наші землі «східними кресами» Речі Посполитої і марили відновленням держави «від моря до моря»). Доцільно нагадати, що товари промисловості, у тому числі текстильної, були достатньо конкурентноздатними, оскільки російська влада встановлювала спеціальні внутрішні мита на межі з Царством Польським.⁸³²

Протягом першої половини XIX століття промисловість Київської губернії недовго відчувала стагнацію після приєднання до Російської імперії. Не останньою із причин стало банкрутство польських банків та компаній, які були позбавлені надійного кредиту. Налагодити постійне виробництво в даній галузі вдавалося небагатьом, хоча за цю прибуткову справу бралися як титуловані, так і нетитуловані підприємці.

Здобути прихильність влади і споживачів вдавалося як правило шляхті, яка володіла маєтками, що постачали сировину, робочу силу, та забезпечували високі статки. Ці статки ставали запорукою першопочаткового капіталу, а також достатньою заставою у разі потреби поповнення обігових коштів та виробничих видатків. Тобто, як не дивно, у час становлення торгівельного капіталізму в Україні перед у підприємстві вели не купці та міщани, а саме шляхта, особливо титулована, що викликано її правовим та майновим статусом.⁸³³

На тенденції попиту впливали місткість ринку, платоспроможність населення, соціальні трансформації. Місткість ринку формувалася завдяки вимогам споживачів, які виходили на ринок лише за однієї умови – коли власне господарство не забезпечувало задоволення тієї чи іншої потреби. Платоспроможність населення залежала від низки чинників, зокрема, прибутковості власного маєтку чи виду діяльності, а також від висоти державних, земських та міських податків, рівня матеріальної допомоги держави чи мецената. Соціальні трансформації були пов'язані із процесами декласації дрібної шляхти, можливими, але поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з

⁸³²Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 141.

⁸³³Там само. С. 141.

шиття та вишивання одягу. Кожна дівчина мала за гордість похвалитися власним приданим у скрині – рушниками і сорочками для майбутнього чоловіка та сім'ї.

Сільське господарство дозволяло задовільнити потреби сім'ї у повсякденному одязі, інколи святковому. Це стосувалося більшості сімей (особливо з меншим та посереднім достатком). Заможніші як селяни, так і міщани прагнули виказати свій достаток наявністю одягу із дорогих тканин, які були не лише польського, російського, але й європейського чи азійського виробництва.

Саме в такому одязі міські та сільські красуні, взувши червоні чобітки чи черевички на підборах, виходили в люди на громадські свята власного села чи міста, чи прибувши на храмове свято до родини із сусіднього населеного пункту. Такі статусні речі сприяли багатьом шлюбним стратегіям, що реалізовувалися під українську пісню чи танець на сімейних, громадських, храмових святах.

Технологія виготовлення одягу, білизни, хустин, покривал, скатертин передбачали цілу низку процесів – початкова обробка волокон, прядіння, ткацтво та оздоблення готових тканин. Для оздоблення тканин мешканці сіл і міст застосовували різноманітні технології, зокрема, фарбування, розпис, вибійку тканини. Для чого використовувалися природні барвники рослинного і тваринного походження.⁸³⁵ Одяг селянина та більшості міського населення мало чим відрізнявся. Як селяни, так і міщани носили сорочки, штани, свити, опанчі, кобеняки, пояси, хустки, намітки, стрічки. У ХІХ ст. на всій території України зберігається традиційне вбрання, об'єднане в ансамблевий комплекс – стрій, заключним елементом якого і надалі залишався головний убір (очіпок, кибалка, намітка). Для виготовлення всього комплексу дитячого, юнацького, дівочого, жіночого та чоловічого одягу використовували домашні лляні та шерстяні, сукняні тканини. Лляні вироби у більшості носили влітку, а шерстяні (суконні) взимку. Прядінням ниток та вишиванням сорочок й рушників дівчата любили займатися під час вечорниць.

⁸³⁵Пожалова Т.М. Неповторність народного колориту в традиціях вибійки та розпису на тканині у творчому спадку українських майстрів та митців Білоцерківщини (кінець ХVІІІ - початок ХХІ ст.). *Юр'ївський літопис*. 2015. Вип. 15. С. 35.

Готову продукцію, зокрема, одяг селяни продавали або посередникам, або самостійно на торгах, базарах, ярмарках, які були у багатьох містах, містечках та селах. Професійні виробники з міст та містечок, що входили до професійних товариств – цехів, або не входили (так звані партачі) продавали продукцію ткацтва і кравецтва. Тобто у той час однаковою справою займалися як у селах, так і в містах. З міськими майстрами селяни конкурували тільки тоді, коли продукція була дешевшою. Одяг для селян займав нішу найдешевшого товару, а продукція міщан була дорожчою, якіснішою із модної тканини. Згадане ремесло на селі розвивалось і мало давні традиції, підтвердженням є той факт, що пряжа була однієї із форм натуральних податків. Так, маєтки Синявщини (Васильківський повіт) давали 10180 пасів пряжі, що становило суму 339 польських злотих 10 грошів.⁸³⁶

Багато містечок і міст Київської губернії славились своїми ткачами, зокрема, Брусилів (Радомишльський повіт), Богуслав (Богуславський повіт), Бердичів та ін. Дослідник О. Салій переконаний, що у XIX ст. Богуслав став відомим містом ткачів. Практично в кожній селянській хаті прями або ткали, ще й вишивали. Ткацтво стало провідною галуззю Богуслава, навколишніх сіл. Майстри виготовляли килими, налавники, скатертини, рушники, штори, доріжки, фартухи.⁸³⁷ На ринковій площі Брусилова, як у більшості міст Правобережжя стояли приватні крамниці, міські будинки, вага, воскобійня. Поважне місце серед них обіймали магазини, в яких пропонували сукно – суконниці.⁸³⁸ За припущеннями краєзнавців міста, навіть, отримували назви від важливих частин ткацьких верстатів або приладдя для прядіння. Наприклад, від «махна» - основного агрегату ткацького верстата - м. Махнівка (Махнівський повіт Київської губернії) та хутір Махнівщина в межах м. Брусилова (Радомишльський повіт),⁸³⁹ від «берда» - м. Бердичів (спочатку місто Махнівського повіту, згодом

⁸³⁶Чернецький Є. Рокитнянська волость (XVI-XVIII ст.). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2016. С. 96.

⁸³⁷Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 70.

⁸³⁸Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці. Київ: Наша культура і наука, 2012. С. 29.

⁸³⁹Святненко В. Старожитності Здвижень-краю. Київ: Віпол, 2016. С. 152.

стало повітовим містом Київської губернії). Герби цих міст оздоблені зображеннями, пов'язаними з ткацтвом.

Завдяки зусиллям таємного радника, графа Прота Потоцького м. Махнівка наприкінці XVIII ст. перетворилося на промисловий, культурний і торговельний центр спочатку Брацлавської, а з 1796 р. – Київської губернії. У цьому місті саме фабричне текстильне виробництво і торгівля його продукцією займали провідне місце: «створено для юнацтва училища 1795 р., також і п'ять фабрик: панчішна, друкарська, суконна, полотнянна, каретна і цегельний завод».⁸⁴⁰ У Махнівці П.Потоцький створив в 1786 р. суконну фабрику і пивоварний завод, а в 1791 р. - панчішну та каретну фабрики, фабрику французької і солодкої горілки та типографію - в 1792 р. На суконній фабриці сировину для виробництва купували в різних містах і губерніях. У 1797 р. фабрикою виготовлено 1000 штук сукна. Продавали сукно за ціною від 90 коп. до 3 крб. за 1 штуку. Панчішною фабрикою сировину також закуповували для виготовлення «різних видів панчіх і чекчирів. Панчіх виготовляли до 400 дюжин, чекчир - до 150. Панчохи продавали за ціною від 60 коп. і до 2 крб., а чекчирі від 6 крб. і до 15 крб.»⁸⁴¹ Ці товари можна було придбати як на місці, так у всій губернії.

Цехи ткачів та кравців були у кожному місті, яке мало Магдебурзьке право. Зазвичай вони працювали на замовлення. У Києві наприкінці XVIII ст. «майстри ткацької управи з пряжі, виготовленої різними господарями, які її продають як у поселеннях біля міста так і в Києві, виробляють в рік товстого полотна до двадцяти тисяч аршин, тоншого - до п'ятнадцяти тисяч аршин, вузькогострого сукна до двадцяти тисяч, вовняного мухояру до шести тисяч, за цю роботу отримують від аршини, зважаючи на ширину полотна, сукна і мухояру - дві, три,

⁸⁴⁰Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 107зв.

⁸⁴¹Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 16.

чотири і шість копійок».⁸⁴² У документах також знаходимо інформацію про діяльність кравців.⁸⁴³

Незважаючи на відсутність міських привілеїв, майстри виготовляли тканини чи одяг і задовільняли потреби краян. Хоча вони і опинялися у несприятливих умовах, як наприклад, у місті Черкасах – власності князя Сангушка: «Ремісники, які виготовляли вироби зі шкіри, зокрема, чоботи, також кушнірі, ткачі, кравці і інші майстри, товарами першої необхідності забезпечували себе і побоювались їх поширювати, бо треба було сплачувати податок у економію князя Сангушки».⁸⁴⁴ У м. Черкасах 1798 р. нараховували «17 кравців і 40 ткачів, які виготовляли товари для своєї потреби».⁸⁴⁵

У 1797 р. мешканці Черкас виготовили чи підготували: 39 пудів лляної пряжі (за річної потреби населення 160 пудів), 370 пудів коноплі (за потреби міста – 423 пуди), овечої вовни – 174 пудів (за міської потреби 340 пудів). Майстрам цієї сировини вистачило на виготовлення: «товстого сорочкового полотна» – 2758 аршин (потреба – 5516 аршин), «тонкого сорочкового полотна» - 26842 аршин (потреба міста становила 28300 аршин), «овечого сермяжного сукна» - 4712 аршин (міська потреба складала – 8490 аршин).⁸⁴⁶ Дані свідчать проте, що ті товари у продаж не надходили. Причина проста – брак, нестача цих товарів. І ще одна і, мабуть, найважливіша причина для черкаських та іногородніх купців забезпечити цю потребу черкащан, чим вони з радістю і вигодою користалися.⁸⁴⁷

⁸⁴²Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 7.

⁸⁴³Там само. Арк. 7зв.

⁸⁴⁴Там само. Арк.29зв.

⁸⁴⁵О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 30.

⁸⁴⁶Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 145 - 145зв.

⁸⁴⁷Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 147.

Порівняно з приватним містом Черкасами, привілеї і пільги Києва мали б сприяти поширенню мануфактурного текстильного виробництва. Однак, у 1797 р. у губернському місті зафіксовано лише, що «виробляють чималу кількість плетенихвовняних різнокольорових простих килимів або коців». Київський магістрат зазначає наступне: «у цьому місті немає ніяких фабрик, а є цегляні, шкіряні і свічкові заводи».⁸⁴⁸ Дослідники Г.Казьмирчук і Т.Соловйова стверджують, що у першій чверті ХІХ ст.: «Найбільш розвиненими ремеслами були пошиття одягу та взуття. Саме цим займалося більше половини ремісників м.Києва».⁸⁴⁹ У містах Київської губернії протягом значного часу така ситуація спостерігалась і підтверджувала великий попит на їх продукцію. У 1836 р. в повітовому місті Радомишлі становище ремісниківтих професій було аналогічним, але вони складали 80% усіх майстрів міста: «у місті є ремісники: кравці, шевці, столярі і ковалі, необхідні їм матеріали для виробництва, як і готові вироби продають на місці. Чисельність ремісників: 4 столярі, 26 кравців, 22 шевці, 3 ковалів».⁸⁵⁰ Популярність вище перерахованих професій у 1854 р. в Києві трохи знизилась: з 1375 ремісників губернського міста було 140 кравців, 17 модисток, 72 шевці, 10 рукавичників, 8 ткачів, 1 мастер з виготовлення капелюхів, 5 мастрів з виготовлення шапок, 2 фарбувальники та 148 чоботарів.⁸⁵¹ Загалом питома вага тих професій знизилась до 29%.

За даними М. Закревського відомо про функціонування наприкінці 1840-х років у Києві складових текстильного виробництва - 2 фарбувальні та 1 капелюшна фабрики.⁸⁵² У Києві налічувалось 72 заводи та фабрики, де працювало

⁸⁴⁸Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 5зв.

⁸⁴⁹Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 79.

⁸⁵⁰Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

⁸⁵¹Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 183 - 184.

⁸⁵²Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 320.

738 осібта виготовлено виробів на 717600 карбованців у рік.⁸⁵³ О.Гуржій та І.Гуржій стверджують, що у Києві на середину ХІХ ст. налічувалось 73 промислових підприємства, на яких разом з допоміжним персоналом було задіяно приблизно 7 тисяч осіб. І вони виготовляли продукцію приблизно на 2,3 мільйона карбованців.⁸⁵⁴

Більша частка потреб міського та сільського населення Київської губернії у тканинах та одязі була забезпечена місцевою кустарною та цеховою, а подекуди й мануфактурною промисловістю. На 1798 р. у Київському повіті. зафіксовано, що «є серед селян ремісники: ковалі, бондарі, кравці, ткачі, шевці, які виготовляють свої товари і ремонтують їх для сільських мешканців».⁸⁵⁵ У Відомостях 1797 р. «Про продукти в повіті, їхню кількість і ціну за якою їх продають» зафіксовано інформацію про те, що у Київському повіті виготовлено: 25 пудів льону – по 3 крб. за 1 пуд, 4000 пудів коноплі – по 2 крб. за 1 пуд, 600 пудів овечої вовни – по 1 крб. 50 коп. за 1 пуд. З наявної і закупленої сировини майстри виготовили: 26980 аршин підкладкового полотна по 6 коп. за 1 аршин, 55000 аршин сорочкового товстого полотна по 10 коп. за 1 аршин, 1960 аршин сорочкового тонкого полотна по 20 коп. за 1 аршин, 50000 аршин овечого сермяжного сукна по 30 коп. за 1 аршин.⁸⁵⁶ У 1797 р. в Махнівському повіті набуто: 1668 пудів льону по 1 крб. 50 коп. за 1 пуд, 1584 пудів коноплі по 1 крб. за 1 пуд, 2359 пудів овечої вовни по 4 крб. 50 коп. за 1 пуд. І майстри виготовили: 35794 аршин підкладкового полотна по 6 коп. за 1 аршин, 62545 аршин сорочкового товстого

⁸⁵³Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 373.

⁸⁵⁴Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ – ХІХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013.С. 185.

⁸⁵⁵Дело о предоставлении сведений о ценах на продукты в Киевской губернии в 1798 г. // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 86. Арк. 20.

⁸⁵⁶Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 9 - 9зв.

полотна по 15 коп. за 1 аршин, 27561 аршин сорочкового тонкого полотна по 25 коп. за 1 аршин, 66758 аршин овечого сермяжно госукна по 60 коп. за 1 аршин.⁸⁵⁷

У Київській губернії в 1797 р. текстильне виробництво за кількісними показниками виявилось найпотужнішим у Чигиринському та Черкаському повітах. У Чигиринському повіті заготовлено: 3213 пудів лляної пряжі по ціні від 1 крб. 20 коп. до 4 крб. за 1 пуд, а також 3752 пудів паклі по 5 коп. за 1 пуд, 5396 пудів коноплі по ціні від 1 крб. 20 коп. до 2 крб. 50 коп. за 1 пуд, 10000 пудів овечої вовни по ціні від 10 коп. до 60 коп. за 1 фунт. Майстри виготовили: 5000 аршин підкладкового полотна по 12 коп. за 1 аршин, а також 1324 аршин бранини по 6 коп. за 1 аршин, 77730 аршин сорочкового товстого полотна по ціні від 10 до 15 коп. за 1 аршин, 166344 аршин сорочкового тонкого полотна по ціні від 15 коп. до 20 коп. за 1 аршин, 102758 аршин овечого сермяжного сукна по ціні від 25 коп. до 50 коп., а також 4593 аршин напівовечого сукна по 35 коп. за 1 аршин.⁸⁵⁸ Слід наголосити, що текстильної продукції було достатньо для забезпечення потреб населення, а також згідно з розрахунками місцевої адміністрації можна було запропонувати на ринок певні види тканин. Зокрема, сорочкового товстого полотна при потребі у 76730 аршин, було виготовлено 77730 аршин. Отже, 1000 аршин можна було продати на торгах, базарах, купцям або безпосереднім споживачам. Так само виготовили 5000 аршин підкладкового полотна, при потребі в 3000 аршин. Отже, 2000 аршин цього виду товару можна було запропонувати на ринок. Подібна ситуація була із вовняними тканинами. Так, напівовечого сукна виготовили 4593 аршин при потребі у 4053 аршин. Отже, на продаж можна було запропонувати 540 аршин напівовечого сукна. Однак за умови, що овечого сермяжного сукна наткали 102758 аршин, цього було недостатньо для повіту, оскільки необхідно було 111642 аршин. А це означало, що 8884 аршини овечого сермяжного сукна потребувало населення. Навіть якщо

⁸⁵⁷Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 18 - 18зв.

⁸⁵⁸Там само. Арк. 136 - 136зв.

врахувати, що можна було замінити одну тканину іншою, виробленою в повіті, то незадоволеною залишалася потреба у 5344 аршин.

Враховуючи, що в Київській губернії було 12 повітів, то в 1797 р. населення потребувало приблизно 64128 аршин привозних тканинах. А якщо зважити на потреби міст, то це щонайменше разом 100000 аршин тканини. Оскільки вартість тканин від 6 коп. до 90 коп. за 1 аршин, то отримуємо суму від 6 тис. крб. до 90 тис. крб. в рік. І цього достатньо, щоб купці та інші стани займалися торгівлею. Якщо врахувати, що у ХІХ ст. в Україні постійно спостерігалось демографічне зростання, то ринок губернії був досить привабливий. Це, зокрема, було підтверджено іноземцями: «колонія меноністів, які поселилися в Бердичівському повіті складається з 278 душ обох статей ... щодо їх занять, то вони переважно займаються виготовленням полотна з власного матеріалу щорічно на суму до 1500 крб.».⁸⁵⁹ Інформація про показники сировинної бази та випуску продукції текстильної галузі Київської губернії в 1797 р. відображена в Додатку В 4.

Наприкінці ХVІІІ ст. було поза конкуренцією кустарне і приватне виготовлення тканин, тому що мануфактури ще не виготовляли достаньо продукції, щоб виходити на ринок: «не надсилається нікуди, а дійсно для своєї потреби». Зокрема, в 1797 р. у Катеринопільському повіті, коли бригадир Федір Андріанович Лопухін створив полотняну і парусинову фабрику. На фабриці працювали 8-9 кріпаків бригадира, а пряжу для ткацтва заготовляли у селах в його маєтку.⁸⁶⁰

Мануфактурне виробництво постійно зростало. Зокрема, чисельність текстильних мануфактур Київської губернії збільшувалась, але все ж таки, мабуть, не займали першості за поширеністю. Суконні, красильні, полотняні підприємства за кількістю поступалися винокурним, пивоварним, цегельним,

⁸⁵⁹Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 13.

⁸⁶⁰Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 9 - 12.

шкіробробним, свічним, згодом цукровим. Вони не витримували конкуренції і з російськими текстильними підприємствами.

У першій половині XIX ст. в Російській імперії вагомо зросла чисельність промислових підприємств. У 1814 р. нараховувалося 3931 заводів і фабрик, що було на 50% більше, ніж у 1804 р. З них 2110 підприємств мали дрібнотоварне виробництво. А вже 1825 р. загальна кількість підприємств становила 5261, тобто збільшилась на 33%. До того ж чисельність дрібних підприємств зросла на 45%.⁸⁶¹ Текстильна промисловість займала одне з провідних місць у промисловому зростанні. У Російській імперії в 1854 р. діяло 9944 фабрики, де працювало 459637 робітників, які виробляли продукції на суму 159984942 крб.⁸⁶²

Зростання промисловості у Київській губернії підтверджувало загальну тенденцію в державі. Так, у 1804 р. в губернії функціонувало 50 фабрик і заводів, а на кінець першої чверті XIX ст. - 107 підприємств.⁸⁶³ У 1854 р. в Київській губернії діяло 233 фабрики (2,3% від кількості фабрик імперії), на яких працювало 19716 осіб (4,2% від кількості робітників в державі), які виробляли продукції на суму 5320458 крб. (3,3% вартості продукції промисловості держави).⁸⁶⁴ Текстильне виробництво було представлено такими підприємствами: 7 суконних, де працювало 1616 робітників, які виготовляли продукцію на 431274 крб., 2 полотняні, де працювали 34 працівники і виробляли продукцію на 2670 крб., ватний, де працювало 8 осіб, що виготовляли продукції на 5700 крб., гудзикова фабрика (27 робітників, вартість продукції – 2375 крб.), рукавична фабрика (відповідно робітників – 2, продукція – 300 крб.), серветна фабрика (7 робітників, 200 крб.).⁸⁶⁵ Як свідчать архівні дані, з 1836 р. ситуація в губернії кардинально

⁸⁶¹Рубинштейн Н. Л. Экономическое развитие России в начале XIX века, как основа движения декабристов. *Каторга и ссылка*. 1925. № 8 (21). С. 28 - 29.

⁸⁶²Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1825-1855 гг. / сост. С.Гулишамбаров. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1896. С. 42.

⁸⁶³Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. С. 201.

⁸⁶⁴Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1825-1855 гг. / Сост. С.Гулишамбаров. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1896. С. 42.

⁸⁶⁵Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 178зв. - 179.

змінилась щодо кількості суконних підприємств – замість 14 залишилося тільки 7.⁸⁶⁶

Текстильне підприємництво Київської губернії успішно розвивалось, однак, незважаючи на це губернія не була провідною. На думку дослідників Г.Казьмирчука та Т.Соловйової Волинь займала перше місце в мануфактурному виробництві України до кінця першої чверті XIX ст.⁸⁶⁷ Згідно з даними звіту київського губернатора всього в губернії функціонувало 877 фабрик та заводів, вартість їх продукції склала 17659401 крб., що більше ніж у 1860 р. на 1869798 крб.

У другій чверті XIX ст. розвиток промисловості Київської губернії відбувався швидкими темпами і з початку 1860-х років губернія зайняла перше місце серед інших українських губерній. Інформація з документів 1861 р. підтверджує дану тенденцію для Київської губернії, хоча й свідчить про проблеми, які не вдалося вирішити: «міста і деякі містечка зі збільшенням народонаселення, поволі розвиваються, кількість фабрик і заводів зростає з кожним роком, промисловості і торгівлі загрожує застій через відчутну нестачу капіталів і неспроможність багатьох торгових домів надавати кредити».⁸⁶⁸

У Київській губернії текстильна промисловість була представлена різними підприємствами: суконними, полотняними, фарбувальними, панчішними, капелюшними, навіть шовківничими. Підприємства були у власності поміщиків, купців і держави. Після поділів Речі Посполитої, колишній київський воєвода, граф Потоцький, прагнучи зберегти свою велику земельну, промислову,

⁸⁶⁶Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами о предоставлении статистических описаний губерний в связи с отъездом генерал-губернатора в г. Петербург; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и других по Киевской, Подольской и Волынской губерниям // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2041. Арк. 35.

⁸⁶⁷Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 61.

⁸⁶⁸Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДАК. Ф. 11 (КМФ 11). Оп. 1. Спр. 16. Арк. 40зв. - 41.

підприємницьку власність, зосереджену на Правобережжі, присягнув Російській імперії.⁸⁶⁹

Для порівняння надаємо статистику промислового виробництва українських губерній підготовлену І. Гуржієм.

Таблиця 3.4.

Вартість виготовленої продукції промислових підприємств українських губерній за 1860 р. (тис. крб.):⁸⁷⁰

Губернії	Вартість виробленої продукції	% загальної суми
Київська	14443	38
Волинська	2420	6,4
Подільська	1907	5
Полтавська (1857 р.)	1057	3
Чернігівська	3086	8,1
Харківська	4968	13,1
Катеринославська	3189	8,4
Херсонська	6849	18
Всього	37919	100

Граф Прот Потоцький у 1795 р. заснував у Махнівці полотняну фабрику. Також він дбав про прибуткову галузь – шовківництво. У 1798 р. у його господарстві вирощували 200 тутових дерев і забезпечували сировиною шовковичний завод у Києві.⁸⁷¹

Так, у 1804 р. в Липовецькому, Махновському і Сквирському повітах діяло три суконних мануфактури з 13 станами. 243 вільнонайманих робітники цих

⁸⁶⁹Губицький Л. Торгівля міста Махнівка – «Малої Варшави» 1790-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2020. № 2. С. 38.

⁸⁷⁰Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). Київ: Видавництво АН УРСР, 1962. С. 22.

⁸⁷¹Дело о развитии шелковой промышленности. Сведения о количестве тутовых деревьев в Киеве. Об истории и деятельности шелкового завода в Киеве. Особое распоряжение Екатерины II о ассигновании из сумм своего кабинета 39290 руб. и организации в Киеве завода и сада тутовых деревьев, дающих сырье для завода, производящего шелка // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 445. Арк. 68 - 69.

закладів виготовили 22967 аршинів сукна в рік.⁸⁷² Також у тому ж році в губернії працювали 2 полотняні фабрики.⁸⁷³ У 1805 р. у губернії функціонувало 3 полотняні мануфактури (у Звенигородському, Липовецькому і Махнівському), а до 1807 р. їх кількість зменшилась до однієї. На полотняній мануфактурі у 1809 р. виготовляли продукцію посередньої якості. У губернії було лише 3 суконних фабрики, на яких виготовляли сукно різної якості; четверта була створена в м.Києві, де виготовляли тільки просте сукно. Згодом, у 1814 р. вже існувало 5 поміщицьких, 4 купецьких і одне державне суконне підприємство.⁸⁷⁴ Кількість суконних підприємств у Київській губернії в 1816 р. збільшилась. Вони розташовувались у Махнівському повіті - м.Махнівка, Богуславському - м.Корсунь, Таганча, Липовецькому - м.Дашів, Радомишльському - м.Коростишів, Сквирському - м.Ружин, Чигиринському - м.Медведівка, Златопіль.

Вже у 1823 р. в губернії нараховувалось 11 мануфактур суконної промисловості, де працювало 2374 чоловік, які виготовляли 225622 аршинів сукна. До вказаних підприємств додавалися мануфактури у Богуславському повіті (с.Великі Прицьки), Липовецькому (с.Липці), Радомишльському (м.Хабне), Сквирському (с.Верхівня), Таращанському та Чигиринському повітах.⁸⁷⁵ У м.Хабному мануфактура, заснована у 1823 р., стала однією з найбільших у Київській губернії. Вона була власністю князя Михайла Радзивіла, який для організації виробництва скористався послугами агронома Тера і механіка Янса.⁸⁷⁶ Шерер - директор Хабенської фабрики виявився спритним організатором. Недотримуючись умов укладених контрактів, він у 1830 р., відмовився сплачувати прядильнику - Августу Мейєру, уродженцю Берліна, зароблені ним гроші за два місяці (річна платня Мейєра становила 400 талерів, а поденна - 1

⁸⁷²Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст. *Наукові записки інститут економіки*. 1954. № 2. С. 145.

⁸⁷³Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 49.

⁸⁷⁴Ведомости о мануфактурах за 1813-1814 годы. С.-Петербург: Тип. Правительствующего Сената, 1816. С. 41.

⁸⁷⁵Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 59.

⁸⁷⁶Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VI. Київ, 1936. С. 57.

талер і 15 грошей сріблом) та платити за дорогу до Берліна.⁸⁷⁷ Мабуть, такі випадки недобросовісного ставлення до працівників та посилена конкуренція з боку російських та закордонних підприємств призводили до зниження суконного виробництва в губернії. У 1847 р. серед 72 підприємств Київщини, які переробляли тваринницьку сировину, діяло уже 10 суконних.⁸⁷⁸

Знання особливостей ринку, готовність ризикувати і підприємницький хист діяли на користь купців. Поміщики здавали деякі підприємства в оренду купцям. Зокрема, графом Володимиром Потоцьким підприємство у м. Дашеві Липовецького повіту було здане в оренду галицькому купцеві Готлібу Юнішу. Про це свідчить документ, підписаний 26 квітня 1812 р. Фабрика займала половину кам'яного будинку (довжиною 10 сажнів), власником якого був граф Потоцький. У 1812 р. на фабриці працювало 5 станків, на яких виробляли ліврейне сукно різних кольорів, солдатське сукно та байку. На виробництво зазначеного сукна використовували 12 пудів вовни, а на солдатське сукно – 220 пудів. Фарбу привозили з м. Бердичева Волинської губернії. Вовна купувалася на місці в маєтку графа Потоцького. При фабриці також була «красильня» з 4-ма котлами. На фабриці працювало 5 майстрів, 5 підмайстрів, 10 грельтмовщиків вовни, 1 робітник, який фарбував сукно, 1 підстригач, а всього 57 чоловік. Підприємство випускало також скатерки з різними візерунками, розміром 5 аршинів х 3 аршини, серветки 1 аршин х 1 аршин чотири вершки, полотно біле довжиною 40 аршинів х 1 аршин 4 вершки, полотно ординарне довжиною в 40 аршинів і шириною 4 аршини 4 вершки, серветки ординарні без узорів розміром 50 аршинів у куску.⁸⁷⁹

У Радомишльському повіті на суконній фабриці дійсного статського радника Олізара, взятій на відкуп німцем Шиммом, на 2-х станках випускалося 480 аршинів грубого сукна, 390 аршинів стронлецького сукна і 400 аршинів чорної

⁸⁷⁷Справа по скарзі прядильного майстра німця Мейєра на директора Хабенської суконної фабрики в Радомишльському повіті Київської губернії за неправильний розрахунок при звільненні з фабрики // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 685. арк. 1зв.

⁸⁷⁸Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 71.

⁸⁷⁹Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 59.

байки. На мануфактурі працювало 4 іноземні майстри. Вироби підприємства продавалися в основному в Київській губернії. Ружинську мануфактуру Сквирського повіту, яка належала графу Калиновському, довгий час орендував купець Лисянський.⁸⁸⁰

У Київської губернії в першій половині XIX ст. суконні мануфактури в основному виробляли сукно і каразею. Грубе сукно займало найбільшу питому вагу серед вовняних тканин. У свою чергу, серед видів грубого сукна та усіх вовняних виробів найбільше виготовляли солдатське сукно. Менше виробляли тонке сукно. Асортимент продукції суконної промисловості був різноманітним: сукно (солдатське, тонке, просте, ліврейне, посереднє, жорстке), каразея, кашемір, байка, фланель, вовняні тканини, талеси, ризи, шалі, ковдри.⁸⁸¹

Державним і зобов'язаним поміщицьким підприємствам з 1801 р. було заборонено виготовляти тонке сукно.⁸⁸² Коли розпочалась війна з Францією, у 1805-1807 рр. попит на сукно зріс, а комісаріат не міг його задовольнити. Враховуючи ситуацію, було видано Указ від 26 червня 1808 р., згідно з яким вотчинники мали провести додаткову розверстку, і тільки зеленим кольором фарбувати сукно. Якщо порушували заборону торгувати армійським сукном, то карали і тих хто купує, і тих хто продає. Царський уряд застосовував заходи для заохочення підприємців, зокрема, їм видавали позики, а з 1808 р. дозволялося купувати селян і приписувати їх до мануфактур. З обмеженнями, але дозволялося торгувати сукном на вільному ринку згідно з Указом від 21 жовтня 1809 р. Після виконання державного постачання, мануфактури щорічно отримували право вільно торгувати всією продукцією. У свою чергу, підприємства, створені після 1809 р., отримували таке право тільки після щорічного постачання не менше 400 аршин від кожного верстата.

⁸⁸⁰Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 60.

⁸⁸¹Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 157.

⁸⁸²Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. С.-Петербург: В типографии П. Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXVI. № 19836. С. 611 - 612.

Згодом у 1810-1811 рр. було спрощено умови постачання армійського сукна державі. Зокрема, Маніфест від 1 листопада 1810 р. встановлював нові позички. Ті, що хотіли постачати продукцію більше затвердженої норми, могли отримувати позики «за кожні 1000 аршинів по 3000 крб. на 10 років без відсотків».⁸⁸³

У 1816 р. обмеження щодо діяльності мануфактур були ліквідовані. Згідно з Указом від 13 липня 1816 р. підприємців було звільнено від обов'язкового постачання державі і вони отримали право вільної торгівлі своєю продукцією. Суконна промисловість почала розвиватись на основі приватної ініціативи. Внаслідок цього через 6 років, у 1822 р., пропозиція вперше перевищила попит казни.⁸⁸⁴ Проблема забезпечення державних замовлень на сукно саме так була розв'язана.

Військо було одним з постійних споживачів продукції текстильної промисловості. Весь одяг від білизни і до шинелі постачали військовим. На замовлення Сіверського драгунського полку, який розміщувався у м. Катеринополі мали бути надані шуби підшиті бреславським сукном вартістю 16 крб. кожна, кеньги по 60 коп. за пару.⁸⁸⁵ 30 серпня 1797 р. в м.Умані Київської губернії для забезпечення лікарні Орловського мушкетерського полку (шеф – генерал-майор Йосип Шошин) надано замовлення на ряд товарів, серед яких і текстильні. Лікарня замовляла: тужик набитий соломною - 1 крб., подушка набита соломною - 50 коп., подушка набита вовною - 75 коп., простирadlo підбите полотном - 80 коп., ковдра підбита полтном - 3 крб., ковпак полотняний - 25 коп., сорочка полотняна - 1 крб., штани полотняні - 50 коп., панчохи літні з нитки пара - 50 коп., панчохи вовняні зимові - 50 коп., халат полотняний літній - 2 крб., халат зимовий - 4 крб., полотняний літній камзол - 60 коп., зимовий байковий камзол - 1

⁸⁸³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. XXX. № 23121. С. 357 - 368.

⁸⁸⁴ Деревянкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1960. С. 77.

⁸⁸⁵ Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список вереи для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 2зв.

крб. 50 коп., рушник - 30 коп.⁸⁸⁶ Отже, одній людині необхідно було заплатити як мінімум 20 крб. за набір білизни, зимового і літнього одягу з тканини. А оскільки населення Київської губернії нараховувало близько 1 млн. осіб., а змінювали повсякденний одяг 1 раз в 3 роки, то загалом вартість товарів текстильної промисловості складала 6 млн. крб., не враховуючи святковий одяг.

Військові інтенданти, які аналізували ситуацію щодо постачання російських військ у 1846 р. зауважували, що «Київська губернія взагалі бідна засобами комісаріатського забезпечення; крім шкіри, невеликої кількості сукна, яке виробляли на фабриках і полотна, що продавали місцеві мешканці, всі інші речі, що завозили в Київську комісаріатську комісію за підрядами, купують постачальники, переважно в Великоросійських губерніях».⁸⁸⁷ Такою складною ситуацією користали недобросовісні постачальники і чиновники. Наприклад, у 1825 р. 10000 крб. - гроші Комісаріатського депо (займалось забезпеченням військ) привласнив собі казначей Наумов і через деякий часу Києвів нього з'явився умебльований будинок з флігелем.⁸⁸⁸ Насправді, це була значна сума, особливо якщо врахувати вартість постачання продукції суконних фабрик. «Постачання сукна в комісію, проводиться комітетом забезпечення сукнами військ. У Сквирському повіті в м. Ружин, є суконна фабрика (знаходиться в маєтку підполковника Челищева, виготовляє сукна на 38 тис. крб. ср.), яка з давніх часів, постачає в комісію сукна на суму до 10 000 крб. ср.».⁸⁸⁹

Зростання потреб населення і військових, зокрема, у забезпеченні дешевими і грубими тканинами, а також збільшення попиту на тонке сукно, сприяло розвитку тонкорунного вівчарства. Суконні поміщицькі підприємства використовували сировину, що надходила з маєтку, а також власник додатково купував її на ринку.

⁸⁸⁶Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список вереи для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 5 - 9зв.

⁸⁸⁷Статистические сведения о состоянии Киевской губернии // ЦДАК. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 126.

⁸⁸⁸Дело по рапорту Комиссии Киевского Комисариатского депо о неоказавшейся у казначея 7-го класса Наумова 10 тис. руб. казенной суммы // ЦДАК. Ф.533. Оп. 5. Спр. 46. Арк. 1.

⁸⁸⁹Статистические сведения о состоянии Киевской губернии // ЦДАК. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 126зв.

Таблиця 3.5.

Відомість про кількість мериносових овець у Київському повіті за 1848 р.⁸⁹⁰

Прізвище власника мериносових вівчарень	Кількість овець	Кількість вовни зібраної протягом року	
		Пуди	Фунти
Поміщики Київського повіту			
Генерал-майор Троцинський	8916	500	
Генерал-лейтенант Бердяєв	448	32	
Дворянин Маврицій Комарович	1640	102	
Корнет Михайло Бутович	1882	118	
Генерал-лейтенантша Ловцова	317	18	5
Підполковник Стогов	525	60	
Анастасія Руликовська	475	29	
Колезький асесор Рихлінський	88	5	
Дворянин Вікентій Боярський	84	13	25
Дворянин Фелікс Березовський	1248	55	
Посесор Єгор Мицкевич	2501	127	30
Посесор Яків Волянський	820	35	
Порутчик Василь Синельников	2680	135	
Дворянин Е. Росцишевський	125	8	
Колезький асесор Ламберт Понятовський	6000	279	12
	27749		

Оскільки зростали обсяги випуску продукції, то поміщики-підприємці, які володіли овечими заводами, не повністю забезпечували свої підприємства за рахунок своєї сировини: «використовували куповану овечу вовну та отриману зі своїх овець, фарби також закуповували поміщики в Бердичеві і Києві».⁸⁹¹ Поміщики і купці закуповували сировину та витратні матеріали для

⁸⁹⁰Сведения о количестве мериносовых овец и собранной с них шерсти по уезде за 1848 // ДАКО. Ф. 921. Оп. 1. Спр. 1161. Арк. 14.

⁸⁹¹Топографическое описание Подольской губернии // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 1657. Арк. 15.

виробництва ярмарках, що знаходилися в Київській, Волинській, Подільській губерніях.

У Київській губернії поміщики поступово почали розводити тонкорунних овець. У 1827 р. в Чигиринському повіті зафіксовано наявність вівчарні мериносових овець.⁸⁹² У м. Бердичеві в 1849 р. діяла овеча фабрика, на якій виготовлено продукції на 21000 крб.⁸⁹³ У той час овеча вовна, навіть, була перетворена на «конвертовану валюту». З 1843 р., зокрема, під заставу вовни давала позики контора Комерційного банку в Харкові.⁸⁹⁴ Доречним буде нагадати, що у тогочасному суспільстві провідною заставою залишалися «душі» - кріпаки і нерухомість.

У 1848 р. в Київському повіті значно поширюється тонкорунне вівчарство. Найбільше вовни збирали у господарствах генерал-майора Трощинського та колезького асесора Ламберта Понятовського. У 1854 р. для власних потреб міське та сільське населення у Київській губернії розводило 652917 простих овець та 161211 мериносових овець.⁸⁹⁵ На 1861 р. у губернії промисловці і населення утримували 712356 простих й 156766 тонкорунних овець.⁸⁹⁶ Як бачимо, за сім років відбулось зростання чисельності простих овець на 59439 голів, а поголів'я мериносових овець скоротилося на 4445 голів.

Таганчанська суконна фабрика, яка розміщувалась у Богуславському повіті Київської губернії щорічно виробляла сукна десятки тисяч аршинів, використовуючи як куповану вовну, так і з власних вівчарень. Власник мануфактури Понятовський у 1828 р. закупив 4000 пудів вовни у Полтавській, Херсонській і Київській губерніях, а 1200 пудів вовни було одержано ним із власних вівчарень. На цій мануфактурі купована вовна переважала над вовною,

⁸⁹²Ведомсти, рапорты и другие материалы о состоянии г.Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 34.

⁸⁹³Ведомость фабрик и заводов, доходов, полученных от контрактов с 1839 по 1849 гг., по губернии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 531. Арк. 2зв.

⁸⁹⁴Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. С. 360.

⁸⁹⁵Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 168.

⁸⁹⁶Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ 11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 83.

одержаною з власних вівчарень. За цей рік мануфактура виробила 94 тис. аршинів сукна.⁸⁹⁷ Губернська адміністрація у 1830 р. виокремила це підприємство як взірцеве у річному звіті імператорові: «Між існуючими фабриками в Київській губернії, заслуговують на особливу увагу суконна фабрика Полковника Понятовського як за якістю і помірними цінами сукон, так і за своєю структурою. Понятовський вельми розсудливо вмів поєднати власні свої вигоди і користь для селян, які працювали на фабриці. Всі вони без винятку задоволені своїм становищем».⁸⁹⁸

Слід наголосити на запровадженні унікального виробництва – шовківництва. Зокрема, у Києві з метою забезпечення функціонування мануфактур, був створений і довгий час існував «шовковий завод» для добування цінної сировини. М.Закревський зазначав, що «навколо Старого Міста росло багато шовкових дерев; було створено дві шовкові фабрики, з яких одна знаходилася на Старому Києві і належала якомусь російському купцеві».⁸⁹⁹ У травні 1799 р. Київський цивільний губернатор, таємний радний Василь Іванович Милашевич запропонував Київському магістрату «щодо будівництва на місці, де був Державний шовковий сад, будинку для контрактів».⁹⁰⁰ По суті, шовківництво поступилось місцем торгівлі – у січні 1800 р. кияни звітували про завершення будівництва Контрактового будинку.⁹⁰¹ Інформація про стан шовківництва в Київській губернії в 1804 р. відображена у Додатку В 10.

Споживачі своїми вимогами спонукали виробників шукати засоби, які сприяли б виготовленню конкурентоздатної на ринку продукції. У Київській губернії суконні мануфактури використовували різні верстати: ткацькі, сукновальні, валяльні, стригальні, чесальні, вуточні, ревишні машини,

⁸⁹⁷Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 65.

⁸⁹⁸Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др.; материалы о состоянии Киевской губернии (1830-1831 гг.) // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 606 (558). Арк. 103.

⁸⁹⁹Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 51.

⁹⁰⁰Переписка о контрактах, переведеннях из Дубно в Киев, о постройке дома для контрактов на Подоле, о деньгах собранных по контрактным актам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 428. Арк. 44.

⁹⁰¹Там само. Арк. 68зв.

фарбувальні. У 1815 р. Богуславською мануфактурою застосовувались, крім прядильної, також чесальна машина. Відповідно фабрики могли виготовляти не лише грубе солдатське сукно, а й сукно вищої якості, а саме: бавовняні ковдри, фланель і т.д. Загалом мануфактури використовували грубосуконні, тонкосуконні, кашемірові, байкові суконні верстати. У 1815 р. на Таганчанській мануфактурі працювали 8 прядильних машин по 40 ниток кожна, а ще через рік – 8 стригальних машин і 4 гнізда вальниць.⁹⁰² Слід наголосити, що процес машинізації поширився не на всі мануфактури. Цікавим є той факт, що у 1827 р. у Київській губернії згадується 7 сукновалень, які працювали, використовуючи силу води.⁹⁰³ «Суконні фабрики мають 335 верстатів, в їх числі: прядильні, гремпельні і декатиривні, вони приводяться в дію 20-ма водяними гідравлічними колесами. На полотняних фабриках є 20 ткацьких верстатів»⁹⁰⁴ - саме такими в 1854 р. були досягнення у механізації виробництва тканин Київської губернії. Текстильні товари цехової, кустарної, мануфактурної промисловості продавали на місці виробництва, а також на базарах, ярмарках, торгах, у магазинах та лавках. Архівні дані свідчать, що 1798 р. у Васильківському повіті, зокрема у «Білій Церкві Фастові торгують різноманітним «красним товаром».⁹⁰⁵

Торговці у першій чверті XIX ст. пропонували: сукно, полотно, шовк, парчу, хустки, килими.⁹⁰⁶ У Києві 1845 р. діяли спеціалізовані магазини, в яких торгували текстильними виробами. Зокрема, модними товарами торгували в 6 магазинах, галантерейну продукцію пропонували 5 магазинів, офіцерські речі - 4, сукно - 3. У торгівельних закладах з постійним місцем перебування, згідно з

⁹⁰²Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 120.

⁹⁰³Ведомости, рапорты и др. материалы о состоянии г.Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 34.

⁹⁰⁴Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 181.

⁹⁰⁵Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 120зв.

⁹⁰⁶Топографическое описание Малороссийской губернии // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 808. Арк. 246зв.

підрахунками, було продано на 465 тис. крб. товарів, значна частка з яких припадала на тканини та вироби з них.⁹⁰⁷

Слід наголосити, що в українських землях користувалися як місцевими, так і привозними тканинами. Дослідник Д. Дорошенко зауважував, що транзитом через українські землі в Європу потрапляли східні тканини (адамашки, парча, оксамит і цілий ряд інших, килими, шовкові пояси), а в Україну із Шленська - англійські і голландські сукна, пофарбоване й біле полотно, різні шовкові матерії,⁹⁰⁸ із Росії - полотна, китайка.⁹⁰⁹ Слід згадати, що Катерина II спеціальним указом заборонила носити українцям одяг із привозних тканин.⁹¹⁰ На таку розкіш (жіночі головні убори козацьких часів відзначалися високими мистецькими якостями, багатством тканини, золототканих золотих частин і оздоб) мала право лише козацька старшина та члени їх родин, яких прирівняли до російського дворянства. Відтоді золототкані очіпки, оксамитові убруси, шовкові хустки та дівочі стрічки зберігалися в скринях українських селян аж до початку ХХ ст. як неоцінений скарб та ностальгія за козацькими вольними часами.⁹¹¹ Відповідно, це доводить, що тканина і вироби з неї мали символічний потенціал станової приналежності.

Київські купці пропонували широкий вибір текстильних товарів, у тому числі і закордонних, які можна було у них придбати: «купці цього міста мають вигоди, продаючи різні товари з російських міст, а частково і німецькі, привезені з закордонних міст, а також доправлені рікою Дніпром».⁹¹² Зокрема, з Лейпцігу привозили сукно, полотно, кисеї, байку, тафти, атлас, кашеміри, шкарпетки, хустки. «Вартість товарів, які привозили сягала кількох мільйонів карбованців».⁹¹³

⁹⁰⁷Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 152.

⁹⁰⁸Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. С. 398.

⁹⁰⁹Там само. С. 399.

⁹¹⁰Матейко К.І. Одяг. *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1987. С. 192.

⁹¹¹Хмельницька Л. Структурно-семантичний аналіз жіночого головного убору в традиційному національному костюмі. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 83.

⁹¹²Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 5зв.

⁹¹³Топографическое описание Подольской губернии // ІР НБУВ. Ф.1. Спр. 1657. Арк. 14.

Як показують дані таблиці, тканини іноземного виробництва коштували в декілька разів дорожче. Незважаючи на це, все одного, покупці готові були придбати дорогий товар.

Зовнішньоторгівельна політика Російської імперії призводила до зростання вартості тканин іноземного виробництва. Царський уряд підвищував мито. Згідно з «Положенням про зовнішню торгівлю» у 1810 р. були встановлені високі мита на деякі шовкові, лляні, вовняні вироби.⁹¹⁴ У 1829 р. за даними місцевої адміністрації мешканці м. Богуслава торгували привезеними з Царства Польського «невеликою кількістю сукна, а з міст Ромни, Кролевця, Одеси, Києва і містечка Бердичева шовкових тканин, ситцю, демикитонів і бавовняних хусток російського виробництва».⁹¹⁵ У багатьох містах та містечках повітів Уманського і Черкаського Київської губернії торгували «красним товаром» (текстильними виробами).⁹¹⁶ Торгівля набирала значних обертів і у кожному повіті сягала сотень тисяч карбованців. Того ж 1829 р. у Звенигородському повіту у містах Шполі, Єкатеринополі, Рижанівці, Боярці, Винограді, Ольшаній, Калигірці, Лисянці торгували євреї і християни різними «красними товарами ... на 112 тис. крб.».⁹¹⁷

Слід зазначити, що торгівля тканинами, а за словником ХІХ ст. «красними товарами», «модними товарами» була, ймовірно, наймасовішою. У Київській губернії в 1854 р. з 3438 торгівельних закладів - гостинних дворів, магазинів та лавок, 684 «торгували «красними товарами», 29 - шовковими, 30 – суконними». У м. Києві у 76 магазинах і лавках торгували «красними товарами», в Василькові – у 18, в Таращі – у 5, в Каневі – у 6, в Звенигородці – у 18, в Черкасах – у 18, в Чигирині – у 8, в Сквирі – у 45, в Умані – у 83, у Липовці – в 25, у Бердичеві – в 120, у Радомишлі – в 80.⁹¹⁸

⁹¹⁴Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.1. Москва: Политиздат, 1952. С. 461.

⁹¹⁵Статистические сведения // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 3101. Арк. 37.

⁹¹⁶Там само. Арк. 6, 8.

⁹¹⁷Там само. Арк. 96.

⁹¹⁸Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 188.

Таблиця 3.6.

Відомість за якими цінами продається в губернському місті Києві тканини іноземного виробництва від 11 березня 1807 р.⁹¹⁹

№	Назва товарів	Ціни	
		Крб.	Коп.
1.	Сукна англійського аршин	9	
2.	Сукна голландського аршин	7	
3.	Сукна бреславського аршин	2	
4.	Сукна грінберського аршин	2	50
5.	Сукна гранитуру аршин	1	50
6.	Сукна мусминського гладкого аршин		40
7.	Сукна мусминського травчатого аршин		60
8.	Тафти аршин	1	30
9.	Атласу подвійного аршин	2	
10.	Атласу ординарного аршин	1	50
11.	Атласу англійського аршин	3	
12.	Ситцю лляного меблевого аршин	2	
13.	Ситцю англійського вузького аршин	1	25
14.	Плису подвійного аршин	2	
15.	Плису ординарного аршин	1	50
16.	Демикитану подвійного аршин	1	20
17.	Демикитану ординарного аршин		90

Особливості торгівельних відносин населення Київської губернії і російських губерній засвідчують колоніальний характер. У губернію імпортувалися російський текстиль, бавовняні тканини. Частина російських купців-власників суконних і шкіряних мануфактур постійно скуповувала в Україні сировину (вовну), виготовляла з неї в Росії готові вироби (сукно) і ввозила їх на продаж

⁹¹⁹Відомості по Київській і Мінській губерніях // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр.1103. Арк. 51.

знов в Україну. Тут їх продавали на 15-20% дорожче, ніж в Росії.⁹²⁰ Російські купці роздавали партії так званого «красного товару», тобто бавовняних, вовняних, шовкових і суконних тканин дрібним торговцям, даючи їм довгостроковий кредит, а ті розносили товар по селах, містечках, хуторах, поміщицьких маєтках.⁹²¹

У 1857 р. одеський історик та статист А. Скальковський ототожнював супротивників одеського порто-франко з нахлібниками підприємців Московського промислового регіону. «Найголовніший докір, який роблять Одесі її недруги - московські фабриканти і їх нахлібники, полягає в тому, що через її «вільний порт» ввозять таку силу-силенну мануфактурних виробів, що вони підривають вітчизняні фабрики».⁹²² Мова йшла саме про продукцію текстильної промисловості.

Дослідники Б.Лановик, М.Лазарович, Р.Матейко, З.Матисякевич стверджують, що «в 1834 р. російська промисловість поставила в Україну 85,9% загальної кількості експорту текстильних товарів».⁹²³ Російський текстиль, маючи вагомої конкуренції, щороку все більше займав український ринок. У Росії протягом 1831-1835 рр. ввезено з-за кордону бавовнянопаперових тканин на 10190 тис. крб. асигнаціями, а в 1851-1855 рр. ця величина становила 3647 тис. крб. асигнаціями.⁹²⁴ У 1826 р. було дозволено завозити в імперію біле лляне і пенькове полотно, напівбавовняні тканини і хустки і ін., і ввезення протягом 1836-1840 рр. досягло 1301 тис. крб. асигнаціями. Іноземних лляних тканин і виробів з конопляної пряжі у 1851-1855 рр. було ввезено лише на 754 тис. крб.

⁹²⁰Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.) : монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 168.

⁹²¹Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С.101.

⁹²²Скальковський А. Торговое значение Одессы. *Экономический указатель*. С.-Петербург, 1857. № 13. С. 309.

⁹²³Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Економічна історія України. Київ: Юридична книга, 2004. С. 266.

⁹²⁴Текстильное дело в России. Настольная справочная книга. Одесса: Типография «Порядок», 1910/1911. С.145.

асигнаціями.⁹²⁵ Отже, імпорт бавовнянопаперових тканин в Росію знизився у 2,8 разів, лляних та конопляних («пенькових») тканин – в 1,7 рази.

Таблиця 3.7.

Російський імпорт та експорт вовняних виробів.⁹²⁶

Роки	Вивіз, тис. крб. асигн.	Привіз, тис. крб. асигн.
1802-1807	76	5555
1812-1820	964	9038
1821-1830	1296	16662
1831-1840	2841	10578
	Вивіз, тис. крб. кред.	Привіз, тис. крб. кред.
1841-1850	3012	3027
1851-1860	2603	2481

Як бачимо інформація з вищенаведеної таблиці засвідчує той факт, що експорт російських вовняних тканин за кордон у 1860 р. в порівнянні з 1802 р. зріс у 120 разів, а імпорт закордонних вовняних тканин за той же період зріс у 1,6 рази. На 1860 р. Росія мала у цій галузі позитивне торгівельне сальдо 122 тис. крб.⁹²⁷

Слід наголосити, що внутрішній ринок захищали від імпортних текстильних товарів, застосовуючи протекціоністську митну політику. Результатом такої діяльності стало те, що «Москва разом зі своїми повітами не лише зберегла провідне становище, але й значно його укріпила і розширила. Якщо в 1859 р. на московських фабриках вовняної промисловості було зайнято 26% загальної кількості робітників, то в 1900 р. – близько 40%».⁹²⁸ У свою чергу для України це означало зворотній процес: «Знаком занепаду відзначена вовняна промисловість всієї України – як Правобережної, так і Лівобережної (Київська, Подільська,

⁹²⁵Текстильное дело в России. Настольная справочная книга. Одесса: Типография «Порядок», 1910/1911. С. 155.

⁹²⁶Там само. С.165.

⁹²⁷Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 169.

⁹²⁸Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. С. 149.

Чернігівська, Харківська, Полтавська, Херсонська і Таврійська губернії), де кількість робітників зменшилась з 14515 до 3910».⁹²⁹

П. Хромов, зазначав, що «на ярмарках України продавались текстильні, залізні і інші товари, які вироблялися в мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська і ін.) губерній країни. З України ж надходили туди сільськогосподарські продукти – пшениця, сало, масло, вовна, пізніше цукор і т.д.».⁹³⁰ Російська промисловість продала тут лише текстильних виробів на 20 мільйонів карбованців (близько однієї третини загального виробництва всієї текстильної промисловості імперії), що становило в 1834 р. 86,9% із загального збуту текстильних товарів і близько одної чверті (24,8%) всього обігу українських ярмарок.⁹³¹

Прослідковувалась певна тенденція: в Україну завозили промислові товари за вищими цінами, з України за низькими цінами вивозили сировину для тих же промислових підприємств. Тобто, Україна, у тому числі Київська губернія поступово перетворювалась на джерело дешевої сировини для російської промисловості та на ринок збуту готових російських товарів.

Предмети одягу були не тільки виразником станового статусу, але й показували етнічну і національну приналежність. Дослідник М. Закревський залишив опис знайомства киян і мешканців Київської губернії із вихідцями з інших земель, з якими доводилось їм зустрічатися майже щодня. Оскільки, Київ був духовним центром, то до нього їхали тисячі паломників. «Строкати натовпи паломників з простолюддя представляють багато особливого одягу. Тут можна зустріти не тільки представників майже всіх областей нашої вітчизни, а й жителів сусідніх православних країн Болгарії та Дунайських князівств. Особливо впадають в очі костюми жінок і їх головні убори: чотирикутники, рогаті кички орловок і рязанок, кораблики калужанок, намітки малоросіянок, що користуються

⁹²⁹Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. С. 152.

⁹³⁰Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. С. 92.

⁹³¹Волюбуєв М. До проблеми української економіки. Більшовик України. 1928. № 2. С. 54.

нагодою показати свої кольорові запаски і жовті або червоні чоботи з підковами. Російських купчих можна бачити в штофних і оксамитових душоґрійках, в шовкових хустках на голові, яскравих кольорів, або в парчевому вбранні».⁹³²

З часу виникнення промислів одяг відігравав подвійну роль за допомогою якого людина забезпечувала потребу у термоізоляції в умовах холоду чи спеки. Крім того, людське суспільство надавало одягу з лляної, бавовняної, конопляної, вовняної, шовкової сировини ще й інших значень: станового, майнового, етнічного, національного, державного і врешті естетичного, етичного, духовного.

Від виникнення металургії і до недавнього часу мистецтво обробки металу було показником технологічного і організаційного розвитку суспільства. На території Київської губернії, особливо, у північній її частині надзвичайно давніми виявилися традиції виготовлення заліза. Так, ще у VII-X ст. «велика кількість металевих виробів і залізної зброї у похованнях деревлян свідчила про те, що провідною галуззю ремесла було виробництво заліза. Разом із хліборобством воно становило основу економічного розвитку древлянського союзу племен».⁹³³ Наявність стратегічної сировини сприяла тому, що у другій половині XVII ст. у поліських районах налічувалося близько 200 копалень, кожна з яких давала 500-700 пудів заліза на рік. Під Радомишлем було сім рудень; під Коростишевом працювало вісім рудень.⁹³⁴

Ці землі наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. були представлені Радомишльським повітом Київської губернії. Самі назви поселень часто свідчили про столітні металургійні традиції. Можна згадати копальні: Шибенська, Корабчіївська, Заруддя – на Здвижні та Соболева – на Ірпені. Ще й досі недалеко від Брусилова відомі урочища Руда: одне на р. Бродок (р. Руда) між Брусилівом і Краківщиною, інше – поблизу Лазарівки.⁹³⁵ Історик І. Гуржій відзначив: «У

⁹³²Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 145.

⁹³³Іващенко О.М. Житомирська земля за часів Київської Русі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 1998. № 1. С. 91 - 96.

⁹³⁴Святненко В. Старожитності Здвижень-краю. Київ: Віпол, 2016. С. 20.

⁹³⁵Там само. С. 115.

північній частині Радомишльського повіту «рудниками» (в більшості вільні люди) були заселені 15 сіл, в яких налічувалось 179 безземельних селян. Добуваючи і обробляючи руду, вони в своїх кузнях виготовляли на продаж лемеші, наральники і т. ін. Крім цього, вони випалювали дерев'яне вугілля, а також працювали на залізоплавильних заводах».⁹³⁶

Родовища залізної руди в Радомишльському повіті сприяли розвитку ремесел: «грунт в цьому повіті різноманітний: поблизу рік і струмків звичайно знаходиться чорнозем, в деяких місцях глиниста земля, а в деяких міцна і кам'яниста, де і відкриваються залізні руди. З цієї причини існувало багато рудень для виготовлення заліза».⁹³⁷ «У деяких місцях знаходиться кам'янистий шар. При поселенні Кам'янистому Броді, а в деяких біля струмків значні прошарки залізної руди».⁹³⁸

Багатою на болотну руду була північ Київського повіту і відповідно саме там сконцентровано осередки з обробки металу. Зокрема, на Вишгородщині вони знаходились на території або біля населених пунктів Димер (Демир - турецькою мовою означає залізо), Рудня Толокунська, Рудня Димерська, Бірки (Борки), Лютіж, Сваром'я. Сприятливі умови для розвитку виробництва склались у Димері: наявність достатньої кількості руди, значні запаси лісу для отримання деревного вугілля як обов'язкового компоненту виробничого процесу та річки – джерела енергії для приведення у рух міхів.⁹³⁹ Незважаючи, на зростаючий конкурентний тиск російської продукції, який відчула металургійна промисловість Київщини в 1813 р. продовжував працювати цей завод, про що звітувало Димерське староство Київського повіту Київської губернії.⁹⁴⁰

Обробкою заліза займалися ковалі, які мали свої майстерні у кожному селі і місті. Кузні були центрами обміну товарами і інформацією, оскільки приїжджі

⁹³⁶Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 268.

⁹³⁷Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 99.

⁹³⁸Там само. Арк. 100.

⁹³⁹Алексеєнко Г. Димер: де мир та залізо кували. Ч.1. Вишгород: Сергійчук М.І., 2016. С. 50.

⁹⁴⁰Предписание гражданского губернатора о доставлении сведений о имеющихся фабриках и заводах. Копии рапортов суда и ведомости о количестве фабрик // ДАКО. Ф. 921. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 33.

звертались, щоб підкувати коня чи поремонтувати транспортний засіб – мажу, карету, хуру, сани, фіакр та ін. Відповідно, коваль був не менш інформований, ніж сільський голова чи шинкар. Звичайно, що в кожному господарстві селі чи в місті були затребувані вироби коваля. Зокрема, кожен господар використовував завіси, замки, хатній та сільськогосподарський інструмент, робочі частини якого виготовлялися з металу: чавуну чи заліза. Також ковалі мали прибуток, виготовляючи чи ремонтуючи зброю, особливо, холодну.

У містах для задоволення потреб міщан працювали майстри-ливарники і майстри-ковалі. Міста та містечка Київської губернії з давніх часів володіли Магдебурзьким правом, яке у суспільній ієрархії визначало місце, особливо, цехових ремісників. Оскільки Київ був торговельним, промисловим, культурним, освітнім, військовим центром, то це сприяло зростанню чисельності заможного населення, для задоволення їх потреб були затребуваними майстри золотих і срібних справ.

У 1797 р. в Києві «срібних справ майстри обробляють з принесеного їм різними особами срібла на рік до трьох пудів, а з золота тільки найдрібніші речі, котрі так само, як і срібні роблять вони за договором тутешнім громадянам і приїжджим, також в церкві і монастирі з різного від них матеріалу, в продаж своїх виробів нікому не дають; а за роботу з фунта гладкого срібла отримують по вісім карбованців, карбованого - по десять карбованців, від золота з дрібних речей від червінця по карбованцю, дорожче ж і дешевше за роботу отримують, коли використовують чи дорожчі, чи дешевші матеріали».⁹⁴¹

Київські людвисари і котельні майстри відзначалися особливою майстерністю: «майстри, які виготовляли дзвони, якщо не було потреби вилити великі дзвони, виробляли в рік до семисот пудів міді, і продавали за двадцять і за двадцяти чотири карбованці, робили різні дріб'язкові ливарні штуки, а до того ж і

⁹⁴¹Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 63в.

різних сортів заливні труби, отримуючи від великих на колесах з ящиком п'ятсот карбованців від менших триста карбованці, від ручних же великих сто п'ятдесят карбованці і від менших сто карбованці; котельні ж майстри виробляють червоної міді до чотирьохсот пудів в рік, продають з перших рук за двадцять чотири карбованці і за двадцять вісім карбованці».⁹⁴²

Ковалі у тому ж 1797 р. мали не менше роботи, ніж майстри золотих і срібних справ чи людвисари: «ковалі – виготовляють для міських громадян і приїжджих людей за домовленістю оковку дверей, віконниць і возів, також тутешнім купцям і тим, хто приїжджають рікою Дніпром роблять невеликі якорі від п'ятдесяти пудів, а за роботу з залізом від якорів та інших великих штук отримують з пуда по чотири карбованці, а за дріб'язкові за домовленістю від штуки, за рік виробляють заліза до трьох тисяч пудів».⁹⁴³ Місцева адміністрація віддавала в оренду кузні, або визначала і отримувала податок за оренду землі, де знаходились кузні. Наприклад, 1 січня 1808 р. у Києві: «з кузні, побудованої містом і відданої на виплату за 1807 р. отримано 35 крб.».⁹⁴⁴ Міська влада Василькові отримала «з кузні, що розміщувалась на міській землі, 2,73 крб. поземельних».⁹⁴⁵ Продукція, яку виготовляли ковалів була дуже дорогою, тому знихзнімали високі податки. У 1798 р. бургомістр Києва Яким Барський повідомляв київському губернатору: «товари, які виготовляли в Києві, використовувалися для задоволення потреб киян і людей з сусідніх поселень». Вагому частину з тих товарів займала продукція ковалів: цв'яхи мостові – 20 тис.

⁹⁴²Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 7 - 7зв.

⁹⁴³Так само. Арк. 7.

⁹⁴⁴Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 179зв.

⁹⁴⁵Там само. Арк. 194.

(тисяча – по 10 крб.), цв'яхів «тьосові» - 100 тис. (тисяча – по 4 крб.), цв'яхи «драні» - 500 тис. (тисяча – по 3 крб. 50 коп.).⁹⁴⁶

У 1798 р. в приватному м. Черкаси Київської губернії, власності князя Сангушки серед інших ремісників діяли «...і 17 ковалів, які виготовляли звичайні ремесла для своєї потреби у господарстві».⁹⁴⁷ До того ж сплачували на користь держави кожен по «1 крб. 26 коп. з накладними по 2 коп. на карбованець у рік». Ковалі були досить самостійними, тому що кожен мав кузню. У першій чверті XIX ст. громада Черкас отримувала прибутки з церков Різдва Богородиці, Миколая Чудотворця, Живоначальної Трійці, приватних будинків, однієї єврейської школи, медичних закладів, двох дерев'яних шинків, 8 лавок, 2 млинів, 17 кузень.⁹⁴⁸ У Богуславі 1800 р. документи засвідчили місцевих ковалів та завод з виплавляння міді (гамарню).⁹⁴⁹

Про вагомість місця коваля в громаді свідчили цінина продукцію, яку вони виготовляли і оплата за їх роботу. Зокрема, у 1800 р. черкаському міщанину Максиму Полякову (можливо, ковалю) за придбані 50 залізних цвяхів для оббивання в ордонанс-гаузі 3 вікон йому заплачено – 50 коп.⁹⁵⁰ У м. Радомишлі Київської губернії в 1800 р. місцева влада заплатила ковалю «за оковку залізних ґрат з його роботою і залізом – 4 крб., майстру – 2 крб.».⁹⁵¹ І у наступні роки робота ковалів були настільки ж затребуваною, особливо у порівнянні з іншими ремісниками. У 1836 р. у Радомишлі забезпечували громаду своєю продукцією: «4 столярі, 26 кравців, 22 чоботарі, 3 ковалі».⁹⁵² У 1845 р. в селі Медвин проживало

⁹⁴⁶Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 87.

⁹⁴⁷О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 30 - 30зв.

⁹⁴⁸Топографическое описание Малороссийской губернии // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 808. Арк. 242.

⁹⁴⁹Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 71.

⁹⁵⁰Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 698. Арк. 20.

⁹⁵¹Там само. Арк. 14.

⁹⁵²Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41.

2675 ревізьких душ. Їхні потреби разом із іншими ремісниками обслуговували 9 ковалів.⁹⁵³

Якщо ковалі проживали не у містах і не мали міщанських прав та свобод, то часто потрапляли під покріпачення і рекрутські набори, зокрема, у документі зафіксовано: «після приєднання цих земель до Російської держави за ревізією записані особливою статтею вільнопроживаючими і обкладені селянським податком, але поміщики після довготривалого проживання цих людей на їхніх землях і, коли деякі з них одружувались з селянками цих поміщиків, вважають їх за узаконенням своєю власністю».⁹⁵⁴ За даними розслідування з'ясувалось, що документи про вільний стан збереглися лише у рудників Рудень Шибенської, Костецької і Букринської.⁹⁵⁵ У 1798 р. розпочали справу щодо збереження у вільному стані рудників (у тому числі Київської губернії) і дійшла вона аж до імператора Російської імперії Павла І. Згідно з Указом «Його Імператорської Величності Самодержця Всеросійського, з Урядового Сенату Київському губернському правлінню» від 10 жовтня 1804 року постановили: «Губернським правлінням видати розпорядження відповідним судам законно розглядати і приймати рішення, і що б цих людей поміщики не могли як кріпаків віддавати в рекрути».⁹⁵⁶

Північні частини Радомишльського та Київського повітів Київської губернії були багатими на поклади руди. У 1797 р. на даній території працювали: «залізні заводи так звані рудні на ключах: Чорнобильському - 1, Хабенському - 8, Вовчківському - 9, Зоринському - 2, Димерському - 1, Козаровицькому - 1, Гостомильському - 1, Демидівському - 1, Мироцькому - 1, Бородянському - 1, Іванківському - 1, Унинському - 4, Вепринському - 2, Любовицькому - 1,

⁹⁵³Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. С. 73.

⁹⁵⁴Решение Сената о лишении представителей от рабочих рудников и стекольного производства прав добиваться признания их свободными от крепостной зависимости и о передаче их дел для рассмотрения в судебные инстанции // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 595. Арк. 3зв.

⁹⁵⁵Там само. Арк. 2зв.

⁹⁵⁶Там само. Арк. 5.

Розважовському - 2, Рожовському - 1, Макарівському - 1».⁹⁵⁷ А якщо врахувати, що на той час «71 село в Радомишльському повіті, 142 поселення, 37 рудень або залізних заводів... гамарня або 1 котельний завод»,⁹⁵⁸ тобто майже у кожному п'ятому селі діяли рудні. У 1798 р. в Київському повіті «виготовляли залізо і землеробські знаряддя, продавали пуд за 2 крб. 50 коп., зниження і підвищення цін залежить від наявності руди».⁹⁵⁹

Виробництво «залізних» заводів забезпечувало необхідні у господарстві речі та інструменти: «в основному виготовляють лемеші до плугів, сошники до сох, і подошки для простих селянських возів; а також витягують залізо шинами мірою у півтори ліктя; всі ці матеріали продаються на місці селянам на їхні домашні потреби; а що залишиться, то розвозять по ярмарках; за ціною: лемеш по 60 коп., сошник - по 35 коп., пара подошок по 15 коп., а 24 шини, що складають візок - по 1 крб. 80 коп., будь-який завод має від 150-ти до 200 крб. прибутку на рік, не враховуючи всіх витрат на утримання майстрів і інше».⁹⁶⁰

Адміністрація Київського повіту у 1798 р. повідомляла, що було виготовлено «заліза різних сортів 1900 пудів, а для потреб населення необхідно було 1600 пудів».⁹⁶¹ Зважаючи на геологічні особливості Київської губернії, то аналогічний результат міг бути лише в одному повіті – Радомишльському. Відповідно – сукупний результат металургійної промисловості губернії міг становити 3800

⁹⁵⁷Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 32зв.

⁹⁵⁸Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 102 - 102зв.

⁹⁵⁹Дело о предоставлении сведений о ценах на продукты в Киевской губернии в 1798 г. // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 86. Арк. 20.

⁹⁶⁰Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 33.

⁹⁶¹Там само. Арк. 94.

пудів. Потреба губернії в залізі становила відповідно до кількості повітів – 15400-16000 пудів.⁹⁶²

Для задоволення цієї потреби залучали купців – мешканців Київської губернії, або приїжджих. В «Описі Васильківського повіту» 1798 р. знаходимо інформацію про те, що «... торгівля відбувається в селах і містечках ...залізом і іншим дріб'язком».⁹⁶³ У власності надвірного коронного підскарбія Томаша Острозького у м. П'ятигори - на ярмарки, що «відбуваються через два тижні у неділю, привозять для торгівлі... також залізо».⁹⁶⁴

На початку ХІХ ст. в Київській губернії найважливішою галуззю виробництва була металургійна. Про це свідчить загальна кількість заводів у 1804-1805 рр. У Київській губернії у 1804 р їх нараховувалось 50, а металургійних, або, як написано у джерелах - «залізних», працювало 20.⁹⁶⁵ У Київській губернії в 1805 р. загальна кількість підприємств збільшилась до 52, і відповідно – «залізних» заводів побільшало до 21.⁹⁶⁶ Отже, у 1804-1805 рр. «залізні» заводи становили 38-40% усіх підприємств губернії і це навіть менше, ніж наприкінці 90-х років ХVІІІ ст., оскільки лише у Радомишльському повіті налічувалося 44 рудні.⁹⁶⁷ До того ж частина з них належала державі.⁹⁶⁸ Наступними після «залізних» за кількістю у Київській губернії були 8 склоробних та 7 цегельних заводів. Згодом, у 1836 р. в губернії кількість заводів кардинально змінилася, зокрема: стало 7 «залізних» заводів і 19 цегельних.⁹⁶⁹ У Києві також

⁹⁶²Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 182.

⁹⁶³Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 120зв.

⁹⁶⁴Там само. Арк. 136.

⁹⁶⁵Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 49.

⁹⁶⁶Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 160.

⁹⁶⁷Решение Сената о лишении представителей от рабочих рудников и стекольного производства прав добиваться признания их свободными от крепостной зависимости и о передаче их дел для рассмотрения в судебные инстанции // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 595. Арк. 3.

⁹⁶⁸Там само. Арк. 4зв.

⁹⁶⁹Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами о предоставлении статистических описаний губерний в связи с отъездом генерал-губернатора в г. Петербург; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения,

почав діяти «ливарний завод» і у 1839 р. там на 78062 крб. було виготовлено продукції.⁹⁷⁰ 1840-ві роки – металообробні мануфактури Правобережної шляхти.⁹⁷¹ В 40-х роках ХІХ ст. серед інших виділявся завод мідних, залізних і чавунних виробів братів Дехтерьових.⁹⁷² Зокрема, Журавський згадував про цей «ливарний завод», описуючи 72 підприємства Києва у 1840-х роках.⁹⁷³ Кількість «залізних» заводів у 1843 р. відображена у Додатку В 5.

У Радомишльському і Київському повіті діяли мідеплавильні фабрики, які не тільки забезпечували хатнім кухонним посудом, але й виконували замовлення винокурних заводів, оскільки головні засоби виробництва на них виготовлялися з міді. У Київській губернії нараховувалось сотні винокурень (у 1861 р. їх діяло 368).⁹⁷⁴ А також функціонували пивоварні, медоварні, горілчані заводи, що закуповували матеріали з міді. «У Макарівському ключі біля села Гавронщина на річці Здвиж, є мідний завод, так званий гамарня, на якому виробляються з купованої сировини винокурні котли, посуд, чистої і гарної роботи, і продається на місці будь-який фунт по 45 коп., що дає до 300 крб. річного прибутку, невраховуючи утримання майстрів та інші витрати».⁹⁷⁵

У документах першої половини ХІХ ст. згадується про функціонування заводів чи фабрик. Зокрема, у 1815 р. Київському губернатору рапортував

промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2041. Арк. 35.

⁹⁷⁰Ведомость фабрик и заводов, доходов, полученных от контрактов с 1839 по 1849 гг., по губернии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 531. Арк. 1.

⁹⁷¹Фицик І.Д. Економічні орієнтири Правобережної шляхти в умовах розвитку ринкових відносин (40-80-ті рр. ХІХ ст.). *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. С. 81.

⁹⁷²Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ – ХІХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 183 - 185.

⁹⁷³Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 373.

⁹⁷⁴По предписанию г.Начальника губернии от 29 сентября 1861 года за № 11881, о составлении небольшой карты Киевской губернии с обозначением уездных городов, существующих винных магазинов, подвалов и винокурных заводов // ДАКО. Ф. 35. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 8.

⁹⁷⁵Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 33зв.

Київський нижній земський суд про те, що у тому році виготовляли продукцію «4 гамарні або мідноплавильні заводи: 1) в селі Розкошівка, 2) Вищекоєрській Рудні; 3) у П'ясковні, 4) у Гавровщині».⁹⁷⁶ Крім того, у губернії з'являлися нові підприємства металообробного циклу. У Чигиринському повіті в 1827 р. зафіксовано «жерстяну» фабрику.⁹⁷⁷

Місцеві майстри ковалі, виготовляли продукцію, що поширювалася на територію обслуговування або там, де здійснювали її збут. Дослідник І.Гуржій зазначає, що «місцева металургійна промисловість (рудні, гамарні, кузні) була не в змозі постачати потрібну кількість дешевого залізного реманенту, підтвердженням чого був той факт, що кожен залізний зубець для борони був на обліку. В реєстрах фільваркового майна неодмінно вказувалося не лише кількість борін, але й зубців до них».⁹⁷⁸

Наближався час індустрії - великої промисловості. Відповідно залізоробні заводи Радомишльського та Київського повітів відходили у минуле: «багато існувало рудень для виготовлення заліза, але в даний час майже всі залишені без дії».⁹⁷⁹ У 1843 р. повітова адміністрація саме так описувала занепад «залізних» заводів. Щоправда, звіт за 1851 р. Київський губернатор зазначає, що у губернії «є 2 ливарних і 5 залізоплавильних заводів», але «добуванням руди займаються не капіталісти, а місцеві жителі, селяни».⁹⁸⁰ У «Відомості про фабрики і заводи Київської губернії 1861 р.» зазначено, що в губернії діяли: ливарні заводи 1) у м.Київ (сума вартості продукції – 123487 крб. в рік), 2) поблизу с.Балик Київського повіту (сума вартості продукції – 17058 крб.); а також залізоплавильний завод в с.Білий Беріг Радомишльського повіту (сума вартості продукції – 2550 крб.), залізоплавильний завод в с.Сичівка Радомишльського

⁹⁷⁶Предписание гражданского губернатора о доставлении сведений о имеющихся фабриках и заводах. Копии рапортов суда и ведомости о количестве фабрик // ДАКО. Ф. 921. Оп. 1. Спр. 534. Арк. 38.

⁹⁷⁷Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г.Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 34.

⁹⁷⁸Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. С. 52.

⁹⁷⁹Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 99.

⁹⁸⁰О сборе комиссией сведений о добывании железной руды в губерниях Киевского учебного округа // ЦДІАК. Ф. 884. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 12-12зв.

повіту (сума вартості продукції – 44 крб.), мідеплавильний завод в с.Гавронщина Київського повіту (сума вартості продукції – 500 крб.), олов'яний завод в м.Ржищеві Київського повіту (сума вартості продукції – 400 крб.).⁹⁸¹ Загалом, сукупний прибуток металургійної промисловості губернії становив – 144039 крб., тобто менше, ніж 1% доходу усієї промисловості. У 1861 р. 877 фабрик та заводів Київської губернії виготовили продукції на 17659401 крб.⁹⁸²

За умов, коли було недостатньо продукції власного виробництва, тоді активізувалась торгівля іноземними товарами. Історик Д. Дорошенко повідомляв, що ще на початку XVIII ст. в Україну завозились із Шленська товари, пов'язані із металургією та металообробкою: «різні вироби німецького домашнього промислу, серпи, коси, ручні нюрнберзькі вироби, сирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, голки, шила», натомість із Гданська: «мідь, коси, серпи, предмети люксусу. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, котлів і всякого посуду».⁹⁸³ Торгівля німецькими привозними товарами у Києві зберігалась і наприкінці XVIII ст. і в першій половині XIX ст. І звичайно активізувався продаж товарів російського виробництва.

Така ситуація була зумовлена зростанням промисловості Російської імперії: «Якщо до початку XVIII ст. загальна продукція крупних металургійних заводів складала приблизно 150 тисяч пудів чавуну, то до 1726 р. вона досягла 800 тисяч. Якщо наприкінці XVII ст. Росія закуповувала для виробництва зброї залізо у Швеції, до завершення першої чверті XVIII ст. вона сама стала вивозити метал за кордон».⁹⁸⁴ Згідно з указом Катерини II від 14 листопада 1795 р. створено Луганський ливарний завод,⁹⁸⁵ продукція якого могла б забезпечувати необхідні потреби.

⁹⁸¹Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 78.

⁹⁸²Там само. Арк. 82.

⁹⁸³Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. С. 398 - 399.

⁹⁸⁴Корчак А.А., Корчак В.А. Самоорганізація тотальної влади. Франкфурт-на-Майне: Литературный европеец, 2016. С. 229.

⁹⁸⁵Хрестоматія з історії Української РСР / за ред. І.О.Гуржія. Т.1. Київ, 1959. С. 489.

У 1797 р. Київський магістрат подає дані, що «купці цього міста користуються перевагами, продаючи різні товари, привезені з російських міст, а інколи й німецькі, з різних закордонних міст доставлені, так само і рікою Дніпром, торгуючи залізом».⁹⁸⁶ Протягом першої половини ХІХ ст. лоцмани і шкіпери суден, які ходили фарватером рік Дніпра і Прип'яті на борт своїх кораблів систематично брали купецький товар у вигляді металів. Як зазначено у «Відомості про річкове судноплавство в Київській губернії у 1861 р.», «вантаж суден, що проходили в 1861 р. складався: по ріці Дніпру переважно з різного роду хліба, заліза, чавуну, машин і різних товарів, що поповнювали життєві запаси, по ріці Прип'яті з солі, фабричних виробів, машин». І тільки ріками Тетеревом і Ушею сплавляли «лісові матеріали».⁹⁸⁷

У першій чверті ХІХ ст. російські купці Петербургу, Москви, Переяслава-Залеського, Калуги, Архангельська та інших міст задовільнили потреби ринку металу. Матеріали Васильківської митниці підтверджують, що мешканець Архангельська І.Жулаєв привіз до Фастова близько ста пудів заліза і 36 пудів чавунних котлів, а калузький купець І.Борисов відправив з Москви до Бердичева серед інших товарів 65 пудів олова, 50 пудів заліза. Перелік виробів перевищував 70 найменувань, а їхня вартість становила не 1 тис. крб.⁹⁸⁸ З поживленням торгових зв'язків Правобережжя з Росією на території регіону значного поширення набула російська монета.⁹⁸⁹ Купці і промисловці у Київта Бердичів привозили товари: «з великоросійських губерній привозять красні товари, залізні і чавунні вироби».⁹⁹⁰

⁹⁸⁶Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 6.

⁹⁸⁷Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 73зв.

⁹⁸⁸Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наукова думка, 1978. С. 97.

⁹⁸⁹Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. С. 154 - 155.

⁹⁹⁰Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 77.

Кожне міщанське та селянське господарство потребувало товарів, виготовлених з металу. Крім задоволення власних потреб, кияни і мешканці губернії досить вдало забезпечували побут, говіння та дозвілля паломників, які тисячами приходили й приїжджали до святинь Києва: «Звичай людей ходити на поклоніння до святих київських місць спонукав деяку частину жителів цього міста розвивати особливу сферу діяльності». За рахунок паломників кількість населення Києва збільшувалась приблизно вдвічі. За повідомленнями М.Закревського паломники часто купували «безліч кипарисових і металевих хрестів, фініфтяних ікон, форм для просфор».⁹⁹¹

Наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. потужним і вимогливим споживачем продукції, виготовленої з металу було військо.⁹⁹² Її застосування було передбачено як на професійному рівні, так і на побутовому. 30 серпня 1797 р. шеф Орловського мушкетерського полку, генерал-майор Йосип Шошин подав клопотання до губернської адміністрації про забезпечення полкового лазарету у м.Умань Київської губернії. Персоналу та кожному з пацієнтів передбачалося виділити, крім білизни та одягу також посуд: «миска з білого заліза (1 крб.), тарілка з білого заліза (50 коп.), тарілка олов'яна (1 крб. 75 коп.), ніжик і виделки з дерев'яними ручками пара (35 коп.), олов'яна ложка (25 коп.), олов'яна чашка (90 коп.), олов'яний стакан (25 коп.), урильник з білого заліза (1 крб.)». Сокира - без якої неможливо топити піч (1 штука – 1 крб.).⁹⁹³ Отже, тільки для забезпечення мінімальних умов проживання на одного військового пацієнта треба було витратити – 6 крб., у тому числі і певну кількість металевих виробів. Маємо пам'ятати, що ті ж потреби треба було щодня забезпечити й кожному солдатіві та офіцеру російської армії, розквартированої у Київській губернії. У 1833 р. Київській лабораторії для виготовлення патронів були потрібні металеві деталі.

⁹⁹¹Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 144 - 145.

⁹⁹²Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список вереи для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 3.

⁹⁹³Там само. Арк. 3, 5.

Київський арсенал також потребував металу і оголосив торги з метою закупки підков для коней.⁹⁹⁴

Пожежні команди міст і містечок Київської губернії для виконання своїх обов'язків використовували спеціальні інструменти, що були виготовлені з металу. У 1827 р. опис пожежної команди м.Чигирин надає перелік пожежних інструментів: «8 залізних гаків з дерев'яними держаками, 2 залізних вил з такими ж держаками».⁹⁹⁵ У 1830 р. воєнний губернатор Б.Княжнин за результатами інспектування Київської губернії визнав, що «у деяких містах спостерігається недостатня кількість пожежних інструментів і поліцейських служителів».⁹⁹⁶ Після зміни повітового центру у м. Бердичеві в 1846 р., була сформована пожежна команда, яку забезпечили необхідними пожежними металевими інструментами. «З колишньої Махнівської поліції у Бердичів потрібно пожежних інструментів: одна заплавна труба з двома шкіряними рукавами і насосом, а іншу малу трубу з шкіряним рукавом треба поремонтувати, без чого до використання непридатні, чотири бочки кожна на чотирьох колесах, один хід на чотирьох колесах для перевезення багрів та сходів, шість металевих відер, дві драбини, з яких одна розвідна, чотири залізних сокири, чотири залізних гаки з дерев'яними жердинами і три ключі для відкручування гвинтів, з Махнівки у Бердичів переведено з нижніх військових чинів 14 осіб поліцейських служителів».⁹⁹⁷ Як бачимо, влада контролювала і докладала зусиль аби сприяти роботі команди, поповнивши пожежними інструментами, що в черговий раз збільшувало необхідність у металі в губернії.

В українських землях спостерігалось значне використання лісоматеріалів у будівництві, що і визначало постійний попит на ліс. Лісові масиви Полісся

⁹⁹⁴Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 745. Арк. 1; Дело по отношению командира Киевского арсенала о производстве торгов на поставку разных материалов и припасов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 754. Арк. 5.

⁹⁹⁵Ведомости, рапорты и др. материалы о состоянии г.Чигирин и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 15.

⁹⁹⁶Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др.; материалы о состоянии Киевской губ (1830-1831 гг.) // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 606 (558). Арк. 97.

⁹⁹⁷Дело о преименовании м.Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 371.

відзначались цінною деревиною, а тому в них заготовляли дубові й соснові бруси, що йшли на побудову замків, оборонних споруд, будинків. Крім цього, великий попит в будівництві мала смола.⁹⁹⁸ Звідси деревиною забезпечували нелісові, лісостепові й степові регіони. Як помітили С.Таранушенко та Д.Яворницький, до 1775 р. на Запоріжжі лісів було значно менше, ніж на Гетьманщині і Слобожанщині. Тому запорожцям для будівництва доводилося широко користатися деревом, що сплавлялось з верхів'я Дніпра плотами, які вони купували на лісовій пристані в Києві.⁹⁹⁹ Тобто, з Київщини надходила сировина, а також здійснювали транзит лісу.

Боротьба за прибутки від лісів набувала неабиякої запеклості, особливо, у містах із Магдебурзьким правом. Зустрічаємо непоодинокі факти зіткнення інтересів губернської влади та магістрату саме на полі забезпечення деревиною і дровами.¹⁰⁰⁰

Для господарства Києва у 1797 р. важливу роль відігравав ліс. Без наявності деревини у місті не було б не тільки хліба, а й жодної вареної страви, особливо славнозвісного київського варення (500 пудів в рік), жодного літру горілки чи наливки (70213 відер), але й жодна продукція з металу (3 тисячі пудів заліза, 400 пудів міді), жоден глиняний виріб і цеглина, яких київські підрядники виготовляли аж 1,5 млн. штук.¹⁰⁰¹

З лісів губернське місто могло запропонувати на торгівельний ринок: 100 четвертей деревного вугілля (1 четверть – 70 коп.), 15000 кубічних сажнів

⁹⁹⁸Rulikowski E. Opis powiatu Kijowsiego. Kijow-Warszawa: Drykarnia Narodowa, 1913. S. 23.

⁹⁹⁹Эварницкий Д. История запорожских козаков. Т. 1. С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1892. С. 339 - 340.

¹⁰⁰⁰Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności)*: Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 109.

¹⁰⁰¹Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 9.

соснових і березових дров (1 куб. саж. – 3 р.).¹⁰⁰² Звичайно, що у повітах губернії лісистість визначала наявність чи відсутність сировини. Земський справник Євдоким Попов, дворянський засідатель Фелікс Мазаракі, дворянський засідатель Єфим Добровольський у 1797 р. для Махнівського повіту зазначали, що «смоли, деревного вугілля і дров у цьому повіті немає, а за необхідності тутешні мешканці купують їх не тільки в інших повітів, але й губерніях».¹⁰⁰³

З метою покращення виконання обов'язків військовими адміністрація надавала дозволи на постачання необхідної кількості будівельного матеріалу, зокрема, для спорудження шлагбаумів і будок. Це стосується і особового складу, який перебував на медичному обслуговуванні у шпиталях.¹⁰⁰⁴ Листування 1797 р. шефа Сіверського драгунського полку, який знаходився в м. Катеринопіль Київської губернії, генерал-лейтенантом і кавалером Андрієм Леванідовим показує ціну, кількість необхідної деревини для задоволення потреб військовослужбовців та сприяння Київського цивільного губернатора В. Милашевського, який видав розпорядження щодо забезпечення матеріалами. Генерал Леванідов зазначав, що «ціни на лісоматеріалами складно визначити, бо у м. Катеринопіль і поблизу нього взагалі ними не торгують».¹⁰⁰⁵

Шеф Сіверського полку повідомляв про необхідність отримання з державних лісів «двадцяти шести сосен для шлагбаумів, при трьох караульнях, біля кожної по сім - двадцять одна, разом сорок сім кожна з вивезенням – 20 коп., загалом – 9 крб. 40 коп.», «будок для вартового при фронті одна, при трьох шлагбаумах шість, разом – сім, кожна по 2 крб., загалом – 14 крб.», «біля в'їздів до міста три шлагбауми, кожен по 5 крб., загалом – 15 крб.», «дров для опалювання караульних казарм - 119, шпиталю - 7, лазень - 24, на дві кухні для приготування

¹⁰⁰²Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 9.

¹⁰⁰³Там само. Арк. 18.

¹⁰⁰⁴Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список верей для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 2.

¹⁰⁰⁵Там само. Арк. 23в.

їжі - 48, а всього – 189 сажень», «чотири носилки для дров, кожна по 30 коп., разом 1 крб. 20 коп.», «по вісім мітел для підмітання караулень на кожен місяць, разом на 12 місяців 96 мітел кожна по 3 коп, загалом - 2 крб. 88 коп.», «чотири простих підсвічники кожен по 10 коп., загалом 40 коп.».¹⁰⁰⁶ У серпні 1797 р. до Київського цивільного губернатора В.Милашевського про сприяння в задоволенні потреб полку і полкового шпиталю звертався генерал-майор Йосип Шошин, шеф Орловського мушкетерського полку, військова частина якого знаходилася в м. Умань Київської губернії.¹⁰⁰⁷ Зокрема, замовляли у шпиталь для кожного хворого: ліжко, стіл на двох хворих, кожному хворому табличку (для запису прізвища, військової частини, ліків). Крім того, Генерал Шошин просив надати караульням 365 возів дров для опалення, виготовити у головній міській караульні «у офіцерських покоях стіл і лавки, солдатам – нари, в обох – вікна і двері».

Київський цивільний губернатор В.Милашевич задовільнив прохання полковника Київського гренадерського полку А.Дашкова від 26 червня 1797 р. про забезпечення військової частини лісоматеріалами для ремонту лазаретних візків, возів, провіантських фур, в'ючних сідел. А також розпорядився виділити «неподалік від Києва ліс, з якого можна б було отримати до п'ятидесяти возів необхідної деревини і для випалення трьохсот четвертей вугілля».¹⁰⁰⁸ Новопетрівська волосна управа, за плату без втрат для скарбниці, була зобов'язана виконати це замовлення. Після звернення генерал-майора Шерсієва у серпні 1797 р. київський цивільний губернатор також виділив необхідну кількість лісу Малоросійському гренадерському полку.¹⁰⁰⁹ У 1798 р. на прохання генерал-лейтенанта Апраксина, командира Астраханського драгунського полку київський

¹⁰⁰⁶Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список верей для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 2зв.

¹⁰⁰⁷Там само. Арк. 5.

¹⁰⁰⁸Дело об отпуске из казенных лесов расположенных здесь на квартирах Киевскому и Малороссийскому гренадерским полкам на исправление в оных полковых надобностей дерева // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 393. Арк. 1.

¹⁰⁰⁹Там само. Арк. 6.

цивільний губернатор розпорядився оновити полковий обоз за рахунок вирубки лісів неподалік Катеринополя Київської губернії.¹⁰¹⁰

Адміністрація у 1796 р. затвердила кошторис, де передбачено кошти на закупівлю будівельних матеріалів, серед яких були і лісоматеріали, з метою ремонту восьми корпусів Васильківського карантинного дому.¹⁰¹¹ А саме: 5 соснових колод за ціною 1 крб. 50 коп. (разом 7 крб. 50 коп.), 25 соснових стовпів для завалин за ціною 1 крб. 10 коп. (разом 27 крб. 50 коп.), 50 балок під підлогу (разом 48 крб. 55 коп.), 8 брусів (разом 4 крб. 87 коп.), 200 дощок на підлогу (87 крб. 50 коп.), 3000 дранок для даху (разом 60 крб.).

У 1809 р. на запит священика Бардишевського с. Петриківки Звенигородського староства Київської губернії до Київського цивільного губернатора П.Панкратьєва було прийнято позитивне рішення надати «дерев'яний матеріал для завершення будівництва кам'яної церкви за плату, а саме 15 дубів довжиною 3 сажні і 20 вільх з лісів Звенигородського староства».¹⁰¹²

Хоча траплялись і інші випадки, наприклад, 1 вересня 1797 р. виконувач обов'язків городничого колезький асесор Семен Біловодський повідомив: «тих товарів в продажі немає, знайти їх тепер і пізніше неможливо, оскільки в Уманському повіті всі ліси належать одному поміщику, в яких не тільки вирубка дерева заборонена, але й є караульні».¹⁰¹³

У 1798 р. подібна ситуація спостерігалась у м. П'ятигори і повіті: «мешканці для задоволення життєвих потреб, а саме ліс на будову і для опалення отримують від свого поміщика», «лісу соснового і чорного невелика частина тільки в одному

¹⁰¹⁰Дело об отпуске из казенных лесов расположенных здесь на квартирах Киевскому и Малороссийскому гренадерским полкам на исправление в оных полковых надобностей дерева // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 393. Арк. 24 - 26.

¹⁰¹¹Сметы на необходимое количество рабочей силы и строительного материала, для проведения ремонта Васильковского карантинного дома // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 336. Арк. 1 - 2.

¹⁰¹²Переписка с Главным лесничим (обер-форшмейстером) и лесным департаментом о случаях истребления лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 117. Арк. 29.

¹⁰¹³Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список верей для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 9.

місці і, крім того, ще є також в чотирьох місцях чорний ліс. У всьому ж повіті степові місця і чорна плодюча земля».¹⁰¹⁴

Матеріали сплавливали ріками дніпровського басейну. Київське губернське правління у 1802 р. встановило режим роботи київських мостів для постачальників лісоматеріалів, що «мають водяну комунікацію з суднами і лісами вверх і вниз течією ріки Дніпра».¹⁰¹⁵ У зв'язку з активним рухом плотів і руйнуванням мосту через Дніпро у червні 1802 р. київський губернатор Михайло Короб'їн розпорядився створити караул, який мав убезпечити від розбивання плотами і байдаками міського мосту.¹⁰¹⁶ Ліси, що знаходились вверх Дніпра були багатими на сировину: «плотами до Києва і далі кожної весни з усіх лісових місць, що знаходились ближче до рік Уш, Тетерів, Прип'ять і Дніпро відправляються, дубові і соснові колоди, частково, придатні на будівництво, а найбільше на дрова, так що влаштовують всіх, загалом від 400 до 600, зв'язуваних зі ста колод плотів; в основному, придатні на корабельне будівництво дубові і соснові дерева, особливо на щогли; на поруб підрядникам, які на місці платять за кожне дубове дерево від 1,5 до 3 крб., а за соснове від 75 копійок до 1,5 крб., щоглове ж від 6 до 10 крб. і зв'язуючи такі в плоти, сплавлиють їх до Кременчука та Херсона».¹⁰¹⁷

Київ мав власні ліси, тому у кошторисі будівництва військових караулень, шлагбаумів, будок не було пункту щодо вартості деревини, а вказано ціни на її транспортування, будівництво караулень, будок, шлагбаумів. За виконання підряду з перевезення сировини та будівництво споруд візники і теслі отримали

¹⁰¹⁴Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 136, 137.

¹⁰¹⁵Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 36.

¹⁰¹⁶ Там само. Арк. 130.

¹⁰¹⁷Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 32.

135 крб., а якщо зважити, що загальний кошторис склав 267 крб. 97 коп.,¹⁰¹⁸ то вони заробили більше половини. Київський магістрат у 1807 р. за дорученням Київської скарбової палати в Київському приказі громадської опіки отримав з суми на земські повинності за влаштовані містом лазарети і кардегардії 8795 крб. 30 коп., з яких у 1808 р. сплатив 439 крб. 75 коп. відсотків.¹⁰¹⁹

Київський воєнний губернатор Олександр Тормасов у травні 1803 р. не дозволив виготовляти цеглу на цегельному заводі Київської фаянсової фабрики, хоча Київський магістрат у Києво-Подолі планував побудувати у 3-й частині цього міста крамниці з цегли, яку обіцяв власними дровами випалювати.¹⁰²⁰ Губернатор зазначав, що «будь-які угіддя: ліси, землі і інше, міська громада, вважає своєю власністю та захоче використати якщо не ті ліси, які призначені для фабрики, то так звану міську пуцу, а це загрожує неминучим знищенням як міських, так і фабричних лісів; тим більше, що за законом і спостереження за ними в основному залежить від міщан».¹⁰²¹

Такі застереження губернатора мали підстави, бо Київському магістрату доводилось купувати дрова, навіть, у інших губерніях. Остерський купець Омеляненко, під заставу 500 крб., у 1806 р. зголосився доставити тисячу сажень дров до Києва, але не зумів здійснити обіцяну операцію. Тому вся сума застави потрапила у магістрат.¹⁰²² У 1808 р. місто торгувало особливим матеріалом зі старої дороги від Государевого палацу до Києво-Подолу. Продавши 8 сажнів,

¹⁰¹⁸Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список верей для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете // ДАКО, Ф. 2. Оп. 3. Спр. 381. Арк. 14.

¹⁰¹⁹Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 180зв.

¹⁰²⁰Дело о ремонте мостов на р. Днепре, мостовой в г. Киеве и постройке каменных лавок // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 10.

¹⁰²¹Там само. Арк. 11зв.

¹⁰²²Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 180зв.

магістрат за цю сировину отримав 24 крб.¹⁰²³ Оскільки у Кловському палаці було 40 печей, то його опалення київському магістрату коштувало 1424 крб.¹⁰²⁴

Магістрат у 1801 р. відмовився надавати дрова для лазаретів, квартир штабу і інших військових потреб у Києві, пояснюючи такий крок недостатністю міських прибутків. У свою чергу, Київський губернатор А.Феньш тільки нагадав магістрату, що «якщо складається така ситуація, то міщани мають забезпечувати видатки, для військ».¹⁰²⁵ Згідно з 8-ю частиною 7-ї глави 19-го пункту воєнного Статуту про польову піхотну службу у січні 1802 р. губернатор зазначив, що необхідно забезпечити 23 караули «виготовити знову сокири, кочерги, носилки для дров, кадки для води, мітли і лопати, використовуючи для цього кошти з міських прибутків».¹⁰²⁶ Начальник Київської артилерійської лабораторії, капітан Томашевський отримав дозвіл від керівництва на постачання 32 сажнів 3-х політних дров, підвезти які підрядився Сергій Терехов - київський купець 2-ї гільдії.¹⁰²⁷ Міська адміністрація застосовувала заборони торгувати продуктами первинної переробки деревини, що скорочувало прибуток. У серпні 1802 р. київський міщанин скаржився київському губернатору на дії магістрату. Зокрема, Київський магістрат заборонив міщанину Балоцькому торгувати дьогтем у крамниці, що знаходилась у його будинку, незважаючи на те, що інші купці займались торгівлею у своїх будинках.¹⁰²⁸

Слід наголосити, що міста Київської губернії отримували, як прямі, так і опосередковані прибутки з торгівлі лісовими матеріалами. У 1808 р. в Таращі ліси давали значну частку прибутків, які склали 6811 крб. на рік, а міські мешканці сплачували за вивіз з лісних дач з одного дерева на крокву – 10 коп., лату – 2 коп.,

¹⁰²³Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 180зв.

¹⁰²⁴Там само. Арк. 179.

¹⁰²⁵Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 50.

¹⁰²⁶Там само. Арк. 57.

¹⁰²⁷Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 745. Арк. 3.

¹⁰²⁸Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк.154.

сажень дров - 1 крб., сушняка – 50 коп., з возу хмизу - 10 коп. Разом зібрано на 1 грудня 1808 р. – 164 крб.¹⁰²⁹

Населення Київської губернії славилось як вміле до промислів та ремесел. Зокрема, в багатих лісами повітах виготовляли продукцію з деревини, яка знаходила вдячного споживача, як на Київщині, так і далеко поза її межами.¹⁰³⁰

На 1797 р. зафіксовано у Чигиринському повіті, а саме біля м.Чигирин, що в його околицях розташовувались байрачки з дрібним лісом.¹⁰³¹ Уманський нижній земський суд у тому ж році рапортував в Київське губернське правління: «лісу поміщицького недостатньо».¹⁰³² Подібна ситуація спостерігалась у Сквирському і Махнівському повіті, хоча у Топографічному описі Махнівки йдеться, що на півдні був невеликий березовий ліс.¹⁰³³ Загалом у Махнівському повіті швидше степовий ландшафт, що і зазначено в документах: «лісу до крайності бідно».¹⁰³⁴ Тим не менше, населення займалось деревообробними промислами.

У Черкаському повіті поширеним було виготовлення транспортних засобів, складових частин до них, різноманітних ємкостей (відра, бочки, корита, вулики), реманент (гребені, лопати). Деревообробний промисел гарантував майстрам значні прибутки. Березовий гребінь для чесання льону і конопель, з перших рук, коштував 2 коп. Для порівняння: у 1848 р. на Стеблівській суконній фабриці за робочий день, який влітку тривав від сходу до заходу сонця, а взимку - від сходу

¹⁰²⁹Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 23в.

¹⁰³⁰Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności)*: Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 110.

¹⁰³¹Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 24.

¹⁰³²Там само. Арк. 6.

¹⁰³³Там само. Арк. 105.

¹⁰³⁴Там само. Арк. 109.

сонця до 9 години вечора, кріпаки отримували 4 коп.¹⁰³⁵ Отже, прибутковість деревообробного промислу була достатньо вагомою, що давало можливість забезпечити майстрові себе і свою сім'ю. Якщо врахувати вартість кінського дишлового возу, а саме 6 крб., то кріпаку довелося б пропрацювати 150 днів, щоб заробити таку суму.¹⁰³⁶ Вартість товарів відображена у Додатку В 6.

У північних землях Радомишльського і Київського повітів на 1797 р., а саме у Рожевській окрузі урядники зазначали про вигоди для ведення торгівлі, зумовлені природними умовами: «ключі Демидівський, Гостомельський, Бородянський, Милоцький, великі території Рожівського і Макарівського: Унинський, Нижиловицький, Ялцівський, Вепринський, Волчковський, Кухарський, Хабенський, Зоринський, Горностайпільський, Розважівський, Іванківський, Чорнобильський, Шепелицький, Козаровицький та Димерський лісові, болотисті та піщані, у всіх місцях значною мірою піщаних між заростями і великими лісами, хліборобство не поширене».¹⁰³⁷ Місто Радомишль, знаходиться при ріках Тетерів і Микою, «з правого боку, оточене боровим лісом, у довжину 2 версти 300 сажень, у ширину – 340 сажень, площею 4 версти».¹⁰³⁸

Ліси щедро обдаровували своїми багатствами. В поліських краях Київської губернії здійснювали первинну переробку деревини, зокрема, на смолу та поташ.¹⁰³⁹ Прибутки в основному, отримували у тих районах, де гнали смолу, якої

¹⁰³⁵Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.III. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. С. 140, 142, 143.

¹⁰³⁶Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności)*: Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 111.

¹⁰³⁷Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 31.

¹⁰³⁸Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 98.

¹⁰³⁹Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy*

у всіх маєтках було до 2000 бочок щорічно, мірою від 30-ти до 50-ти відер, і цей продукт частково продається на місці людям, приїжджим з України, які взамін привозять хліб, і з перших рук бочка смоли оцінюється від 6,5 до 10 крб., також частково вивозять на ярмарки у містечка, які лежать ближче до України, як то Ходорків, Коростишів, Брусилів і Фастів. З ключів Зоринського, Унинського, Хабенського, Волчковського, Горностайпільського, Шепелицького, Іванківського, Чорнобильського, що знаходяться ближче до сплавних рік, смола, яка залишається після торгівлі на місці, відправляється ріками Ушем, Тетеревом, Прип'яттю у Дніпро, а далі до Києва і Кременчука, продаючи гуртівникам та підрядчикам корабельного будівництва.¹⁰⁴⁰ Мешканці Радомишльського повіту у 1797 р. могли продати свій товар на ярмарках у містах і 8 містечках, а саме: «п'ять ярмарок відбувалося у Чорнобилі, які тривали один тиждень. Здебільшого торгували дьогтем, смолою, грибами, харчовими та господарськими товарами. Тридцять одна ярмарка була і в інших містечках, крім Рожева, у Брусиліві та Коростишеві тривали 2 дні. Торгували смолою, худобою, а особливо хлібом, харчовими та господарськими товарами. У інших містечках торгували харчовими і господарськими товарами один день. У Радомишльському повіті 71 село, 142 поселення».¹⁰⁴¹ У м. Радомишлі відбувалося 5 ярмарок на рік: перша – 9 травня, друга - 6 червня, третя – 6 серпня, четверта – 14 вересня і п'ята – 6 грудня, на яких головною була продукція місцевого виробництва, в основному виробу з дерева, які пропонували покупцям з бідних лісом місцевостей Київської губернії.¹⁰⁴² У 1836 р. було чим торгувати, тому що, навіть, у межах міста Радомишля була

budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności): Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 112.

¹⁰⁴⁰Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 32.

¹⁰⁴¹Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 102.

¹⁰⁴²Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 43.

необхідна сировина: «на землі, яка належала місту було: під дров'яним і будівельним лісом 1575 десятин і 1054 сажень».¹⁰⁴³ Місто сплачувало за службу наглядачам міського лісу 380 крб.¹⁰⁴⁴ Радомишльський повіт Київської губернії десятиліттями займав провідні позиції з постачання на ринок матеріалів з деревини. Зокрема, 1836 р. у повітових лісопилорамах протягом року розпиляли 22510 дощок.¹⁰⁴⁵

Київська губернія значно збагатилась, коли 1844 р. до її складу від Волинської губернії перейшов торговельний центр – місто Бердичів з округою, в якому більшість населення складали євреї, які й домінували в торгівлі.¹⁰⁴⁶ Крім того, Бердичівська округа була багата своїми лісами. На плані м. Бердичева у 1846 р. частину Дехтярної площі збережено для «складки лісних матеріалів».¹⁰⁴⁷ За офіційними даними в 1850-х роках в Бердичівському повіті було близько 31000 десятин лісів.¹⁰⁴⁸

У 1853 р. Київський цивільний губернатор Кравцов зазначав: «Через неродючість землі північна частина губернії, переважно, торгує лісом і виробами з деревини; але той промисел багато поміщиків здійснюють без дотримання правил ведення лісового господарства, а що більше, деякі з них, віддають свої лісові дачі на зруб євреям, які за сприяння лісопромисловиків другої і третьої руки, також євреїв, вміють так розпорядитися дачею, що до закінчення терміну призначеного для вирубки, на місці лісу залишається піщана пустка, де навіть

¹⁰⁴³Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 42.

¹⁰⁴⁴Там само. Арк. 42зв.

¹⁰⁴⁵Там само. Арк. 91.

¹⁰⁴⁶Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności)*: Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcjum naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 112.

¹⁰⁴⁷Дело о переименовании г.Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волинской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 347.

¹⁰⁴⁸Косич А.И. Город Бердичев и Бердичевский уезд. (По поводу Бердичевской сельскохозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). Статистический очерк в сельскохозяйственном, бытовом и др. отношениях. Киев: Лито-типография Товарищества И.Н.Кушнерев и к., 1901. С. 40.

трава не росте, таким чином, євреї отримують значну вигоду від операцій, пов'язаних з лісом, а самі власники - шкоду».¹⁰⁴⁹

Одним із основних джерел наповнення імперського бюджету Росії були сировинні продукти, у тому числі, лісові. Однак військові потреби інколи змінювали вікові традиції надходження сировини. Вихід Російської імперії на чорноморську арену вимагав посилення російського чорноморського флоту. Будівництво флоту хоча й здійснювалося на узбережжі моря (в Миколаєві, Херсоні, Очакові, Севастополі), але сировина для спорудження надходила із близьких і далеких губерній, а також із-за кордону.¹⁰⁵⁰ З Польщі у 1795 р. надходження щоглового лісу через Козаровицьку митницю у Київській губернії забезпечував климовський купець Хома Злуницін. До того ж він здійснив ці операції, несплативши прикордонне мито.¹⁰⁵¹ Рівень якості матеріалів з лісів Димерського староства Київської губернії підтверджує торгівля з Херсоном, тобто використання цієї деревини для побудови флоту у 1797 р.¹⁰⁵² Димерський староста Гнат Голієвський зі смілянським підрядником, євреєм Іосем Шльомовичем уклав контракт на продаж 5 тисяч дубів. І то за умови, що у люстраційному інвентарі встановили, караючи штрафом: лісів на опалення, будівництво та інші потреби не продавати. Пан Голієвський отримав від підрядника реверс у сумі 18 тис. польських злотих (7850 крб.). Київський нижній земський суд у 1798 р. постановив заборонити вирубувати Димерський старостинський ліс.¹⁰⁵³

Торгівля лісом набувала як місцевого, так і міжнародного масштабу. Комерційні операції, пов'язані з обігом деревини з державних маєтків, особливо ті, що могли використовуватись для будівництва морських щогл та букскриптів, були обмежені думкою Державної Ради від 4 січня 1826 р., затвердженої

¹⁰⁴⁹Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 14.

¹⁰⁵⁰Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 43.

¹⁰⁵¹Дело по обвинению купца Злуницына в беспошлинном провозе из Польши мачтового леса // ДАКО. Ф. 280. Оп. 200. Спр. 109. Арк. 1.

¹⁰⁵²Дело по обвинению шляхтича владельцем м.Дымер своего подрядчика, в порубке дубового леса на кораблестроение // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 546. Арк. 3.

¹⁰⁵³Там само. Арк. 33.

імператором.¹⁰⁵⁴ Введені обмеження сприяли збереженню державних лісів, а також сприяли здорожчанню сировини. Зокрема, дозвіл вирубувати ліс для закордонних операцій був пов'язаний з місцями, де не заготовляли деревину для портів та адміралтейств. Міністерству фінансів було доручено підвищити ціни та зробити їх вигідними для державної скарбниці.¹⁰⁵⁵ До того ж обмеження стосувались торгівлі деревами, поваленими вітром, але якщо купці вимагали, то продавали сировину різних сортів. Дозволяли торгувати і за готівку, і у кредит: з дозволу Міністерства фінансів - до 50 тис. крб., тільки з дозволу імператора - більше 50 тис. крб. Матеріали з державних лісів співвідносились за ціною, яка пропонувалась для реалізації сировини з приватних лісів західних губерній. У червні 1828 р. Міністр фінансів Канкрін, згідно з думкою Державної Ради від 4 січня 1826 р., видав Київській казенній палаті розпорядження скласти відомість про кількість щоглових, шпаревих та інших товарних дерев, що можуть за своєю якістю поступити у продаж для закордонної торгівлі, з числа тих, які закінчили свій періодичний вік, а також повалених із зазначенням їх товщини і довжини.¹⁰⁵⁶

Таблиця 3.8.

Якість і вартість щоглового лісу в Київському повіті 1828 р.¹⁰⁵⁷

У Київському повіті	Довжина, сажень	Товщина, вершків	Відстань верст від ріки Дніпро			
			Від 1 до 10		Від 10	
			Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
Соснових дерев	4	8-10	4	50	3	40
	6		6	80	5	40

Крім того, на запит лісники Київської губернії надали таку інформацію: у Чигиринському та Черкаському повіті таких дерев немає, у Безрадицькій державній дачі – нараховувалось 47 дерев, у Київському повіті – 235 дерев, в

¹⁰⁵⁴ Дело об установлении порядка, условий продажи казенных лесов за границу // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 7604. Арк. 1.

¹⁰⁵⁵ Так само. Арк. 1зв.

¹⁰⁵⁶ Дело об установлении порядка, условий продажи казенных лесов за границу // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 7604. Арк. 2.

¹⁰⁵⁷ Так само. Арк. 26.

Радомишльському повіті – 100 таких дерев.¹⁰⁵⁸ Ціна на щогловий ліс залежала як від якості деревини, так і від відстані до сплавних рік на якій знаходились лісові дачі.

Публічні торги, які проводили 19, 22 і 24 листопада 1828 р. у Київській казенній палаті не дали результатів, тому що не виявилось жодної бажаної людини.¹⁰⁵⁹ Хоча, була і інша інформація, зокрема, газета «Київські губернські відомості» від 21 листопада 1847 р. повідомляла про результати руху судноплавства і торгівлі Дніпром на Київській пристані: з 1 жовтня по 1 листопада 1847 р. з сосновими деревами, дровами – плотів, суден – 72.¹⁰⁶⁰

Держава дбала про збереження лісових дач, які належали безпосередньо їй, або надавалися державними інституціями у оренду чи інші форми користування приватним особам.¹⁰⁶¹ У зв'язку з виникненням великої пожежі лісів в 1798 р. у декількох губерніях було прийнято рішення про посилення контролю. У вересні 1798 р. Урядуючий Сенат видав Указ про підтвердження земським комісарам спостерігати за збереженням лісів.¹⁰⁶² Контроль за виконанням цього указу покладено на цивільних губернаторів.

Лісові матеріали використовувались не лише для промислових цілей, як то виготовлення товарів з дерева - від посуду до флоту, але й служили основним джерелом енергії для обігріву житлових і громадських житлових і нежитлових площ, для виготовлення смоли. Тому, вагомим залишався бізнес по постачанню військових і цивільного населення дровами і соломою.¹⁰⁶³ Київський міський голова та міська дума займалися необхідним забезпеченням військ, від солдата до генерала, які перебували в місті. До того ж всі заходи здійснювалися за рахунок

¹⁰⁵⁸Дело об установлении порядка, условий продажи казенных лесов за границу // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 7604. Арк. 7, 19, 20.

¹⁰⁵⁹Так само. Арк. 30.

¹⁰⁶⁰Линовицький В.М. Під гронами століть. Димерський держлісгосп: з історії становлення і розвитку. Київ: Генеза, 2008. С. 28.

¹⁰⁶¹Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 44.

¹⁰⁶²По указу Правительствующего Сената о подтверждении земским комиссарам наблюдать за хранением лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 545. Арк. 1.

¹⁰⁶³Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 45.

міських маєтків та міським коштом, але субпідрядниками ставали державні селяни. Військовий комендант Києва генерал лейтенант Пилип Вігель у 1797 р. отримав дозвіл від київського воєнного губернатора графа Івана Салтикова на забезпечення генералів, офіцерів і солдатів Малоросійського, Київського полків, полку імені Вігеля необхідними матеріалами для опалювання на сім місяців осені, зими та весни.¹⁰⁶⁴ Генерал Вігель замовив для «генералітету, полкових штаб-офіцерів, які квартирували у семидесяти двох покоях, зайнятих постоем, на опалення у зимовий час щонайменше по три сажні і всього двісті сорок шість сажнів трьохполінних дров». Генерал замовив 97,5 сажнів дров для виконання гарнізонної служби «щоб опалювати фортечні кардегардії і окремі караули, лазарети і інші державні установи». З міського бюджету київський міський голова Георгій Рибальський виділив кошти (1 крб. за 1 сажень дров) і підтвердив, що організують заготівлю та постачання потрібної сировини.¹⁰⁶⁵ Купці також займались забезпеченням дров. Київський купець 2-ї гільдії Терехов у 1837 р. уклав контракт про завезення сировини для військового табору, внісши завдаток у Київську скарбничну палату «під особливу заставу карбованець за карбованець».¹⁰⁶⁶ Після виконання умов контракту купець за розпорядженням Київського цивільного губернатора отримував завдаткові кошти. Місцева влада дбала і про цивільних громадян, особливо міських мешканців. Восени 1799 р. міською владою Києва складено реєстр камінів, кафельних печей, печей для випікання хліба, вогнищ в державних, міських, монастирських та інших громадських будинках. Дані реєстру засвідчили наявність 783 кафельних печей, 460 печей для випікання хліба, 10 камінів, 119 вогнищ.¹⁰⁶⁷

Особливості кліматичних умов Київщини визначали потребу використання деревини для опалення споруд. Збільшення чисельності населення у Києві

¹⁰⁶⁴Переписка с киевским военным губернатором и городской думой о заготовке топлива для воинских частей // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 25. Арк. 1.

¹⁰⁶⁵Там само. Арк. 13зв.

¹⁰⁶⁶По прошению Киевского 2-й гильдии купца Терехова, о выдаче ему задаточной суммы, на заготовление дров и соломы // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6691. Арк. 2.

¹⁰⁶⁷Дело по отношению Государственной Амралтейской коллегии лесного департамента о даче сведений о количестве печей монастырских, казенных и офицерских, лазаретных строений // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр.547. Арк. 11.

призводило до зростання потреб у засобах опалення. Зокрема, в 1795 р. витрачено 100 крб. на опалення приміщень карантинного будинку Васильківської митниці.¹⁰⁶⁸ Як стверджував І.Гуржій, в 1850-х роках, щодня дрова надходили у Київ, не лише із навколишніх лісів, але й із Чернігівської губернії.¹⁰⁶⁹

Прибутки від заготівлі лісоматеріалів отримували не лише держава, але й органи місцевого самоврядування. Надходження зростали у рази, якщо органам нагляду вдавалося прослідкувати несанкціоновану рубку лісу.¹⁰⁷⁰ Згідно з імператорським наказом про охорону лісів 1798 р. було встановлено штрафи. Держава встановлювала вартість соснової колоди довжиною 3 сажні, 4 вершки шириною, поблизу сплавних рік, при законній вирубці - 20 коп., за першої вирубки, за таку саму колоду встановлено штраф – 40 коп., а за другої - 80 коп. Зрозуміло, що більші за довжиною і шириною соснові колоди оцінювались за вищою вартістю і штраф за незаконну вирубку також зростав. Соснова колода довжиною 4 сажні, 4 вершки шириною, вартістю при законній вирубці 40 коп., а штраф за першої вирубки цієї колоди – 80 коп., а за другої - 1 крб. 65 коп. При законній вирубці соснова колода довжиною 5 сажнів, 4 вершки шириною, вартістю 50 коп., а штраф за першої вирубки цієї колоди – 1 крб., за другої вирубки штраф становив 2 крб.¹⁰⁷¹

У 1809 р. Кулаковський форшмейстер Київського і Радомишльського повітів повідомив губернському форшмейстеру про те, державний селянин Іван Гончаренко з села Підгорець Рославицької волості хоче купити конфісковані у самовільних вирубщиків 43 пластини, 4 бруса і 3 кругляка за 7 крб. 73 коп.¹⁰⁷² 1847 р. у київських міських лісах в результаті вирубки лісу залишилось багато пнів, придатних для виготовлення смоли. Київською міською думою оголошено

¹⁰⁶⁸Дело по рапортам Васильковской пограничной таможи о поступлении пошлин и записи их в книге приходов и расходов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4357. Арк. 63в.

¹⁰⁶⁹Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 127.

¹⁰⁷⁰Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 46.

¹⁰⁷¹Переписка по поводу императорского указа о охране лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 11826. Арк. 32.

¹⁰⁷²Переписка с Главным лесничим (обер-форшмейстером) и лесным департаментом о случаях истребления лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп.145. Спр. 117. Арк. 87.

конкурс на укладення контракту з виробництва смоли. У конкурсі переміг Андрій Кравченко, київський купець 3-ї гільдії, який дотримувався умов контракту – «ціна від кожного сажня скіпи для смоли 3 крб. 50 коп.», затверджені Київським цивільним губернатором І.Фундуклеєм і Київським міським головою І.Ходуновим.¹⁰⁷³

Приватні власники лісів мали інтерес ощадливого ставлення до ресурсів. У 1809 р. власник Звенигородського староства Київської губернії штабс-ротмістр кінної гвардії граф Станіслав Потоцький, який отримав власність у спадок, інформував нижній земський суд щодо занедбаного стану старостинських дач, що були у відомстві та розпорядженні повітового форшмейстера.¹⁰⁷⁴ За даними повітового землеміра С.Потоцький володів 8390 десятинами лісу. Врахувавши інформацію С.Потоцького, Київський цивільний губернатор П.Панкратьєв, Державний казначей і кавалер Федір Голубцов, Звенигородський повітовий маршал, Звенигородський нижній земський суд звернулися до обер-форшмейстера з пропозицією, «аби не тільки торгівля лісом стороннім особам була призупинена зі Звенигородських старостинських дач, але й щоб старостинська економія запобігала зайвому використанню лісу понад норми в люстрації». Забезпечення значних потреб економії зумовлювалися функціонуванням на її території 25 винокурень, а також кількістю населення, яке за даними ревізії нараховувало 6918 душ селян чоловічої статі. У Лісовому департаменті погодились з пропозиціями адміністрації, додавши, що якщо розраховувати по 1-й десятині з п'ятою частиною на кожну ревізьку душу, то наявна площа лісів ледве задовільнить селянські потреби.¹⁰⁷⁵ Тобто, спостерігаємо той випадок, коли поміщик враховував потреби кожного селянина, кожної сім'ї в поодинокому джерелі теплової енергії – дровах.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷³По рапорту Киевской городской думы об отдаче купцу Кравченке в продолжении трех лет ситка смолы с пней находящихся в городском лесу // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2251. Арк. 1.

¹⁰⁷⁴Переписка с Главным лесничим (обер-форшмейстером) и лесным департаментом о случаях истребления лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.117. Арк. 1.

¹⁰⁷⁵Там само. Арк. 11.

¹⁰⁷⁶Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 48.

Орендні власники обмежувалися у праві користування лісами положеннями, які містилися в імперському законодавстві. Зокрема, на території Київської губернії про їх дотримання в царині лісокористування дбала Київська палата державних маєтків. Законодавство містило низку приписів, покликаних зберегти насадження, необхідні для будівництва флоту.¹⁰⁷⁷ У судовій справі 1840-1847 рр. з Млодецьким - тимчасовим власником Кошеватського ленного володіння (Таращанського повіту), Київська палата державних маєтків посилалась на наступні приписи: п.Міністра фінансів від 16 грудня 1821 р., 13 лютого 1835 р., а також 2-го департаменту від 15 лютого 1828 р., 31 липня 1839 р., п.міністра Державних маєтків від 31 жовтня 1838 р., які надійшли в Київську казенну палату, нарівні із законами і Височайше затвердженою думкою Державної ради 1 травня 1828 року, а також на 1497 та 1499 статті 8-го тому Зводу цивільних законів 1842 р. друку).¹⁰⁷⁸ Незважаючи на приписи, Млодецький вирішив отримати прибутки з власності, що була йому надана у тимчасове користування. Поміщик розпорядився у 80 лісосіках зрубати 220 дубових дерев, які можна було використати для флоту. І саме тому, Київська палата державних маєтків звернулась до Київського, Подільського та Волинського воєнного генерал-губернатора Д.Бібікова, щоб заборонити п. Млодецькому подальші вирубки державного лісу, за умови, що для господарських потреб лише в одній із 80 лісосік тимчасовий власник міг заготовляти деревину. Відповідно, Київський, Подільський та Волинський воєнний генерал-губернатор видав необхідні розпорядження Київському цивільному губернатору та Таращанському земському суду.

Лісистість Київської губернії протягом ХІХ ст. зазнала негативних впливів індустріального суспільства, що виявилися у масовій вирубці. За даними губерньської статистики бачимо, що загалом у губернії лісистість, тобто

¹⁰⁷⁷Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине ХІХв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 48.

¹⁰⁷⁸По предложению г.Киевского военного губернатора о обязанности помещика Млодецкого исполнять в точности правила предписанные к соблюдению в точности пользования лесами Кошеватского ленного имения // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2260. Арк. 2.

співвідношення площі лісів до загальної площі губернії, становила 17%, з них: 4,24% (або 192407 десятин) державних лісів, 12,76% (або 558401 десятин) приватних лісів.¹⁰⁷⁹ Містам, монастирям, церквам та іншим установам належало 19696 десятин лісів.¹⁰⁸⁰ Таким чином, приватні власники значною мірою відповідали за збереження лісів. На повітовому рівні спостерігались наступні результати господарювання та торгівлі лісовими матеріалами, які залишили відбиток на загальній лісистості повітів: Липовецький – 9%, Чигиринський – 13%, Канівський – 10%, Таращанський – 5%, Бердичівський – 6%, Звенигородський – 6%, Сквирський – 9%, Черкаський – 22%, Васильківський – 22%, Уманський – 6%, Київський – 26%, Радомишльський – 41%. Як бачимо, найгірша ситуація виявилася у південному, степовому повіті – Таращанському. Зберегти екологічний баланс вдалося лише в поліських повітах Київської губернії – Радомишльському та Київському.¹⁰⁸¹

За даними Відомості Київської губернії 1798 р. наприкінці XVIII ст. наміряно 164005 десятин 1392 квадратних сажні державних лісів (з врахуванням лісів і на міських землях, державних міст).¹⁰⁸² Державні колишні монастирські поселення за даними землемірів загалом налічували 74995 десятин 493 квадратних сажні будівельного і дров'яного лісу.¹⁰⁸³ Приватні землі губернії містили 400719 десятин 1109 сажнів лісів.¹⁰⁸⁴ У Київській губернії 1809 р., за інформацією інспектора з нагляду за лісами графа Плятера у власності держави перебували 88302 десятин 246 квадратних сажнів державних лісів. Охорону і обслуговування цих лісів здійснювали 196 лісників.¹⁰⁸⁵ Зміни площі державних лісів можна пояснити репресивними заходами уряду щодо земельної власності учасників

¹⁰⁷⁹Діаграми і статистичні дані розподілу лісових площ в Київській губернії // ДАКО. Ф. 1542. Колекція карт. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2.

¹⁰⁸⁰Там само. Арк. 2.

¹⁰⁸¹Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 49.

¹⁰⁸²Ведомости по Киевской губернии о казенных лесах // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 544. Арк. 13 - 14.

¹⁰⁸³Там само. Арк. 13-14.

¹⁰⁸⁴Там само. Арк. 15-16.

¹⁰⁸⁵Переписка с Главным лесничим (обер-форшмейстером) и лесным департаментом о случаях истребления лесов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 117. Арк. 156 зв.

польських повстань 1830-1831 рр. та 1863-1864 рр., які також передбачали секвестр (вилучення) лісів і передачу в державну власність. Ще однією важливою причиною таких змін стала ліквідація військових поселень на півдні Київської губернії, лісові масиви яких перейшли до складу Лісового департаменту. Різниця в кількості державних лісів Київської губернії 1798 р. та 1809 р. також можна пояснити врахуванням чи неврахуванням монастирських та міських лісів державних міст. Не варто забувати й про відновлювальні заходи держави і власників по відновленню і насадженню лісів.¹⁰⁸⁶ За наявності інформації на середину XIX ст. можемо побачити зміни, які відбулися, порівнюючи зі станом наприкінці XVIII ст. На основі статистичних даних 1854 р. робимо висновок про те, що залісненість Київської губернії становила 26%.

Таблиця 3.9.

Лісові угіддя Київської губернії (1854 р.)¹⁰⁸⁷

Угіддя	Власники	Одиниці виміру, Десятини, сажні
Під лісами і кущами	Держава	115690 д. 1683 с.
	Приватні власники	833029 д. 454 с.
	Міста	12049 д. 1924 с.
	Спільного володіння	147472 д. 2272 с.
	Ленні	6200 д.
	Удільні, Межигірської фаянсової фабрики	3000 д.
Всього площа земель		4282156 д. 1335 с.

¹⁰⁸⁶Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIXв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 49.

¹⁰⁸⁷По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении Киевского Губернского землемера Ярового в непрременные члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений // ДАКО. Ф. 83. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 124.

З місцевих лісів забезпечували постачання дров для гуральницької справи. Губернія утримувала лідерство з виготовлення алкогольних напоїв. В основному, виробництво горілки розвивалось у Київській губернії.¹⁰⁸⁸ На Україні у 1801 р. діяло 7839 гуралень, у яких виготовляли 5 млн. відер горілки.¹⁰⁸⁹ А у губернії нараховувалось 787 винокурень, які забезпечували 493,5 тис. відер горілки. Однією винокурнею у середньому вироблялось 627,1 відер горілки.¹⁰⁹⁰ На середину ХІХ століття ситуація виглядала по-іншому – у Київській губернії закладів для вироблення горілки стало більш, ніж вдвічі менше. У 1860 р. в Україні нараховувалось 2497 гуралень, з них: в Київській губернії – 388, Полтавській – 476, Чернігівській – 308, Волинській – 328, Катеринославській – 252, Харківській – 281, Херсонській – 213 і Подільській – 251.¹⁰⁹¹ Недостатність палива стала причиною, яка перешкоджала розвитку гуральництва. На 1860 р. можна простежити взаємозв'язок наявності лісових покривів та поширення гуральництва. У Київській губернії винокуріння мало велике значення по всій території: у Київському повіті було найбільше - 46 винокурних заводів, у Васильківському повіті, найменше – 12. У Черкаському та Чигиринському повітах діяли заводи, що виготовляли найбільше за обсягом алкогольних напоїв (від 100 тис. до 250 тис. відер).¹⁰⁹² Про прибутковість поміщицьких маєтків Київської губернії 1846-1866 рр. свідчать звіти, які показують обернену пропорцію: із зменшенням прибутку від гуральництва у шість разів (1846 р. – 229850 крб. з 506570 крб., 1866 р. – 40624 крб. з 687825 крб.), поміщики наростили прибутки з

¹⁰⁸⁸Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині ХІХ ст.). *Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць*. 2016. Вип. 115. С. 15.

¹⁰⁸⁹Ястребов Ф. Україна в першій половині ХІХ ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. С. 58.

¹⁰⁹⁰Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.3. С.-Петербург, 1867. С. 289.

¹⁰⁹¹Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах / Гол.ред. ради В.М.Литвин. Т.1. Київ: Ніка-центр, 2011. С. 547.

¹⁰⁹²Сведения о питейных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. С. 303.

лісів у більш, ніж 6 разів (1846 р. – 8040 крб. з 506570 крб., 1866 р. – 49350 крб. з 687825 крб.).¹⁰⁹³

Промисловий переворот, який розпочався в 30-х роках ХІХ ст. призвів до становлення нових галузей, які потребували збільшення енергетичних джерел, в першу чергу за рахунок лісів.¹⁰⁹⁴ Цукрова галузь Київщини масово розвивалася в місцевостях багатих лісами. Ініціатива 1822 р. поміщика Понятовського зі створення цукрового заводу у с.Трощині Богуславського повіту отримала з роками велику підтримку.¹⁰⁹⁵ Технологія виробництва цукру була простою: одержаний буряковий сік виливали у спеціальні казани та випарювали на відкритому вогні, а потім зливали у форми для кристалізації. Таким способом з центнера солодких коренів добували по 2,5-4 кілограми цукру. Завод за добу переробляв 250-300 центнерів буряків.¹⁰⁹⁶ На виробництво цукру спалювали велику кількість дров (25 кубічних сажнів на переробку тисячі центнерів буряків).¹⁰⁹⁷

У 1853 р. київський цивільний губернатор звернув увагу на фактори, які сприяли поширенню цукроваріння. Він був упевнений, що у Чигиринському, Черкаському, Уманському, Звенигородському, Канівському і Таращанському повітах, де ґрунт достатньо сприятливий для вирощування цукрового буряка, а наявність ліистої місцевості надає можливість забезпечувати заводи паливом, господарство спрямоване на розвиток у значних розмірах цукробурякового виробництва». ¹⁰⁹⁸ Губернатор мав підстави так стверджувати, бо в той час у губернії працювали 78 цукрових заводів. Дослідники Д.Воейков і В.Загоскін

¹⁰⁹³Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 64.

¹⁰⁹⁴Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине ХІХв. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 51.

¹⁰⁹⁵Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.): Монографія. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. С. 124.

¹⁰⁹⁶Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. С. 33.

¹⁰⁹⁷Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. С. 19.

¹⁰⁹⁸Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп.145. Спр. 569. Арк. 13зв.

вказували, що найбільше значення винокуріння має у Київському повіті; потім в Звенигородському, Уманському, Радомишльському, далі у Сквирському, Канівському, в інших повітах розвинуто менше. У більшості повітів, де винокуріння найбільш розвинуто, цукробурякова промисловість має найменше значення, крім як у Звенигородському і Канівському повітах.¹⁰⁹⁹ Поширення цукроваріння негативно відбивалось на лісистості територій губернії. Процес виробництва цукру потребував значних витрат палива, тому у районі діяльності заводу лісових ресурсів вистачало здебільшого лише на 10-15 сезонів цукроваріння.¹¹⁰⁰

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Отримані купцями від торгівлі прибутки вкладалися у подальший розвиток справи (створення підприємств, закладів соціального обслуговування, благодійність на користь бідних, церковне ктиторство). Держава, у свою чергу, з торгівлі мала можливість отримувати податки. Конкуренція на ринку призводила до зростання особистостей та галузей, водночас, неспроможність відповідати на виклики ринку, навіть, серед привілейованих станів призводила до розорення цілих поміщицьких маєтків. Правильний вибір затребуваних товарів сільського господарства чи промисловості дозволяв отримувати прибутки і створювати нові підприємства, натомість, у зворотньому випадку – конкуренція зовнішніх ринків, за умов відсутності державного протекціонізму, призводила не лише до поодиноких банкрутств, а до занепаду цілих галузей.

Зростання населення, яке прагнуло як забезпечення мінімальних життєвих потреб, так і більшого добробуту отримувало відгук у держави і станів, які могли посприяти таким прагненням. Держава координувала заходи по використанню надр, державних лісів, які спрямовувались для потреб флоту, війська, місцевої

¹⁰⁹⁹Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. С. 91.

¹¹⁰⁰Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. Львів: Світ, 1995. С. 71.

адміністрації, населення. Адміністрування лісовими ресурсами приносило прибуток в державний та місцевий бюджет. Лісові матеріали використовувалися для будівництва доріг, мостів, житлових і нежитлових споруд, крамниць. Бажання надприбутку призводило до обезліснення територій повітів, бідних лісами, як то, Таращанський, Сквирський, Уманський, Звенигородський.

У першій половині XIX ст. в Київській губернії значного поширення набули гуральні, гутні, рудні, цукроварні, що потребувало значного розпродажу лісів на опалення. Недостатня увага держави до збереження і примноження лісових багатств, налаштування приватних власників до перетворення лісів на засіб прибутку, як наслідок торгівля лісом і лісоматеріалами, без достатніх заходів по відновленню.

РОЗДІЛ 4

ВИДИ ТОРГІВЛІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

4.1. Періодична торгівля

Складна логістична ситуація Нового часу формувалася в умовах недосконалих шляхів. В Україні мережа доріг задовольняла основні потреби покупців і продавців, оскільки наприкінці XVIII ст. – в першій половині XIX ст. серед видів доріг існували і спеціальні торгівельні. Шляхи сполучали основні адміністративні, портові, торгівельні центри губернії, регіону, держави та сусідні країни. Одним із таких центрів Східної Європи та України був з часів раннього середньовіччя Київ.

Давні традиції міст з магдебурзьким правом формували у їх жителів глибокі почуття самоорганізації, громадівства, взаємодопомоги. Символами таких міст були не лише ключі від воріт, але й ринкова площа: «тут розташовувалися крамниці та корчми, а в підземеллі – склади. На ринку стояли міські будинки, вага, воскобійня, приватні крамниці».¹¹⁰¹ На ринковій площі кожного міста в самому його архітектурному осерді проводилися торги та ярмарки, на які приїздили купці з далеких країв і часом навіть із чужих земель. Міста будувалися, як правило, на перехресті торгівельних шляхів. Купці на торги та ярмарки приїжджали возами із різноманітним крамом. Міська площа покривалася тоді різнобарвними шатрами й нашвидкуруч побудованими крамницями, і біля них починався жвавий торг.¹¹⁰² Сучасні дослідники Г. Казьмирчук і Т. Соловйова, вивчаючи соціально-економічне становище українських губерній, наполягають на виключно важливому місці ярмарок в системі внутрішньої торгівлі Правобережної України.¹¹⁰³ Закономірності розвитку сусідніх губерній впливали на ярмаркову торгівлю Київщини, оскільки це визначало обіг товарів з декількох

¹¹⁰¹Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці. К.: Наша культура і наука, 2012. С. 29.

¹¹⁰²Святненко В. Старожитності Здвигень-краю. Київ: Віпол, 2016. С. 138.

¹¹⁰³Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 80 - 87.

губерній, у першу чергу правобережних. Час і періодичність ярмарок були тісно пов'язані з релігійними православними святами.

Можливість надати і отримати інформацію, зустріти гостя чи партнера, ознайомитися із взірцями продукції, показати власний товар, дізнатися про платоспроможність контрагента – все це можна було зробити на ярмарку. Ярмарок водночас був торгівельним та розважальним дійством.¹¹⁰⁴

Право проводити ярмарки отримували тільки міста з магдебурзьким правом або за особливих обставин сільські чи міські населені пункти з дозволу губернської і центральної влади. Олександр Любомирський, який знову заселив місто Юзефград, то отримав у польського короля Станіслава Августа дозвіл на Магдебурзьке право та влаштувати тут двічі в рік ярмарки.¹¹⁰⁵

Як правило, якщо міста Правобережної України отримали в попередні часи магдебургію від польських королів, то ці права залишалися при них і у складі Російської імперії. Населений пункт, який отримував право на проведення ярмарки виділявся з-посеред навколишніх міст і сіл своїми дещо кращими організаційними можливостями, оскільки не всі міста, містечка, і тим більше села мали право здійснювати ярмарки. Ярмарку дозволяли проводити у місті за умови, що у той же день не було таких торгівельних заходів у навколишніх містах, аби не створювати зайвої конкуренції.¹¹⁰⁶

В економічному житті Києва вагоме значення відігравала непостійна торгівля, яка здійснювалась на торгах, базарах, ярмарках.¹¹⁰⁷ Київ був головним торговельним центром Правобережжя, але у губернії жвава торгівля відбувалась у 11 повітових містах та десятках містечок. Зокрема, у 1797 р. була досить розвинена торгівельна мережа в Радомишльському повіті. Там нараховувалося 8

¹¹⁰⁴Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 189.

¹¹⁰⁵Сушинский Б. Балта: взгляд из глубины веков. Одесса: Астропринт, 2015. С. 5.

¹¹⁰⁶Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. С. 189.

¹¹⁰⁷Губицький Л. Київські контракти в першій половині ХІХст.: люди і товари. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 189.

містечок «з яких в Чорнобилі буває п'ять ярмарок, які тривають по одному тижню. Торгують в основному: смолою, дьогтем, грибами, їстівними і господарськими припасами. В інших містечках буває 31 ярмарка, в Брусилові і Коростишеві тривають по 2 дні. Торг буває смолою, худобою, а особливо хлібом, їстівними і господарськими припасами. В інших же містечках по одному дню, торгують їстівними і господарськими припасами».¹¹⁰⁸ У місті Радомишлі в 1836 р. проводилось «5 ярмарок в рік: перша - 9 травня, друга - 6 червня, третя - 6 серпня, четверта - 14 вересня, і п'ята - 6 грудня, де пропонують на продаж різні вироби з дерева, виготовлені місцевими майстрами покупцям, які приїжджають з бідних на ліс повітів губернії, а ті привозять у Радомишль також різного роду в зерні хліб і продають».¹¹⁰⁹

У Васильківському повіті спостерігалась подібна ситуація. У 1798 р. «в цьому повіті в різних містечках і селах буває 47 ярмарків, які тривають, в містечках не більш двох днів, а в селищах від ранку до полудня, і торгують у селах і містечках їстівними продуктами, а понад те сіллю, рибою, дьогтем і худобою, і в інших містечках хутрами, залізом і іншим дріб'язком, а у Білій Церкві та Фастові і різним красним товаром».¹¹¹⁰

У 1804 р. в Київській губернії серед повітових міст було чотири власницьких, а саме: Махнівка, Умань, Богуслав та Липовець. Торгівля займала один з провідних критеріїв при їх оцінюванні. Про м. Липовець зафіксовано: «це місто, ні становищем, ні будовою цій назві не відповідає; всі жителі в ньому поміщицькі селяни, і саме місто ніщо інше, як велике село». На думку київського губернатора «Махнівка і Умань найбільше підходять для місті найкращі у всій губернії». Губернська адміністрація відзначала вагоме місце у торгівлі Богуслава: «Богуслав, в якому одна тільки земля належить власнику графу Браницькому, а жителі складаються з купців і міщан і, навіть, магістрат свій мають. Це місто, як

¹¹⁰⁸Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 102.

¹¹⁰⁹Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп.1. Спр. 1. Арк. 43.

¹¹¹⁰Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 10. Арк. 120зв.

за чисельністю жителів, так і за своїм положенням і за встановленими в ньому ярмарками повністю здатне бути містом».¹¹¹¹ Кріпаки брали участь у внутрішній торгівлі на міських ринках, базарах, ярмарках. Привезені ними товари, що призначались на продаж часто скуповували євреї, а згодом їх продавали за підвищеними цінами.¹¹¹²

До 1795 р. прибутки від Контрактів поповнювали міські фінанси м. Дубна Волинської губернії. Згодом ненадовго перенесені до м. Ізяслава, але через відсутність відповідних адміністративних установ та кадрів 1796 р. знову перейшли до Дубна. Після приєднання до Київської губернії правобережних територій м. Київ починає виконувати функції координуючого адміністративного центру не тільки з військових, а також з цивільних справ. За клопотанням Київського цивільного губернатора В.Милашевича у 1797 р. до губернського міста було переведено Контрактову ярмарку з м. Дубна Волинської губернії.¹¹¹³ Важлива функція реєстрації контрактів на купівлю нерухомості, транзитних і торговельних операцій перейшла до Києва.¹¹¹⁴

З переведенням Контрактів почались позитивні зміни: «губернське місто Київ з часу заснування в ньому Контрактів починає зміцнюватись активним будівництвом, торгівлею і прибутками жителів. Можна сподіватися, що з часом Київ за своєю внутрішньою красою і торгівлею, буде хоч якось наближатись до того рівня, якого він досяг у давні часи».¹¹¹⁵ Такі очікування мали підстави, оскільки на 11 лютого 1798 р. за результатами Київських контрактів до міського бюджету наступило 43074 крб. 66 коп. мита з контрактних актів.¹¹¹⁶ Відповідно отримані прибутки спонукали як міську, так і губернську адміністрацію покращувати інфраструктуру. У 1799 р. з'явилась ініціатива побудувати

¹¹¹¹Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 28.

¹¹¹²Губицький Л., Мельник Г. Правовий, соціальний, економічний виміри залежного становища кріпаків Київської губернії першої половини ХІХ ст. *Університет*. 2011. № 4. С. 10.

¹¹¹³Переписка о контрактах, переведеннях из Дубно в Киев, о постройке дома для контрактов на Подоле, о деньгах собранных по контрактным актам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 428. Арк. 1.

¹¹¹⁴Там само. Арк. 39зв.

¹¹¹⁵Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 29.

¹¹¹⁶Там само. Арк. 35.

Контрактовий будинок там, «де був Державний шовковичний сад» і дорогу з Печерська на Поділ. На реалізацію цих проектів було витрачено 50000 крб. 14 січня 1800 р. Контрактовий будинок уже діяв.¹¹¹⁷ Надходження у міський бюджет з кожним роком зростали: на 5 лютого 1800 р. під час Київських контрактів було зібрано 45963 крб. мит з контрактних актів.¹¹¹⁸ Київські контракти мали також важливе торговельне значення. «Купецтво, користуючись цією нагодою, привозить до зборів товарів, в інший рік, на суму, яка сягає декількох мільйонів карбованців, і ця обставина дає контрактам вигляд ярмарки».¹¹¹⁹

Київські контракти у 1808 р. зібрали значну кількість людей, але недостатньо коштів. «Так звані Контракти, для зібрання дворянства в Києві з метою продажу і покупки маєтків закінчилися благополучно без будь-яких особливих пригод. Збори були досить багатолюдні, але угод на продаж і покупку маєтків не так багато, тому що було недостатньо готівки. За наданими поліцією відомостями на контракти прибуло 1641 чиновник і дворяни, 245 купців і промисловців, при них 3803 служителів і робочих людей. А всього 5689 чоловік. Київськими мешканцями отримано до 52 тис. крб. за оренду квартир цими приїжджими. За відомостями, отриманими від Головного суду протягом контрактів укладено угод продажу маєтку на 1895000 крб. З угод зібрано в казну 7978 червінців золотом, 29761 крб. 30 коп. сріблом, асигнаціями і мідними 13329 крб. 84 коп. мита. А всього рахуючи за нинішнім курсом на асигнації і мідні на 118750 крб.»¹¹²⁰

У 1808 р. збір з місць, відведених для ярмарків у Києві становив 686 крб. із 143108 крб. 11 коп. річного міського прибутку.¹¹²¹ Міський голова Тараці Микола Рачковський доповідав про міські прибутки у 1808 р., які становили 6811 крб. 66 коп. Київському цивільному губернатору Петру Панкратьєву. Він зазначав, що

¹¹¹⁷Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 44.

¹¹¹⁸Там само. Арк. 73.

¹¹¹⁹Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 389.

¹¹²⁰Отчет губернатора за 1808 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 97. Арк. 33зв.

¹¹²¹Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 179зв.

одним із складових прибутку був ярмарковий збір, «відданий у відкуп 1 лютого 1807 р. на два роки Таращанському міщанину єврею Юдці Каневському щорічно по 54 крб».¹¹²² У Василькові ярмарковий збір становив 11 крб. 65 коп.¹¹²³ Міська дума Звенигорода повідомляла, що «згідно з розпорядженням Київського цивільного губернатора і кавалера, виданого 2 березня 1805 р. за №463, з приїжджих на ярмарки з красними товарами і іншими здійснюється збір; який на 15 грудня 1808 р. становив 25 крб. 72 коп.».¹¹²⁴ Вказані відомості спонукають до наступних висновків: розмір ярмаркового збору суттєво відрізнявся, різниця між найнижчим і найбільшим розміром складала 60 разів. Такі результати були викликані демографічним потенціалом населеного пункту, кількістю ярмарок, тривалістю ярмарок, престижністю ярмарок.¹¹²⁵ У м. Брусилові Радомишльського повіту мито з шести ярмарків існував до 1826 р.¹¹²⁶ Ярмарковий збір у 1826 р. існував у м. Сквирі: на 16 ярмарках зібрали 90 крб. 30 коп. з торгівців, але місцева адміністрація наголошувала на недоречності цього збору, бо він не сприяв торгівлі.¹¹²⁷

На тогочасних ярмарках продавець і споживач спільними зусиллями долучалися до сплати вищезазначеного збору, розмір якого мав бути посильним як для однієї, так і іншої сторони угоди. Такий стан був можливим лише за умови, що людина купувала те, що їй вкрай було необхідним.¹¹²⁸

На початку ХІХ ст., незважаючи на важливе соціальне значення ярмарків, знаходилося достатньо перешкод, щоб торговці не могли потрапляти з товарами

¹¹²²Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 23в.

¹¹²³Там само. Арк. 194.

¹¹²⁴Там само. Арк. 24.

¹¹²⁵Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торгек. ун-т., 2018. С. 193.

¹¹²⁶Дело о существующих в губернии рогатках и заставах для сбора с приходящих ввозов пошлин // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2559. Арк. 35.

¹¹²⁷Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 39.

¹¹²⁸Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.): монографія. Київ: Київ. нац. торгек. ун-т., 2018. С. 193.

на ці свята. Це було пов'язано з тим, що згідно з імператорським указом від 12 грудня 1796 р. за Київською губернією як привілейованою, зберігались попередні права отримані від польських королів, у тому числі «дідичі на своїй землі могли і знижувати, і підвищувати, і ліквідовувати прибутки».¹¹²⁹ До київського губернатора у 1802 р. надходили скарги «торгуючих купців і міщан щодо митного збору або внутрішнього мита в кожному поміщицькому володінні, за бажанням поміщиків, який збирали з привезених товарів, запропонованих на продаж, з проїжджаючих через греблі та мости».¹¹³⁰ Таке становище, адміністрація спостерігала, починаючи з початку ХІХ століття, що призводило: «до крайнього розорення торгуючих, що вони не мають можливостей надалі здійснювати торгівлю».¹¹³¹ Зокрема, у 1826 р. поблизу містечка Сміла «згідно з люстраційним положенням державної палати з моста, знімалина користь Янківського старостинського фільварку, який раніше перебував у орендному володінні покійного генерал-майора Юзефовича, а тепер під державною опікою, з волової і кінної важкої підводи по 4 коп. міддю».¹¹³² Подібна практика зберігалась у м.Ходоркові Сквирського повіту¹¹³³ та в Уманському повіті.¹¹³⁴

Під час Київського контрактного ярмарку у 1832 р. поміщики, купці та споживачі, подолавши погодні та митні перешкоди організували велику торгівлю. В основному торгували товарами російського виробництва, а саме: вовняними, паперовими і шовковими виробами, хутром, металами, фарфоровим, фаянсовим, кришталевим і скляним посудом, ікрою, цукром, тютюном, папером, книгами, картинами, екіпажами, і ін., іноземними європейськими виробами шалями, білизною, вовняними хустками, вином різного сорту, азійськими хустками, бухарськими шалями і шовковими виробами та китайським чаєм. Більша частина поміщиків тутешньої і сусідніх губерній на цій ярмарці здійснювали продаж і

¹¹²⁹Дело о существующих в губернии рогатках и заставах для сбора с приходящих ввозов пошлин // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2559. Арк. 10.

¹¹³⁰Там само. Арк. 16зв.

¹¹³¹Там само. Арк. 17.

¹¹³²Там само. Арк. 30зв.

¹¹³³Там само. Арк. 41.

¹¹³⁴Там само. Арк. 50зв.

купівлю маєтків, а промисловці - продуктів, позики і інші операції. Загалом, у 1832 р. прибуло 439 поміщиків і інших різних чиновників, при них 1322 особи прислуги; 74 купців і інших промисловців, при них 125 осіб. Привезено товарів на 1017300 крб., яких продано на 346810 крб. Місто від найму лавок і домів отримало 47011 крб. А казна з кріпостей, закладних, контрактів і інших оборудок - 10323 крб. сріблом, асигнаціями - 4080 крб., за гербовий папір - 22859 крб. У порівнянні з 1831 р. з'їзд був багаточисельнішим і товарів продано також більше на 113210 крб.¹¹³⁵

Протягом 1835-1849 рр. згідно з підрахунками київських губернаторів кількість іногородніх купців та вартість їх товарів на Київському контрактному ярмарку неухильно зростала.¹¹³⁶

Товари, представлені на Київських контрактах надходили з Київської губернії, сусідніх губерній, Росії, Європи, Азії і навіть Америки, як у формі прямого імпорту, так і транзиту, контрабанди.¹¹³⁷

У 1845 р. на Київські контракти привезли на 892440 крб. українських, російських та іноземних (європейських та азійських) товарів, з них продано на суму – 326750 крб. Також для обігу привезено капіталів – 1186000 крб., з яких використано 664643 крб. На ярмарку свої товари пропонували 106 купців. Їх послугами скористалися 1183 поміщиків, чиновників і дворян, їх прислуги з однодворців і селян - 1750 осіб, 86 іноземців, 2065 євреїв, при них коней – 5251.¹¹³⁸ Протягом 1843-1849 рр. на 5 млн. 988 тис. крб. було привезено товарів на Київський Контрактний ярмарок.¹¹³⁹

Губернська адміністрація надавала дозволи організовувати ярмарки як у містах, містечках так і селах. Наприклад, у Фастові з дозволу влади діяло 6

¹¹³⁵Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 167зв. - 168.

¹¹³⁶Хрестоматія з історії Української РСР / за ред. І.О.Гуржія. Т.1.Київ, 1959. С. 576.

¹¹³⁷Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини ХІХ ст. Одеса: Астропринт, 2008. С. 45.

¹¹³⁸Контрактова ярмарка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5979. Арк. 6.

¹¹³⁹Донік О. Купецтво України в імперському просторі (ХІХ ст.). Київ: ІІУ, 2008. С. 102.

ярмарок.¹¹⁴⁰ У лютому 1836 р. поміщик Сквирського повіту Вацлав Ганський просив дозволу Київського цивільного правління на запровадження торгів у неділю і святкові дні в його селі Верховні, зважаючи на те, що «люди, які працюють на його суконній фабриці відволікаються від роботи, оскільки їм потрібно купувати необхідні речі і припаси в містечку, що знаходиться від Верховні у декількох десятках верств».¹¹⁴¹ Указом від 31 грудня 1837 р. Київське губернське правління дозволило поміщику Ганському в його маєтку Верховні запровадити торги у неділю.¹¹⁴² У свою чергу, Андрій Іванович Уваров - власник м.Паволочі Сквирського повіту Київської губернії зазначав, що «Верховня знаходиться від м.Паволочі не в 15, а тільки в 10 верстах», а згідно з Указом Київського губернського правління 1819 р. торги в 20-и верстній від м.Паволочі відстані ліквідовані. А.Уваров вважав, що даних підстав було достатньо аби позбавити Верховню права на торги. Йому необхідно було захиститися від конкуренції Ганського і зберегти свою монополію: «у Паволочі буває 21 річний ярмарок, у Ружині - 17, а торги проводяться в першому в п'ятницю будь-якого тижня, а в останньому - у середу і п'ятницю того ж тижня».¹¹⁴³

До київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова у 1847 р. декілька разів зверталась поміщиця, генерал-майорша Марія Гревс з проханням надати селу Ставидло Чигиринського повіту статусу містечка з правом проведення ярмарок «для покращення існування жителів вільного і селянського стану, які займаються в основному різними ремеслами. Поселення через віддаленість від міст і містечок з давніх часів є єдиним, зручним торговим місцем збуту місцевих товарів і продуктів як для жителів цього селища, так і навколишніх сіл. Крім того, через нього пролягають великі комерційні та транспортні тракти в Одесу, Миколаїв, Крим, Дон і інші місця Новоросійського краю, що сприяє розвитку зовнішньої

¹¹⁴⁰ Дело о состоянии Фастовского имения // ЦДІАК. Ф. 491. Оп. 45. Спр. 30. Арк. 254.

¹¹⁴¹ Дело о проведении ярмарок в с.Верховне Сквирского уезда, м.Паволочи Сквирского уезда // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2534. Арк. 3.

¹¹⁴² Там само. Арк. 3зв.

¹¹⁴³ Там само. Арк. Арк. 12.

торгівлі».¹¹⁴⁴ До того ж пані Гревс, недочекавшись позитивного рішення у її справі, збудувала у селі лавки та гостинні двори. Не меншим доказом особливого статусу села як торговельного був факт, що «з давніх часів бувають через кожні два тижні базари, на яких здійснюється продаж переважно різного хліба і всіх життєвих припасів, а так само і бакалійних товарів, привезених з суміжних місць, загалом на суму 1860 крб. сріблом у рік або більше».¹¹⁴⁵

Місцева адміністрація також розуміла значення ярмарків для розвитку як приватних, так і державних міст. У 1845 р. у повітовому м. Чигирині просили про відкриття ярмарок: перший на свято Трійці, другий - на 14 жовтня і третій - 1 січня. Кожен ярмарок мав тривати сім днів. У місті також передбачалось побудувати «торгові лавки і на середній площі, згідно з проектом місце для купців, що можуть забезпечити місту прибуток як від місцевих, так від приїжджих купців, а щоб купці не відчували незручностей визначити ту площу на ярмарок для одних купців і тих осіб, що торгують місцевими товарами, а для тих, хто привозить різні сільські товари і продукцію та приганяє багато худоби визначити інше місце неподалік за проектом або в іншому зручному місці для промислів».¹¹⁴⁶ Згодом це прохання було розглянуто і з деякою зміною дат запроваджено ярмарки.

У 1850 р. в Київській губернії згідно із Відомістю про обіг на усіх 105 ярмарках та 44 торгах, які відбуваються через кожні два тижні, привезено товарів на 3787772 крб., продано на 2142017 крб. На Київський хрещенський ярмарок привезено товарів на 1820695 крб., продано на 809935 крб.¹¹⁴⁷

Наприкінці 50-х років XIX ст. ярмаркова торгівля Київської губернії розвивалась швидкими темпами, особливо якщо порівнювати з результатами

¹¹⁴⁴Дело о переименовании с. Ставидлы Чигиринского уезда Киевской губернии в местечко // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5983. Арк. 5.

¹¹⁴⁵Там само. Арк. 2.

¹¹⁴⁶Переписка с министром внутренних дел и Киевским гражданским губернатором о проведении ярмарок в г.Чигирине Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5981. Арк. 2.

¹¹⁴⁷Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 - 1851 гг. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 33, 37.

Подільської та Волинської губерній. Про стан ярмаркової торгівлі у зазначених губерніях засвідчують дані наступної таблиці.

Таблиця. 4.1.

Торговельний оборот ярмарок правобережних губерній.¹¹⁴⁸

	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія
Ярмарки			
Річних торгів	97	56	147
	На суму (в крб.)		
Привезено товарів	4 580 000	2 860 000	600 000
Продано товарів	2 500 000	860 000	270 000

У 1859 р. на контракти до Києва привезли товарів на 1,5 млн. крб. сріблом та продали на 800000 крб. сріблом.

Губернський Київ був подібний до повітових міст з ярмарками, що не мали значних грошових оборотів, за виключенням Контрактового ярмарку. Крім Контрактового на початку 1860-х років діяло ще шість: «Збірна, у Старому Києві, Першої неділі великого посту; Миколаївська, 9 травня, в Либідській частині; Троїцька, у день Св.Трійці поблизу Кирилівського закладу; Літня, з 15 червня по 1 липня, на Подолі; Петропавлівська, 29 червня в Куренівці Успенська, 15 серпня, в Либідській частині. Літній ярмарок від 15 червня по 1 липня, започаткований в 1857 р. до цих пір був постійно невдалим. Інші ярмарки призначені для простих людей і незначні».¹¹⁴⁹

У 1861 р. дрібні торговці товарами на найбільших ярмарках губернії здійснювали закупівлі, особливо в Києві та Бердичеві. Потім вони розвозили крам іншими повітовими містами та містечками, де продавали вроздріб: «таким чином

¹¹⁴⁸«Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. // ЦДІАК. Ф. 486. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 60.

¹¹⁴⁹Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. С. 146.

підтримується і оптова торгівля, яка однак на даний час не має значних успіхів».¹¹⁵⁰

Загалом у Київській губернії всіх ярмарок, на яких цінність привезеного товару перевищувала 1000 крб. було 113, оборот їх доходив до 5293665 крб. На інші ярмарки і торги, яких було 1986 привезено товарів на суму до 2250000 крб. і продано на 1550000 крб.

Найголовніші ярмарки в губернії: Хрещенська, відома під назвою Київських контрактів, на яку привезено товарів на суму 2907250 крб., більше ніж в 1860 р. на 253030 крб., продано на 945580 крб., більше ніж в минулому році на 214047 крб. і Київська літня, на яку привезено різних товарів на 888980 крб., менше ніж в 1860 р. на 162548 крб.¹¹⁵¹

Серед інших ярмарок найзначнішими були чотири Бердичівські та з них переважно Успенська, обороти якої доходили до 166457 крб.¹¹⁵²

У Київській губернії ситуація з ярмарками в цілому була такою ж як і в Європейській Росії та в українських губерніях. Великими ярмарками з привозом товарів на суму більше 10 млн. крб. були: Хрещенська, Успенська і Покровська – в Харкові, Ростовська – в Ростові Ярославської губернії, Іллінська – в Полтавській губернії, Ірбітська – в Пермській, Корінна – в Курській, Онуфрієвська – в Бердичеві, Парська – в Костромській губернії.¹¹⁵³ У містах Європейської Росії на початку 60-х років діяло 1127 ярмарок і 4768 сільських ярмарок.¹¹⁵⁴ У кожному більш чи менш значному економічному районі була ярмарка, де торговці здійснювали збут і закупівлю товарів. Особливо в українських губерніях було багато ярмарків.

Надзвичайно різноманітним був розподіл товарів, які вивозили та ввозили в територію Київської губернії. Текстильні, металеві та інші товари, які

¹¹⁵⁰Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 2.

¹¹⁵¹Там само. Арк. 5.

¹¹⁵²Там само. Арк. 5зв.

¹¹⁵³Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. С. 91.

¹¹⁵⁴Там само. С. 92.

виготовляли у мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська і ін.) губерній країни продавали на ярмарках України. А туди завозили сільськогосподарські продукти – пшеницю, сало, масло, вовну, пізніше цукор.¹¹⁵⁵

Київські контракти були не лише торгівельною площадкою, але й своєрідною біржою. Саме на Контрактах можна було знайти гроші на певних умовах для здійснення масштабних оборудок із маєтками, землями, товарами.¹¹⁵⁶

4.2. Постійна торгівля

Торгівельними закладами володіли міста, купці, дворяни, міщани та селяни. Стаціонарна торгівля була спрямована на задоволення потреб населення. У першу чергу, гостинні заїжджі двори та крамниці пропонували товари першої необхідності. Враховуючи можливість отримати прибутки, міське самоуправління долучалось до торгівельних операцій. У 1803 р. в доповіді міністру комерції князю Миколі Петровичу Румянцеву Київський цивільний губернатор Петро Прокопович Панкратьєв зазначав, що «неминуче торгівля в цьому краю удосконалиться» та наполягав на ймовірному її зростанні в Одесі, що виступала ринком збуту товарів, які вироблялись у маєтках поміщиків Київської губернії.¹¹⁵⁷ І справді, це припущення мало підстави, тому що зі зростанням збутових можливостей чорноморського порту, виробники отримували не лише бажаний ринок, але й очікували зростання цін на їх товари.¹¹⁵⁸

Торгівля алкогольними напоями була одним з традиційних напрямів постійної торгівлі. У 1794 р. київський магістрат залишався монополістом на

¹¹⁵⁵Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. С. 92.

¹¹⁵⁶Губицький Л. Київські контракти в першій половині XIX ст.: люди і товари. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 190.

¹¹⁵⁷Дело по повелению Министра коммерции графа Николая Румянцева, о суммах на Киевских контрактах в обращении бываемых // ДАКО. Ф. 1. Оп. 295. Спр. 1660. Арк. 3зв.

¹¹⁵⁸Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. №134 (7). С. 26.

ринку алкоголю.¹¹⁵⁹ Київ мав у своєму володінні власні корчми, питейні доми, де продавали горілку, пиво і мед. Відповідно від цієї діяльності отримували прибутки і міський бюджет, і найбагатші міщани. З погребів власних чи орендованих будинків також торгували на постійній основі алкогольними напоями. Брідський купець Лазар Калішер, зарахований київським купцем 3-ї гільдії, який сплачував податки як іноземний гість, у 1805 р. займався роздрібною торгівлею напоями з погребу, утримуваного у будинку купця Шлезінберга.¹¹⁶⁰ Загалом, у 1806 р. в м.Києві з 5061 будівлі зафіксовано 96 трактирів, винних і питейних домів.¹¹⁶¹ Київські міські прибутки 1808 р. поповнювалися як з продажу алкоголю, так і інших товарів. У документах зафіксовано надходження «з семи лавок, збудованих у місті для продажу портера пива на манер англійського і легкого півпива – 580 крб.»,¹¹⁶² «з гербергів – 4791,33 крб.» у рік. Всього – 5371, 33 крб. Крім того, зростали прибутки від торгівельної діяльності, пов'язаної з іншими товарами: «з міських торгових лавок – 6117,57 крб.», «з приватних торгових лавок, побудованих на міській землі – 19,33 крб.», «з приватних торгових лазень – 60,84 крб.», «за право здійснювати торгівлю чаєм і кавою – 175 крб.».¹¹⁶³ Всього за торгівлю неалкогольними товарами – 6372, 74 крб. Київський міщанин Сава Вересков - один з власників лавок, побудованих на міській землі. Після його смерті у 1805 р. його власності було достатньо, щоб забезпечити дружину та дітей: «Миколу двадцяти, Андрія дев'яти, Григорія двох, доньок Марфу сімнадцяти, Марину семи і Параскеву семи років».¹¹⁶⁴ Отже, у цей рік

¹¹⁵⁹Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8.

¹¹⁶⁰Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої кварталним Гуменковим // ЦДІАК. Ф. 533. Оп.1. Спр. 920. Арк. 2.

¹¹⁶¹Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 66.

¹¹⁶²Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.102. Арк. 178зв.

¹¹⁶³Там само. Арк. 177зв.

¹¹⁶⁴По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 40. Арк. 10.

спостерігаємо переважання міських прибутків від торгівлі неалкогольними товарами.

Адміністрація Києва бачила перспективи і дбала про значне розширення мережі постійних торговельних закладів. У 1806 р. затверджено плани і фасади будівництва гостинних дворів 1806-1809 рр., кам'яних торгових лавок на Двірцевій площі – 1807-1833 рр.¹¹⁶⁵ Згідно з Іменним Височайшим імператорським указом з Київської казенної палати в 1808 р. на побудову кам'яного гостинного двору відпущено 100000 крб. Уряд виділив кошти з умовою повернення у казну за перші три роки тільки відсотків. За наступних п'ять років мали сплатити рівними частинами основний капітал разом з відсотками».¹¹⁶⁶

Дослідник М.Закревський залишив опис архітектурної, естетичної та практичної вартості Гостинного двору Києва: «на один поверх кам'яна будова з коридорами, гарної архітектури, у вигляді продовгуватого чотирикутника, всередині якого знаходиться просторий двір, посеред Києво-Подола. Південний і північний бік Гостинного двору містять по 50 сажень, а західний і східний по 30. Ззовні і всередині знаходяться 52 лавки. В основному лавки належать купцям, а решта Міській Думі. За проектом архітектора А.І.Руска, гостинний двір, закладений ще до пожежі 1809 р., але вдосконалений та прикрашений у 1828 р. Навколо цієї будови є велика площа, прикрашена Успенською церквою, Братським монастирем, Самсонівським фонтаном, Контрактовим і іншими купецькими будинками».¹¹⁶⁷

Київський Поділ після пожежі 1811 р. почали забудовувати згідно з планом архітектора В.І. Гесте. Торговельну площу розширили під час реконструкції і у 1817 р. на ній побудували двоповерхову кам'яну будівлю Контрактового

¹¹⁶⁵Філінюк А.Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Т.7. Кам'янець-Подільський, 2006. С. 248.

¹¹⁶⁶Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.102. Арк. 182зв.

¹¹⁶⁷Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 95.

будинку.¹¹⁶⁸ Оскільки міста в основному були забудовані дерев'яними спорудами, то дуже часто траплялись пожежі. Згорали не тільки сакральні, житлові, громадські, господарські споруди, а і крамниці. У 1827 р. в Києві пожежа зруйнувала дзвіницю та лавки в огорожі Пустинного монастиря і знищила до двадцяти приватних будинків.¹¹⁶⁹

Київська міська комісія після пожежі на Подолі 1811 р. замовила план перебудови міста, який виконав архітектор Меленський. Через фінансову неспроможність багатьох власників лавок цей проект не був реалізований, бо вони мали збудувати близько 150 нових лавок. Відповідно міська влада змушена була погодитися будувати лавки за рахунок міського бюджету, які згодом колишні власники могли викупити, оплативши вартість будівництва та 6% річних. Колишні власники, які не мали можливості сплатити місту визначену суму отримували відшкодування за місця, а лавки залишались у розпорядженні міської комісії для передачі в оренду тим, хто хотів торгувати.¹¹⁷⁰

У Києві власними крамницями володіли не тільки київські купці, а також іногородні дворяни, купці, міщани, селяни.¹¹⁷¹ Про «недозволену торгівлю» свідчать скарги київських купців, що поступали до Київського магістрату. Сім київських купців 14 березня 1813 р. від імені «Київської міської громадськості» подали в магістрат заяву, де скаржилися на іногородніх купців, міщан, селян, які маючи свої крамниці і балагани, вели у місті торгівлю. Селяни продавали квас, збитень, булки та інші продукти харчування. Вони не платили належних податків. І дворяни займалися «недозволеною» торгівлею, а саме: продавали не свою, а куплену продукцію. Цією скаргою купці вимагали аби магістрат заборонив на їх думку, «незаконну» торгівлю. У відповідь губернське правління видало розпорядження поліції спостерігати як ведуть торгівлю, щоб не було подібних

¹¹⁶⁸История Киева: В 3-х т. Т.2. / гл. ред. Ю.Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1983. С. 130.

¹¹⁶⁹Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 248.

¹¹⁷⁰Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі по м.Києву, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 23в. - 33в.

¹¹⁷¹Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 27.

зловживань. Зрештою у 1817 р. в Києві було закрито 7 крамниць, де пропонували на продаж «недозволені» товари.¹¹⁷²

У м. Києві швидкими темпами зростала чисельність постійних торгових закладів. Якщо у 1817 р. нараховувалось 147 крамниць у кам'яних будівлях і 214 в дерев'яних,¹¹⁷³ то в середині ХІХ ст. вже їх стало 187 кам'яних і 607 дерев'яних крамниць. Також існували три гостинних двори і діяло 59 шинків та 21 великий льох.¹¹⁷⁴

Як правило, заклади постійної торгівлі були власністю купців, міщан, монастирів, церкви, священників, навчальних закладів, до того ж більшість з них належала міщанам. Саме це демонструє таблиця «Власники лавок Києва 1833-1835 рр.», які будували дерев'яні та кам'яні постійні заклади торгівлі.¹¹⁷⁵ У 1836 р. міська влада зобов'язала київського чиновника Пашковського відшкодувати витрачені на побудову кошти київським мешканцям-власникам дерев'яних лавок.¹¹⁷⁶ Необхідність відремонтувати та перефарбувати дерев'яні лавки на Подолі, власниками яких був київський громадянин Масловський спонукала його звернутися про дозвіл до будівельного комітету.¹¹⁷⁷

Купці і міщани, які у лавках продавали товари і мали виторг часто ставали жертвами злодіїв. Кріпак Ларіон Зайцов у травні 1829 р. вкрав 70 карбованців з лавки купця Ходунова, але його зловили і 1 департамент Київського Головного Суду розглядав справу.¹¹⁷⁸

¹¹⁷²Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 129.

¹¹⁷³Берлинский М. Краткое описание г.Киева. Киев: Час, 1991. С. 125.

¹¹⁷⁴Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг. Киев, 1904. С. 63, 80.

¹¹⁷⁵Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі по м.Києву, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.65. Спр. 324. Арк. 168 арк.

¹¹⁷⁶Справа на прохання Київського громадян і міщан, які мають власні лавки на Хрещатицькому базарі, про заборону чиновнику Пашковському будувати кам'яні лавки на Хрещатику, де ще існують дерев'яні // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 68. Спр. 208. Арк. 1.

¹¹⁷⁷Там само. Арк. 1.

¹¹⁷⁸Указы Сената (копии); сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии (1830-1831 гг.); ведомости: об убытках, понесенных от наводнений и разлива рек в Киевской губернии весной 1829 г., о количестве больных, находящихся в госпиталях г.Киева; о дислокации войск в Киевской и Волынской губерниях; о количестве арестованных, содержащихся в Киевской тюрьме; о самоубийствах, скоропостижно умерших, пожарах,

Несвоєчасним розрахунком за куплені товари відзначались не тільки кріпаки, а й інші представники різних станів. Калузький 2-ї гільдії купець Радіон Дехтерев, який зі своїми братами проживав у Києві в 1833 р. звернувся до Василя Левашова київського генерал-губернатора із скаргою на генерал-майора Бердяєва, що закупив у борг ще в 1832 р. у нього в магазині на 833 крб. 43 коп. товарів, але гроші так і не повернув.¹¹⁷⁹

У Києві 1845 р. провадження постійної торгівлі відбувалось у крамничних рядах, а також на рундуках, у магазинах при будинках, балаганах або тимчасових крамницях, які влаштовували на пристанях і ярмаркових площах.¹¹⁸⁰ Гостинний двір на Подолі у 1845 р. нараховував 52 крамниці. При Миколаївському монастирі у Печерській частині діяли дерев'яні ряди, де нараховувалось 40 крамниць. Статистичний опис Київської губернії подає інформацію про те, що багато крамниць, особливо в гостинному ряді, були, просторі, світлі і гарно обладнані. Загалом функціонувало 27 особливих магазинів, з них 5 торгували галантерейними товарами, 6 - модними, 4 – офіцерськими речами, 4 – мідними і залізними виробами, 3 – сукном, 2 – кришталевим і фарфоровим посудом, 3 – книгами. У деяких магазинах введено на товари постійну ціну і продаж тут відбувався без торгів. Товари широкого вжитку можна було придбати у дерев'яних крамничках на торгових площах. У Києві 1845 р. нараховувалось 555 таких крамничок, а також 246 рундуків або столиків. У таких крамницях пропонували споживачам харчові продукти, залізні, дерев'яні, шнуркові та інші вироби, що використовувались у господарствах як сільських, так і міських

эпизоотии и др. происшествиях в Киевской губернии, о лицах, принадлежавших к польским тайным обществам; эпидемии чумы в Молдавии и Валахии и документы по др. вопросам). Т.2. // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 500 (475). Арк. 24.

¹¹⁷⁹По прошению купца Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Кильчевского к платежу денег за забратые у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 132. Арк. 1.

¹¹⁸⁰Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 28.

жителів. За підрахунками І. Гуржія, в 1845 р. на рундуках і у крамницях було продано товару на суму в 465 тис. крб.¹¹⁸¹

Київ як торговельний центр, привертав багато уваги, свідченням цього було укладення численних угод про оренду закладів для ведення торгівлі (магазинів, крамниць, лавок).¹¹⁸² У 1853 р. купці Кіндрат Кузьмович Хавалкін та Юлій Іванович Гофман уклали угоду про оренду торговельних лавок.¹¹⁸³ Договором чітко передбачено терміни підготовки торговельного приміщення, надання та повернення торговельної площі, вартість і умови сплати орендної плати, чистоти приміщення, ремонт, відшкодування витрат. Зокрема, орендна плата становила 415 крб. сріблом в рік.¹¹⁸⁴ Київський 3-ї гільдії купець Михайло Дем'янович Грановський 1854 р. погодився найняти на роботу для торгівлі бакалійними товарами міщанина Миколу Никифоровича Жуковського. Грановський взяв в оренду лавку у статського радника Морковського.¹¹⁸⁵

Угода є досить цікавою, оскільки надає детальний опис вимог роботодавця-купця і міщанина, що за оплату на нього працює. Відповідно бачимо, що річна платня за послуги становила 100 крб. сріблом, є дані про обсяг наданого товару, а купець залишив за собою право здійснення обліку товарів і коштів, у свою чергу, торговець зобов'язувався якісно виконувати обов'язки, зберігати товари, тримати лавку у чистоті, відповідати за недостачу грошей і товару.¹¹⁸⁶

Вільновідпущений Бурмистров Семен Васильович у Києві орендував у міщанина Погуляєва Пилипа будинок з лавкою на 4 роки з 1854 по 1858 рр. за 300

¹¹⁸¹Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. С. 152.

¹¹⁸²Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 28.

¹¹⁸³Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. (маклер Смирнов). Оп.1. Спр. 1. Арк. 2зв.

¹¹⁸⁴Там само. Арк. 1, 1 зв., 2, 3, 5зв., 6.

¹¹⁸⁵Там само. Арк. 3.

¹¹⁸⁶Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 28.

крб.¹¹⁸⁷ Згаданий випадок показує як відбувалось розширення соціальної бази торгівельного прошарку.

У квітні 1854 р. в Гостинному дворі київський купець Шеліхов Йосип Іванович орендував 2 лавки у київського купця Охрімовського Івана Яковича за 240 крб. сріблом терміном на два роки. Охрімовський зазначив, що «всередині ті лавки пофарбовані сухими фарбами, дерев'яні двері та вікна оббиті залізом, а другі дерев'яні двері та вікна столярної роботи з шибками, підлога з дощок, і з переду лавки тротуар вимощений цеглою; якщо у лавках необхідно буде зробити ремонт чи перефарбування, то сам Шеліхов зобов'язаний його за свої гроші організувати, не вимагаючи жодних сум від Охрімовського; якщо Йосип Шеліхов у тих лавках поставить: шафи, прилавки, то після завершення терміну він має право забрати як свою власність».¹¹⁸⁸ Київський купець 3-ї гільдії Никифор Васильович Бурмистров у 1854 р. взяв в оренду у київського міщанина Степана Яковича Київщинського лавку терміном на один рік.¹¹⁸⁹

Згідно зі звітом київського генерал-губернатора у містах Київської губернії торгівля зростала. А купці, в основному, контролювали постійну торгівлю.¹¹⁹⁰ У губернському місті нараховували 209 кам'яних та 524 дерев'яних лавок.¹¹⁹¹ У повітових містах постійною торгівлею займались євреї. М. Закревський підрахував, що на 1858 р. в Києві нараховувалось 187 кам'яних і 607 дерев'яних лавок.¹¹⁹²

Губернська адміністрація приділяла особливу увагу торгівлі, у повітах надавалась повна правова і адміністративна підтримка. За словами київського губернатора у 1804 р. повітові міста Київської губернії «дотепер ще не мають ні будівель, ні лавок, ні гостинних дворів, притаманних містам, навіть вигінних

¹¹⁸⁷Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г.Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. (маклер Смирнов). Оп. 1. Спр. 5. Арк. 16зв.

¹¹⁸⁸Там само. Арк. 18.

¹¹⁸⁹Там само. Арк. 12.

¹¹⁹⁰Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 - 1851 гг. // ЦДАК. - Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 39.

¹¹⁹¹Там само. Арк. 80.

¹¹⁹²Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 62.

земель не було їм виділено».¹¹⁹³ Згодом, у 1806 р. київський цивільний губернатор П. Панкратьєв відзначив позитивні зміни у розвитку повітових місті торгівлі: «у семи повітових містах з мого боку здійснені належні обмеження в доходах і витратах, так що хоч ті міста недавно створені з простих сіл, але мають вже свої власні будівлі і капітал, які надаючи в позики для міських жителів, сприяють їм в промислах і торгівлі».¹¹⁹⁴

Як зазначав губернатор найкраще становище склалось у міст: Богуслав, що було у власності графа Браницького та Махнівка і Умань - власність графа Потоцького. Власність Струтинського, а саме місто Липовець виглядало дещо по-іншому «це місто ні за положенням, ні будовою своєї назви не відповідає, всі мешканці в ньому поміщицькі селяни і саме місто ніщо інше, як велике село».¹¹⁹⁵ І то за умови, що у містечку Липовець на початку ХІХ ст. було 28 купецьких лавок.¹¹⁹⁶ Порівнюючи з торгівельною мережею Умані, Липовець справді виглядав набагато біднішим: у центрі м. Умань знаходився чотирикутної форми Гостинний двір, у якому розміщувались 82 лавки. І ще у місті діяло 27 дерев'яних лавок.¹¹⁹⁷

У м. Черкаси в 1798 р. на 530 житлових будинків працювали 2 дерев'яних шинки, 2 бані, 8 лавок різницьких і інших торгових.¹¹⁹⁸ Місцевий бюджет м. Сквиря Київської губернії у 1800 р. поповнювали прибутками 2 міщанські лавки, збудовані на міській землі.¹¹⁹⁹ У 1800 р. м. Радомишль збагачувалось за рахунок прибутків від лавок, розміщених на міській землі.¹²⁰⁰ У першій чверті ХІХ ст. у даному повітовому центрі діяв гостинний двір, для чого споруджено

¹¹⁹³Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 27, 207.

¹¹⁹⁴Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 5зв.

¹¹⁹⁵Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 28, 208.

¹¹⁹⁶Топографическое описание Малороссийской губернии // ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 808. Арк. 13зв.

¹¹⁹⁷Там само. Арк. 245.

¹¹⁹⁸О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 30.

¹¹⁹⁹Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 698. Арк. 3зв.

¹²⁰⁰Там само. Арк. 13зв.

двоповерховий цегляний будинок, на першому поверсі якого розміщувалося 20 лавок.¹²⁰¹

Міський бюджет м. Тараща 1808 р. поповнено 100 крб. - прибутками з міських орних земель, садів, хуторів, лавок та бань.¹²⁰² Бюджет повітового м. Васильків наповнювався надходженнями від торгівлі: «за намети, де продається печений хліб, дві лавки і земляний похідний погреб, віддані на утримання в чотирьохрічний відкуп за контрактом від 27 жовтня 1805 р. васильківському міщанину Андрію Розбергу - 60 крб. 15 коп.»; «з міського гостинного дому, відданого у відкуп 18 лютого 1804 р. на чотири роки васильківському міщанину Хаїму Абрамовичу, за який вийшло на день закінчення терміну контракту, тобто 19 лютого 1808 р. 146 крб. річних»;¹²⁰³ «з міщанських лавок, розміщених на міській землі за торгівлю 23 крб. 75 коп., поземельних 1 крб. 50 коп. Всього - 25,25 крб.»; «з торгових бань, що знаходяться на міській землі – 2 крб.»;¹²⁰⁴ «за вагову ринкову комору, віддану на відкуп з 31 грудня 1805 р. до 1 січня 1809 р. васильківському міщанину єврею Хаїму Барішпольському – 50 крб.».¹²⁰⁵

Представники станів, які займались торгівельними операціями рахувались з високою річною орендною оплатою житла і торгівельних приміщень. Зокрема, вільні люди і євреї за свої будинки платили від 1 до 4 крб., за оренду крамниці – від 6 до 10 крб., селяни не платили за хати, а тільки відробляли панщину.¹²⁰⁶

Заклади постійної торгівлі продовжували чисельно зростати і у другій чверті XIX ст. Стан справ у цій галузі цікавив не тільки губернську адміністрацію, але і центральну владу, яка планувала підтримувати подальший розвиток міст і торгівлі. Губернській адміністрації належало запропонувати варіанти вирішення наступних завдань: 1) сприяти людям різного звання переходити у міста; 2)

¹²⁰¹Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 118.

¹²⁰²Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 4.

¹²⁰³Там само. Арк. 186зв.

¹²⁰⁴Там само. Арк. 194.

¹²⁰⁵Там само. Арк. 194зв.

¹²⁰⁶Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской. Журнал Министерства внутренних дел. 1844. № 12. С. 475.

посилення основ міського існування, а саме: концентрація ремесел у містах, запобігання значному розвезенню і рознесенню товарів селами, сприяння роботі фабрик і рукоділь, заохочення дворянства до проживання у містах, поступовий розподіл міських та сільських занять, як наслідок посилення обміну продукцією; 3) зручна система воєнного постю, пільги при будівництві, зменшення поліцейських повинностей, відвернення утисків, зниження міських видатків; 4) запобігання пожежам, введення пожежного порядку, страхових контор та взаємного страхування; 5) прямі заохочення грошових позик і різних пільг; 6) розповсюдження технічних знань; 7) сприятливі торгівельні закони.¹²⁰⁷

У 1826 р. Київський цивільний губернатор, дійсний статський радник Іван Гаврилович Ковалев також характеризував стан міст губернії і торгівлі: «всі державні міста Васильків, Звенигородка, Радомишль, Тараща, Сквир, Чигирин Черкаси виникли з містечок, в яких середній клас складали євреї, а деяку частину християни, які з державних селян перейшли у міщани, не володіючи ремеслами і міщанськими промислами, дотепер займаються різними сільськими заняттями та хліборобством».¹²⁰⁸ У свою чергу губернатор відзначав, що стан міст Радомишля, Василькова та Сквири характеризується певним добробутом, бо вони знаходяться на значних дорогах, що сприяє «великим проїздам транспорту, пов'язаних з комерцією».¹²⁰⁹

У містах Звенигородка, Тараща, Чигирин та Черкаси, на думку Київського губернатора немає «жодної комерції, за виключенням дрібної торгівлі» і тому вони «мало чим відрізняються від поселень, і то тільки за однією назвою міст». Губернатор оцінював і бачив перспективи розвитку торгівлі у містечках, де діяли ярмарки і торги, зокрема у Фастові та Білій Церкві Васильківського повіту; Коростишеві і Брусилові Радомишльського повіту; Володарці і Паволочі

¹²⁰⁷ Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 1.

¹²⁰⁸ Там само. Арк. 49зв.

¹²⁰⁹ Там само. Арк. 55зв.

Сквирського повіту, які заохочували на перебування і проживання ремісників та купців.¹²¹⁰

У м. Черкасах розширенню постійної торгівлі мали сприяти такі заходи: спорудження казарм для військ, розквартирування офіцерів за гроші, будівництво мосту через Дніпро, проведення чотирьох річних ярмарків.¹²¹¹ Адміністрація Таращі планувала відкриття поштової дороги через місто, надання кредитів містом, спорудження лавки, орендування квартир для військових, будівництво конюшні для коней військових частин.¹²¹² Незважаючи на підтримку з боку міської і повітової адміністрації у питанні покращення становища військових, у відповідь вони демонстрували поведінку, яка спонукала мешканців Таращі висловлювати невдоволення, звертатись зі скаргами і пропозиціями. У 1833 р. з лавки Таращанського 3-ї гільдії купця Зельмана Островського за повідомленнями Таращанської квартирної комісії тричі крали товари.¹²¹³ Як з'ясувалось, з його лавки рядовими 19-ї артилерійської бригади Козм'яним і іншими, що квартирували у місті Тараща було вкрадено товарів на суму 250 крб. 23 коп. сріблом. Купець Островський запропонував квартирній комісії не видавати квитанції про добропорядне квартирування, коли артилерійська бригада буде виходити на квартири у Волинську губернію».¹²¹⁴

У 1826 р. Радомишльська адміністрація пропонувала такі заходи для пожвавлення торгівлі: переселення з повітових містечок євреїв, записаних за м. Радомишль, дозвіл на отримання позики, збільшення професійних ремісників і вільних лікарів та створення училища. Місцева влада планувала ліквідувати єврейську забудову в центрі міста і на її місці дозволити купцям споруджувати будинки і крамниці, що сприяло б зростанню прибутків міста: «коли б за рахунок

¹²¹⁰ Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 50-50зв.

¹²¹¹ Там само. Арк. 34.

¹²¹² Там само. Арк. 33-33зв.

¹²¹³ Дело по рапорту Таращанской квартирной комиссии относительно уворованных из лавки купца Островского товарах рядовыми 19 артиллерийской бригады Козьминым и прочими // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 308. Арк. 1, 4.

¹²¹⁴ Там само. Арк. 4зв.

коштів міста збудувати торгові лавки, то судячи за теперішнім становищем міста і торгівлі можна отримувати приблизно до 2000 крб. або більше річного прибутку».¹²¹⁵ Сприяння розвитку торгівлі з боку влади через десять років дали свої результати. Зокрема, у Радомишлі діяли різноманітні заклади постійної торгівлі: 165 дрібних дерев'яних крамничок, 1 трактир, 2 навіси для торгівлі харчовими продуктами, 3 погребі з виноградним вином, 8 заїжджих будинків, 16 питейних домів».¹²¹⁶

У вересні 1826 р. з метою активізації розвитку м. Сквиря маршал дворянства Сквирського повіту виступав: за надання позики під будівництво житла міщанами, полегшення військових постойв, ліквідацію ярмаркового збору, унормування квартирної повинності, сприяння зведенню цегельного заводу.¹²¹⁷ А Сквирський магістрат, городничий і дума зазначали про необхідність запрошення у місто євреїв, недопущення «розвезення з міста товарів селами незначною кількістю купецтва і тільки євреями, немає, і не може бути для кращої користі і вигоди міських мешканців, від чого можуть бути у виграші за рахунок утримання гостей, які приїжджають у місто для купівлі товарів і іншого».¹²¹⁸ Така політика пропонувалась тому, що у міський бюджет, який становив 5140 крб. в рік надходили прибутки від крамниць, які знаходились на міській землі і від 16 ярмарків.¹²¹⁹

Покращувати економічне і торговельне становища повіту у 1826 р. Звенигородський маршал дворянства Росцишевський пропонував шляхом: полегшення військового постою, запровадження плати за військовий постій, надання позики для будівництва житла, примушення переселитися у

¹²¹⁵Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 27.

¹²¹⁶Переписка о доставлении статистических сведений // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 41зв. - 42.

¹²¹⁷Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 39 - 39зв.

¹²¹⁸Там само. Арк. 44зв.

¹²¹⁹Там само. Арк. 47зв.

Звенигородку міщан м. Богуслава, оскільки вони займались торгівлею і рукоділлям, а не хліборобством, запровадження чотирьох річних ярмарків, а саме: 1) 7 січня на Івана Хрестителя, 2) 23 квітня на Георгія, 3) 20 липня на пророка Іллі 4) 18 жовтня на Євангеліста Луки; влаштування за рахунок міського бюджету крамниць, у яких торговці могли б розміщувати без оплати свої товари.¹²²⁰

Представники з міщан і купців у приватних містечках, які постійно займалися торгівлею мали свої крамниці. Власник містечка Медведівка Чигиринського повіту Собанський у 1831 р. отримував прибутки від крамниць, здаючи їх в примусову оренду кожному приїжджому торговцю на ярмарки з красними товарами і виходило по 30, 25 і 15 крб. у рік, залежно від величини лавок».¹²²¹

Поміщики підтримували розвиток торгівлі в населених пунктах, що їм належали. Власник села Черкаського повіту генерал-майор Олексій Петрович Орлову 1830 р. звернувся з проханням перейменувати село Матусів на містечко. Причини, які б мали спонукати губернську адміністрацію прийняти рішення полягали у тому, що у селі діяли щотижнево у вівторок ярмарки, базар і крамниці, де торгували євреї.¹²²² До того ж старожили села підтвердили, що вівторкові ярмарки існують з 1801 р. У селі працювали дві крамниці, які торгували різноманітними дрібними товарами і для спорудження нових крамничок є виготовлений матеріал».¹²²³ Київське губернське правління відмовилось задовільнити його прохання. Незважаючи на негативне рішення щодо перейменування, поміщик Орлов продовжував дбати про розвиток свого села,

¹²²⁰Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 37зв.

¹²²¹Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 82зв.

¹²²²Дело по прошению помещика Орлова о переименовании села Матусова Черкасского уезда в местечко // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2540. Арк. 1.

¹²²³Там само. Арк. 12.

зокрема, у 1844 р. було збудовано цукровий завод.¹²²⁴ Слід наголосити, що це були непоодинокі випадки: у 1828 р. поміщик Руліковський також отримав відмову у перейменуванні в містечко с. Велика Мотовилівка.¹²²⁵ У 1845 р. власниця села Ставидло Чигиринського повіту генерал-майорша Марія Гревс зверталась до Київського губернського правління з проханням перейменувати село у містечко. Вона вважала, що переконливою підставою для прийняття позитивного рішення було проведення у селі кожні два тижні базарів, а також за рахунок коштів поміщиці споруджені торговельні крамниці, гостинні дома і інші відповідні заклади, але і цього разу їй відмовили.¹²²⁶

Для уникнення міщанської та купецької конкуренції у торгівлі власники містечок використовували свої привілеї. Поміщик Мазаракі у 1852 р. в м. Махнівка спорудив власні крамниці поблизу лавок, що належали євреям, чим спонукав їх розпочати тривалу судову справу.¹²²⁷

Відомість про прибутки та видатки з міського бюджету м. Києва за 1832 р. показує місце надходжень від закладів постійної торгівлі у структурі міських доходів. Міські прибутки Києва в 1832 р. становили 237316 крб., а в цілому міста губернії отримали 298152 крб.¹²²⁸ На надходження від торговельних закладів та занять припадало 27037 крб. (крім винного відкупу). Детальна інформація відображена в Додатку В 7.

Конкуренцію губернському місту з повітових міст міг скласти тільки Бердичів, що потрапив до складу Київської губернії у 1844 р. У 1815 р. в м.

¹²²⁴Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростниковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 8.

¹²²⁵Дело по прошению помещика Орлова о переименовании села Матусова Черкасского уезда в местечко // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2540. Арк. 13.

¹²²⁶Дело о переименовании с. Ставидлы Чигиринского уезда Киевской губернии в местечко // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5983. Арк. 5зв.

¹²²⁷Справа по скарзі махновських євреїв Ш.Дубицького і С.Ревича на власника м.Махновки за побудову лавок по сусідству з їм належними // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 163. Спр. 451. Арк. 1.

¹²²⁸Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 38.

Бердичеві налічувалося 709 лавок і 1478 будинків.¹²²⁹ Натомість у 1817 р. в Києві працювала 361 крамниця. У Бердичеві 1838 р. на постійній основі торгівельні операції здійснювали не тільки купці, але й поміщики, які для того записувались у гільдії. Саме так поступив Вацлав Ганський власник Верхівнянської суконної фабрики та суконної крамниці в Бердичеві, поміщик с. Верхівня (Сквирського повіту).¹²³⁰

Таблиця 4.2.

Крамниці у містах Київської губернії 1850 р.¹²³¹

№	Міста Київської губернії	Кам'яні	Дерев'яні
1.	Київ	209	524
2.	Радомишль		200
3.	Васильків		56
4.	Сквира		68
5.	Бердичів		278
6.	Липовець		20
7.	Тараща	10	16
8.	Умань		112
9.	Канів	15	38
10.	Звенигородка		93
11.	Чигирин		25
12.	Черкаси	1	111

Після переходу м. Бердичів до Київської губернії здійснено заходи з вдосконалення міської інфраструктури. Реконструйовано торгівельні площі, на яких згідно з затвердженим планом споруджено нові крамниці. У м. Бердичів на

¹²²⁹Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 118.

¹²³⁰Справа по відношенню Міністра внутрішніх справ про звільнення поміщика Київської губернії Вацлава Ганського від податку, який вимагає Бердичівська квартирна комісія з утримуваної ним в м.Бердичеві лавки для торгівлі сукном // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 71. Спр. 28. Арк. 1.

¹²³¹Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 - 1851 гг. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 80.

1846 р. зафіксовано Дехтярну, Кінну, Базарну, Рибну, Мір і ваг площі. З назви площ видно якими саме товарами торгували на тих площах. На великій Базарній площі передбачалось створити заклад ваг і мір та крамницю навпроти церкви.¹²³²

У Київській губернії 1854 р. адміністрацією видано 198 квитків купцям 1-ї і 2-ї гільдії та селянам, що торгували за першими двома розрядами, з них 93 – у Києві. Купцям 3-ї гільдії та селянам, що торгували за 3 розрядом у губернії видали 4633 квитки, вагома частка з яких у Києві – 832.¹²³³

Згідно з офіційною статистикою у Київській губернії 1854 р. нараховувалось 1146 кам'яні і 2292 дерев'яних крамниці, з них у Києві, відповідно – 286 і 246. Торгівельні заклади у губернії представлено 9 кам'яними і 27 дерев'яними гостинними дворами, з них у Києві, відповідно – 2 і 1. У гостинних дворах діяло 293 кам'яні і 163 дерев'яні крамниці, з них у Києві, відповідно – 120 і 150. У губернії використовували 40 кам'яних і 9 дерев'яних торговельних магазинів, з них у Києві, відповідно – 18 і 8. Окремо у губернії нараховувалось 813 кам'яних і 2120 дерев'яних крамниць, з них у Києві 148 кам'яних і 88 дерев'яних.¹²³⁴

У той час крамниці пропонували покупцям різноманітну продукцію: 684 крамниці – красний товар, 29 – шовкові тканини, 25 – хутрянні вироби, 30 – сукняні, 135 - шкіряні, 58 - галантерейні, 262 - бакалійні, 100 – винні, 172 - залізні, 5 - глиняні, 1492 – дріб'язкові, 446 - хлібні припаси. У Києві: 76 крамниць торгували «красними» товарами, 28 - галантерейними, 49 - борошняними, 92 - бакалійними, 49 - залізними, 142 – дріб'язковими товарами.

У м. Василькові нараховувалось 18 крамниць, які пропонували «красні» товари, 3 - залізні, 144 - дріб'язкові; у м.Таращі - 5 «красні» товари, 2 - бакалійні, 1 - галантерейні, 15 - дріб'язкові, 3– борошняні товари; у м.Каневі – 6 «красні» товари, 1 - залізні, 2 - бакалійні і 9 - продовольчі припаси та 16 - дріб'язковими товарами; в м.Звенигородці - 18 «красні» товари, 6 - залізні, 8 бакалійні, 10 - борошняні та 23 - дріб'язкові; у м.Черкасах - 18 «красні» товари, 11 - залізні, 28

¹²³²Дело о переименовании м.Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 349.

¹²³³Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 186.

¹²³⁴Там само. Арк. 188.

бакалійні, 32 дріб'язкові; у м.Чигирині – 8 «красні» товари, 4 - залізні, 6 - хлібні, 4 дріб'язкові; у м.Сквири - 45 «красні» товари, 37 - бакалійні, 21 – залізні та 35 - дріб'язкові; в м.Умані 83 - «красні» товари, 30 залізні і 82 дріб'язкові; у м.Липовці - 25 «красні» товари, 2 залізні, 8 - хліб в зерні, 13 - борошні, 40 - дріб'язкові; у м.Бердичеві 25 - залізні товари, 30 - бакалійні, 3 - глиняні, 85 - шкіряні, 23 - хутряні, 120 - «красні» товари і 330 дріб'язкові; в м.Радомишлі 80 - «красні» товари, 2 - бакалійні, 20 - хлібні, 60 - дріб'язкові – 60.¹²³⁵

Таблиця 4.3.

Крамниці Київської губернії 1861 р.¹²³⁶

Назва міст	Крамниці	
	Кам'яних	Дерев'яних
Київ	334	534
Васильків	15	155
Радомисль		173
Сквира	3	184
Бердичів	441	239
Липовець		92
Тараща	10	26
Умань	141	213
Канів	15	43
Звенигородка	1	75
Чигирин		46
Черкаси	1	90
Разом	961	1870

У Київській губернії місцева адміністрація на 1861 р. відзначала такі закономірності у 12 містах і 101 містечку, у тому числі у торгівлі: «міста і деякі містечка зі збільшенням народонаселення, поступово розвиваються, кількість

¹²³⁵Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 188зв.

¹²³⁶Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 71.

фабрик і заводів зростає з кожним роком, у промисловість і торгівлі відчутна нестача капіталів через неспроможність багатьох торгових домів надавати кредити загрожує застоєм».¹²³⁷ «Статистичні відомості у Київській губернії» за 1861 р. дозволяють відтворити стан постійної торгівлі, зокрема, у губернському та повітових містах та містечках губернії.¹²³⁸ Тобто, у Київській губернії в губернському та повітових містах нараховувалось 961 кам'яна та 1870 дерев'яних крамниць. Київ та Бердичів утримували лідерські позиції у розвитку мережі постійної торгівлі, а аутсайдером виявилась Тараща.

Дослідники подавали дещо інші цифри, що пояснюється, або внесенням у перелік торговельних закладів не тільки крамниць, або неточними статистичними даними.¹²³⁹ М.Закревський, досліджуючи м. Київ ствержував, що «торгівля різними товарами відбувається в 650 крамницях, приблизно у 30 магазинах, балаганах. Торговельні обороти, здійснювані місцевими купцями, достатньо великі і становлять кілька мільйонів карбованців. Тимчасових столів або рундуків нараховується до 250».¹²⁴⁰ Дослідники І.Гуржій і О.Гуржій наводять іншу інформацію: «у Києві перед реформою 1861 р. діяли вже 1057 крамниць і магазинів, 29 винних погребів, 24 ідальні, 21 ковбасня, 7 кондитерських, ресторан і 3 гостинних двори».¹²⁴¹

4.3.Контрабандна торгівля

Дослідниця О.Карліна відзначає, що для контролю за перетином кордону підданими двох держав (імперії Габсбургів та імперії Романових) і переміщенням товарів уже в серпні 1795 р. були відкриті митниці у Волочиську

¹²³⁷Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 40зв. - 41.

¹²³⁸Там само. Арк. 71.

¹²³⁹Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 28.

¹²⁴⁰Закревский Н. *Летопись и описание города Киева*. Ч. 1. *Летопись*. Москва: Университетская Типография, 1858. С. 146.

¹²⁴¹Гуржій І., Гуржій О. *Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст.* Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 171.

Старокостянтинівського й Радивиліві Кременецького повітів і Володимирі-Волинському. Через два роки з Володимира-Волинського митницю перевели в Рожеямполь (Устилуг) Володимир-Волинського повіту.¹²⁴² Саме у результаті Третього поділу Речі Посполитої створено вищеперераховані митниці. Однак попередня система митниць, у тому числі, і на території Київської губернії, продовжила функціонувати.

Увага, яку приділяла найвища влада Російської імперії митницям показує важливість митних прибутків для формування державної скарбниці. Накладаючи мито на імпорتنі і експортні товари, держава отримувала прибутки. У 1795 р. тільки на Васильківській митниці отримано 1367 крб., які віддано у Київську міську думу. Зокрема, на імпорتنі товари накладали мито 2% вартості, а на товари, що відправляли на експорт - 1%. Крім того, зібрано з купців цивільних митних зборів 71382 крб.¹²⁴³

Як правило, для власників товарів оплата визначених законом мит була звичною справою. Хоча інколи купці тільки декларували сплату мита. У 1795 р. Хома Злуніцин купець климовської слободи Могилівського намісництва і приказчик Петро Елисеєвич Чирка сплавили Дніпром щогловий ліс з Польщі до Кременчука транзитом Козаровицькою митницею у Київській губернії, заявивши, що сплатили мита 25 карбованців асигнаціями. У результаті довготривалого листування між Київським губернським правлінням та Київською державною палатою з'ясувалось, що службовці Козаровицької митниці сплату мита не підтвердили.¹²⁴⁴ Звіти 1799 р. демонструють інформацію про купця Злуніцина, який не сплативши мито продовжував торгувати у Польщі сіллю, що була завезена з Росії, а у Росії торгував рогожами, доставленими з Польщі. Київською казенною

¹²⁴²Карліна О. Контрабанда в прикордонних повітах Волинської губернії та боротьба з нею (перша половина XIX ст.). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2018. Кременець, 2018. С. 278 - 291.

¹²⁴³Дело по рапортам Васильковской пограничной таможи о поступлении пошлин и записи их в книги прихода и расхода // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4357. Арк. 6.

¹²⁴⁴Дело по обвинению купца Злуніцина в беспошлинном провозе из Польши мачтового леса через Козаровичскую таможду // ДАКО. Ф. 280. Оп. 200. Спр. 109. Арк. 2.

палатою повідомлено про ці факти Київського цивільного губернатора Василя Милашевича.¹²⁴⁵

Однією з причин, яка сприяла зростанню впливу євреїв у розитку торгівлі була їх активна практика контрабанди. Щоправда, цьому часто протистояли державні селяни прикордонних сіл, що мали можливість отримати винагороду у вигляді конфіскованого контрабандного майна. У Київську державну палату 13 серпня 1795 р. з Васильківської прикордонної митниці надійшла інформація про те, що державні селяни Федот Козаченко, Григорій Пустовойтенко, Петро Попович села Плісецького Київського повіту спостерігали дивні дії євреїв. Тобто, зранку 3 серпня євреї п'ятьма возами з товаром приїхали у село Плісецьке і зупинилися у шинкаря Шефтеля. Селяни від нього дізнались, що євреї їдуть у Ромен. У ніч на суботу три вози попрямували у невідомому напрямі, а селяни побачили, що євреїв супроводжували двоє піших селян з закордонного с. Салтанівка. 4 серпня опівночі євреї двома возами, запряженими кожен по три коні з одним візником з названих провідників поїхали з с. Плісецьке, однак не у бік Ромен, як казав шинкар, але дорогою, яка вела за кордон на село Салтанівку.¹²⁴⁶ Селяни наздогнали євреїв на дорозі та вирішили їх зупинити. Під час суперечки селянина Федота Козаченка травмовано, а провідники втекли за кордон. Плісецькі мешканці затримали двох євреїв з візником та возами і привели до старости в село.

За розпорядженням старости було здійснено опис, який долучили до рапорту. На митниці виявлено затриманих товарів на двох возах, а саме: 42 шматки пестреді (тканини) мірою 1455 аршин ціною по 25 коп. аршин, 211 шматків і 5 залишків білого полотняного вузькою мірою 6285 аршин, по 15 коп. аршин, 4 шматки серветкового простого полотна мірою 100 аршин по 8 коп. аршин, 71 шматок крашенини мірою 497 аршин, по 10 коп. аршин, 1 пуд сталі 6 крб., 6 тюней китайки по 13 крб. тюнь, 5 шматків набійки мірою 120 аршин по 18 коп.

¹²⁴⁵ Дело по обвинению купца Злуницына в беспошлинном провозе из Польши мачтового леса через Козаровичскую таможеню // ДАКО. Ф. 280. Оп. 200. Спр. 109. Арк. 7.

¹²⁴⁶ Дело о задержании купцов провозивших контрабандные товары через Васильковскую пограничную таможенную // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4358. Арк. 1.

аршин, 74 хустки набійчаті по 20 коп. один, 430 мотків ниток фарбованих по 4 коп. один, 65 поясів вовняних по 13 коп. один, 1000 аршин ниткового шнурка 3 крб., 1 пуд купоросу 4 крб., 1 пуд перцю 25 крб., 5 стоп писарського паперу по 2 крб. стопа, 38,5 фунтів цукру за весь 24 крб., 10 фунтів мідного дроту по 50 коп. фунт, 2 пуди свинцевого дробу по 6 крб. пуд, 200 залізних висячих замків по 20 крб., 2 вози прості з кінською ремінною старою упряжжю за все 5 крб., 6 коней: 1 жеребець гнідий трьох років, 1 мерин гнідий лисий восьми років, 2 мерина карі шести років, 1 чалий дорослих років, 1 кобила сіра шести років ціна за все 60 крб. Після оцінки всього - 1795 крб. 30 коп.¹²⁴⁷ Підданий графа Браницького, мешканець с. Королівки Білоцерківського ключа Мирон Іванович Ширай перевозив весь цей товар. У липні, коли Ширай перебував у м. Фастові євреї Хаїм та Мошко його найняли вивезти товар у м. Ромен. З ними та їхнім товаришем Аврумом, Ширай вирушив з Фастова своїми двома власними трьохкінними возами.¹²⁴⁸

21 вересня 1795 р. Київською казенною палатою повідомлено, що товари Мошки Хайкельовича та Сруля Лейбовича, затримані на двох возах, вартістю 1795 крб. з копійками конфісковано, після відрахування мита, потрапили до людей, які їх виявили. Решта товару на двох возах, провезеного за кордон таємно без сплати мита нічого невідомо, а євреїв звільнено з-під варти.¹²⁴⁹

Контрабандисти не погоджувалися ні з діями прикордонних ловців на громадських засадах, ні з діями судової гілки влади, ні з діями митників, ні з статусом порушників закону. Купці, яких звинувачено в контрабанді засвідчували про ще одну неправову дію з боку влади, а саме корупцію на митниці.¹²⁵⁰ Київське намісницьке правління 9 листопада 1795 р. звернулося до державної палати у справі міщанина м. Фастів єврея Мойсея Хайкельовича, який скаржився на Петра Поповича, Григорія Пустовойтенка і Федота Козаченка з товаришами за те, що

¹²⁴⁷ Дело о задержании купцов провозивших контрабандные товары через Васильковскую пограничную таможенную // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4358. Арк. 1зв.

¹²⁴⁸ Там само. Арк. 2.

¹²⁴⁹ Там само. Арк. 8.

¹²⁵⁰ Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 106.

вони напали на нього під час переїзду с. Плісецьким з товаром купленим на ярмарку в Ромнах, китайкою, пестреддю, полотном і ін., за пограбування частини з того товару, і що вони, вважаючи його таємним перевізником тих товарів через кордон, представили їх у Васильківську митницю. На митниці цолнер Казаринов, залякуючи Хайкельовича з товаришем, що їх товари можуть пропасти, і у той же час, даючи надію на їх повернення, вимагав з них 200 червінців, вони йому дали 170, а решту - асигнаціями.¹²⁵¹ Євреї передали цолнеру Казаринову 960 крб., сплативши мито. Згодом з квартири цолнера, а не з митниці їм повернули товари. Виявлено недостачу на суму в 1073 крб. Як тільки цолнер дізнався про те, що євреї будуть подавати на нього скаргу, то 18 жовтня приїхав у Київ, повернув їм 510 крб. з отриманих у них 1060 крб., за взяті з тих товарів 230 крб. Решта 450 крб. євреям не повернув, а саме з вилученого товару на 841 крб. Тому єврей Хайкельович просив відшкодувати втрати, завдані під час нападу плісецьких мешканців і пограбування товарів, також через неповернення цолнером отриманих у них грошей.¹²⁵² Тобто, митники зловживали своїм положенням і хотіли отримати вигоду.

Губернська адміністрація видала розпорядження Київському нижньому земському суду дослідити обставини за скаргою, а винуватих відправити до суду, інформацію, що стосувалась цолнера Козаринова надіслати губернському правлінню. Про результати слідства Київська державна палата була зобов'язана повідомити губернську владу.¹²⁵³

Торговці провозили товари повз митницю.¹²⁵⁴ У 1795 р. київський міщанин Іван перевозив товар через державне село Плісецьке Київського повіту з територій тільки приєднаних від Речі Посполитої. Пункт 6 Особистого Найвищого указу Її Імператорської Величності від 8 квітня 1793 р. про заборону ввезення в Російську імперію різних іноземних товарів передбачав, що будь-який

¹²⁵¹Дело о задержании купцов провозивших контрабандные товары через Васильковскую пограничную таможенную // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4358. Арк. 16.

¹²⁵²Там само. Арк. 16зв.

¹²⁵³Там само. Арк. 22.

¹²⁵⁴О фальшивом клемении товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 18зв.

митний наглядач, службовець, а також особа будь-якого звання, якщо тільки відкриє, знайде, затримає чи засвідчить приховане провезення заборонених товарів, отримає винагороду у вигляді вартості товару вивезеного чи виписаного з того, хто це зробив, без жодних відрахувань, а винуватих - відправити до суду».¹²⁵⁵ Згідно з Указом від 8 квітня 1793 р. та 13 пунктом 2 параграфу Митного статуту Петро Попович, селянин с.Плісецьке та Захар Леменко, селянин с.Сподарці, що 29 серпня виявили і затримали київського міщанина Івана при незаконному перетині кордону з боку с.Чорногородка з возом товарів, як заборонених, так і дозволених для перевезення. Державні селяни с. Плісецьке Остап Павлюченко, Тарас Невгаденко, Максим Тарасенко і Іван Ковальчук 30 серпня 1795 р., виконуючи доручення старости Микити Косакова, привезли одним парокінним возом товари на митницю.¹²⁵⁶ Вони виявили спробу контрабандистами перетнути кордон, їхній товар та транспорт на Васильківській митниці згодом оцінили у 1426 крб.¹²⁵⁷

Директор Васильківської митниці целнер Йосип Цазиринський при огляді виявив дозволені до перевезення товари, а саме: 2 пуди 8 фунтів залізних інструментів – 289 слюсарних напилків, ціною за штуку - 10 коп., 29 столярних доліт, вагою 20 фунтів по 20 коп. за штуку, 6 стругів вагою 11 фунтів по 15 коп. за штуку, 2 дюжини бритв з роговими черенками по 1 крб. 80 коп. дюжина, 144 мідні наперстки по 2 коп. за штуку, 7 дюжин простих окулярів по 1 крб. 20 коп. дюжина, 4 дюжини дерев'яних курильних трубок 1 крб. 20 коп. дюжина, 195 дерев'яних чубуків по 3 коп. за штуку, 88 дюжин олівців з простого дерева по 20 коп. дюжина, 6 пар жіночих вовняних простих валяних панчіх по 60 коп. пара, 3 ляльки сучених білих ниток вагою 1 фунт по 1 крб. лялька, 10 хусток бавовняно-паперових по 65 коп. за штуку, 115 шматків гладких однотонних шовкових стрічок за всі 20 крб., 18 півшматків гладкого ромбаку по 3 крб. півшматок, 2 кінці червоного кумачу по 1 крб. 20 коп. шматок, 2 бавовняно-паперових

¹²⁵⁵Дело по рапорту Васильковской таможенной заставы о провозе Киевским купцом контрабандных товаров из-за границы // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4356. Арк. 3.

¹²⁵⁶Там само. Арк. 1зв.

¹²⁵⁷Там само. Арк. 3.

покривала по 2 крб. 50 коп. за штуку, 470 книжок шумихи вагою 1 пуд 29 фунтів за всю 50 крб., 33 500 по 2 крб. 50 коп. за тисячу, 1 дерев'яна плоска 15 коп., всього дозволених товарів на 297 крб. 77 коп.¹²⁵⁸

Серед заборонених товарів для перевезення у Росію виявили: 17 півшматків ромодану травчатого по 3 крб. 50 копійок півшматок, 6 кінців полосатої бавовняно-паперової тканини по 1 крб. 50 коп. кінець, 6 шматків турецької вибійки по 1 крб. шматок. 447 пар шматків шовкових оксамитових вузьких стрічок по 2 крб. пара, 308 шматків шовкових тиснених середніх стрічок за всі 40 крб., 3,5 дюжини найпростіших табакерок з дерев'яної корки по 1 крб. дюжина, 33 простих дерев'яних лакованих табакерки за всі 5 крб., 2 настінні простих дзеркала довжиною в 6 вершків за обидва 3крб., 59 дзеркалець від 1,5 до 3 вершків за все 7 крб., 24 дюжини томпакових великих мундирних гудзиків по 40 коп. дюжина, 4 дюжини столових ножів з кістяними черенками по 1 крб. дюжина, 11,5 дюжин складних малих ножів по 1 крб. 20 коп. дюжина, 24 ножі без черенків за всі 1 крб., 183 прості ножиці за всі 20 крб., 1 сокира 20 коп., всього заборонених товарів - на 1075 крб. 60 коп., 2 коні жеребці, зокрема, 1 саврасий шести років, 1 рудий восьми років за обох 20 крб., 1 віз з кибиткою з 2 ремінними хомутами та іншою упряжжю, вартість за все 3 крб. 50 коп., російських грошей в державних асигнаціях 30 крб., а всього оцінено з готівкою на 1426 крб. 88 коп.¹²⁵⁹

До приєднання деяких округ Брацлавської та Волинської губерній до Київської активно працювали митниці навколо Києва, які збирали мито з кожного товару, який перетинав кордон в тому чи іншому напрямі. Але деякі подорожуючі були звільнені від їх сплати. Йдеться в першу чергу про шляхту, яка мала право перевозити товари призначені для власного господарства.¹²⁶⁰ У квітні 1796 р. Яків Копистинський, управитель маєтку поміщика Дембовського Сорокотяги П'ятигорської округи Брацлавської губернії через Романовський форпост, за

¹²⁵⁸Дело по рапорту Васильковской таможенной заставы о провозе Киевским купцом контрабандных товаров из-за границы // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4356. Арк. 2.

¹²⁵⁹Там само. Арк. 2зв.

¹²⁶⁰Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 108.

отриманим квитком від П'ятигорського земського справника Якова Чижевського прибув до Києва.¹²⁶¹ У Києві він придбав у господарство поміщика 14 пудів 19 фунтів заліза для виготовлення веретен у млинах, а для себе - 10 заступів. З цим товаром Я.Копистинський вирушив назад. Управитель хотів 9 квітня вдень перетнути кордон у тому ж Романовському форпості і дорогою зустрів Білогородського наглядча, підпоручика Суздальцова.¹²⁶² Я.Копистинський звернувся за допомогою до Київського віце-губернатора князя Василя Олексійовича Хованського через те, що Суздальцов, будучи п'яним, заарештував управителя і утримував добу не годуючи ні його, ні коней. Наглядч забрав залізо, куплене Копистинським і вимагав сплатити 3 червінці. Натомість управитель дав йому 5 крб. сріблом, а Суздальцов нецензурними словами його ображав.¹²⁶³

Для оприлюднення Київський цивільний губернатор Теплов 30 липня 1800 р. отримав Указ Його Імператорської величності самодержця всеросійського з Урядуючого Сенату від 29 червня 1800 р.¹²⁶⁴ Він пропонував правила, які визначали порядок ввезення імперію заборонених товарів. Даний нормативний акт прописував заходи, спрямовані на запобігання зловживанні передбачав винагороду особам, які виявляли контрабандний товар.

Доповнюючи попередні розпорядження та приписи, що стосувались перетину кордону з товаром з'явилась постанова, що складалась з 10 пунктів.¹²⁶⁵ Перший пункт передбачав, щоб рівномірно від кордону суходолом, де встановлені митниці і митний контроль і від портів Білого, Балтійського, Чорного та Азовського морів, крім Ревеля, Санкт-Петербурга, Риги, Лібау та Архангельська йшли великі дороги, якими зобов'язані пересуватись купці з іноземними товарами всередину Росії.

¹²⁶¹Прошение управителя помещичьего имения Дембовского Копыстинского о пропуске его без пошлин через Белгородскую заставу с купленным железом и заступами // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 4997. Арк. 1.

¹²⁶²Там само. Арк. 1зв.

¹²⁶³Там само. Арк. 2зв. - 3.

¹²⁶⁴Копия указа правительствующего сената о запрещении контрабандной торговли // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 720. Арк. 2.

¹²⁶⁵Там само. Арк. 3.

Другий пункт визначав, що після огляду іноземних товарів, таврування та стягнення мит, на митниці мають вияснити губерньське місто, куди мав намір потрапити власник товару та надати йому на звичайному гербовому папері ярлик, з зазначенням його імені, якості та кількості товару, розмір мита, кількості міст, якими будуть перевозити товари і штемпелів, якими запечатано кожне товарне місце, кількості людей і возів з тими товарами, в яку губернію і місто ті товари мають бути привезені. Митниці, подаючи ярлик, мають зобов'язати підписками перевізника товарів, у випадку, якщо не все потрапить до призначеного міста, то він зобов'язаний заплатити сам за всі недовезені товари; після того з ярликів надіслати в Комерц-колегію точні копії.

Третій пункт контролював, щоб торговці, якібудуть мати такий ярлик, їхали великою від митниці призначеною дорогою до першого міста, після прибуття пред'являли вказаному начальнику цей ярлик, за яким має бути здійснена у тому місті єдина перевірка стосовно кількості місць і печаток з позначкою на ньому, ярлик же має бути записаний оригіналом спеціально зробленій для того книзі, з відміткою часу і пропуску товарів далі.

Четвертий пункт регулював порядок, що необхідно після привезення товарів в місто, яке перевізником митниці було оголошено, засвідчити магістрату, що товари тієї якості і в тій кількості штук, як визначено ярликом. Після перевірки забрати купця ярлик і внести його в книгу оригіналом та зробити згідну з свідоцтвом позначку. Посвідчувати якнайшвидше, навіть і у святкові дні, щоб ніхто з торговців не мав причини скаржитися; після чого надати дозвіл купцю продавати свої товари, де він захоче. Магістрат брав зобов'язання інформувати Комерц-Колегію і надсилати оригінальний ярлик.

П'ятим пунктом дозволено у двох місцях здійснювати перевірку та посвідчення, товари на ярмарках більше не засвідчувати, але й не привозити туди інших, крім тих, про які інформація уже в губерньських містах зафіксована.

Шостий пункт визначав: якщо при огляді товарів чогось не виявиться, то у такому випадку після листування з митницями і з'ясування вартості відсутніх товарів, стягувати з перевізників всю суму, а з виручених коштів половину

надсилати в Комерц-колегію, на рахунок екстраординарної суми, а іншу віддавати тим, хто посвідчував товари і помітив такий недолік; з забороненими товарами на провезення у Росію і нетаврованими діяти, так як визначено попередніми указами. Якщо перевізник надасть інформацію про надзвичайні пригоди по дорозі, через які у нього немає всього товару, то після слідства, що виявить їх достовірність, звільняти його від будь-якого стягнення.

У сьомому пункті заборонялося торговцям, пересуватись боковими чи польовими дорогами зі своїми товарами, крім великих призначених доріг. У іншому випадку, навіть, посвідчені і затавровані товари будуть конфісковані на користь тих поселень, де їх затримують чи то буде митний службовець, чи мешканець. Про місце, конфіскований товар і те, що віддано як винагороду доповідати в Комерц-колегію, а перевізника товарів недозволеними дорогами відправляти у суд, де за законами він буде покараний.

Як бачимо, держава великого значення надавала особистій ініціативі, мотивованої часткою від затриманого контрабандного товару. Жага легкого зиску для селян була пов'язана із ризиком спротиву з боку контрабандистів. За вказаною обставиною доручено воєнним губернаторам і земському начальству захищати простодушних поселян від утисків і зволікань, але найбільше надавати їм покровительство, щоб залучити до затримання контрабандних товарів. А щоб вони про це могли бутисвідомі, то губернаторам прикордонних губерній наказали зробити тричі оголошення в церквах для інформування мешканців, спонукаючи їх до затримань недозволеного товару і забезпечуючи у необхідному випадку покровительством від начальства.¹²⁶⁶

Восьмий пункт надавав право керуючому комерційною частиною відсторонювати від роботи службовців, що не можуть виконувати свій обов'язок, або, навіть, віддавати під суд. Така відповідальність була передбачена для митників і митних інспекторів, якщо товари таємно потрапляли через кордон.

Дев'ятий пункт передбачав, що виписані постанови поширювалися на весь

¹²⁶⁶Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 109.

Європейський суходільний кордон і на всі порти Білого, Балтійського, Чорного, Азовського морів, окрім Санкт-Петербургу, Риги, Ревеля, Лібау і Архангельська. Надходження товарів з вказаних портів мало особливий регламент. А якщо купець буде спрямовувати партію всередину держави, то він зобов'язаний надати за власним підписом посвідчення, який товар, скільки, до кого і куди надсилає. Цей документ засвідчується митницею тільки після того, як купець дійсно особисто його підпише. Після представлення його у місто, куди відправлені товари, документ забирають, записують у книги та надсилають в Комерц-колегію.

Десятий пункт визначав, що постанова вступала в дію з 1 січня 1801 р., щоб купці могли підготуватися, а губернатори призначили б від митниць, які саме дороги вважати великими і міста призначені для першого засвідчення.¹²⁶⁷

Контрабандна торгівля була вигідною справою, тому контрабандистів не стримували, навіть, покарання. Згідно з законами була передбачена матеріальна відповідальність за контрабанду, зокрема, конфіскація товару.¹²⁶⁸ Контрабандну торгівлю здійснювали як водними артеріями,¹²⁶⁹ так і суходолом.¹²⁷⁰ Контрабандним промислом займалися цілі родини. У 1816 р. з крамниць київських купців Балабух та Карамалія вилучили і продали контрабандних пруських тканин загальною вартістю на тисячі карбованців.¹²⁷¹

Конфіскація товарів не зупиняла купців і вони продовжували займатись контрабандною торгівлею. У 1821 р. брати Балабухи у співпраці з київським купцем Пирашковим закупили контрабандних тканин 70 штук різнокольорового полотна.¹²⁷²

¹²⁶⁷Копия указа правительствующего сената о запрещении контрабандной торговли // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 720. Арк. 3зв.

¹²⁶⁸Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини ХІХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2020. Вип. 5/47. С. 114.

¹²⁶⁹Секретная Переписка о задержанных и конфискованных товарах провозимых по реке Припяти // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3029. Арк. 63.

¹²⁷⁰Переписка с Богуславским земским судом о конфискованных контрабандистских товарах // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3213. Арк. 3.

¹²⁷¹Переписка с Радзивилловской Таможней, городскими и земскими властями, Губернским правлением о борьбе с контрабандной торговлей заграничными товарами // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3215. Арк. 15.

¹²⁷²О фальшивом клемении товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 23зв.

Київським губернським правлінням січні 1830 р. видано розпорядження Київській державній палаті, щоб протягом 25-27 лютого було відправлено представника для присутності при продажу з публічних торгів крамниць, будинків і цегляного заводу київських купців Балабух та Карамалія, як стягнення штрафуза контрабандні товари, за рахунок яких відбувалось поповнення скарбниці.¹²⁷³ 24 лютого 1830 р. державна палата скерувала губернського скарбника Хосненка.¹²⁷⁴ У результаті будинок київського міщанина Филиповича, виставили на аукціон через незаконну діяльність купців.¹²⁷⁵

Таблиця. 4.4.

Відомість контрабандних товарів, проданих в м. Бердичеві з аукціонного торгу, знайдених надвірним радником Солодовим в крамницях київських купців Балабух і Карамалія з зазначенням кількості і вартості.¹²⁷⁶

№	Якого господаря і як оцінені	Сума проданого, крб., коп.	
1.	Семена Семеновича Балабухи	6731	27
2.	Івана Івановича Карамалія	3394	65
3.	Олександра Семеновича Балабухи	8932	95
4.	Констянтина Семеновича Балабухи	6033	5
5.	Івана Семеновича Балабухи	10793	90
	Разом	35885	82

Поширеним явищем у тогочасному середовищі торговців, які займались контрабандою була спроба оспорити звинувачення. Активно у цьому їх підтримували члени сімей. Київським губернським правлінням 29 травня 1850 р. заслухано пропозицію Київського воєнного, Подільського і Волинського генерал-губернатора від 22 квітня 1850 р. під №2675, передану Київському цивільному губернатору щодо інформування у справі про знайдені в євреїв,

¹²⁷³Справа по думці Київського губернського правління про відкомандирування до нього члена для перебування при продажі будинків, лавок і цегляного заводу купців Балабух і Карамалія // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 648. Арк. 1.

¹²⁷⁴Там само. Арк. 2зв.

¹²⁷⁵Там само. Арк. 5.

¹²⁷⁶Там само. Арк. 49.

особливо, у Юдка Айзинберга контрабандні товари, зброю і порох.¹²⁷⁷ У рапорті від 8 квітня 1850 р. під №1515 Радомишльською міською поліцією повідомлено, що 7 квітня викликано у відділок з в'язниці, щоб вручити повернені з надписом з Урядуючого Сенату прохань, радомишльського міщанина Юдахаїма Айзинберга. Тоді ж прийшла дружина Айзинберга Ривка, яка ображала голову поліції підполковника Шидловського.¹²⁷⁸ І тому її взяли під арешт, залишивши ключі від крамниці, вона вихвалялась, що там зберігається 1000 крб. ср. Вищезазначені дії відбувались у присутності радомишльських міщан: бургомістра міського магістрату Петро Борщевського, євреїв Мошка Вісленського і Янкель Винокура, дворянина Андрія Савича, і канцеляриста Вронсжевського.¹²⁷⁹

Контрабандна торгівля під час нестабільної ситуації продовжувала набирати обертів, особливо якщо врахувати, що правовий супровід справ за таких умов ускладнювався.¹²⁸⁰ Київська губернія, як правобережна, пережила наслідки війни 1812 р.,¹²⁸¹ а також польського повстання 1830-1831 рр.¹²⁸² Заборонана ввезення товарів іноземного виробництва на територію Російської імперії у часі французько-російської війни здійснювалась на підставі припису Міністерства фінансів від 2 січня 1813 р. Київському цивільному губернатору. У приписі Відомостях зафіксовано інформацію про контрабандну торгівлю, у результаті якої в Києві проведено аукціоний торг. Виручені кошти за незначні товари відправленоу Департамент зовнішньої торгівлі, а за дорожчі з прибулим

¹²⁷⁷ Дело о найденных контрабандистских товарах, порохе и оружии в частных домах в г.Радомысле // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 7851. Арк. 1.

¹²⁷⁸ Там само. Арк. 1зв.-2.

¹²⁷⁹ Там само. Арк. 2зв.

¹²⁸⁰ Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини XIX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2020. Вип. 5/47. С. 116.

¹²⁸¹ Губицький Л. Лихоліття російсько-французької війни 1812 р. та кріпаки Київської губернії. *Соціальна історія: Науковий збірник.* Вип. IV. 2008. С.68.

¹²⁸² Губицький Л. Кріпацька верства Київської губернії під час Польського повстання 1830-1831 рр. *Соціальна історія: Науковий збірник.* Вип. III. 2008. С.23.

чиновником Санкт-Петербурзької митниці надвірним радником Азиковим надіслано в Санкт-Петербург.¹²⁸³

Бердичів мав статус координаційного центру з розподілу контрабандних товарів у правобережних губерніях. У червні 1816 р. шляхтич Черкаського повіту м. Сміли Андрій Федоровський затримав контрабандні товари, які перевозив Богуславський єврей Нахман Лейзерович Кагарлицький одним парокінним возом. Поліція з'ясувала, що він купив у Бердичеві контрабандні товари у роздрібників-євреїв, одного з них зобов'язався вказати.¹²⁸⁴ Але згодом, не було виявлено ініціативи щодо подальшого вирішення питання з поширювачами контрабанди, а самого Кагарлицького відпущено на поруки.

Губернського стряпчого з кримінальних справ Можаровського призначено розслідувати бездіяльність Бердичівської поліції.¹²⁸⁵ У результаті виявлено, що існував прихований зв'язок поліції з контрабандистами. На звернення до Киянова, виконуючого обов'язків Бердичівського поліцмейстера так і не отримано належного пояснення у справі.

На виконання Указу губернського правління, Бердичівська поліція розпорядилась, щоб євреї Сендик і Спектор проголосили присягу, пообіцявши більше не займатися контрабандою. Про це згодом поліцією відрепортовано губернському правлінню.¹²⁸⁶

У Києві і губернії контрабандною торгівлею займались не тільки київські купці, а також іноземні. У грудні 1818 р. волинський губернатор звернувся до київського губернатора Федора Назимова, щоб при виявленні у Києві варшавського купця Матвія Дасканта (Дескана) під арештом відправити його до

¹²⁸³Переписка с Радзивиловской Таможней, городскими и земскими властями, Губернским правлением о борьбе с контрабандной торговлей заграничными товарами // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3215. Арк. 2зв.

¹²⁸⁴Переписка о задержанных контрабандных товарах // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 4797. Арк. 2.

¹²⁸⁵Там само. Арк. 3.

¹²⁸⁶Там само. Арк. 2зв. - 3.

Володимирського нижнього суду. Він був звинувачений у контрабанді, тому що Устилузька митниця виявила у його бричці заборонені товари.¹²⁸⁷

Згідно з положеннями 392 параграфа Митного статуту за незаконні, нерозмитнені товари стягнення здійснювалися з його власника. Київський цивільний губернатор у 1827 р. рапортував в Урядуючий Сенат у справі про контрабанду та незаконне таврування товарів при ввезенні їх з-за кордону підробленими митними клеймами. До того ж ця справа розпочалася у 1821 р., тобто за шість років до рапорту Київського губернатора і мала довготривалий характер.

Київська митниця наприкінці 1822 р. повідомляла Міністру фінансів про затримання Київським поліцмейстром тринадцять тюків лляного полотна, іноземного виробництва при вивезенні з м. Києва візником Пантелеєвим у м. Суми (на Сумську ярмарку), на ім'я курського купця Алпатова. Після привезення на митницю та здійснення необхідного огляду у тюках виявлено 131 шматок кожен з клеймом для перевезених товарів 1821 р. Люблінської митниці.¹²⁸⁸

Порівнюючи клейма з такими ж, що були на шовковій тканині з крамниці київського купця Киселевського, витребуваній Митницею, визнані нею сумнівними, а коли подивились на зліпки оригінальних штемпелів у Департаменті зовнішньої торгівлі, якими у 1821 р. користувалась Люблінська митниця, то з'ясувалось, що вони фальшиві. У свою чергу, міністр фінансів 1823 р. наполягав на необхідності здійснення слідства та покарання винуватих: як тих, хто був причетний до таємного завезення полотна у межі імперії, так і тих, виготовив фальшиві штемпелі і таврував ними товар, а також наполягав на вилученні фальшивих штемпелів.¹²⁸⁹ Збільшення обсягів контрабандних товарів зумовлено прийнятим у 1822 р. Митним тарифом у Російській імперії.

На виконання розпорядження міністра фінансів та київського цивільного губернатора київський поліцмейстр Дуров використав таємні зв'язки серед євреїв.

¹²⁸⁷ Дело о контрабандной перевозке товаров через границу // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 3721. Арк. 4.

¹²⁸⁸ О фальшивом клеймени товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 1.

¹²⁸⁹ Там само. Арк. 1зв.

Він отримав інформацію про майстра, який виготовляв клейма та таврував ними контрабандні тканини. Майстром виявився єврей, який проживав у м. Златопіль.

Використовуючи матеріальну зацікавленість одного з євреїв, поліцмейстр Дуров схилив його до співпраці. Цей єврей, відшукав майстра-фальшивника, за домовленістю передав йому декілька карбованців сріблом завдатку, решту пообіцяв сплатити окремо за кожну штуку.

У Києві майстра запросили у квартиру єврея, який також був поіформований про плани поліцмейстра затримати його під час роботи. Оскільки господар повністю сприяв справі, то у його квартирі було заготовлено декілька фальшивих згортоків з товарами. Для таврування майстру надано при вході сім штук неклеюваного полотна, спеціально купленого через євреїв, з великими труднощами, як річ недозволену, поліцмейстром Дуровим. Після того, як запрошений майстер-єврей розпочав, за визначеним планом, свою справу, то у той час увійшов поліцмейстр і застав його на злочині, взяв з його рук клеймо та подушечку з маззю, а баночку, в якій окремо зберігалась мазь та оброблений цв'яшок також там знайшли.¹²⁹⁰

Майстер-єврей при затриманні зізнався у своєму ремеслі. Після того, як його взяли в особливу кімнату, то просив, як злочинець, щоб його помилували, і щоб відразу поліцмейстр з ним їхав назад в Бердичів, чи послав би повідомити про його затримання, де велика кількість найбагатших євреїв, які здійснюють комерцію, і яким він виконував роботу, дадуть йому не менше 50000 крб., тільки щоб він залишив справу без оповіщення.¹²⁹¹ Затриманий виявився мешканцем Бердичева єврей Дувид Гершкович Херзуна, який тривалий час не погоджувався визнати відношення до штемпелів.¹²⁹²

З метою схиляння до співпраці зі слідством для Херзуна покращили харчування і перевели до його камери ще одного фальшивника єврея Аврума Турянського. Згодом, через чотирнадцять днів, Херзун дав згоду розповісти про його зловживання: якпро таврування товарів фальшивими штемпелями, так і про

¹²⁹⁰О фальшивом клеменнии товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 2зв.

¹²⁹¹Там само. Арк. 4зв.

¹²⁹²Там само. Арк. 6зв.

таємне ввезення їх з-за кордону та недозволену торгівлю всередині Росії.¹²⁹³ Свою незаконну діяльність Херзун розпочав з замовлення прикажчика київського купця Пирашкова, а пізніше виконував подібну роботу на Київських контрактах 1822 р. для купців Бернера та Киселевського. Крім того, він повідомив, що здійснював таврування тканин, які надіслав до Києва купець Мошко Кац.¹²⁹⁴

Одним із найбагатших міст Правобережної України було місто Бердичів. Своєму багатству Бердичів завдячував саме єврейській торгівлі.¹²⁹⁵ Підприємець єврей Кац з м. Бердичів, здійснював торгівлю та володів нерухомістю у м. Броди. Поліція м. Києва запідозрила Каца у контрабандній торгівлі та вважала одним з купців, який користувався послугами майстра, що здійснював фальшиве таврування тканин.¹²⁹⁶ Херзун своїми показами підтвердив підозру щодо Каца. Він стверджував, що єврей Мошко Кац, якому належало затримане полотно, мав своїм компаньйоном у торгівельних справах мешканця м. Броди єврея Лейбу Сборовського, який провозить товари таємно, має фальшиві штемпелі і сам їх таврує.¹²⁹⁷ Поліцмейстер поставив завдання знайти згаданих євреїв. Саме через них він сподівався відкрити подальші зв'язки євреїв у контрабандних справах. Спочатку він вирішив проїхати Полтавською губернією, а саме містами: Гадяч, Лубни і Ромни, куди за попередніми відомостями, з нагоди ярмарки, повинен був прибути згаданий єврей Лейба Сборовський, але його там не знайшов. Дуров здійснював слідчі дії, у тому числі, на кордоні в Радзивилівській митниці і за кордоном у Бродах, з дозволу Радзивилівської митниці. Відряджений чиновник, який відвідав Броди, повідомив поліцмейстру, що тут вже здійснили запобіжні заходи, що унеможлиблює спроби виманити вказаних євреїв. Він побував у будинку купця єврея Сборовського і у результаті розмов з його дружиною, дізнався, що купець виїхав на ярмарки у різні місця Росії та нешвидко

¹²⁹³О фальшивом клеменнии товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 7.

¹²⁹⁴Там само. Арк. 5.

¹²⁹⁵Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини ХІХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія.* 2020. Вип. 5/47. С. 119.

¹²⁹⁶О фальшивом клеменнии товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 3.

¹²⁹⁷Там само. Арк. 7зв.

повернеться. Щодо єврея Каца, то чиновник не встиг дізнатися, чи там він, чи виїхав разом зі Сборовським».¹²⁹⁸ Отримавши дозвіл інспектора митниці, поліцмейстр переглянув книги вписаних паспортів і не виявив інформації про згаданих євреїв. Відповідно Дуров зрозумів, що євреї не через митницю потрапили в Росію, а таємно. Тому він вирушив до Бердичева, де згідно з даними перебував Сборовський, який згодом виїхав на ярмарку у Ромни. 20 липня поліцейський також вдруге туди прибув. Єврей чітко дотримувався правил конспірації. У Ромнах виявилось, що Сборовський приїхав з паспортом на ім'я Лейби Кісери. Кроки поліцмейстра Дурова виявилися даремними, оскільки Сборовський двічі змінював квартиру і вміло приховував своє перебування.

Ще одна операція київського поліцмейстра Дурова відбулась в маленькому поселенні Глеваха. Тут майстру обіцяли заплатити 40 крб. сріблом на оплату дороги, а також від кожного штемпеля окремо.¹²⁹⁹ Затриманим на злочині таврування полотна фальшивим штемпелем виявився мешканець м. Златополя єврей Аврум Ельович Турянський. Він спочатку таврував товари купця Янкеля Бир Бродського у Херсонській губернії в м. Новомиргороді, який приховував у своєму будинку товари та надсилав їх для продажу в бричках у різні міста. Згодом опинився у м. Златополі у купця Дувида Абрамовича Гольфельда, який мав зв'язок з Бродським. До того ж майстер наголосив, що вказані товари, а також ті, що ще нетавровані, можна віднайти як в Новомиргороді і Златополі у Бродського і Гольфельда, так і в м. Богуславі у єврея Аби Лейбекера. У Я. Бродського Турянський таврував по срібному четвертаку від штуки полотна 30 штук закордонного полотна, за батистові хустки, яких було 5 чи 6 дюжин він отримував від дюжини по 60 коп. на яких ставлять штемпель тільки на першій хустці в дюжині.¹³⁰⁰

Інформація, що відображена у справах показує відсутність національної солідарності між євреями щодо контрабанди. Київський військовий губернатор 9 березня 1831 р. вимагав пояснити службовцями Радомишльського нижнього суду

¹²⁹⁸О фальшивом клеменнии товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2709. Арк. 9.

¹²⁹⁹Там само. Арк. 4.

¹³⁰⁰Там само. Арк. 6.

щодо справи радомишльського міщанина єврея Шимеля Фурмана. На Радомишльський нижній суд надійшла скарга від Ш.Фурмана за непроведення належного розслідування щодо викриття ним контрабандних товарів, які провозили невідомі євреї через м. Коростишів та образи, здійснені службовцями Коростишівського суду за подання даної інформації. У свою чергу, київський воєнний губернатор розпорядився здійснити Радомишльським повітовим стряпчому і хорунжому від дворянства слідство у вказаній справі.¹³⁰¹

Повітові службовці, виконуючи розпорядження Київського воєнного губернатора, надіслали у київське губернське правління щодо справи Фурмана інформацію про те, що у перших числах листопада 1830 р. з корчми Червоної два невідомі євреї, які проїжджали селянською бричкою, після того, як не змогли заплатити грошей на відшкодування, невідомо за що, наглядачу, то їх відвели у поліцію уночі наглядач з десятськими Мілевським і Григорієм (прізвище невідоме), де бричка була залишена, з якої валізи невідомими людьми знесені в кімнату наглядачу Зверховському. Згодом євреї були звільнені від кайданів, з бричкою і кінями. Але підтвердження про повернення євреям валіз з речами, або як повідомив Шимель Фурман, які віднесені в будинок купця Мойші Герша Рабиновича, не виявлено».¹³⁰²

У Київській губернії підприємці не втрачали можливості швидкого збагачення. Директор Хабенської фабрики Шерер проявив себе завзятим організатором. У 1830 р., незважаючи на укладені контракти, він відмовився сплачувати прядильнику, уродженцю Берліна, Августу Мейєру, зароблені ним гроші за два місяці (річна платня Мейєра становила 400 талерів, а поденна - 1 талер і 15 грошей сріблом) та платити за дорогу до Берліна.¹³⁰³ Крім того, у квітні 1830 р. Київський воєнний губернатор Княжнин, київський губернський стряпчий Киселевський звинуватили Шерера у контрабанді. Шерер з метою виправдання

¹³⁰¹Переписка по прошенію мешанина Фурмана об открытии им укрывательства мешанином Рабиновичем контрабандных товаров в местечке Коростышеве // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 5438. Арк. 1.

¹³⁰²Там само. 2зв. - 3.

¹³⁰³Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 рр.). Київ: Київ.нац.торг-ек.ун-т., 2018. С. 156.

повідомив таку інформацію: у 1828 р. його найняли для виконання функцій управителя на Хабенську фабрику князя Радзівіла та прусського поміщика Альберта Тера; у 1829 р. відправив з Берліна купцями Міллером і Краузе у Броди, а потім у Київ 2 тюки книг, серед них були писані. Оскільки писані книги для ввезення в Російську імперію були під заборною, то відкрили справу про контрабанду. Шереру повернули його друковані книги. Натомість він про вилучені писані книги, навіть, не згадував.¹³⁰⁴

У 1832 р. у губерніях, які підпорядковувались Київському воєнному, подільському і волинському генерал-губернатору зафіксовано позитивну тенденцію щодо контрабанди. Інформація, подана у звітах свідчить про те, що не виявлено випадків значних зловживань у торгівлі. Спочатку тут звичний промисел контрабанди, особливо між євреями, дієвим переслідуванням митників і земської поліції скоротився, і тільки трапляються дрібні випадки контрабанди».¹³⁰⁵

19 лютого 1835 р. Київські торговельні депутати доповідали Київській міській комісії про те, що євреї, незважаючи на попередження від квартального наглядача Філімонова продовжують у Києві здійснювати заборонену торгівлю. На підставі Зведення статутів Книги 1 Параграфу 11, Відділення III, статті 99 незаконна торгівля мала бути припинена, але київська поліція не проводила жорстких покарань. Згідно з цією статтею російські піддані євреї мали право торгувати тільки у тих губерніях, де вони мали дозвіл на постійне проживання, зокрема, у губерніях: Білоруських, Литовських, Малоросійських, Курляндській, Київській, крім міста Києва», тому Київська комісія просила резолюції від Київського цивільного губернатора.¹³⁰⁶

У 1851 р. представник міністра фінансів з особливих доручень Пилип Сперанський і Васильківський земський справник Вронський виявили у

¹³⁰⁴Справа по відношенню міністра фінансів про проведення розслідування про встановлення господаря контрабандистів Шерера // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 4. Спр.61. Арк. 1.

¹³⁰⁵Отчеты киевского, подольского и волинского губернаторов за 1832 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 19зв.

¹³⁰⁶Относительно евреев, производящих незаконную торговлю в Киеве // ДАКО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 5119. Арк. 1.

білоцерківського купця Мошка Вайнтруба контрабандний чай. Зокрема, затримано 181 фунт розфасованого кантонського чаю, з підробленими купецькими етикетками московських купців Голубкова і Федорова та фальшивими пломбами Московської митниці, а також до 60 фунт такого ж чаю на розсип».¹³⁰⁷ Київський цивільний губернатор І.Фундуклей розпорядився, щоб до розслідування було залучено чиновника зособливих доручень при митному депутаті. Після зізнання білоцерківського купця стало відомо, що цей чай на комісію для продажу привіз йому Могилівський міщанин, шкловський єврей Іцко Неухович Абугов, який прибув у комерційних справах в м. Ржищів. Земський справник розпорядився заарештувати Абугова. Крім того, його зобов'язали заплатити за контрабандну торгівлю 730 крб. сріблом пені.¹³⁰⁸

Таким чином, вдалося встановити учасників контрабанди, якими виявилися, в основному купці та міщани Київської губернії. Визначено, що державні службовці, які зобов'язані були із контрабандою боротися лише частково справлялися із обов'язками. Частина митників сама була залучена до контрабанди. Виявлено місця, маршрути, якими користувалися контрабандисти саме в Київській губернії. Дослідження способів, методів і схем здійснення контрабанди дозволило встановити механізми, які найчастіше використовувалися наприкінці XVIII ст.¹³⁰⁹

Заходи влади по боротьбі із контрабандою в Київській губернії в першій половині XIX ст. лише частково досягали мети, оскільки люди, залучені до цієї неправомірної діяльності не тільки не відмовлялися від неї, але й збільшували коло залучених до вказаних оборудок. Розширювався перелік товарів, які завозили контрабандисти.¹³¹⁰

¹³⁰⁷ Дело о Васильковских и Белоцерковских мещанах: Дуvide Вайнтробе, Сруле Аптере и других занимавшихся контрабандной торговлей чаем // ДАКО. Ф. 185. Оп. 1. Спр. 962. Арк. 52зв.

¹³⁰⁸ Там само. Арк. 52.

¹³⁰⁹ Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С.110.

¹³¹⁰ Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини XIX ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 5/47. С. 123.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Традиції товарообігу, пов'язані із ярмарками продовжували впевнену ходу у першій половині ХІХ ст. Переважання рухливих і регулярних з'їздів продавців та покупців для обміну продуктами й товарами над стаціонарною торгівлею викликане нерозвинутістю дорожньої, транспортної системи, комунікаційної і кредитної системи. «Кружляння» купців по ярмарках давало їм можливість контролювати гуртову торгівлю. На ярмарках Київської губернії продавались і купувалися товари російського та іноземного виробництва, які могли знайти збут всередині краю, а натомість місцеві продавці були готові запропонувати свій крам, що вважався взірцевим і за межами губернії (збіжжя, цукор, ліс, вовна, шкіра, простий одяг, посуд). Ярмарки ставали не лише виставковими центрами для товарів, але й місцем для грошово-кредитних операцій, суспільних знайомств та розваг. Особливої ваги набули ярмарки Києва (Контракти) та Бердичева (Успенська та Онуфріївська).

Стаціонарна торгівля розвивалася та зростала разом із збільшенням населення міст – потенційного постійного покупця. Крам на кожного покупця можна було знайти у значній кількості магазинів та лавок Києва та Бердичева. Власники стаціонарних торговельних закладів пропонували покупцям товари широкого вжитку і спеціалізований асортимент. У магазинах та крамницях продавали продовольчі та непродовольчі товари (текстиль, метал). Особливу увагу власники приватних міст надавали розвитку торгівлі, у тому числі постійної, як це було в Білій Церкві та Умані.

Контрабандна торгівля набувала поширення у зв'язку із близькістю кордону держави, протекціоністською митною політикою та готовністю купецького та міщанського прошарку до ризику. Зміна фритредерства на протекціонізм спонукала до винайдення комерсантами шляхів і засобів зниження митних витрат. До зловживань при перетині кордону вдавалися як купці, так і службовці митниць, особливо, поширеною була корупція. Тому купці вдавалися до послуг фахівців із підробки митного штемпелювання.

РОЗДІЛ 5

ІНФРАСТРУКТУРА ТА ЕКОНОМІКА ТОРГІВЛІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

5.1. Становлення кредитно-банківських установ

Здійснення торгівлі у великих обсягах товарами українського і іноземного виробництва потребувала значних капіталовкладень. Власниками великих капіталів була обмежена кількість землевласників, цивільних і військових чиновників та купців 1-ї та 2-ї гільдії. Решта контрагентів, які займалися торгівлею звертались за послугами в установи, що надавали гроші в кредит. Держава не терпіла фінансової заборгованості оподаткованих станів, а стосовно дворян дотримувалася протилежної позиції.¹³¹¹

Дослідник І.Гуржій зазначав, що «поміщики України кредитувалися в губернських «Приказах громадської опіки», «Московській ошадній скарбниці», «Петербурзькій ошадній скарбниці», «Державному позичковому банку», який мав на Україні свої контори в Києві, Харкові та Одесі».¹³¹² Чисельність кредитних установ Київської губернії була незначна, що породжувало монополію латифундистів на операції, що передбачали використання великих капіталів і твердої довіри. Непохитною довірою володіли тільки поміщики, для яких заставою виступали їхня земля та кріпацькі душі. Згідно з Імператорським указом від 3 серпня 1798 р. при видачі кредиту рахували в заставу за кожну ревізьку душу по 50 крб.¹³¹³

¹³¹¹Hubytskyi L., Razitskyi V., Kyzymenko I., Krasilnikova O., Holonic J. The culture of the Nobility of Kyiv Province in the First Half of the 19th Century. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. 2020. V. 39. № 2. S.226-232.

¹³¹²Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. С. 350.

¹³¹³О проведении люстрации казенных имений «в областях от Польши приобретенных» // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 4. Указ Павла І от 15 апреля 1798 г. Арк. 27зв., 77.

До часу створення у 1796 р. в Києві губернського центру, у місті існувала Київська контора Російського асигнаційного банку (1781 - 1788 р.).¹³¹⁴ Кошти в кредит також надавав Київський приказ громадського піклування (заснований 1781 р. у зв'язку із створенням Київського намісництва).¹³¹⁵ Також такі послуги надавала Київська громадська комісія. Всі ці кредитні установи у своїй внутрішній діяльності керувалися Настановою про банки від 22 червня 1786 р.¹³¹⁶

Наприкінці XVIII ст. польська банківська система, яка функціонувала на територіях, що увійшли до Київської губернії занепадала. Під час кризи в Речі Посполитій у 1789 р. банківська компанія Тенера і Потоцького збанкрутувала. Сума заборгованості її перед банками Генуї і Голландії рівнялась 32 338 420 злотих.¹³¹⁷ Становище ускладнювалось неповерненням запозичень боржниками банківських домів. Боржники десятиліттями не повертали кошти і з такою ситуацією зіткнулись банківські доми Шульца, Тенера, Прота Потоцького, Кабрита, Гайслера та Лишкевича.¹³¹⁸

Як зазначали Г.Казьмирчук та Т.Соловйова, протягом першої чверті XIX ст. капітали приватних банкірів не втрачали значення, особливо в час проведення Київських контрактів. «Під час ярмарку поміщики укладали різноманітні договори – контракти на оренду чи заставу маєтків, сплачували борги і брали нові позики у приватних банкірів, вносили платежі за позику в установи, оформляли умови на наймання керуючих маєтками і промисловими підприємствами, землеробів, лікарів та ін.».¹³¹⁹ Вільними капіталами, що надавала Державна облікова контора в Одесі з 1806 р. користувалися купці та поміщики Київської та

¹³¹⁴Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 154.

¹³¹⁵Там само. С. 155.

¹³¹⁶Переписка о контрактах, переведеннях из Дубно в Киев, о постройке дома для контрактов на Подоле, о деньгах собранных по контрактным актам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 428. Арк. 19зв.

¹³¹⁷Решетченко Д.В.Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): Рукоп. дис. ... канд.іст. наук: 07.00.01. Київ, 2009. С. 127.

¹³¹⁸Отношение генерал-прокурора Лопухина от 16 декабря 1799 г. О скорейшей выплате денег должниками бывших банковых домов Тенера, Шульца, Кабрита, Прота Потоцького, Гайслера и Лишкевича // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 69. Арк. 7.

¹³¹⁹Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 84.

Херсонської губернії, які мали спільні справи у вказаних губерніях.¹³²⁰ Такими ж послугами можна було скористатися у Одеському комерційному банку (1834-1835 рр.).¹³²¹ Широка географія комерційних оборудок торгівельних класів Київської губернії включала і Подільську губернію. Єврейське населення міст та містечок Київської губернії мало нагоду отримати кредит у банку, що відкрився на початку 20-х рр. XIX ст. в містечку Браїлів.¹³²² Безпосередньо приватним кредитом у Київській губернії мешканці регіону могли в Уманському банку графа Потоцького в тих же 20-х рр. XIX ст.¹³²³

Згідно з розпорядженням міністра фінансів графа Ігоря Канкріна 1825 р. Київська казенна палата повідомила, що приватні особи та державні органи розмістили в Державному комерційному банку, у Державному позичковому банку, Московській ощадній скарбниці, Санкт-Петербурзькій ощадній скарбниці кошти. У Державному позичковому банку на підставі Указу Урядуючого Сенату від 31 липня 1815 р. 2921 крб. 8 коп. У Київському казначействі на 1825 р. зберігались різні білети: Київського наказу суспільного піклування на суму 26000 крб., Державного позичкового банку - на 53761 крб. 8 коп., різних зобов'язань на 59780 крб., Ощадної скарбниці - на 10914 крб. Окремо зберігались кошти, що їх було зібрано на підставі Указу Урядуючого Сенату від 9 серпня 1820 р., пожертвовані поміщиками на утримання гімназії та училища по 1 крб. з кожної селянської душі та відсотків 40662 крб. 20 коп. сріблом і асигнаціями 140685 крб. 12 коп.¹³²⁴

¹³²⁰Бачинська О.А., Вегерчук С.М., Самойлов Ф.О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.). Історико-краєзнавчий нарис. Одеса: Астропринт, 2013. С. 67.

¹³²¹Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІІУ НАНУ, 2017. С. 122.

¹³²²Смірнов М. А. Браїлів: погляд крізь століття. Вінниця: ФОП Рогальська І.О., 2016. С. 58.

¹³²³Ведомости о возврате ссуд крестьянами и мещанами Абрамовского, Завальского, Новомейского и других фольварков, взятых в Уманском банке. 1821-1827 гг. // ЦДІАК. Ф. 49. Оп. 2. Спр. 321. Арк. 1 - 3.

¹³²⁴Справа по припису міністра фінансів і департаменту різних податків і зборів про подання даних про суми віддані в заемніе банки, сохранніе казни, прикази общесвенного призрения и тому подобное // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 5.

Поступово на рахунках казначейств зростали накопичення коштів, зокрема, і білети банків. Київською казенною палатою 25 лютого 1830 р. надано інформацію Київському воєнному губернатору Борису Яковичу Княжнину про те, що на рахунках повітових казначейств губернії зберігаються гроші, зібрані у рахунок загальних державних зборів 305239 крб., встановлених на здійснення земських повинностей 307652 крб., сум, які належали різним місцям і особам 52486 крб. У Київському повітовому казначействі зберігалися білети Державного позичкового банку на суму 4190 крб., Державного комерційного банку на суму 18928 крб., Ощадної скарбниці - на 437100 крб., Київського приказу суспільної піклування - на 16176 крб., Волинського приказу суспільної піклування - на 2500 крб.¹³²⁵ Таким чином, бачимо зростання використання коштів Ощадної скарбниці за 5 років, більш, ніж у 40 разів.

У 1826 р. міністр внутрішніх справ ініціював створення при Приказах суспільнопіклування ощадних кас, але цю справу не так просто можна було реалізувати на місцях. Починаючи з 1830 р. Київському генерал-губернатору Василю Левашову надходили повідомлення про численні труднощі, пов'язані із створенням ощадної каси. До справи створення при Приказах суспільнопіклування ощадних кас намагалися залучити Київського губерньського маршала дворянства графа Тишкевича та Київського вїйта Киселевського, свідченням є чисельні дублювання наказу міністерством 7 червня, 5 грудня 1827 р., 11, 27 жовтня, 22 листопада 1828 р., 7 січня 1829 р.¹³²⁶ Вїйт Киселевський повідомляв, що на нараді купців і міщан узгоджено такі заходи: купці і реєстрові товариші погодились щорічно жертвувати в ощадну касу як статутний капітал, зокрема, купці при внесенні капіталів 1-й гільдії по 15 крб., 2-й гільдії - по 10 крб., 3-й гільдії – по 5 крб., а реєстрові товариші з кожної душі по 10 коп., а з 16 цехів - 15 також по 10 коп. з душі.¹³²⁷ Оскільки дворяни губернії

¹³²⁵ Дело с представлением сведений Киевскому военному губернатору Княжнину // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 651. Арк. бзв.

¹³²⁶ Дело по отношению статс-секретаря Танеева об учреждении при Приказах общественного призрения сберегательных касс // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 449. Арк. 12.

¹³²⁷ Там само. Арк. 13.

взагалі не виділяли капіталів для ощадної каси, тому Київський приказ суспільного піклування вважав складання проекту утворення ощадної каси для надання допомоги бідним відкласти до зручнішого часу.

Кредити надавали російські державні та приватні банки, а також банківські дома та польські банківські установи. У Бердичеві було «8 банківських домів та агентство Польського банку».¹³²⁸ З 1834 р. в Бердичеві почала діяти Контора Польського банку.¹³²⁹

Опосередковано російська влада засвідчила ефективність діяльності Бердичівської контори Польського банку. Київський генерал-губернатор бачив корисність існування в Києві контори банку за аналогом Одеської, але на його думку, сприяти розвитку торгівлі, промисловості, сільського господарства мав російський державний банк.¹³³⁰ У листі до міністра фінансів Росії І. Канкріна від 4 червня 1838 р. Д.Г. Бібіков наполягав: «за сприяння уряду, торгівля і промисловість краю, можуть отримати новий поштовх у розвитку за умови підтримки створення у Києві Контори Державного комерційного банку, що було б не тільки достатньо корисно, але навіть необхідно».¹³³¹ У свою чергу, І. Канкрін не був достатньо впевнений у вигідності створення контори Державного комерційного банку в Києві, про що повідомив 23 червня 1838 р.: «створення в Києві контори Комерційного банку було б недоцільно і навіть збиткове для банку як по передбачуваній недостатності прибутків для покриття видатків на її утримання, так і за процесами, які виникнуть при стягуванні з несправних позичальників».¹³³² У листі від 28 травня 1838 р. до київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова Намісник Царства Польського Паскевич наголошував на втраті скарбницею від закриття контори в Бердичеві. Банк, а відповідно і

¹³²⁸История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Н.Н.Лещенко. Т.4. Київ: Наукова думка, 1983. С. 32.

¹³²⁹Дело по отношению директора Польского банка об оказании коллежскому асесору Добровольскому содействия в закупке в Киевской, Подольской и Волынской губерниях хлеба, лошадей и рогатого скота // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1537. Арк. 1.

¹³³⁰Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 30.

¹³³¹Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163. Арк. 1.

¹³³²Там само. Арк. 2.

скарбниця втрачають більше 200 тис. зл. на рік.¹³³³

У листі від 5 липня 1838 р. Київський генерал-губернатор Д.Г. Бібіков, навіть, за умови можливих фінансових втрат, наполягав на політичній доцільності створення контори Державного Комерційного банку в Києві, що зрештою переконало міністра фінансів Російської імперії І.Канкріна погодитися на створення контори: «забажаєте у справі злиття з Великоросією, трьох керованих мною губерній, мати таку ж діяльну участь якими позначені всі дії ваші на користь Держави».¹³³⁴ Таким чином, у даному випадку головною мотиваційною складовою виявилася не фінансова, економічна складова, а політична. Такі казуси у прийнятті рішень російською владою непоодинокі. Саме страх перед зростаючим впливом, символічністю існування Бердичівської контори Польського банку в приєднаних від Польщі правобережних губерніях стали головним застереженням перед загрозою головним засадам «вірнопідданності» імперії, самодержцю, місцевій владі.¹³³⁵

На думку міністра фінансів Російської імперії І. Канкріна розміри фінансових операцій Бердичівської контори Польського банку були недостатньою передумовою для створення окремої контори Державного Комерційного банку у Києві. Бердичівська контора Польського банку, здійснювала операції, які відносилися до повноважень Комерційного банку, а саме: «лише облік векселів і переведення коштіву ті міста, де існують Банківські контори. Справи з векселями у Києві не можуть мати значного обігу, бо оборудки на місцевих контрактах в основному стосуються застави і продажу нерухомості і продукції сільськогосподарства, але позики під заставу нерухомого майна є предметом Позичкового банку, Зберігальної Скарбниці і місцевих Приказів громадського піклування».¹³³⁶

¹³³³ Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 135.

¹³³⁴ Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163. Арк. 4.

¹³³⁵ Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 31.

¹³³⁶ Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163.

Бердичівська контора Польського банку розпочала свою діяльність ще до повстання 1830-1831 рр. «Польський банк вислав в Бердичів свого агента Скавронського, який будучи агентом Банку, керував в Бердичеві приватною Банківською конторою Верещинського, не виявляючи свого дійсного призначення».¹³³⁷ У 1832 р. Польський банк, який мав здійснити операцію купівлі волів для Царства Польського, вислав з цією метою Бердичів свого агента надвірного радника Добровольського, який розпочав здійснювати деякі банківські справи. Згодом, з 1835 р. він запровадив уже Контору і почав окремо працювати. Постачання зернадо Австрії і Царства Польського, яке здійснювалось через митниці, зростало у неврожайні роки сусідніх землях з Росією. У 1835 р., у зв'язку з неврожаєм у Галичині, чиновник Польського банку А.Добровольський проводив цілеспрямовану закупівлюзначної кількості зерна і худоби. Він, навіть, направив офіційний лист київському губернатору з проханням про допомогу у цій заготівлі. Для задоволення потреб у Галичину необхідно було в той час імпортувати з Російської держави приблизно 250 тис. корців хліба.¹³³⁸

Імператорський указ від 17/29 січня 1828 року надавав Польському банку право призначатисвоїх повірених як в державі, так і поза нею.На думку Головного Директора Польського банку, Голови Комісії Державних доходів і скарбниці Царства Польського Б.Непокойчицького, повноваження агента Польського банку в Бердичеві узгоджувалися з цим указом і міністр фінансів Російської імперії не знаходив причин для перешкодіхній діяльності на Київських контрактах, за умови, щоб вони не здійснювали операції, які відносились до російських банків.¹³³⁹ Стаття 37 Височайшого Декрету від 17/29 січня 1828 р. вказано: «Польський банк за наданими йому повноваженнями, може співпрацювати з усією владою; може також листуватися з іноземними банками, мати відносини і

Арк. 2-2зв.

¹³³⁷Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163.

Арк. 4зв.

¹³³⁸Листування з київським цивільним губернатором // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр.1816. Арк. 3 - 8.

¹³³⁹Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 12.

рахунки з усіма як внутрішніми і закордонними торговими домами; врешті може мати своїх агентів і комісантів як всередині, так і поза Царством».¹³⁴⁰

У листуванні 1837 р. між керівництвом Польського банку і київським генерал-губернатором зафіксовано, що «діяльність і агента А.Добровольського, і Бердичівської контори Польського банку відповідали російському законодавству. Так, Польський банк скористався таким перебуванням свого агента в Бердичеві для здійснення різних платежів приватним особам, уповноважений Казначейства Царства, як то орендних і інших грошей: для полегшення в Росії реалізації Польських державних паперів по позиках; для сплати по купонах за терміни, що закінчилися; для викупу власних своїх білетів, нерідко в Росії вони мали обіг; для позик на короткі терміни під товари, призначені до відправлення з Росії в Царство Польське і нарешті з метою купівлі срібної монети, необхідної для Банку на обмін його білетів у Варшаві і для купівлі векселів і трансфертів на Санкт-Петербург і Ригу як в сплату за обмінювану там срібну монету, так і в сплату іноземним кореспондентам за виписані із-за кордону срібні злитки».¹³⁴¹

Персональний склад контори Польського банку в Бердичеві характеризувався домінуванням польських впливів. Так, зокрема, агент Польського банку і організатор Бердичівської контори А. Добровольський був секретарем Адама Чарторийського, який під час повстання позичав для нього під заставу маєтку гроші і хотів потрапити в Царство до Чарторийського, але був затриманий і засланий в Кострому. Люди, які працювали в конторі, майже всі мали відношення до повстання. А. Добровольський знаходився в постійних зв'язках з поляками, які перебували під підозрою уряду, або за те, що мали відношення до повстання, або за іншinelояльнідії проти російського уряду.¹³⁴²

Недовіра А. Добровольському підсилювалась повідомленням про те, що «його брат чи близький родич, якому він перевів нібито значну суму коштів,

¹³⁴⁰ Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 23.

¹³⁴¹ Там само. Арк. 23зв.

¹³⁴² Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 31.

недавно схоплений в Галичині, разом з іншими поляками, які задумували відновлення безладу і засланий в Америку».¹³⁴³ Наголосимо, що усі як штатні, так і позаштатні працівники Бердичівської контори Польського банку в 1837-1838 рр. перебували на території Російської імперії з дозволу і відома російської влади.¹³⁴⁴ Зокрема, «бухгалтер - титулярний радник Каспер Радинський перебував в Російській імперії за річним паспортом, виданим Варшавським воєнним губернатором від 6/18 жовтня 1837 р. за № 4517 на проїзд у Бердичів, Київською, Подільською, Херсонською, Полтавською губерніями і Австрійською Галичиною; секретар 10 класу Еразм Пухальський за таким же паспортом і того ж числа виданим за № 4515 на проїзд туди ж; казначей Антон Мадерський, за таким же паспортом від 28 липня/9 серпня 1837 р. за №6046 на один рік названий чиновником банку, на проїзд в Волинську, Подільську, Київську, Херсонську, Полтавську і Бессарабську область і два переїзди кордону; службовець Дубенського повітового суду повітчик аплікант Едуард Мохлинський, за річним паспортом пана Волинського цивільного губернатора від 15 червня 1837 р. № 1853 на проїзд у родинних справах в Київську, Подільську і Полтавську губернії; баварський уродженець поміщицький син Християн Фрідріх Гульман, за річним білетом пана Волинського цивільного губернатора від 19 лютого цього року за № 228 на перебування в Волинській губернії; дворянин Юліан Ставинський, за річним паспортом пана Подільського цивільного губернатора від 24 липня 1837 р. за № 629 на перебування в Волинській губернії; дворянин 2-го розряду Леопольд Мілеховський, за річним свідоцтвом Дубенської міської поліції від 21 жовтня 1837 р. за № 4727 на проїзд в Київську, Чернігівську, Подільську, Полтавську, Херсонську губернії і на вільне перебування в Бердичеві; дворянин Яків Стржалковський, за річним паспортом пана Подільського цивільного губернатора від 2 жовтня 1837 р. за №546 на проїзд в Подільську, Волинську, Київську,

¹³⁴³Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 111 зв.

¹³⁴⁴Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 32.

Херсонську губернії». ¹³⁴⁵

Персонал і діяльність Бердичівської контори Польського банку російською місцевою влада сприймалися негативно. Навіть назва установи викликала незадоволення. «Перебравши на себе назву Контори Польського банку, вона без значних зусиль зацікавила всіх поляків, які бачили в ній одну із опор своєї національності. Захоплення було таким сильним, що контора заволоділа майже всіма грошовими оборотами краю, витіснила з обігу наші кредитні папери, ба навіть дзвінку монету, брак якої більше і більше став відчуватися з часом її відкриття, призвела до поширення польських облігацій в цих губерніях; велика кількість капіталів, не лише лишкових, але навіть позичених під заставу маєтків в наших банках отримала обіг в Польському банку, переказ грошей за кордон до того посилювався, що за короткий термін часу одна особа перевела у Францію до 750 тис. крб. і можливо велика частина цих грошей перетворилась на користь еміграції». ¹³⁴⁶

Переказ векселів Бердичівська контора Польського банку здійснювала у різні міста Російської імперії та інших країн, зокрема, в Москву, Санкт-Петербург, Берлін, Відень, Дрезден, Краків, Вроцлав, Данціг, Прагу, Гамбург, Женева, Лейпціг, Львів, Броди.

Київський генерал-губернатор звернув увагу на те, що Бердичівська контора Польського банку проводила з поміщиками торгівельні операції, надаючи їм кошти, за 8 і більше відсотків, під заставу різних товарів, землі і промисловості, а також брала в оренду деякі статті дрібних торгів, здійснюючи різні приватні комісії, як то за заставу маєтків в наших банках, платою в них грошей, пересилання і купівлю речей і ін.» ¹³⁴⁷ Під заставою у Польському банку в 1838 р. перебувала суконна фабрика Радзивіла, якою завідував колишній чиновник

¹³⁴⁵ Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 43-43зв.

¹³⁴⁶ Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163. Арк. 5зв.

¹³⁴⁷ Там само. Арк. 5зв.

Польського банку Шпернович.¹³⁴⁸

Таблиця. 5.1.

Розміри переказу векселів 1835 р. на Париж Бердичівської Контори
Польського банку.¹³⁴⁹

№	Дата	Хто переказує	Куди переказує	В яку банківську контору	Розмір у франках
1.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Брати Маллет і К.	50000
2.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	50000
3.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Ружемонт де Левенберг	50000
4.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	27006
5.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Ружемонт де Левенберг	30000
6.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Брати Маллет і К.	30000
7.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Ружемонт де Левенберг	80000
8.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Брати Маллет і К.	80000
9.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	40000
10.	18.01. 1835 р.	Граф Мечислав Потоцький	На Париж	Ружемонт де Левенберг	17820
11.	18.01. 1835 р.	Катерина Кардер	На Париж	Ружемонт де Левенберг	2467

Д.Г. Бібіков вважав недоліком діяльності Бердичівської контори те, що відбувалось розміщення капіталу в Царстві Польському. Це пов'язувало місцевих жителів міцними зв'язками з Польщею. На противагу всім заходам і очікуванням уряду вже матеріально відділяло від Росії, і все більше нездійсненну, але тут улюблену мрію про окреме існування Польщі. Поміщик, сподіваючись на те, що маєток його в безпеці, володіючи ним поза місцем свого проживання, наважиться

¹³⁴⁸Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 71.

¹³⁴⁹Там само. Арк. 151.

на дії проти уряду, до якого нелояльний.¹³⁵⁰ Рішення про закриття контори Польського банку київським генерал-губернатором Д.Г. Бібіковим пояснювалось дотриманням правил конкуренції: значна частина місцевих капіталів, що були в обігу Польського банку, з часу створення контори, замінились польськими облігаціями та вивели з обігу дзвінку монету і російські кредитні папери».¹³⁵¹

Київський віце-губернатор повідомляв міністру фінансів Російської імперії, що в 1837 р. на Київські контракти, привезено 2627257 крб., які належали державному Польському банку.¹³⁵² Загальний звіт агента Польського банку на Київських контрактах 1838 р. свідчить, що конторою за правилами подвійної бухгалтерії було здійснено оборудок на суму 3321689 крб. 40 коп. асигнаціями. Цього результату вдалося досягти через наступні операції: 1. Переказ і обмін грошей; 2. Облік і продаж векселів простих і переказних; 3. Видано під заставу і на особистий кредит; 4. Купівля і продаж білетів різних державних кредитних установ. До того ж найбільшу питому вагу займали операції з обліку і продажу простих та перевідних векселів на суму 821479 крб.¹³⁵³

Зрештою, у результаті клопотань Київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, у 1838 р. намісник Царства Польського Паскевич видав розпорядження про ліквідацію Бердичівської контори Польського банку. Її ліквідацією займався Директор Польського банку Б. Непокойчицький, а з боку київської міської влади контролював цю справу колезький радник Лохтін. Діяльність контори була продовжена на час Київських контрактів 1839 р., у зв'язку з тривалим процесом ліквідації та потребою узгодження боргових справ

¹³⁵⁰Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163. Арк. 6.

¹³⁵¹Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 112.

¹³⁵²Там само. Арк. 22.

¹³⁵³Там само. Арк. 10.

клієнтів.¹³⁵⁴ Вирішення питань, що стосувались повернення коштів Бердичівської контори Польського банку тривали до 1847 р.¹³⁵⁵

24 травня 1839 р. в Києві створено Контору Державного Комерційного банку згідно з Указом Урядуючого Сенату, підписаним російським імператором Миколою І.¹³⁵⁶ Статут Київської контори Комерційного банку визначав штат, за яким 1839 р. передбачено 54 особи, з річною оплатою 41050 крб.»¹³⁵⁷

Поміщики Київської, Волинської і Подільської губерній звертались за кредитами до Контори Державного Комерційного банку у м. Києві. Протягом 1840 - 1851 рр. контора під заставу населених маєтків видала авансів на суму 1775153 крб.¹³⁵⁸ Обсягами кредитних ліній поміщикам Київська контора поступалася Харківській конторі Комерційного банку. За період з 1843 р. до 1851 р. включно вона видала 6019493 крб.¹³⁵⁹ Як зазначав київський генерал-губернатор Київська контора Комерційного Банку з кожним роком набувала все більше і більше довіри, на 1 січня 1852 р. в ній зафіксовано внесків 10113753 крб. 50 коп. (асигнаціями 35391137 крб. 25 коп.).¹³⁶⁰

Зростання довіри до банківської системи через відкриття нових депозитів супроводжувалось недовірою до позичальників, у яких постійно зростали борги. У 1856 р. тільки за позики, отримані в кредитних установах під заставу населених

¹³⁵⁴Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788-а. Спр. 19. Арк. 415.

¹³⁵⁵Предписание генерал-губернатора от 12 августа 1847 г. губернским правлением о взыскании долгов, следуемых Агентству польского банка в г. Бердичеве, в связи с его ликвидацией // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 7252. Арк. 1-4.

¹³⁵⁶Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 788а. Спр. 163. Арк. 71.

¹³⁵⁷Там само. Арк. 175.

¹³⁵⁸Сборник статистических сведений о России / под ред. Е.И. Ламанского. Кн.2. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1854. С. 273.

¹³⁵⁹Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. С. 360.

¹³⁶⁰Отчет о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний. О деятельности Конторы коммерческого банка в г. Киеве. Из доклада генерал-губернатора Николаю І // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9478. Арк. 6.

мастків, поміщики України повинні були сплатити 77078041 крб. 48 коп., зокрема, в Київській губернії – найбільше – 19342403 крб. 15 коп.¹³⁶¹

Таблиця. 5.2.

Борги поміщиків у окремих губерніях.¹³⁶²

Губернії	Крб.	Коп.
Київська	19342403	15
Подільська	17922034	64
Волинська	10260900	30
Чернігівська	7439424	55
Полтавська	7295962	76
Харківська	5918687	40
Катеринославська	4855592	15
Херсонська	4043036	53

Розкішний спосіб життя шляхетства-дворянства спонукав до пошуку додаткових джерел фінансування. Одним із найважливіших таких джерел було надання позик від держави через посередництво російських державних банків. Імператори розуміли зростання заборгованості провідного стану та всіляко дбали про їх потреби. Наприкінці 1850-х років борги зростали і дворянські роди опинялися перед загрозою розорення. Імператор Павло I видав Маніфесті від 18 грудня 1797 р. щодо створення Державного допоміжного банку для дворян, зауважуючи, що багато дворянських родів, які мали борги, що переходили з роду в рід, поглиблювали їх і тільки незначна частина скористалася можливістю їх позбутися через державні банки. Микола I маніфестами 1830 і 1839 рр. полегшив умови отримання позик поміщиками у державних кредитних установах, збільшивши розмір позики та зменшивши банківські відсотки.¹³⁶³ Поступово зростала чисельність ревізьких душ, заставлених у кредитних установах. Якщо в

¹³⁶¹Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. С. 361.

¹³⁶² Там само. С. 361.

¹³⁶³Губицький Л. Державне кредитування дворян Київської губернії в першій половині ХІХ століття. *Історичні записки. Зб. наук. праць. Історичні науки. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.* 2013. Вип. 37. Ч.1. С.17.

1800 р. у Росії їхня кількість нараховувала 161,7 тисячі, то в 1833 р. - 4,5 мільйони, або 37% загальної їх кількості. У 1859 р. кількість ревізьких душ, які виступали заставою становила 7,1 мільйони, або 65% їх загальної чисельності. Сума боргу поміщиків лише державним кредитним установам протягом 1833-1859 рр. зросла з 270 мільйонів крб.сріблом до 425 млн. крб. сріблом.¹³⁶⁴ У 1860 р. філія Державного банку в Києві отримала у спадок від Київського приказу суспільної опіки всі пасиви та активи губерніяльного дворянства.¹³⁶⁵

Державні банки не завжди могли забезпечити потреби дворянства. Приватні банківські установи і банківські доми також здійснювали кредитні операції. За впливовістю особливо відзначались банківські доми Бердичева. Бердичівський банкір Гальперін у 1857 р., крім прибутків, пов'язаних з наданням кредитів, також отримував кошти з операцій торгівлею цукром, від справи, яка давала один із найбільших і сталих прибутків.¹³⁶⁶ 1858 р. банкір Й.І.Гальперін разом із ржищівським землевласником Б.Дзялинським долучився до зведення цукроварні, яка стала першою цукроварнею в Російській імперії, збудованою банкіром.¹³⁶⁷

Згідно з думкою Олександра Попова, в середині ХІХ ст., до будівництва залізниць, торгівля будувалась на солідних малорухливих капіталах. Ці старосвітські відносини розбив непереможний розвиток капіталістичного господарства – реформа 1861 року, зміна в умовах комунікації. Торгівельні організації не могли пристосуватися до нових обставин і мусли поступитися перед капіталом дрібним, залежним від банків, якщо не рухливим, то у всякому разі квапливим, що дотягає свої операції за допомогою невеликого кредиту і згоджується на малий відсоток.¹³⁶⁸

¹³⁶⁴Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Дерполітвидав УРСР, 1954. С. 352.

¹³⁶⁵Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ – ХІХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. 196 - 197.

¹³⁶⁶Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 11.

¹³⁶⁷Тютюнник Ю.Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт. Київ: АБС Прес, 2016. С. 290.

¹³⁶⁸Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. С. 52.

Ліквідація «опори своєї національності», а саме польської національності – Бердичівської контори Польського банку стала основним із завдань Київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який ставив собі за мету досягти в трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) «злиття з Великоросією». Досягнення цього завдання йшло в порушення із законами економіки і фінансів. Натомість для підтримання промисловості і торгівлі Правобережжя було створено Київську контору Державного комерційного банку.¹³⁶⁹

5.2. Кредитні відносини у сфері торгівлі

Активізація торгівельних операцій значною мірою була пов'язана з отриманням кредитів. Кредитування цієї сфери здійснювали державні банки, приватні установи і особи. Держава забезпечувала необхідним фінансовим ресурсом торгово-промисловий прошарок тогочасного суспільства, пропонуючи кредитні продукти державними банками та установами: Комерційним, Позичковим, Асигнаційним, Допоміжним банками, Санкт-Петербурзькою і Московською ощадною скарбницею, Київським приказом суспільного піклування. Крім того, в економіку і торгівлю Київської губернії інвестував Польський банк, особливо, через Бердичівську контору.

З метою розвитку виробництва кредит надавала держава. Уряд у 1804 р. узаконив при створенні полотняних, сукняних, шкірпереробних фабрик, після перевірки, надавати євреям необхідну землю і щорічно капітал 20000 крб., у кожній з приєднаних губерній від Польщі, для того, щоб з цього капіталу здійснювати позики євреям на відкриття фабрик.¹³⁷⁰

Власники приватних установ, які мали вільні кошти, отримували прибуток, надаючи у позику готівку для задоволення потреб, щоб придбати товари і послуг. Приватні особи також пропонували гроші у борг. Гроші надавали під визначені

¹³⁶⁹Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 33.

¹³⁷⁰Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по торговым делам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1704. Арк. 10.

законом відсотки, а деколи під дещо вищі відсотки. Держава встановлювала правилами межі відсотків і чітко відстежувала, щоб кредитори не дозволяли завищувати кредитну ставку. Якщо з'являлась інформація про завищення відсотків кредитором, то його оголошували лихварем і він міг позбутись своїх коштів, які потрапляли на рахунки приказу суспільного піклування. Приватні особи надавали позики як готівкою, так і цінними паперами – вексями. З 1729 р. у Російській державі діяв Статут про вексельне право, яке регулювало застосування цих цінних паперів.¹³⁷¹ З 1763 р. держава запровадила 8% збір з опротестованих векселів.¹³⁷² Але у 1768 р. влада відмовилася від практики відсоткового збору з векселів.¹³⁷³ Достатньо часто і отримувачем, і надавачем коштів була одна і та ж особа».¹³⁷⁴

Міста також займалися кредитуванням і, особливо Київ, що володів солідними сумами власних прибутків. Місто мало право як надавати кредити приватним особам, так і отримувати від них кошти, під встановлені законом відсотки. У 1796 р. з київських прибутків під встановлений державою відсоток видавалися кошти міщанам, купцям та ін. для розвитку власної справи та задоволення споживчих потреб. Зокрема, на підставі 154 та 167 статті Височайшого про міста Положення, які дозволяли надавати кошти з міських прибутків в кредит, задля отримання додаткового прибутку, Київська міська дума дозволила кредитувати київського купця Федора Митюка (під гарантії київського купця Степана Рибальського) у розмірі 700 крб., київського міщанина Семена Буренка (під гарантії київського купця Миколи Скакочки) – 300 крб., колезькому раднику Андрію Івановичу Милашевичу (рідний брат київського губернатора Василя Івановича Милашевича, під гарантії київських купців київського голови

¹³⁷¹По ордеру Его Ясновельможности с присылкою копии Высочайшей грамоты о подтверждении по вексельному уставу о казенных деньгах вексельного перевода и протчем // ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18016. Арк. 1.

¹³⁷²Дело о взыскании с купцов, мещан и офицеров и других 8% сбора за опротестованные векселя // ЦДІАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 4428. Арк. 1.

¹³⁷³Дело об отмене 8% сбора за опротестование векселей // ЦДІАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5466. Арк. 2.

¹³⁷⁴Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по торговым делам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1704. Арк. 7.

Георгія Рибальського та іменитого громадянина Семена Балабухи) – 5000 крб., київському купцю Пилипу Лакерді (під гарантії київських купців Кузьми Усовича та Івана Іванського) – 1000 крб., київській міщанці Анастасії Босяцькій (під гарантії київського купця Марка Безсмертного) – 100 крб., київському купцю Миколі Скакочці (під гарантії київських купців Федора Неводовського та Івана Карамалея) – 500 крб., київському міщанину Лаврентію Гичкину (під гарантії київського купця Дениса Хлюпи та київського міщанина Антона Прокоповича) – 500 крб.¹³⁷⁵ У 1800 р. київський купець Курощупов на комерційні потреби позичив 1500 руб., а київський купець Личков – 2000 крб.¹³⁷⁶

Як приватні, так і міські потреби вимагали залучення позичкових коштів. Так, у 1802 р. магістрат Києва вирішив із суми, отриманої за винний відкуп (25000 крб.), повернути кредити, які отримало місто від приватних осіб (10 тис. крб.).¹³⁷⁷ На 1806 р. місто мало боргів на суму 130 тис. крб., які мали, на думку київського воєнного губернатора, бути повернуті зі суми винного відкупу.¹³⁷⁸ Бачимо, що протягом 4 років міський борг зріс у 13 разів. Такі темпи зростання боргу спонукали владу до перевірки міського бюджету, для чого була створена спеціальна комісія прибутків, яка почала діяти з 1807 р. «Записка про борги за м. Києвом 1808 р.» засвідчила уміння заробляти на чужих потребах не лише держави, міста, але й приватної особи та установи на потребах міського бюджету. Місто із накопичених у 1808 р. боргів у сумі 111995 крб. сплатило 50555 крб.¹³⁷⁹

¹³⁷⁵Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 3, 8, 21, 26, 30, 36.

¹³⁷⁶Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 698. Арк. 15.

¹³⁷⁷Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 134.

¹³⁷⁸Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 4зв.

¹³⁷⁹Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 176.

Таблиця. 5.3.

Київські міські запозичення 1808 р.¹³⁸⁰

На 1808 р. на міській сумі було боргів	Крб.	Коп.
Київському купцю Івану Долинному	11700	
Київському купцю Івану Могильовцю	1707	50
Колезькому асесору Федору Бунге	10000	
Київському купцю Івану Киселевському	2000	
Колишнім утримувачам по місту винного відкупу	3000	
Підполковнику Христофору Лангуту	5600	
Підполковнику Карлу Лангуту	6400	
Купцю Міні Хрящу	11150	
Київській академії	10000	
Титулярній радниці Носковій	17500	
Колезькому асесору Гудимі-Левковичу	12500	
Межигірській фаянсовій фабриці	3750	16
Міському магазейну	3292	50
Разом	98600	16

Прибутки київського міського бюджету зростали не лише з винного відкупу, але і за рахунок відсотків. У 1808 р. київський міський бюджет поповнився на 1410 крб. 33 коп. в рахунок отриманих відсотків від людей, яким були надані позики з міського капіталу.¹³⁸¹ Якщо зважити на той факт, що загальні муніципальні надходження склали 149534 крб., то прибуток від кредитування забезпечив 0,94% їх кількості.

Але такими темпами зростання не могли похвалитися міські прибутки повітових міст: «в повітових семи містах, (хоча ці міста недавно перетворені в це звання з простих сіл), присутні свої власні будівлі та капітал, які надають в позику

¹³⁸⁰Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 4зв.

¹³⁸¹Там само. Арк. 194.

для міських жителів, допомагаючи їм в промислах і торгівлі».¹³⁸² Наприклад, у 1808 р. повітове місто Тараща отримало «відсотків за наданий в борг капітал на 1 грудня – 282 крб.; штрафних за невнесення в термін капітальних грошей на 1 грудня – 10 крб. 56 коп.; внесено різними позикоотримувачами, які взяли в кредит під відсоток міської суми на 1 грудня – 2475 крб.».¹³⁸³ Загальна сума міського капіталу 1808 р. в Таращі (запроваджена з 1803 р.) склала 8773 крб. 24 коп.¹³⁸⁴ Того ж 1808 р. інше повітове місто – Звенигородка – отримало у прибуток: «відсотків за відтермінований і знову розданий капітал – 409 крб. 50 коп.; надійшло назад від позичальників розданої в позику міських капіталів суми – 1470 крб.».¹³⁸⁵

Наприкінці XVIII ст. кредити київського воєводи Прота Потоцького, отримані на розвиток його бізнесу (промисловий, банківський, аграрний) стали причиною рішень міжнародного суду. На підставі конкурсного рішення на маєтку графа Прота Потоцького 20 вересня 1799 р. і 22 грудня 1800 р., в Махнівському повітовому суді оприлюдненого, та комісією від трьох держав: Російської, Австрійської та Пруської затвердженого, передані на користь колокаторів в місті Махнівці.¹³⁸⁶ Політичні та економічні зміни наприкінці XVIII ст. в Речі Посполитій змінювали долю держав і компаній. У прикладі з П. Потоцьким банкрутство тягнуло за собою втрату фінансового статусу та майна, яке було заставою.

Зростання конкуренції як у сфері промисловості, так і сфері торгівлі спонукало до збільшення витрат. У 1796 р. шляхтич Мойсей Красуцький, який займався торгівлею в Богуславі на потреби власного бізнесу виявився винним за

¹³⁸²Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1075. Арк. 5зв.

¹³⁸³Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 4зв.

¹³⁸⁴Там само. Арк. 9зв.

¹³⁸⁵Там само. Арк. 24.

¹³⁸⁶Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 39.

рахунками: київському купцю Науменку – 300 крб., богуславській міській громаді – 144 червонці, богуславському президенту Бутовичу – 6 червонців.¹³⁸⁷

Правила та звичаї торгівлі вимагали дотримання вимог, особливо, що стосувалося термінів виконання сплати за угодами, контрактами, векселями, поставками. У разі порушення позикодавець мав право на відшкодування, як самою позиченої суми, відсотків, так і втраченого прибутку, а держава, відповідно, коштів, витрачених на організацію розслідування, судових розглядів, листування. Купці і міщани активно використовували векселі для залучення коштів. Так, у 1803 р. уманський купець Масловський вимагав повернення коштів за векселями з міщанина Радзилинського.¹³⁸⁸ А в 1804 р. київський купець Безсмертний домагався повернення боргу з міщанки Турської у спосіб відібрання у неї векселів.¹³⁸⁹

Процес повернення наданих у кредит коштів за певних обтяжуючих обставин був тривалим, оскільки був пов'язаний із судовим розглядом. Так, у 1810 р. у Київському магістраті разом з київським земським повітовим судом розглядалася справа за позовом надвального радника Прохора Руднева до київського купця Івана Алексеєва (колишнього московського міщанина, торгував хутром) про повернення боргу у сумі 600 крб. згідно наданого зобов'язання («розписки»)¹³⁹⁰ Як виявилось із справи, відповідач Алексеєв під зобов'язання 23 травня 1802 р. позичив у позивача Руднева державними асигнаціями 300 крб. з терміном на один рік, давши в заставу 12 одиниць хітра лисиці і 1 шубу з хутра лисиці. 24 листопада 1802 р. під заставу тринадцяти одиниць хутра білки 200 крб. та 4 лютого 1803 р. 50 крб. Вказану кількість пізніше Рудневу заплачено.

Про решту 500 крб. Алексеєв 18 червня 1804 р. надав зобов'язання, яким за відтермінування виплати коштів на 4 місяці, віддав Рудневу два хутра лисиці.

¹³⁸⁷Дело по прошению жителя Богуслава Красуцкого о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место) // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 10.

¹³⁸⁸Дело о взыскании денег по векселям с мещанина Радзилинского в пользу уманского купца Масловского // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 277. арк. 1-28.

¹³⁸⁹Переписка с киевским магистратом об отобрании векселей у мещанки Турской для уплаты ее долга купцу Бессмертному // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 617. Арк.1-3.

¹³⁹⁰По иску надвального советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 40. Арк. 1.

Алексеев взяв на себе зобов'язання про те, що у випадку, якщо він 12 жовтня не викупить заставу, то вона залишається вічно і без повернення Рудневу.¹³⁹¹ 5 грудня 1804 р. Алексеев взяв на себе нове зобов'язання, згідно з яким він до 500 крб. позичив у Руднева ще 100 крб. на 1 рік, з тією умовою, що Алексеев від Руднева заставу прийняв, а замість неї надав йому за 600 крб. дармес і візок та якщо Алексеев в термін тих грошей не заплатить, то заставлені речі залишаються в заплату вказаного прибутку.¹³⁹² Натомість Алексеев не погоджувався, що отримав 100 крб., а Руднев повідомляв, що заставу Алексееву повернув, а дармеса та візку у заставу не отримав. Суд та магістрат вирішив цю справу у дуже своєрідний спосіб: для прийняття рішення було достатньо вислухати присяги як позивача, так і відповідача щодо суті зобов'язання та суті відшкодування. Остаточне рішення мало бути прийнятим на користь однієї чи іншої сторони на підставі надання чи ненадання присяги – такого собі своєрідного детектора брехні. Тобто, Алексеев відповідно до рішення суду мав бути зобов'язаний сплатити Рудневу або 500 крб., або 600 крб.

Величезне значення при отриманні позики мали два фактори: наявність застави та наявність поручителів. У 1811 р. київський купець Самсон Стрельбицький та прапорщик Іван Артинов були поручителями київського міщанина Павла Коробки, який прагнув отримати кредит за векселем від колезького асесора Івана Григоровича Барського.¹³⁹³ Кредитна історія Павла Коробки виявилася невтішною через декілька обставин: по-перше, він за певних обставин виявився у величезних боргах (на суму 9750 крб.) декільком особам та установам (Іванові Барському, Андрію Мерзлову, Зиновію Логвинову, протоієрею Луценку, Київській громадській комісії, Київському приказу суспільної опіки), по-друге, він унаслідок київської пожежі 9 липня 1811 р. втратив майно.¹³⁹⁴ Поручителі вирішили скористатися особливостями законодавства заради відмови

¹³⁹¹По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 40. Арк. 1зв.

¹³⁹²Там само. Арк. 2.

¹³⁹³Решения магистрата о взыскании денег с купцов и мещан по векселям а 1814 г. // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 356. Арк. 19.

¹³⁹⁴Там само. Арк. 19.

від відповідальності. Вони вирішили, що їх обов'язки чинні лише на один рік. Натомість судочинці нагадали їм, що поручительство надається не на певний термін, а до часу виплати боргу.

Сторони судового розгляду у справах відшкодування за векселем у певних випадках вдавалися до всіх можливих засобів, у тому числі, до використання апеляційних можливостей Сенату. Так, у 1814 р. Урядуючий Сенат розглядав справу, в якій фігурували київський купець Кожемякин та київський міщанин Яким Кобець.¹³⁹⁵ Вища судова інстанція вимагала від київського магістрату матеріалів справи, в якій Кобець виступив поручителем Кожемякіна, який позичив під вексель у Київської громадської комісії 1000 крб. Київський магістрат озвучив рішення Кобцю 3 листопада 1813 р., але він вирішив скористався річним терміном оскарження вказаного рішення.

Про нерозсудливість при прийнятті рішень та непослух вищим органам влади були характерними міським магістратам, особливо при розгляді справ, які торкалися векселів. Так, 1828 р. уманському купцю Іосю Штильману вдалося виграти справу проти уманського купця Іося Ройтенберга. За матеріалами справи виявилось, що магістрат неодноразово приймав неправомірні рішення (оскільки складався з прихильників Ройтенберга) та не виконував розпорядження Київського Головного суду, які вказували на порушення законодавства.¹³⁹⁶ Ройтенберг звинуватив його у неповерненні ним 2025 крб. за позичковим листом. Наполегливість Штильмана виявилася винагородженою, оскільки звинувачення Ройтенбергу довести не вдалося. Натомість, судовий розгляд виявив, що жодного векселя Ройтенберг Штильману не видавав і жодних грошей не позичав. Судове рішення торкалося обох сторін процесу: Ройтенберга зобов'язано сплатити штраф, а Штильману - дозволено повернути у власність суконні лавки, що були арештовані і повернутися до щоденного бізнесу.

¹³⁹⁵Указ Сената о взыскании долга Киевской общественной комиссией в купца Кожемякина // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 361. Арк. 1.

¹³⁹⁶Дело о рассмотрении жалобы уманского купца Штильмана на несправедливые и противоречащие одно другому определения Главного суда на действия Звенигородского магистрата, разбирающего претензии купца Ройтенберга // ЦДАК. Ф. 533. Оп.5. Спр. 1360. Арк. 16.

Кредит у містах Київської губернії займав важливу нішу, оскільки на 1832 р. як зафіксовано у звіті київського губернатора з протесту векселів і оприлюднення позичкових листів Київ отримав 479 крб., вцілому по Київській губернії - 479 крб.». ¹³⁹⁷ Зважаючи, що така процедура вимагала сплати 2% мита, то можна визначити суму, на яку видано опротестовані векселі і оприлюднені позичкові листи в Київській губернії – 23950 крб.

Борги ставали відомі громадськості через те, що здійснювалися за посередництва Київського приказу суспільного піклування (використовувався як засіб переказу грошей). Обороти вказаної кредитної установи виявилися в більшості своїй пов'язаними із приватними позиками (на 1829 р. на 88%). Як показує звітність Київського приказа суспільної опіки на 1 січня 1830 р. сума кредитів приватним особам (сріблом – 13043 крб., асигнаціями - 213271 крб.) далеко переважала суму (30000 крб.) покладену на рахунки Державного позичкового банку. ¹³⁹⁸ Рівно за рік – на 1 січня 1831 р. вказані показники були наступними: кошти в Державному позичковому банку – 25000 крб., в приватних позиках – червонців – 1711 крб., сріблом – 39534 крб. 88 коп., асигнаціями - 230178 крб. 36 коп., в наявності - червонців 649 крб., сріблом – 1248 крб. 85 коп., асигнаціями – 13548 крб. 06 коп. ¹³⁹⁹ Інколи повернення боргів затягувалося на десятиліття, інколи здійснювалося по смерті позичальника. Так, наприклад, як трапилося між купцями Рапопортом (сума кредиту - 38402 крб., 1830 р.) та його позичальником (Зой Куцовський). ¹⁴⁰⁰

Спосіб життя поміщиків ще більше спонукав їх до пошуку вільних коштів, які вони змушені були позичати під дозволений законом відсоток. Вдова колезька радниця Регина Козеллова 1827 р. змушена була звернутися до київського воєнного губернатора П.Желтухіна з проханням допомогти повернути позичені кошти, оскільки роками їй цього досягнути не вдавалося, а змогла лише отримати

¹³⁹⁷Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 190зв.

¹³⁹⁸Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 8зв.

¹³⁹⁹Циркулярне распоряжения Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 43.

¹⁴⁰⁰Там само. Арк. 8зв.

відсотків – 4500 крб. Козеллова виявилася кредитором поміщиці Анни Крушевської і службовцю Міністерства Юстиції Станіслава Сиротко з 1821 року, надавши їм позику на суму в 25000 крб. державними асигнаціями.¹⁴⁰¹ Заставою вказаної суми згідно із позичковим листом було майно – маєток за заповітом сенатора, графа Лева Ворцеля в с. Юшківцях Липовецькому повіті Київської губернії. Тривалість вступу в права власності затягнулася настільки, що кредиторка встигла одружитися і 1830 р. як Регіна Шульгіна вчергове звернулася до київського воєнного губернатора з проханням про захист майнових (грошових) прав.

Поміщикам, як своєрідним аграрним підприємцям, легше було отримати позику, навіть від державного банку, оскільки вони володіли ідеальною заставою – землею і душами (кріпаками). Так, у 1824 р. імператор дозволив надавати позики поміщикам Державним позичковим банком. Умови отримання кредиту були більш, ніж лояльні – 6% річних.¹⁴⁰² Можливістю отримати позику, перетермінування чи перезаставу на 8, 12 і 24 роки могли скористатися усі бажаючі поміщики.

Землевласники радо користалися можливостями, які надала держава щодо отримання кредиту. Суми отримувані поміщиками перевершували одержані в позику купцями і іншими станами для розвитку торгівлі. Наприклад, як видно із «Відомості Чигиринської дворянської опіки звказанням осіб і маєтків, які під опікою перебувають та визначених для них державних опікунів» від 10 вересня 1827 р. в казенну опіку з 11 березня 1827 г. потрапив маєток Чигиринського повіту поміщиці генерал-лейтенантші Бороздіної у с.Пастирське (600 ревізьких чоловічої статі) через позичені в Санкт-Петербурзькій опікунській раді 93500 крб. і несплату їх в термін.¹⁴⁰³

¹⁴⁰¹ Дело по прошению дворянки Козеловой Р. о взыскании с помещиков Липовецкого уезда Киевской губернии Крушевской А. и Сиротко С. долга // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 19.

¹⁴⁰² Разная переписка о займе // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 2411. Арк. 1.

¹⁴⁰³ Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Чигирин и Чигиринского повета Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 215. Арк. 61.

Височайше затверджений Комітет для пошуку способів покращення стану міст (1825 р.) звернувся за пропозиціями до місцевих влад, у тому числі губернської та повітової на Київщині. Передбачалося отримати пропозиції і щодо удосконалення торгівлі. Пропозиції місцевої влади виявили першочергове значення для досягнення мети саме державних гарантій, державних позик чи позик з міських бюджетів.

У 1826 р. Радомишльська повітова влада (повітовий маршал дворянства) відзначивши, що торгівля в місті малозначуща, а для стимулювання торгівлі запропонувала: 1) видавати позики для будівництва житла; 2) видавати позики з міської суми для будівництва кам'яних лавок.¹⁴⁰⁴ Позика повинна була видаватися з такою пересторогою, щоб побудований будинок особою, яка взяла допомогу, був на чинші, тобто: щоб щорічно платив деяку суму до тих пір, поки не заплатить сам взятої позики – а саме протягом 10-ти років – одначе при вказаному випадку для забезпечення потрібно мати від громади кругову поруку, і при побудові на таку позичку будинків чи фабрик, повинна була бути створена особлива наглядова комісія.¹⁴⁰⁵

У тому ж 1826 р. з тією ж метою маршал дворянства Звенигородського повіту подав схожі пропозиції щодо побудови будинків, додавши наступні позиції: 1) звільнення бажаючих будуватися на три роки від податків; 2) побудова лавок як міської власності.¹⁴⁰⁶ Натомість виконуючи розпорядження центральної влади, Сквирський магістрат також пропонував дозволити позики під забудову (таку собі своєрідну іпотеку) нерухомості, втілити в життя кількарічні пільги (податкові канікули) під будівництво вулиць за затвердженим генеральним планом міста.¹⁴⁰⁷

Іпотека була вкрай важливою умовою зростання міського населення, оскільки навіть майстри із багаторічним досвідом і статками змушені були

¹⁴⁰⁴Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 26, 26зв.

¹⁴⁰⁵Там само. Арк. 27 зв.

¹⁴⁰⁶Там само. Арк. 37.

¹⁴⁰⁷Там само. Арк. 47, 47зв.

вдаватися до позик на будівництво житла та торгівельних споруд. Так, уманський міщанин єврей Ізраїль Розенберг, срібних і золотих справ майстер 1822 р. змушений був звернутися до кредиторів для будівництва у 1-й частині Києва будинку і лавок.¹⁴⁰⁸ У 1834 р. цей будинок мав бути за борги проданий; але оскільки ціна, яку давали покупці не складала 10-річної суми прибутку з будинку і лавок, то залишено його в розпорядженні опікунів, якими збирається такий прибуток для задоволення вимог кредиторів. З 1842 р. в місті Умані розпочалося велике будівництво об'єктів житлового та громадського призначення. Був створений спеціальний Будівельний комітет.¹⁴⁰⁹ І вчергове зустрічаємо приклад виключного значення кредиту: забудовники безкоштовно отримували земельну ділянку та кредит в розмірі до 2000 рублів.

Значення державного кредиту зростало з року в рік. Київський губернатор звітуючи про державні прибутки 1850 р., повідомляв, що у Київській губернії серед інших надходжень по системі державного кредиту надійшло 13254 крб. (ймовірно, відсотків). Всього в губернії надійшло державних податків – 2636433 крб.¹⁴¹⁰

Державний інтерес дозволяв купцям і особам, що були зайняті в торгівлі заробити гідний прибуток. Для уникнення зайвих ризиків в державних закупівлях (або як називали ці оборудки в ХІХ ст. «подрядах») необхідною умовою була застава. Наприклад, у 1825 р. київський міщанин Матвій Підгайний виявив бажання здійснювати в скарбницю (війську) провіант, а саме в Київській та Білоцерківській магазини на суму 1734 крб. 60 коп.¹⁴¹¹ Невдалі оборудки обернулися для нього вимогою генерал-інтенданта 1 армії, генерал-майора Солодилова стягнути заставу з будинку міщанина (заставна вартість - 6990

¹⁴⁰⁸Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі по м. Києву, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 68.

¹⁴⁰⁹Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.І. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. С. 165.

¹⁴¹⁰Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 - 1851 гг. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8120. Арк. 86.

¹⁴¹¹Дело по отношению Главнокомандующего 1 армии князя Сакена о взыскании в казну с залога дома Подгайного денег следующих с него по поставкам за провиант // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 30. Арк. 1.

крб.).¹⁴¹² Магістрат після розслідування справи Підгайного виявив, що вказаний борг не єдиний у кредитній історії боржника. Ще 1817 р. міщанин із компаньйонами також виявив постачати харчі армії і на 1834 р. залишався в боргах скарбниці на суму 86235 крб. 38 коп. До того ж вказаний дім перебував у заставі генерал-майору Дунаєва за борг у 10 тис. крб. (1822 р.).¹⁴¹³ Тобто, сам будинок уже перебував у опіці задля повернення боргів Григоровичу-Барському та Дунаєву. Віддавати борги для Підгайного стало важкою справою, оскільки «за розпорядженням магістрата Підгайного було у відробіток по 40 крб. в рік; з вказаного відробітку та з прибутків будинку отримано 1193 крб. 40 коп. асигнаціями і сріблом 50 коп.». ¹⁴¹⁴

Найчастіше купці потребували коштів для поточних потреб торгівлі або розширення бізнесу. На виконання Височайшої імператорської волі 1830 р. у Києві намагалися створити Ощадну касу при Приказі суспільного піклування.¹⁴¹⁵ Це була не перша спроба сформувати необхідну фінансову установу, оскільки із такими ж розпорядженнями до Київського маршала дворянства та Київського в'їта звертався міністр внутрішніх справ приписами від 23 серпня 1826 р., 7 червня, 5 грудня 1827 р. і 11, 27 жовтня, 22 листопада 1828 р., і 7 січня 1829 г. Натомість 1830 р. Київський в'їт Киселевський повідомив від себе, що він для ради з приводу цього питання збирав почесне товариство купецтва і реєстрових товаришів, представників цехів. Купецтво і реєстрові товариші погодилися жертвувати щорічно після затвердження положення ощадної каси: «купці при внесенні капіталів 1-ї гільдії по 15 крб., 2-ї гільдії по 10 крб., 3-ї гільдії – по 5 крб., а реєстрові товариші з кожної душі по 10 коп., а із 16 цехів 15 також по 10 коп. з душі, але один київський цех, в якому рахується 1188 душ, виступаючи у тому

¹⁴¹²Дело по отношению Главкомандующего 1 армии князя Сакена о взыскании в казну с залога дома Подгайного денег следующих с него по поставкам за провиант // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 30. Арк. 7зв.

¹⁴¹³Там само. Арк. 8.-8зв.

¹⁴¹⁴Там само. Арк. 12.

¹⁴¹⁵Дело по отношению статс-секретаря Танеева об учреждении при Приказах общественного призрения зберегательных касс // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 449. Арк. 1.

проти інших цехів оголосив, що буде вносити тільки по 25 коп. в рік, така пожертва – припадає на кожну у тому цеху душу тільки по 2 коп.». ¹⁴¹⁶

Однак іншої думки були благородні стани. Так, губернський маршал граф Тишкевич після ради із Київським повітовим маршалом і поміщиками Руліковським і Шидловським, визнали потрібним складання проекту стосовно запровадження при приказі суспільного піклування ощадної каси, для надання сприяння бідним, однак через відсутність джерел надходження засобів, вирішили відкласти його реалізацію до зручнішого часу. ¹⁴¹⁷ Пропозиція з вказаного приводу була вчергове повторена 1833 р.

Інколи були випадки отримання прибутку від покладених купцями сум на депозит церкві, монастирю. Це уже були випадки соціальної відповідальності торговельного стану або турботи за духовні потреби. Так, наприклад 1849 р. купчиха Агрипина Авчинникова скористалася рахунком Київської контори комерційного банку для перерахунку Києво-Братському монастирю. ¹⁴¹⁸ Така форма соціальної відповідальності не була суто купецькою прерогативою, такою діяльністю займалися різні стани: починаючи від міщан, дворян до священнослужителів та чиновників.

Торговельні справи спонукали не лише купців та інших торгівців брати кредити, але й самим активно кредитувати інших. Часто товари віддавалися в борг. Наприклад, 1832 р. калузький купець Родіон Петрович Дехтерев віддав в борг з київської лавки управляючому генерал-майора Бердяєва Обухівської економії відставному майору Андрію Клевчинському металу та виробів з нього на суму 833 крб. 33 коп. ¹⁴¹⁹ Після тривалого листування з боржником, не знайшовши

¹⁴¹⁶ Дело по отношению статс-секретаря Танеева об учреждении при Приказах общественного призрения сберегательных касс // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 449. Арк. 13.

¹⁴¹⁷ Там само. Арк. 13зв.

¹⁴¹⁸ Копии билетов, выданных разным лицам, внесшим деньги под проценты // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 8.

¹⁴¹⁹ По прошению купца Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Кильчевского к платежу денег за забратые у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 132. Арк. 1.

інших засобів до повернення боргу, Дехтерев звернувся до київського генерал-губернатора В.Левашова.

Значення кредиту ще більше зростало, якщо йшлося про промисловість, яка забезпечувала ринок товарами. У 1853 р. цукрозаводчики Київської губернії у зв'язку із появою інформації про зміну оподаткування, зверталися до генерал-губернатора.¹⁴²⁰ Як відзначили промисловці-цукровари: «цукроварна промисловість постраждала від застою, в цілому у справах через повсюдний занепад кредиту. Внаслідок чого для підтримання самих закладів, вони змушені були вдаватися до послуг лихварів і жертвувати майбутніми прибутками на користь плинних потреб.¹⁴²¹ Саме тому цукрозаводчики зверталися з проханням про недопущення збільшення акцизу на буряковий цукор на угоду торговцям тростинним цукром.

У 1850-х роках всі згадувані вище проекти розвитку кредитної системи знайшли позитивне рішення, що дозволяло розширювати кредитування. На 1853 р. Приказ суспільного піклування залишався найстаршою та найнадійнішою в Київській губернії кредитною установою. Як видно із звіту губернатора за 1853 р., стан капіталів, загальний обіг Приказу в підзвітному році з причини значного повернення приватних вкладів і сум за позовними справами зменшився майже на 2%, але у власному його капіталі після всіх видатків на утримання всіх установ Приказу виявилось чистого прибутку майже на 1,25%».¹⁴²²

Як вище йшлося спроби створити при Київському приказі суспільного піклування ощадну касу здійснювалися з 1820-х років. На 1853 р. в створену ощадну касу надійшло внесків 269 крб. коштів, повернуто назад з відсотками 699 крб. Наприкінці року внесковий капітал ощадної каси обіймав 2192 крб. 50 коп., а кількість внескових книжок 37. За недавністю створення, ця каса, як йшлося у

¹⁴²⁰Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 16.

¹⁴²¹Там само. Арк. 15.

¹⁴²²Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 39.

звіті губернатора, «далеко ще не приносило тієї користі, яку можна очікувати від неї в майбутньому, особливо для людей нижчого класу».¹⁴²³

Наприкінці першої половини ХІХ ст. платоспроможність шляхетського стану різко знижується через брак коштів, що сприяє зростанню заборгованості як банкам, кредитним установам, так і приватним особам. На 1859 р. у Київській губернії з 1431 шляхетського маєтку 820 були під заставою, тобто 57%.¹⁴²⁴ Нормою суспільних взаємовідносин було вивищення поведінки дворян-поміщиків, дворянської зверхності над усіма іншими станами, навіть за умов дворянської сплатоспроможності.¹⁴²⁵

При всій лояльності влади до можливості перезастави і переоформлення на наступні терміни боргів поміщиків, що були взяті під заставу маєтків, інколи частина дворянського майна потрапляла в опіку. Тобто, держава за несплату боргу позбавляла поміщика повного права користування майном та передавала його в опіку і з прибутків від неї сплачувався борг. Адміністрування такими опікуваними маєтками здійснювали призначені державою чиновники. В Київській губернії 1853 р. в опіку потрапили 90 поміщицьких маєтків, серед яких 18 (тобто 20%) за борги: за несплату боргів – 6, за казенні недоїмки – 12.¹⁴²⁶ Наступного 1854 року під заборону за борги потрапили маєтки та будинки мешканців Київської губернії. За позовами казенними налічувалося боргів на суму – 337318 крб., в заставі кількість будинків – 7, кількість душ – 9472, кількість десятин землі – 4573. За позовами приватними набиралося боргів на суму – 1533760 крб., в заставі кількість будинків – 114, кількість душ – 7455, кількість десятин землі – 42287. За позовами в кредитних установах боргів нараховувалося на суму – 14243911 крб., в заставі кількість будинків – 210, кількість душ – 206305, кількість десятин землі – 1717645. Притому варто наголосити, що позики купцям

¹⁴²³Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 39зв.

¹⁴²⁴Губицький Л. Фінансове становище дворян Київської губернії в першій половині ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 209.

¹⁴²⁵Губицький Л. Моральні пріоритети дворянства Київської губернії в І половині ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2014. Вип. 19. С. 221.

¹⁴²⁶Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 52зв.

становили лише 340300 крб.¹⁴²⁷ На 1859 р. в Київській губернії через борги в опіку потрапили 212 маєтків (з усіх 712 опікуваних маєтків, або 30%).¹⁴²⁸

У 1854 р. ситуація для поміщиків у вказаній сфері ще більше погіршилася. Зростали борги поміщиків як приватним кредиторам, так і державі. Так, на поміщицьких маєтках в Київській губернії було казенних боргів на суму 2706470 крб. 75 коп.¹⁴²⁹ Найбільше в губернії заборгували поміщики Сквирського повіту – 409088 крб. 85 коп., а найменше – у Васильківському повіті – 35339 крб. 47 коп.¹⁴³⁰ Поміщики Бердичівського повіту також не відзначалися економністю.¹⁴³¹ Казенні борги на поміщицьких маєтках в Київській губернії в 1854 р. відображено у Додатку В 8.

Зважаючи на привілейоване становище, поміщики за накопичувані борги розраховувалися щонайбільше перекредитуванням або опікою над їх маєтком. По-іншому траплялося із купцями. Так, у 1854 р. у Київській губернії через неплатоспроможність оголошено 7 купців банкрутами:¹⁴³² 5-ро – у Василькові на суму 5488 крб., 2-є (Насон Шапира та Нута Яхнис) – у Бердичеві на суму 2312 крб.¹⁴³³ Комерційна справа завжди була пов'язана із ризиком, для перестрашування від якого позикодавець прагнув отримати відповідну заставу. Як у випадку із боргом по 4 векселях виданих київським купцем 1-ї гільдії Генріхом Кельном у 1858 р. київському купцеві 3-ї гільдії Фрідріхові Шонцу на суму (11640 крб.).¹⁴³⁴ Ф.Шонц як заставу виставив Англійський готель і кав'ярню у будинку Киселевського розміщені, але врешті-решт йому вдалося сплатити борг і врятувати майно.

¹⁴²⁷Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 152 - 155.

¹⁴²⁸«Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. // ЦДІАК. Ф. 486. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 58зв.

¹⁴²⁹Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 150.

¹⁴³⁰Там само. Арк. 150.

¹⁴³¹Переписка и прошения дворян об установлении наследства, опеки, о взыскании долгов // ДАЖО. Ф. 604. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 2.

¹⁴³²Дело о собрании сведений о несостоятельных купцах в Киевской губернии // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1.

¹⁴³³Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 187.

¹⁴³⁴Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемым писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 31зв.

Однією із найвагоміших причин банкрутств ставало жадібність лихварів. Саме це впало в око відомого французького письменника Оноре де Бальзак і він був вражений комерційними відсотками: «Відчай бере! Уяви собі, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15 і 20 % за свою комісію, таким робом хоч бажав би і міг послати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливість тутешніх жидів. Що ж до позичок, то беруть і 50% - і навіть жид у жиди».¹⁴³⁵

Київська губернія на час проведення селянської реформи 1861 р. за висновками київського генерал-губернатора мала незадовільне фінансове положення, викликане складністю отримання кредиту. Така ситуація була викликана наступною причиною: відсутність протягом декількох років позичкової кредитної установи позбавила землевласників можливості за помірні відсотки мати капітали, які необхідні для промислових оборотів, особливо після здійснення реформи.¹⁴³⁶ Приватний кредит, який завжди був складний через повільність в здійсненні справ по стягненням, перетворився в недосяжний для поміщиків, внаслідок поглинення вільних капіталів цукровобуряковою промисловістю. Цукровобурякові заводчики, які побудували великі і дорогі заводи, які інколи перевищують їх засоби, потребували капіталів для виробництва своєї промисловості. Вони платили значні відсотки для покриття яких, інколи, при недостатності прибутків від виробництва, змушені були вдаватися до нових позик. Високими відсотками цукрозаводчики залучали до себе величезні капітали, які знищені відразу неймовірними в губернії банкрутствами, які настали на останньому Хрещенському ярмарку. Ці факти спонукали губернатора клопотати про створення в Києві Державного банку.¹⁴³⁷

І це за умови, що 1861 р. на рахунках Київського приказу суспільного піклування перебували вагомі суми, що зростали з року в рік. Але в 1861 р.

¹⁴³⁵Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2010. С. 44.

¹⁴³⁶Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. Арк. 28зв.

¹⁴³⁷Там само. Арк. 27зв. - 29.

виявилися зворотні тенденції, як вказано у «Відомості про капітали і грошові обороти Київського Приказу громадського піклування з 1 січня 1861 р. по 1 січня 1862 р.».¹⁴³⁸ Зокрема, на його рахунках було на срібло 885475 крб. 26 коп., прибуло – 213187 крб. 63 коп., видано – 349567 крб. 59 коп., залишилося – 749095 крб. 30 коп. Із коштів 213187 крб. 63 коп., які надійшли в 1861 р. 129269 крб. 92 коп. нараховані за відсотки за капітал наданий в позики.¹⁴³⁹

За фінансовими результатами 1861 р. Київський приказ оприлюднив наступну інформацію щодо позивних справ його клієнтів: на срібло на його рахунках на початок року було - 1166482 крб. 35 коп., прибуло – 12711 руб. 41 коп., вибуло 355705 крб. 51 коп., на кінець року залишалось – 823788 крб. 25 коп. Тобто, в 1861 г. надійшло капіталу 12711 руб. 41 коп., повернуто клієнтам капіталу та відсотків 355705 крб. 51 коп.

За іншою статтею надходжень приказу – приватних внесків для приросту відсотками (депозити) у 1861 р. виявилася наступна ситуація: на срібло рахувалось 1397384 крб. 14 коп., прибуло – 521730 крб. 62 коп., повернуто 342081 крб. 21 коп., залишалось – 1577033 крб. 51 коп.

У тому ж 1861 р. Київський приказ суспільної опіки вдавався і до державних субвенцій. Так, зафіксовано запозичення з Київської казенної палати на суму 521730 крб. 62 коп., з яких повернуто капіталу і відсотків 342081 крб. 21 коп.¹⁴⁴⁰

Підсумовуючи фінансові здобутки Київського Приказу громадської опіки, варто наголосити, що всі ці суми перейшли у фонди Київської контори Державного банку.

Отже, на 1861 р. приказ накопичив наступні кошти: на срібло (на початок року) було 3659396 крб. 02 коп., надійшло – 887864 крб. 21 коп., витрачено 1075591 крб. 40 коп., залишилося (на кінець року) – 3451668 крб. 83 коп.¹⁴⁴¹ Як показують дані таблиці, приказ активно кредитував приватних осіб, як купців, так

¹⁴³⁸Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 26.

¹⁴³⁹Там само. Арк. 58.

¹⁴⁴⁰Там само. Арк. 59.

¹⁴⁴¹Там само. Арк. 58 - 59.

і представників не торгівельних станів, а сума позичених (наданих у кредит) коштів складала 65 % від усіх фондів Приказу.

Таблиця. 5.4.

Кошти Київського Приказу суспільної опіки 1861 р.¹⁴⁴²

№	Капітали перебували	Крб. коп.
1.	В кредитних установах	90628 крб. 57 коп.
2.	За розпорядженням вищого керівництва в різних місцях	1119605 крб. 37 к.
3.	На позичальниках	2238988 крб. 72 к.
4.	В наявності	2446 крб. 16 к.
		3451668 крб. 83 коп.

Тобто, держава як активний гравець на фінансовому ринку, і отримувала прибуток від наданих кредитів, і несла втрати у разі неповернення ризикованих кредитів.

У зв'язку із зростанням ризиків, пов'язаних із цукроварінням, зростаючою заборгованістю привілейованого дворянського стану, та зрослими державними боргами, державна скарбниця змушена була частково переглянути кредитну політику щодо станового хребта самодержавства – дворянства. Зважаючи на ризики втрати матеріального панування вищого стану – землі, уряд вирішив перекласти витрати по покриттю накопичених шляхтою боргів на селянство. З цією метою і було проведено реформу 1861 р. – селянам довелося не лише викупувати землю, але й волю. Цей процес носив здирницький характер, оскільки більшість поміщицьких маєтків були у заставі і перезаставі у державних банків та кредитних установ. Наприклад, протягом 1861 р. в Київській губернії в опіку потрапили 169 поміщицьких маєтків, з них за казенні і приватні борги – 43, за податкову недоїмку – 6.¹⁴⁴³ Тобто, 29% власників маєтків, які потрапили в опіку, були неоплатними боржниками (банкрутами) або держави, або приватних

¹⁴⁴²Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 58 - 59.

¹⁴⁴³Там само. Арк. 36зв.

кредиторів. Держава дозволяла полегшити кредитне ярмо поміщиків у спосіб реструктуризації боргу: відтермінуванням його виплат з 26 років на 28, або з 28 на 37 років. Дані щодо позик, виданих з Київського Приказу за відсотки різним приватним особам відображені в Додатку В 9.

5.3. Торговельні шляхи і мости як інфраструктурні сполучні ланки

Привабливість держави визначається розвинутістю політичних та соціальних інститутів, які дбають про права і свободи людини та громадянина. Вільною людина почувається за умов забезпечення її юридичних, соціальних, економічних інтересів. Дороги – це судини громадського, локального, регіонального, державного, глобального економічних організмів, які забезпечують та забезпечували обмін ресурсами, людьми, інформацією. Стан доріг дозволяв збільшити швидкість постачання товарів та пересування людей. Будівництво та ремонт доріг потребував великої уваги, був пов'язаний із значними організаційними зусиллями та вагомими коштами місцевого та державного бюджетів.

У першій половині ХІХ ст. відстань між губернськими та повітовими містами була невеликою, якщо мандрівка тривала в суху погоду влітку, або засніжену - взимку.¹⁴⁴⁴ В час дощів шляхи ставали важко прохідними. Так, з Києва до Василькова відстань становила 36 верст, з Києва до Радомишля – 95, з Києва до Сквири – 115, з Києва до Таращі – 121, з Києва до Черкас – 175, з Києва до Умані – 185, з Києва до Махнівки – 189, з Києва до Звенигородки – 190, з Києва до Липовця – 191, з Києва до Канева – 216, з Києва до Чигирини – 230.¹⁴⁴⁵ На 1850-ті роки Київщиною проходили 20 воєнних, 10 етапних, 9 поштових, 15 торговельних шляхів, які прямували Київською губернією.¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴⁴Hybytsky L. Trade Routes of the Kyiv Province of the First Half of the 19th Century. International Journal of Science and Research (IJSR). Volume 10. Issue 1. January 2021. P. 766 – 772.

¹⁴⁴⁵Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 539.

¹⁴⁴⁶Там само. С. 528 - 538.

Саме такими торговельними дорогами Київської губернії мандрували люди і товари: 1) дорога з Волинської губернії через м.Паволоч, м.Буки, звідти через Подільську губернію в м.Одесу; 2) від цієї дороги біля м.Ставища відділяється інша Чумацька дорога на м.Звенигородку, в м.Златопіль і звідти в Херсонську губернію; 3) дорога від м.Бердичева на м.Ружин, м.Умань і далі через Подільську губернію в м.Одесу; 4) дорога з м.Липовця в м.Умань, а звідси в Херсонську губернію; 5) від м.Липовця через м.Пятигори, м.Умань в м.Богуслав; 6) дорога від м.Бердичева, через м.Брусилів в м.Київ; 7) інший тракт між цими двома пунктами йде від Бердичева через м.Паволоч, м.Васильків; 8) дорога з Києва через с.Гвоздів, м.Обухів, м.Трипілля в Ржищів, пристань на Дніпрі; 9) з Полтавської губернії входить в Київську торговельна дорога близько м.Трактемирова і скеровується на м.Богуслав; 10) дорога від м.Сміли через м.Городище в м.Богуслав; 11) дорога від м.Сміли в м.Златопіль; 12) дорога з м.Чорнобиля в м.Радомишль; 13) дорога від м.Малина до м.Радомишля; 14) дорога від м.Радомишля на м.Коростишів, до Бердичева; 15) дорога від м.Радомишля на м.Брусилів, м.Фастова (Васильківський повіт).¹⁴⁴⁷

Приватна власність на землю поширювалася і на дороги, що прямували володіннями того чи іншого власника. А це у свою чергу надавало право власнику отримувати зиск від транспортування товарів і вантажів вказаними дорогами, і цей звичай тривав століттями. Як приклад, 1769 р. власники Синявського ключа збирали подорожне (податок) за користування дорогами, що проходили їх маєтками.¹⁴⁴⁸ Держава розуміючи виключне значення доріг вже в 1797 р., разом із вимірюванням міських вигонів, старостинських маєтків, економічних волостей, церковних земель, включила і опис головних казенних доріг в «Офіційне спеціальне межування».¹⁴⁴⁹

¹⁴⁴⁷Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 538.

¹⁴⁴⁸Чернецький Є. Рокитнянська волость (XVI-XVIII ст.). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2016. С. 90.

¹⁴⁴⁹Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 15.

До побудови залізниць, українські товари перевозилися до свого споживача валкою, річками та нарешті морем.¹⁴⁵⁰ А якщо зважити, що найбільшим попитом користувалося збіжжя, то щороку сотні тисяч маж (хур, возів) переміщувалися шляхами українських губерній, везучи найнеобхідніше.

Міськими дорогами покликані були турбуватися самоврядні органи. Так, в липні 1802 р. Київське губернське правління звернулося до Київського магістрату з вимогою виправити ситуацію, оскільки отримавши від усіх частин міста в березні відомості про несправність по місту мостових по вулицях. Але магістрат не забезпечив необхідного виправлення. Зважаючи на те, що у багатьох місцях по вулицях мости руйнувалися, і проїзд по них дуже ускладнювався, то поліція вчергове просила про швидкий ремонт вказаних доріг.¹⁴⁵¹ Губернське правління звертаючись до магістрату, наголошувало на необхідності турботи про дороги, не очікуючи нагадувань поліції та губернської влади.

Особливо, це стосувалося забезпечення транспортного зв'язку між адміністративним центром Києва (Печерськ) та торговельним осердям міста – Подолом. А стан доріг в центрі Києва був показовим. В квітні 1802 р. київський губернатор Феньш у зв'язку із ремонтом дороги (мостової), започаткованим магістратом для сполучення Печерська та Подолу по Хрещатицькій дорозі, запропонував не продовжувати вказані роботи, на які виділили 3800 крб. А причиною стало те, що проїзд з Печерська на Поділ можна було очікувати лише через Старий Київ, що було пов'язано із певними труднощами. Труднощі полягали у тому, що проїзд в Старому Києві по Андріївській горі був вкрай важкий і незручний з тієї причини, що там дорога була без мостової. Зважаючи на глинистий ґрунт землі та при найменшому дощі, з'являлася мокрота, ставало брудно і слизько. До того ж ця дорога здавна залишалася без ремонту, у багатьох місцях утворились ями, від чого проїзд став важким та небезпечним. Тому губернатор наполіг на першочерговості ремонту дороги Андріївською горою:

¹⁴⁵⁰Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. С. 46.

¹⁴⁵¹Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 25-25зв.

«привести в хороший стан і зручність для проїзду, і по одну сторону тієї дороги, що до Яру перилами відгородити, так щоб проїжджі ніяких труднощів і небезпеки не відчували.¹⁴⁵²

Держава наполегливо продовжувала сприяти спорудженню доріг у Києві, особливо, в Києво-Печерську. Причому суми витрачалися величезні. Так, 1807 р. на спорудження дороги між Печерськом та Дніпром витратили 15 тис. крб.¹⁴⁵³ Наступного 1808 р. завершено будівництво магістралі, що сполучала Печерськ (біля Микільського монастиря) та р. Дніпро, на яку з міського бюджету витрачено 24 тис. крб.¹⁴⁵⁴

Ремонт доріг та мостів в межах Київської губернії здійснювався як натуральна повинність для населення, яке оподатковувалося. Ремонт і направлення доріг належить, як відомо, до земських повинностей; вони вимагають щорічно з боку сільського населення величезної кількості робочих рук і возів та незважаючи на те, що здійснювані ними роботи настільки неміцні і ненадійні.¹⁴⁵⁵ Так, 1804 р. утримання справності доріг було поділено в губернії на дистанції. До кожної з них приписувано декілька сіл, які за потреби, за вказівкою нижніх земських судів, ремонтують їх, використовуючи власні матеріали, що склалися з колод і фашин, а вози і робітників по наряду. Кількісні показники цієї повинності вираховувалися за кількістю залучених робітників, використаних возів і матеріалів протягом року поміркованими цінами за все. Дорожні витрати в рік склали 25500 крб.¹⁴⁵⁶ Зважаючи на суму усіх натуральних земських повинностей 395 000 крб., дорожні витрати склали 6,5 %.

Якщо зважити на виключну значущість мостів для сполучення між населеними пунктами, губерніями та державами, то цікавими виявляються суми

¹⁴⁵²Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 100.

¹⁴⁵³Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 181зв.

¹⁴⁵⁴Отчет губернатора за 1808 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 97. Арк. 30.

¹⁴⁵⁵Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 518.

¹⁴⁵⁶Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 16, 196.

витрачені містами Київської губернії на утримання мостів у тому ж 1804 р., у порівнянні із усіма міськими прибутками. Так, у Києві на утримання мостів та переправ витратили 3450 крб. (прибутки становили 66980 крб.), у Сквирі – 147 крб. (прибутки – 5300 крб.), у Таращі – 583 кр. (прибутки – 3000 крб.).¹⁴⁵⁷ В 1808 р. до повинностей обивателів (мешканців) міста Махнівки, які здійснювалися платниками податків відносився і ремонт доріг та мостів. І дійсно, вказаного року на оновлення доріг і мостів махнівчани, що здійснювалося у двох випадках, витратили 390 крб. А саме, в кошторисі передбачено було на оплату робітникам (400 осіб, кожному в день по 30 коп.; разом 120 крб.), на вози з погоничами (200, кожному в день по 60 коп.; разом 120 крб.), на фашини та колоди 150 крб.¹⁴⁵⁸

Ремонт та утримання доріг та тротуарів були обов'язками не лише для владних органів, але й для мешканців. Київський цивільний губернатор Бухарин 1822 р. звертався до поліції Києва, щоб з метою покращення устрою міст, особливо з наближенням весни, запропонувати приватним приставам спостерігати за чистотою вулиць та оголосити мешканцям з підписками про влаштування своїх тротуарів.¹⁴⁵⁹

Справа влаштування доріг і вулиць Києва просувалася повільно, тому того ж 1822 р. київський цивільний губернатор Ковальов, дбаючи про виконання загальнодержавних приписів, наполіг на чіткому виконанні своїх обов'язків чиновниками та офіцерами поліції: від квартальних наглядачів до київського поліцмейстера. А саме губернатор зобов'язував міську поліцію зобов'язати мешканців Московської вулиці кожного перед своїм будинком, вичистити влаштовані ними каналі, намостити знову надійними перекладинами і новими дошками (довжиною 2 сажні); жителів різницької вулиці, перед їхніми домами

¹⁴⁵⁷Дело по отношению Министра внутренних дел графа Кочубея в содействии гражданским губернаторам в требуемых от них отчетах // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 728. Арк. 16.

¹⁴⁵⁸Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 79 - 79зв.

¹⁴⁵⁹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 102.

оновити мостову надійними брусами чи пластинами, а не обрубками, від яких мостова при першій непогоді, руйнується.¹⁴⁶⁰

Київська поліція мала спостерігати за тим, аби мешканці вимітали вулиці поблизу їхніх будинків та вивозили з вулиць сміття та гній. Поліція мала право арештувати мешканця, який кидав гній в ями, що утворилися на вулиці. Вона мала можливість вимагати від старост кінної та візницької бірж, а також і на торговельних площах вивозити гній через кожні два дні.

Поліційні чиновники, а саме приватні пристави за перше виявлення порушення громадської гігієни на дорогах мали право утримувати порушника під вартою, за друге – тілесно карати. Губернатор дав на виконання припису два тижні. Якщо протягом двох тижнів канал, мостова не ремонтувалися, то приписувалося здійснити вказані роботи за рахунок винуватих: а саме, за рахунок коштів з міської комісії. Витрачені кошти мали повернути винуватці через екзекуцію, для якої використовувалися солдати внутрішнього гарнізонного батальйону, очолюваного підполковником Штемпелем.¹⁴⁶¹ За умови, що порушники вдруге не турбуватимуться за громадську чистоту на дорогах, то передбачено було наступне: їх будинки відбиралися в опіку на цілий рік і отримана з доходів сума, надходить на вказані видатки.¹⁴⁶² Про вимоги губернатора повідомлялися усі мешканці та цехи.

Центральна російська влада шукала шляхів удосконалення становища населення, зокрема, міської. Саме цим займався Комітет Височайше затверджений для пошуку способів покращення стану міст, який був створений в 1825 р.¹⁴⁶³

У 1826 р. надійшли відповіді вказаному комітетові від місцевих органів влади Київської губернії щодо розвитку інфраструктури. Натомість в

¹⁴⁶⁰По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 51.

¹⁴⁶¹Там само. Арк. 51зв.

¹⁴⁶²Там само. Арк. 51- 51зв.

¹⁴⁶³Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 40зв., 47зв.

Сквирському повіті маршал дворянства Рильський наполягав, що місто Сквиря втрачало через те, що не знаходилося в місці, де сходяться головні комерційні дороги.¹⁴⁶⁴

Саме місцева влада спостерігала за станом доріг і усвідомлювала їх значення. Так, маршал дворянства Чигиринського повіту Трипільський повідомляв про кричущі факти стосовно доріг: «Чигирин перебуваючи між Київською та Херсонською губерніями, немає жодних комерційних зв'язків, шляхів сполучення, бо через нього не пролягають ні поштові, ні комерційна дороги, від чого доходи жителів та їх промисловості дуже обмежені».¹⁴⁶⁵ Саме дороги між губерніями впливали на прибутковість міського бюджету. Не менш вагомим було забезпечення сполучення між часинами самого міста, оскільки населений пункт був побудований по обох сторонах Тясмина і до 1820 р. поєднувався між собою греблею. Але 1820 р. греблю знесла повінь, місто поділилося на дві частини, хоча для переїзду і влаштували пором. Але це не сприяло комерції, оскільки поромна переправа була споруджена далеко від тієї частини міста, де проживали євреї. Маршал повітового дворянства наполягав, що для зростання торгівлі в Чигирині необхідно було відновити греблю через р.Тясмин, а також провести через місто Чигирин на Крилів до Кременчука поштову дорогу, чим спонукати до проїзду через місто людей та транспортів товарів.¹⁴⁶⁶ Повітовий маршал сусіднього із Чигиринським, Черкаського повіту просив губерніальну владу про зведення мосту через Дніпро.¹⁴⁶⁷

У Таращанському повіті маршал дворянства повіту Котович разом із городничим, членами магістрату і міської думи 1826 р. бачили одним із чинників для зростання торгівлі зміни у транспортному сполученні, а саме, щоб після ліквідації Вінцентівської та Карапишівської поштових станцій дорогою на

¹⁴⁶⁴Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 38зв.

¹⁴⁶⁵Там само. Арк. 9зв.

¹⁴⁶⁶Там само. Арк. 10.

¹⁴⁶⁷Там само. Арк. 5б.

Богуслав, перетворити тракт поштовий через місто Таращу.¹⁴⁶⁸ Озвучена проблема залишалася актуальною і у 1833 р.¹⁴⁶⁹

Як ми бачили вище, оновлення доріг залишалося натуральною повинністю для оподаткованого населення. Однак, після поразки Польського повстання 1830-1831 рр. погіршився правове становище нетитулованої шляхти Київщини. І як свідчать документи 1833 р. нелегітимовану шляхту Фастівського ключа поряд із селянами, влада почала залучати до ремонту доріг, що викликало обурення колись привілейованого стану.¹⁴⁷⁰ А якщо зосередити увагу на фактах звільнення селян від вказаної повинності,¹⁴⁷¹ то ще більш мотивованою видавалася вимога шляхти.

Вагомого значення мало сполучення Київської губернії із іншими губерніями, зокрема, лівобережними та російськими. Влада сприяла приватній ініціативі, у тому числі у галузі пасажирських перевезень. Так, 1840 р. керуючий Міністерством внутрішніх справ надав дозвіл мешканцю міста Курська, поміщику, штаб-ротмістру Павлу Семенову створити заклад диліжансів у вигляді тарантасів, для перевезень трактом від Орла до Києва.¹⁴⁷² Про що повідомлялося для загального оголошення.

Шляхи Київської губернії в 1846 р. дозволяли не лише доїхати до лівого берега Дніпра, російських губерній, але й приїхати в причорноморські губернії. Зокрема, в близькій відстані від Уманського поселення знаходився торговельний пункт Одеса, куди постачалися сухим шляхом місцеві сільськогосподарські продукти, хліб, пшениця. Умань була своєрідним хабом на шляху до Одеси: з

¹⁴⁶⁸Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 33.

¹⁴⁶⁹По прошению поверенного еврея Аврума Черкасского о направлении по-прежнему почтовой дороги чрез г.Богуслав, и об отпуске для отапливания квартир воинских дровам // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 195. Арк. 1.

¹⁴⁷⁰По жалобе шляхетского сословия Фастовского ключа на обращение их наравне с крестьянами к исправлению дорог // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 112. Арк. 1.

¹⁴⁷¹По прошению поверенного традиционного владельца Гуляницкого села Корытятина об освобождении крестьян оного от исправления почтовых дорог // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 137. Арк. 1.

¹⁴⁷²Циркуляры Генерал-губернатора // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 72. Спр. 444. Арк. 39зв.

Липовецького, Таращанського і Сквирського повітів, торговельні дороги, що прямували в Одесу, зосереджувалися в м. Умані та виходили в Подільську губернію.¹⁴⁷³

Низька якість доріг лише уповільнювала та призводила до здорожчання торговельних перевезень. Так, за даними К.Воблого, 1846-1847 р. прослідковувалася зміна оплати за перевезення. Звичайна плата за постачання четверти збіжжя з Єлизаветграду до Одеси за 250 верст становила 1 крб. сріб., а на початку 1847 р. вона більше, ніж потроїлася. Вартість перевозу дорівнювала для мануфактури 3-4% від вартости, для негабаритних речей, як от залізо – 15%.¹⁴⁷⁴ В 1846 и 1847 году держава платила за перевезення військових вантажів з 1 пуду на 100 верст на термінових кінних возах по 22 коп. сріблом, а на волових 11 коп.сріблом.¹⁴⁷⁵

Лише гуртові постачальники, якими були поміщики могли не зважати на вартість перевезення. Причиною такого ставлення поміщиків був той факт, що гужова повинність була складовою панщини. До панщини часом включали й перевіз продуктів поміщицьких господарств на відстані на 50, 100, 150 і навіть 200 верст.¹⁴⁷⁶ Панщинні перевози були надто тяжкі для селян, бо вимагали од них зайвих подорожніх витрат, одривали од свого господарства, нарешті, призводили до виснаження й загину худоби. Кріпаки та чумаки у своїх мандрівках, як правило, користалися власними харчами і ночували під відкритим небом. Інші мандрівники потребували на шляху харчування і нічлігу, і знаходять їх в постійних дворах, корчмах, трактирах і готелях, розсіяних дорогами окремо, чи в шляхових селах, містах.

¹⁴⁷³Статистические сведения о состоянии Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 120.

¹⁴⁷⁴Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. Вип. І. Київ: З друкарні Української академії наук, 1928. С. 66 - 68.

¹⁴⁷⁵Военно-статистическое обозрение Российской империи // ЦДІАК. Ф. КМФ-12. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 158зв.

¹⁴⁷⁶Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. Вип. І. Київ: З друкарні Української академії наук, 1928. С. 6.

Дороги місцевого, повітового, губерніального, державного значення в першій половині XIX століття залишалися ґрунтовими, і лише дороги в деяких містах губернії, у першу чергу, в Києві перетворено на мостові або викладені бруківкою. Про освітлення доріг також не йшлося аж до 1850-х років. Тобто переїзди пасажирів та перевезення товарів здійснювалося в світлу пору доби. В 1853 р. у Києві на підставі Височайшої волі, оголошеної Міністерством внутрішніх справ про запровадження вуличного освітлення спиртом, здійснено перший досвід спирто-скипидарного освітлення вулиць 120 ліхтарями.¹⁴⁷⁷ Як відзначав І.Фундуклей у 1852 р., ні одна дорога власне в Київській губернії не шосована (перетворена на шосе), якщо не враховувати дотичного до Дніпра, напроти Києва на 24 – верстовій відстані, шосе, прокладеного від м.Броварів, Чернігівської губернії, по піщаній і болотистій місцевості.¹⁴⁷⁸ Будівництво Броварського шосе започатковане імператорським указом 1833 р.¹⁴⁷⁹

Натомість будівництво першого шосе через Київську губернію – Києво-Брестського - почалося у 1853 році. На 1861 р. саме Києво-Брестське шосе протяжністю 108 верст становило одиноке виключення, оскільки всі решта дороги були ґрунтовими.¹⁴⁸⁰ Тобто, бачимо, що середньовічна *Viaregia* виявилася актуальною для будівництва першого шосе в Київській губернії в 1850-х роках.

Благодатна волога – дощ залишаючись сприятливими для селян, ставали на заваді купцю та торговцю, оскільки протягом майже півроку руйнували плани щодо переміщення людей та товарів. Тогочасні мандрівники засвідчували про якість дороги: шляхи, які більше півроку непрохідні від бруду, на яких часто нема ані мостів, ані гребель, які ремонтуються або, вірніше, вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією губернатора, і, нарешті, на яких найменша річка або струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду і

¹⁴⁷⁷Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 22 - 22зв.

¹⁴⁷⁸Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 517.

¹⁴⁷⁹По Указу Правительствующего Сената основанному на Высочайшем повелении о построении от Киева до Броваров Шоссе // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁴⁸⁰Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16 Арк.16.

затримує транспорт не на дні, а на цілі тижні.¹⁴⁸¹ Інколи навіть візити київських цивільних губернаторів засвідчували протилежне. Як наприклад у 1853 р. виявилось, що поштові дороги Київської губернії були у справності, але на відстані 161 версти весною і восени проїзд бував особливо ускладнений: по глинистому, піщаному і болотистих ґрунтах, а також по гатях, насипах, жердяних настилах.¹⁴⁸²

Дороги ставали в нагоді людині та людським спільнотам, особливо в торговельній галузі. Перевезеннями займалися візники, які в Київській губернії поділялися на два класи: фурманів і чумаків. Перші, зазвичай євреї, утримували коней по чотири і більше, і впрягали їх в величезні покриті кибитки, які називали будами чи бречками. Вони розвозили пасажирів і наймалися для швидкої доставки товарів в Бердичеві, Ромни і в інші міста.¹⁴⁸³ Чумаки перевозили возами, запряженими волами, до Київської губернії сіль з Криму, рибу – з Дону, а натомість з губернії везли хліб до азовських та чорноморських портів, особливо, до Одеси.

Утримування в належному стані транспортних споруд, якими користувалися з метою переправи через ріки, було усвідомленою потребою для усієї спільноти та кожної громади.¹⁴⁸⁴ Річкові мости та перевози уможливлювали подолання водних перешкод валкам із вантажем чи окремим особам. Так, у 1802 р. міщан Києва чиновники Київського губернського правління та поліція просили виправити стан мостів у місті, які на вулицях були частково пошкоджені, вимагали ремонту. Внаслідок чого проїзд вказаними спорудами ускладнювався.¹⁴⁸⁵

Військова та цивільна влада губернії зважала на стан мостів, що з'єднували правий та лівий береги Дніпра. Київський магістрат у червні 1802 р. рапортував

¹⁴⁸¹Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реснт О.П. Український хліб і його реалізація в XVIII – на початку ХХ ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. С. 94.

¹⁴⁸²Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 24.

¹⁴⁸³Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. С. 520.

¹⁴⁸⁴Губицький Л.В. Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини ХІХ ст. (на прикладі Київської губернії). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 63. С. 45 - 52.

¹⁴⁸⁵Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 25.

Київському цивільному губернатору М. Короб'їну про шкоду, заподієну дніпровському мосту внаслідок зіткнення із плотами та байдаками. Внаслідок вказаних подій міст розбито і рознесено, що спричинило зупинку в русі мандрівників через ріку. Цей випадок спонукав до створення караулу, який мав би запобігати можливим пошкодженням мосту. Магістрат зобов'язали усунути пошкодження задля забезпечення вільного проїзду через міст.¹⁴⁸⁶

Турбуючись за торгівлю через декілька місяців київський губернатор М.Короб'їн – в серпні 1802 р. схвалив проект Київського магістрату, в якому було запропоновано запровадити години пропуску суден і плотів через Дніпровський міст. Магістратський наглядач піднімав і опускав мостові ворота вдень з 13 до 14 год. Саме в цей час цією послугою могли скористатися власники суден і особи, які переганяли ліс. Ці години не були перепорою для термінових кур'єрських перевезень, для яких передбачили окреме судно. Але покликаючись на постанову генерала Кречетникова 1790 р. намісницькому правлінню, губернське правління контроль за ходом суден і плотів поклато на квартальних офіцерів, підпорядкованих поліції. Службовців поліції застережено від здійснення утисків і стягнень з проїжджих під час виконання обов'язків. На магістрат окремо покладено обов'язок догляду за станом мосту, і в разі необхідності ремонтні роботи.¹⁴⁸⁷

Царський уряд в особі міністра комерції М.Румянцева доручив губернській владі звести навесні 1803 р. дніпровський міст на суднах. Виконуючи доручення київський цивільний губернатор П.Панкрат'єв, рапортував про існування мосту, утримання якого фінансує Київська міська громада.¹⁴⁸⁸ Магістрат щороку після сходу криги в час навігації забезпечував будівництво мосту з плотів, який стояв на палях та був оснащений воротами для розведення. Губернатор повідомляв, що міст на суднах був непідйомний для міського бюджету.

¹⁴⁸⁶Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 130 - 130зв.

¹⁴⁸⁷Там само. Арк. 36 - 37зв.

¹⁴⁸⁸Дело о ремонте мостов на р.Днепре, мостовой в г. Киеве и постройкекаменных лавок // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 4.

Магістрат переконав місцеву адміністрацію, яка затвердила кошторис 1803 р., у якому передбачалося лише покращення функціональних можливостей дніпровського мосту.¹⁴⁸⁹ На виділені кошти міський архітектор планував, аби за допомогою реконструкції підняти його на 1 аршин, що дозволяло мосту не опускатися в воду навіть під вантажем. Виявилось, що проекти центральної влади залишалися гарними побажаннями, але без фінансової основи.

Обслуговування дніпровського мосту дійсно було дешевим і вигідним для київських міських доходів. Про це свідчать цифри річних надходжень і видатків, які оприлюднив київський вїт М.Рачковський за 1808 р.: утримання мосту через Дніпро вартувало 2323 крб. 52 коп., а фінансування суден для перевезення людей та вантажів на час, коли міст розводили – 500 крб.¹⁴⁹⁰ Схильність до мінімізації витрат явище загальне, але недоречне, якщо йдеться про ризики підмивання гідротехнічних споруд в умовах періодичних повеней. Неврахування ризиків призводило до додаткових витрат на їх ремонт, як після повені 1804 р.¹⁴⁹¹

Показово, що відповідальність за ризики в першу чергу несли підприємці, які обслуговували дніпровський міст. Але не лише вони. Так, 1808 р. київські міщани Г.Горкашевський, який виконував обов'язок мостового наглядача та власник барки Ситников за присудом магістрату сплатили за наслідки трощі мосту, що спричинила барка 1807 р.¹⁴⁹²

Міське самоврядування знаходило кошти на фінансування транспортної інфраструктури. З міського бюджету Києва 1808 р., що склав суму 143108 крб.,¹⁴⁹³ на утримання дніпровського мосту витратили менше 2%. На ремонт мостів з каналами, доріг витрачено натомість 10000 крб., тобто 9% від міського бюджету.

¹⁴⁸⁹Дело о ремонте мостов на р.Днепре, мостовой в г. Киеве и постройкекаменных лавок // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 6 - 6зв.

¹⁴⁹⁰Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 179.

¹⁴⁹¹Дело о исправлении везде дорог – гатей и починке плотин, испорченных водой // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 489. Арк. 2.

¹⁴⁹²Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 179зв.

¹⁴⁹³Там само. Арк. 179.

Наскільки важливим було забезпечення річкового сполучення свідчить факти із життя цілого міста та його торгівлі. Повітове самоврядування у певних випадках свідчило про вкрай негативне економічне становище міста через втрату греблі, як у випадку із Чигирином у 1820 р.¹⁴⁹⁴ Повінь на р.Тясмин зруйнувала греблю і перетворила місто на два роз'єднаних між собою містечка майже без сполучення. Відновленню комерції не сприяв пором, який чомусь влаштували не біля єврейського осередку. Чигиринський маршал дворянства Трипільський бачив найважливіший шлях до відновлення міських прибутків – відновити греблю. Схожу позицію обійняв Черкаський маршал дворянства Березовський, який передумовою зростання обсягів торгівлі в повіті та місті 1826 р. бачив побудову дніпровського мосту, який би мав сполучити Черкаси з с.Панським чи Дубинкою Золотонішського повіту Полтавської губернії.¹⁴⁹⁵

Запити місцевих функціонерів отримували відгук у губернській владі. Але ні Черкаси, ні Чигирин не увійшли у коло обраних. У 1829 р. київським цивільним губернатором Катериничем у кошторисі губернії було передбачено суми на будівництво 4 мостів (в Радомишлі – 3-х і в Корсуні – 1). На ці проекти виділили 76079 крб.¹⁴⁹⁶ Користаючи з інструменту привселюдних торгів центральна влада за рахунок підрядників здешевлювала витрати на спорудження, що підтверджується цифрами. Якщо порівняти заплановані в губерніальному кошторисі суми на мости біля м.Радомишля та суми запропоновані підрядниками,

¹⁴⁹⁴Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 56.

¹⁴⁹⁵Там само. Арк. 34зв.

¹⁴⁹⁶Указы Сената (копии); сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии (1830-1831 гг.); ведомости: об убытках, понесенных от наводнений и разлива рек в Киевской губернии весной 1829 г., о количестве больных, находящихся в госпиталях г. Киева; о дислокации войск в Киевской и Волынской губерниях; о количестве арестованных, содержащихся в Киевской тюрьме; о самоубийствах, скоропостижно умерших, пожарах, эпизоотии и другие происшествия в Киевской губернии, о лицах, принадлежавших к польским тайным обществам; эпидемии чумы в Молдавии и Валахии и документы по другим вопросам) // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 500 (475). Арк. 487зв.

то побачимо, що у першому випадку була визначена вартість 36970 крб. 50 коп., а у другому 34944 крб. 50 коп., які мали бути виділені із земських зборів.¹⁴⁹⁷

Як відзначено вище, роль гідротехнічних споруд визначена як першочергова і центральною владою, і губерніальною владою, і повітовими чиновниками. Підприємці не лише це усвідомлювали, але й заробляли на організації будівельних робіт. А серед дворянства такі обов'язки викликали незадоволення. Наприклад, 1831 р. власники м.Махнівки були незадоволені через спробу їх залучити виконувати земські повинності.¹⁴⁹⁸ А серед них одними із найважливіших стали ремонт гатей та мостів. Але в той же час дворяни не відмовлялися від можливості отримати прибутки від користування ними.

Царський уряд відмовившись від практики внутрішніх митниць, забороняв дворянству стягувати збори за проїзд через мости. І Київська казенна палата видала указ від 20 травня 1822 р. під №3171, яким зобов'язувано повідомити владу про підстави здійснення зборів за проїзд через міст.¹⁴⁹⁹ Але практика доводила протилежне, що посилаючись на необхідність відшкодування за утримання споруд, дворяни стягували плату за проїзд гідротехнічними спорудами. Про саме такий випадок 1831 р. рапортував Черкаський нижній земський суд. Біля м.Сміли на р.Ірдині на утриманні низки старостинських фільварків та поміщицьких економій власності княгині Багратіон, графині Самойлової, графа Самойлова, поміщиці Захаржевської. За проїзд по ірдинському мосту орендатора Білозерського фільварку брав з возу проїжджих людей 4 коп. міддю, плата не поширювалася на пішоходів.

Саме стабільність прибутків притягувала утримувачів мостів, незважаючи на витрати та зусилля по оновленню. В 1832 р. київська міська влада отримала доходу з мостів та перевозів на суму 13600 крб., а усі міські доходи становили

¹⁴⁹⁷Справа по повідомленню Губернского правління про здійснення торгів на виправлення в Радомишльському повіті на ріках Тетерів, Сухарик мостів. 1830 г. ДАКО. Ф. 280. Оп.1. Спр. 657. Арк. 1.

¹⁴⁹⁸Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток. ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 38.

¹⁴⁹⁹Там само. Арк. 66зв. - 67.

237316 крб.¹⁵⁰⁰ Натомість у випадку з Каневом в 1832 р. маємо відповідно 360 крб. та 15341 крб. Тобто, прибутковість мостового прибутку в Києві складало 5,7% від загального бюджету, а в Каневі – 2,3%.

З року в рік на Дніпрі біля Києва поставав новий міст, який розбирали на зиму. Так трапилося і в 1833 р. Адміністрація подбала і про утримання у належному стані інфраструктури мостів.¹⁵⁰¹ Прибутковість перевізної справи інколи спонукали відповідальних осіб до девіантної поведінки, а саме отримання протизаконних вигід.¹⁵⁰² Було призначено чиновника, який мав збирати спеціальний акциз за користування мостом та перевозом. Саме вони, використовуючи свої професійні обов'язки намагались отримати незаконні прибутки.¹⁵⁰³ Свідченням цього став випадок, пов'язаний з відставним капітаном Щепановим, якого квартальний наглядач примусив сплатити 1 крб. Незважаючи на непорозуміння з представниками адміністрації, місцеве населення будувало нові мости. У 1833 р. було враховано прохання жителів м.Звенигородки, де й розпочато зведення мосту.¹⁵⁰⁴

Про плани подорожей російського імператора та членів імператорської родини заздалегідь повійдомляли губернську адміністрацію, яка планувала маршрут руху імператорського почту, перевіряла та забезпечувала ремонт доріг і мостів. Саме така подія відбулась у 1836 р.¹⁵⁰⁵

Дерев'яні транспортні споруди, якими відбувалось переміщення людей та товарів водними артеріями, з часом були замінені кам'яними - більш стійкими і міцними. Це було зумовлено прокладанням шосейних доріг. Імперська столиця

¹⁵⁰⁰Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 188.

¹⁵⁰¹По представлении Киевского гражданского губернатора о назначении особах чиновников для сбора с 1 сентября с проезжающих чрез Днепровский мост и перевоз акциза // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 262. Арк. 1.

¹⁵⁰²По жалобе от ставного капитана Щепанова за продержание его проезда чрез Днепровский мост, и взятые от него квартальным надзирателем 1 рубля серебром // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 330. Арк. 1.

¹⁵⁰³Там само. Арк. 1.

¹⁵⁰⁴Об устройстве Звенигородского моста // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 209. Арк. 1.

¹⁵⁰⁵Дело о подготовке к проезду Николая I через Волынскую и Киевскую губернии. 20 июля-4 декабря 1836 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2040. Арк. 3.

визначала напрям будівництва шосе зі сходу на захід. Поява Броварського шосе поставила на порядок денний будівництво через Дніпро кам'яного мосту. У 1847 р. державна скарбниця з метою будівництва Київського ланцюгового мосту запросила англійського інженера Карл де Віньюля.¹⁵⁰⁶ Контракт на зведення Київського ланцюгового мосту було підписано 12/14 вересня 1847 р., а його 25 пункт став підставою для договору, який уклали 6/18 лютого 1849 р. почесний громадянин Соломон Блюмберг та інженер Карл де Виньол. На землі, що належала державним селянам с. Микільська Слобідка Остерського повіту Чернігівської губернії Блюмберг звів ціле містечко для будівничих мосту за власні кошти. На землях поблизу Дніпровської дамби були споруджені будинки з усіма належними до них флігелями, дворами, побудовами, коморами та конюшнями, критими і некритими сараями, окремо зведені комори, різні майстерні, склади, кузні, погребі, балагани для розміщення робітників, пекарні, кухня, кашоварні, бані та лікарня. 1854 р. після завершення будівництва Ланцюгового мосту і по смерті Блюмберга, містечко за 10000 крб. сріблом було продано його нащадками.

Будівництво Київського ланцюгового мосту, як при закладанні, так і при введенні в експлуатацію, супроводжувалось урочистостями. 1848 р. за Печерською фортецею на шляху до Броварів Полтавської губернії було закладено цей міст через р.Дніпро. Зокрема, у заглиблення основного каменя помістили декілька монет, золоту медаль, срібну лопатку з ручкою зі слонової кістки та бронзову дошку, з зазначенням року і імені імператора.¹⁵⁰⁷ Міст звели на шести кам'яних биках та двох берегових устоях, 320 сажнів довжиною, 8 шириною і від 8 до 9 сажнів висотою. Вартість будівництва - 2350000 крб. сріблом. 1852 р. Київський воєнний, подільський і волинський генерал-губернатор доповідав імператорові Миколі I про те, що будівництво постійного мосту через Дніпро

¹⁵⁰⁶Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.

¹⁵⁰⁷«Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. // ЦДІАК. Ф. 486. Оп. 3. Спр. 335. Арк. 120.

наближається до завершення.¹⁵⁰⁸ Справді у вересні 1853 р. Київ відвідали поважні гості. У Києві на р. Дніпро у присутності Його Імператорської Високості Государя Великого Князя Миколи Миколайовича відкрили постійний ланцюговий міст.¹⁵⁰⁹ Згідно з положенням, Височайше затвердженим 15 жовтня 1853 р., розпочато проїзд мостом і шосе, що з'єднувало з ним Києво-Подільську частину міста. З метою підтримки його в належному стані адміністрацією визначена перевізна плата, яку з проїжджих збирали прикажчики.

Ця визначна подія додала надій у Черкасах,¹⁵¹⁰ тому що наплавний міст у м. Києві, з усіма суднами, був оцінений для продажу, а черкащани захотіли його придбати для встановлення через р. Дніпро, постійного сполучення для торговельних потреб між Київською і Малоросійськими губерніями. Оскільки торговельні інтереси не співпадали з воєнними, то пропозиція губернської адміністрації за рахунок міських коштів встановити цей міст в м. Черкасах так і не була реалізована, тому що існуюча переправа належала до воєнних доріг другого розряду та забезпечувалась з земських повинностей.

Населення як лівого, так і правого берега Дніпра брали активну участь у спорудженні мостів та доріг. Завершення будівництва Київського ланцюгового мосту викликало необхідність оновлювати і проектувати нові дороги. Зокрема, 6 жовтня 1853 р. почесний громадянин Андрій Никитин надав підряд на будівництво дороги бердянському купцю 1-ї гільдії Осипу Пестриковському. Купцями було підписано угоду про передачу підрядів на облаштування у Києві спуску від Микільського собору до Ланцюгового мосту на суму 15000 крб.¹⁵¹¹

У 1854 р. в Київській губернії для перевезення через несудноплавні і судноплавні ріки діяли 3 наплавні мости, 6 переправ, переправних мостів і 1085

¹⁵⁰⁸Отчет о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний. О деятельности Конторы коммерческого банка в г. Киеве. Из доклада генерал-губернатора Николаю I // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9478. Арк. 7.

¹⁵⁰⁹Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 25зв.

¹⁵¹⁰Там само. Арк. 26.

¹⁵¹¹Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. (маклер Смирнов). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4зв.

гребель, якими могли користуватись торговці, подорожні та місцеве населення.¹⁵¹² У 1859 р. в Канівському повіті губернії була збудована воєнна дорога з м. Канева до м. Корсуня. На цьому шляху земство побудувало більше 10 кам'яних мостів. На дорозі розташовувались заїжджі двори, один з яких був у Таганчі.¹⁵¹³ 1859 р. Т.Шевченко проїздом зупинявся у Таганчі і пересувався цією дорогою і мостами до Корсуня. У першій половині XIX ст. в Богуславському, а пізніше у Канівському повіті мешканці займались мостобудуванням, оскільки ще 1803 р. вони гуртом зводили кам'яні мости. Для цієї благородної справи міщани Корсуня і всього Богуславського повіту зобов'язалися з кожної душі зібрати по 7 з половиною копійок.¹⁵¹⁴

Зведення мостів та нагляд за збереженням їх функціонального призначення були справою державного значення. У 1861 р. Київський генерал-губернатор повідомляв про мости і переправи у губернії: 1) нарядом мешканців через р. Дніпро (м.Черкаси) влаштовані наплавний міст і дві переправи для військ за рахунок коштів земства (м.Черкаси, Канів); 2) відремонтовані ґрунтові поштові та воєнні дороги із облаштуванням на них переправ.¹⁵¹⁵

Таким чином, мережа суходільних шляхів сполучення наявна наприкінці XVIII ст. зусиллями центральної та місцевої влади розширювалася. Державні і приватні інтереси підприємців та купців співпадали у прагненні забезпечити нормальний стан транспортної інфраструктури, яка мала гарантувати безпечний переїзд та перевезення ріками Київської губернії. Адміністрація, міщани, торговці, місцеві жителі у рахунок земських повинностей, спільно зводили мости і переправи судноплавними та несудноплавними ріками. Транспортні споруди через ріки, в основному, зводили з дерев'яних матеріалів. Крім того, у губернії

¹⁵¹²По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении Киевского Губернского землемера Ярового в непременно члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений // ДАКО. Ф. 35. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 119.

¹⁵¹³Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. С. 28.

¹⁵¹⁴Дело по представлению Киевского губернского правления о собирании с жителей Богуславського повіта 7 коп. с души на построение в местечке Корсуне каменного моста через реку // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 35.

¹⁵¹⁵Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр.881. Арк. 3.

велось будівництво з використанням каменю. Яскравим прикладом тут виступає Київський ланцюговий міст, зведення якого завершено у 1853 р. За фінансування влади та за допомогою оподаткованого населення зводилися нові транспортні споруди, які полегшували транспортування пасажирів та товарів як усередині Київської губернії, так і поза її межами в першій половині XIX ст.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ

Торгівля як діяльність, пов'язана із постійним комерційним ризиком отримувала необхідні кошти на операції від кредитно-фінансових структур та приватних осіб. Кредитування обмежувалося законодавством про векселі та лихварські гроші. Державні контролюючі органи обмежували вимогу прибутку від позики у розмірі 4-6 %. Однак достатньо часто траплялися зобов'язання під 8%. Державні структури гарантували покарання лихварів, які дозволяли собі брати вищі, ніж зазначені відсотки. Лихвар ризикував втратити гроші і майно. Власними коштами ризикували також і кредитори, оскільки позикоотримувачі не завжди були в стані повертати гроші. У разі неповернення коштів купці оголошувалися банкрутами, але частіше саме поміщики через фінансову неспроможність втрачали право на контроль за власними маєтками.

Центральна та місцева влада організовувала розширення мережі доріг, що існували наприкінці XVIII ст. За фінансування влади та за допомогою оподаткованого населення зводилися нові мости та греблі, які забезпечували транспортування пасажирів та товарів як усередині Київської губернії, так і поза її межами в першій половині XIX ст.

Мости, греблі та перевози також зводилися зусиллями приватних власників. Імперська влада позбавляла власників споруд привілею щодо стягнення плати за переїзд. Влада надавала дозволи на будівництво чи купівлю мостів лише у випадках, коли вони не перечили воєнним розрахункам. Зусиллями купців будувались не тільки річкові споруди, але підприємці залучалися до побудови під'їздних шляхів. До проектування та виконання будівництва кам'яних мостів, зокрема, Дніпровського ланцюгового, залучали іноземних інженерів.

ВИСНОВКИ

За результатами здійсненого дослідження вдалося всебічно висвітлити функціонування регіональної мережі торговельних установ, показано всю складність та багатоманітність взаємодій купецтва, міщанства, підприємництва із владою, покупцями Київської губернії протягом 1793 – 1861 рр. Отримані дисертантом головні наукові результати зводяться до наступного.

1. З'ясовано ступінь наукового дослідження проблеми торгівлі Київської губернії наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. в українській та російській історіографії XIX – XXI століття. Спеціальна історична література дала можливість виокремити важливі компоненти становлення соціально-економічної системи губернії, що стала базисною для діяльності індивідуальних, колективних, громадських структур та державних органів, які контролювали перебіг торговельних операцій; розкрити найвагомші тенденції функціонування торговельної мережі. Історіографію досліджуваної теми, враховуючи особливості праць істориків, яких відносять до української історіографії, запропоновано поділити на п'ять періодів: перший (середина XIX ст.), другий (остання чверть XIX - початок XX ст.), третій (20-ті - початок 30-х рр. XX ст.), четвертий (30-80-х рр. XX ст.), п'ятий (від рубежу 80 - 90-х рр. XX ст. до даного часу). У російській історіографії, дотичній до питання торгівлі Київської губернії виокремлено наступні періоди: перший (до 1861 р.); другий (1861 р. до 1917 р.); третій (від 1917 до 1991 р.); четвертий (з 1991 р. по даний час).

Перші спроби вивчення особливостей діяльності торговельної структури, сутності взаємодії центральної та місцевої влади, були здійснені ще у досліджувану добу. Вагомий вплив на реалізацію наукових досліджень здійснювали владні та станові установки й конструкції, які полягали у запровадженні загальноросійського правного режиму для місцевого населення, виправданні станово-кріпосницької системи. Вивчення фактів, дотичних до тематики торгівлі Київської губернії здійснювалося членами Комісії для розгляду давніх актів, Історичного товариства Нестора-літописця, Південно-західного

відділу Російського географічного товариства, Київської громади, викладачами Університету Св.Володимира, установ Всеукраїнської Академії наук, які розширили наукові горизонти дослідження цієї проблеми. У радянський період проблема функціонування української торгівлі розглядалася під кутом загальноросійського ринку, а проблематика торговельної інфраструктури Київської губернії посідала недостатнє місце в тогочасних історичних працях.

Незважаючи на суттєве розширення досліджень у сучасний період, усе ще потребують подальшого вивчення соціальні аспекти торговельних прошарків. Здійснено перші спроби реконструкції цього сегменту імперського минулого України. Певні напрацювання, переважно описового рівня належать російським дослідникам, які вивчають урбанізаційну, кредитно-фінансову проблематику у містах Російської імперії, зосереджуючись на матеріалах другої половини ХІХ століття, або на матеріалах російських губерній.

2. Здійснено пошук нових архівних документів з запропонованої проблематики, з метою їх актуалізації. До наукового обігу введено більше сотні джерел, які ще не використовувалися. Сформовано класифікацію та систематизацію архівних та друківаних джерел вказаної теми. Виявлено, що найвагомими типами джерел стали писемні, зображальні, поведінкові та конвенціональні джерела. Саме правничі, політичні, соціально-економічні, культурологічні та релігійні джерела найбільш змістовно відображали комерційний та господарський контекст. Джерельна база містить достовірну інформацію, яка дозволила глибоко дослідити заявлену тему.

Інформаційно-ресурсний потенціал актуалізованої джерельної бази дослідження зосереджений в законодавчих та управлінських документах російських імперських та місцевих структур, цивільної і кримінальної палати Київського головного суду, маклерських установ, періодики. Відтворення соціально-економічних аспектів контрабанди, зокрема життєвих доль людей, які порушували митне законодавство, здійснювалося на основі використання документів генерал-губернатора, губернського правління, поліції.

3. На підставі аналізу історичних джерел встановлено зміни асортименту продовольчих товарів, особливо що стосується розмірів торгівлі хлібом, цукром, алкогольними напоями у торгівлі Київської губернії. Оскільки більшість населення Київської губернії складала селяни (поміщицькі, державні, удільні та ін.), які славилися як вправні хлібороби, то закономірно, що більшість товарного ринку краю було заповнено саме сільськогосподарськими товарами. Продовольчі товари, якими торгували на ринку Київської губернії, окрім колоніальних, вирощувались в межах краю, становили виключно важливу складову товарного сегменту, забезпечували левову частку прибутків населення, підприємців, купців, міщан, селян. Прибутки від продажу продовольства дозволяли сплачувати державні та місцеві податки, забезпечувати населення необхідною масою готівки для розрахунку за товари, ввезені із інших губерній та держав. Хліб протягом усієї першої половини XIX ст. залишався стратегічним товаром як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі (через Чорноморські порти, особливо, Одесу). До оборудок з хлібом залучалися поміщики, купці, торговці-посередники, комісionери, іноземні негоціанти. Алкогольні напої як результат переробки хліба становили основу прибутковості більшості поміщицьких господарств губернії, як привілею шляхти. Виробництво алкогольних напоїв у Київській губернії у першій половині XIX ст. пройшло певну еволюцію, складовими якої стали зростання ролі держави у регулюванні питання виготовлення міцних напоїв та зниження ролі права пропінації у поміщицьких господарствах. Соціальні практики в сфері торгівлі спиртними напоями в XIX ст. в Київській губернії підпадали під тенденції притаманні вказаній галузі усієї Російської імперії та привілейованим губерніям (виключне значення євреїв у торгівлі алкоголем). Законодавство Росії призвело до поділу торгівлі алкоголем між двома контрагентами держави: відкупниками та поміщиками. Протягом першої половини XIX ст. поміщики Київської губернії зберігали за собою право пропінації у їх маєтках. У державних містах та маєтностях відкупники усіма можливими засобами (монополія, застосування поліційної сили, озброєних загонів) отримували прибутки із

споживачів спиртного, інколи стикаючись із відвертим саботажем при купівлі міцних напоїв із завищеною ціною.

Порушення столітніх прав шляхетства було пов'язане із загальною лінією держави на послаблення ролі польської шляхти в регіоні, особливо через звуження її економічної бази. Поступова втрата поміщиками права пропінації призводила до розширення мережі питних закладів та контролю держави над торгівлею алкогольними напоями. Саме занепад виключного значення винокуріння для поміщицьких господарств покликав до життя нову галузь – цукроваріння. Становлення цукробурякової промисловості дозволяло сподіватися на розвиток не лише сировинної складової економіки Київської губернії, але й перспективного сегменту переробної промисловості, яка мала усі передумови для зростання. Високі ціни на солодку продукції спонукали до пошуку ринку збуту як Київській губернії, так і в віддалених регіонах імперії та за кордоном. Торгівля цукром забезпечувала високими надприбутками цукрозаводчиків, бізнесові справи яких були пов'язані із високими ризиками, виробничими витратами, залежністю від постачальників.

4. Досліджено еволюцію асортименту непродовольчих товарів, який формував ринок найнеобхіднішої продукції: текстиль, метал, ліс.

Асортимент товарів, який знаходив збут в Київській губернії, ставав заручником монопольного становища російської текстильної промисловості. Левову частку ринку тканин Київської губернії займали товари російського текстильного виробництва, що продавалися як на ярмарках, так і в закладах стаціонарної торгівлі. Торговельні агенти губернії підпадали під тренд на пропозицію сировинної групи перед групою товарів з доданою вартістю. І це у ті часи, коли товари текстильної галузі стали першими провісниками промислової революції в Європі.

Особливостями ринку тканин губернії стали вимоги держави щодо постачання сукна для війська та тонких дорогих тканин для вишуканого товариства, оскільки селяни, в основному, забезпечували свої потреби у одязі з власного господарства. На Правобережжі і на Київщині зокрема, здавна шаною

користувалися в селах і містах ткачі, кравці і шевці. У містах вони формували професійні згуртованості – цехи, особливо в містах, які користувалися Магдебурзьким правом. Заможніші як селяни, так і міщани прагнули виказати свій достаток наявністю одягу із дорогих тканин, які були не лише польського, російського, але й європейського чи азійського виробництва.

Брак металу породжував великий попит на робочі частини сільськогосподарського, пожежного реманенту, зброї, крівлі, посуду, дзвонів. Наприкінці XVIII ст. - у першій половині XIX ст. зберігалось кустарне сиродутне, доменне виробництво у північних районах Київського та Радомишльського повітів. Метал, який видобувався із сировини земель Київщини, забезпечував меншу частину потреб сільського і міського господарства. Російське купецтво Москви, Петербургу, Калуги, Переяслава-Залеського, Архангельська та ін. не втрачало нагод скористатися можливостями ринку металу у першій чверті XIX ст. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань. На найзначніші ярмарки в містах Києві і Бердичеві купці та промисловці привозили різноманітні залізні і чавунні товари.

Зростання населення, яке прагнуло як забезпечення мінімальних життєвих потреб, так і більшого добробуту отримувало відгук у держави і станів, які могли посприяти їх задоволенню. Держава координувала заходи по використанню державних лісів, які спрямовувались для потреб флоту, війська, місцевої адміністрації. Адміністрування лісовими ресурсами приносило прибуток у державний та місцевий бюджет. Лісові матеріали використовувались для будівництва доріг, мостів, житлових і нежитлових споруд, крамниць. Зберегти виключне значення лісів вдавалося у повітах багатих деревиною. Бажання надприбутку призводило до обезліснення територій повітів, бідних лісами, як то, Таращанський, Сквирський, Уманський, Звенигородський. У першій половині XIX ст. в Київській губернії значного поширення набули гуральні, гутні, рудні, цукроварні, що потребувало значного розпродажу лісів на опалення. Недостатня увага держави до збереження і примноження лісових багатств, налаштування

приватних власників до перетворення лісів на засіб прибутку, як наслідок торгівля лісом і лісоматеріалами, без достатніх заходів по відновленню.

5. Виокремлено значення та структуру постійної торгівлі, вирішення питання ролі непостійної (періодичної) торгівлі Київської губернії. Досліджено, що політика уряду у першій половині XIX ст. зводилась до поступового поглинання Росією торговельних інституцій Київської губернії з попутною ліквідацією основ місцевого культурного життя та переслідуванням, навіть, етнографічних відмінностей: особливості місцевого укладу поступилися місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах: централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі.

Тенденції в розвитку торговельних установ засвідчували економічний поступ Київської губернії – одного із найрозвинутіших на середину XIX століття регіонів України. Однак цей поступ був пов'язаний із зростаючим економічним узалежненням від ринку російських губерній.

Мережа ярмарок Київської губернії забезпечувала обіг найважливішими продуктами та товарами. На численних ярмарках Київської губернії продавались текстильні, металеві і інші товари, які вироблялися в мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська і ін.) губерній країни. Натомість з Київщини ж надходили в російські губернії, в більшості, сільськогосподарські продукти – пшениця, сало, масло, вовна, пізніше цукор і т.д. Найвагомим ярмарком губернії протягом усієї першої половини XIX ст. залишався київський Хрещенський (Контрактовий), конкуренцію якому не могли скласти навіть відомі у всій країні бердичівські ярмарки (Успенський та Онуфріївський). На ярмарках Київської губернії продавались і купувалися товари іноземні та російські, які могли знайти збут всередині краю, а натомість місцеві продавці були готові запропонувати свій крам, що вважався взірцевим і за межами губернії (збіжжя, цукор, ліс, вовна, шкіра, простий одяг, посуд). На найбільших ярмарках Київщини домінували ті торговці, які спеціалізувалися на наймасовіших товарах, а це в першу чергу, російський текстиль та метал. Конкуренцію російським підприємцям могли на цих заходах здійснювати

єврейські купці, відомі своєю організованістю, знанням ринку, доступом до кредиту. Ярмарки ставали не лише виставковими центрами для товарів, але й місцем для грошово-кредитних операцій, суспільних знайомств та розваг. Київські контракти також відігравали роль біржі та місця укладання угод. Після ярмарок торговці розвозили крам іншими повітовими містами та містечками, де продавали вроздріб.

Стаціонарна торгівля розвивалася та зростала разом із збільшенням населення міст – потенційного постійного покупця. Крам на кожного покупця можна було знайти у значні кількості магазинів та лавок Києва та Бердичева. Особливу увагу власники приватних міст надавали розвитку торгівлі, як це було в Білій Церкві та Умані.

6. Визначено засади формування інфраструктури торгівлі Київської губернії. Формування мережі банків і кредитних установ Київської губернії супроводжувалося сталою, але слабкою ініціативою у сфері розвитку державної банківської сфери, яка отримувала додаткові стимули для розвитку тільки за умови втрати впливу в регіоні. Задля забезпечення торгівлі російськими товарами кошти надавали під відсоток губернські «Прикази суспільного піклування», «Московська ощадна скарбниця», «Петербургська ощадна скарбниця», «Державний позичковий банк», які мали свої контори в Києві, Харкові та Одесі, Київська контора Російського асигнаційного банку, Державна облікова контора в Одесі, Одеський комерційний банк. Єврейське населення міст та містечок Київської губернії мало нагоду отримати кредит у банку, що відкрився на початку 20-х рр. XIX ст. в містечку Браїлів, а також у банкірських домах Бердичева. Заради знищення польської конкуренції на фінансовому ринку Бердичівську контору Польського банку ліквідовано генерал-губернатором Д.Г.Бібіковим, який ставив собі за мету досягти в трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) «злиття з Великоросією». Досягнення цього завдання йшло в порушення із законами економіки і фінансів. Для підтримання промисловості і торгівлі Правобережжя було створено Київську контору Державного комерційного банку (1839 р.), Київську філію Державного банку (1860 р.).

Торгівля як діяльність, пов'язана із постійним комерційним ризиком отримувала необхідні кошти на обладнання від структур та приватних осіб. Кредитування обмежувалося законодавством про векселі та лихварські гроші. Держава пропонувала вимагати прибуток від позики у розмірі 4-6 %. Однак достатньо часто траплялися зобов'язання під 8%, що були притаманні банківській системі Речі Посполитої. Державні структури гарантували покарання лихварів, які дозволяли собі брати вищі, ніж зазначені відсотки. У разі неповернення коштів купці оголошувалися банкрутами. Високі комерційні ризики у торгівлі не йшли в порівняння із ризиками шляхетського способу життя, який вимагав більших витрат, ніж можливі надходження від поміщицьких, дворянських господарств.

Мережа сухопутних шляхів сполучення наявна наприкінці XVIII ст. зусиллями центральної та місцевої влади розширювалася. За фінансування влади та за допомогою оподаткованого населення зводилися нові транспортні споруди, які полегшували транспортування пасажирів та товарів як усередині Київської губернії, так і поза її межами в першій половині XIX ст. Державні і приватні інтереси підприємців та купців співпадали у прагненні забезпечити нормальний стан транспортної інфраструктури, яка мала гарантувати безпечний переїзд та перевезення ріками Київської губернії. Адміністрація, міщани, торговці, місцеві жителі у рахунок земських повинностей, спільно зводили мости і переправи судноплавними та несудноплавними ріками. Транспортні споруди через ріки, в основному, зводили з дерев'яних матеріалів. Крім того, у губернії велось будівництво з використанням каменю. Яскравим прикладом тут виступає Київський ланцюговий міст, зведення якого завершено у 1853 р.

7. Уточнено соціальні, економічні, правові основи торговельних прошарків в межах губернії. Під знаком політичних та економічних змін відбувалися уніфікаційні процеси, ініційовані російським урядом в Київській губернії у досліджуваний період. Соціальні трансформації були пов'язані із процесами декласації дрібної шляхти, можливими, але поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший. Наприклад, з міщан в купці, або навпаки, з купців в міщани. Всі станові зміни передбачали сплату податків

одночасно в двох станах до проведення нової ревізії. Стани суспільства, які мали безпосереднє відношення до торговельних операцій не тільки виконували основну функцію торговців – забезпечити споживача необхідними товарами в потрібних обсягах, але й представляли прошарок, що дозволяв забезпечувати прогрес в суспільних відносинах. Прибутки отримані купцями від торгівлі ними ж вкладалися у подальший розвиток справи (створення підприємств, закладів соціального обслуговування, благодійність на користь бідних, церковне ктиторство). Держава за посередництва торгівлі мала можливість стягувати так необхідні їй податки (прямі та непрямі). Зростаюча конкуренція на ринку призводила до зростання особистостей та галузей, водночас, неспроможність відповідати на виклики ринку, навіть серед привілейованих станів призводила до розорення цілих поміщицьких маєтків.

У час становлення торговельного капіталізму в Україні перед у підприємництві вели не купці та міщани, а саме шляхта, особливо титулована, що викликано її правовим та майновим статусом. Купецтво Київської губернії вдало конкурувало із титулованим шляхетством, особливо, у містах. Протягом першої половини ХІХ ст. паростки української буржуазії (купецтва) поступилися впливом у торговельній сфері представникам російського та єврейського бізнесу, які вдало використовували державний та корпоративний протекціонізм. Помічено зростаючу конкуренцію купців декількох національних груп (росіян, євреїв, українців, греків, вірмен та ін.), за умови, що централізоване просування російського чинника, яке мало місце на Лівобережжі, поступово охоплювало Правобережжя, у тому числі Київщину. Переваги надавалися швидше прийшлому елементу над місцевим. Пільги купцям у Києві надавалися з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Імператорські укази 1830-х рр. передбачали пільги російським купцям не сплачувати гільдійські податки, а лише земські та загальні міські збори, якщо вони побудують фабрику. Домінуюче становище російських купців у Києві призвело до тимчасового витіснення єврейського компонента в 1830-1850-х роках. Українцям залишалася ніша середнього та дрібного бізнесу.

8. Здійснено порівняльну характеристику показників торгівлі Київської губернії на тлі імперського ринку. Виявлено, що мета імперії залишалася одна – зупинити інтенсивний, випереджуючий розвиток галузей економіки, здатних вивести губернію на високий рівень конкурентоздатності в імперії, регіоні, світі саме в тих сферах, які визначали найбільш вигідну позицію в світовій системі поділу праці. Її тут без продуманої довготривалої промислової та торговельної політики не обходилося: максимальний захист і протекція російської промисловості та торговельного стану (купців), та упосліджене становище виробників і торговців Київської губернії, яким було відведено ніші місцевого значення для обслуговування імперських потреб та сировинного краю. Третина українського збіжжя (з 31 млн. четвертей) збувалося на ринку. Зважаючи на середні врожаї по імперії в розмірі 155-220 млн. четв., в губернії вирощували 1,1% загальнодержавного збіжжя, або 2 млн. четв. (1829 р.). Із губерньського збіжжя у продаж надходило 82 тис. четв., а 100 тис. четв. йшло на винокуріння (1829 р.). Виробники і торговці губернії мали змогу заробити на 3,4 млн. відер (або 5,7%) горілки (1860 р.) з 59 млн. відер, які виготовлялися в імперії. Домінуюче місце у переробній промисловості губернії зайняли цукрові заводи, які переробляли майже половину сировини імперії (1848 р.).

Київська губернія розглядалася російською владою як база для подальшого завоювання земель, як територія для торговельної експансії, як територія для асиміляції. Торгівля перебувала в міцних обіймах політики, що бачила свою мету в об'єднанні, приєднанні, набутті нових територій.

На тенденції попиту впливали місткість ринку, платоспроможність населення, соціальні трансформації. Місткість ринку формувалася завдяки вимогам споживачів, які виходили на ринок лише за однієї умови – коли власне господарство не забезпечувало задоволення тієї чи іншої потреби. Населення Київської губернії використовувало потужності власного натурального господарства, але й готове було придбати товару на сотні тисяч карбованців, зокрема, текстилю, більш ніж 100 тис. аршин (1797 р.). У 1834 р. російська промисловість поставила в Україну 86% загальної кількості експорту текстильних

товарів. Сукупний прибуток металургійної промисловості губернії становив – 144039 крб., тобто менше, ніж 1% доходу промисловості регіону (17659401 крб., 1861 р.). Тому потужності російської металургії, яка виготовляла продукції більше, ніж 20 млн. крб. (1861 р.), знаходили збут в Київській губернії, металоплавильні та металообробні заводи, якої давали 0,7% вартості вказаної продукції.

9. Окреслено аспекти проблеми, які потребують подальшого евристичного та джерелознавчого дослідження, ймовірні шляхи їх досягнення. Перспективними є наступні напрями дослідження теми соціально значущої діяльності торговельних закладів, які зобов'язувалися до фінансування благодійних заходів та інфраструктурних проектів. Тому потребують додаткових дослідницьких зусиль, докладнішого вивчення польської історіографії та матеріалів польських архівів, особливостей фінансово-кредитного та кадрового забезпечення функціонування готелів (індустрії гостинності), суто підприємницьких можливостей захисту життєвих інтересів місцевої громади у конкурентній площині на загальноімперському ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

Архівні

Державний архів Житомирської області (ДАЖО).

Фонд 118. Волынская казенная палата.

Опис 2.

1. Спр. 51. Дело о приеме в казенное ведомство имений конфискованного у участника польского восстания и ликвидации их долгов. 1831-1839 pp. 344 арк.

Фонд 601. Бердичевский уездный суд.

Опис 1.

2. Спр. 966. Дело по жалобе Друбицкого А. на розгром его лавки помещиком Мазараки. 1852 г. 110 арк.

Фонд 604. Бердичевская дворянская опека Киевской губернии.

Опис 1.

3. Спр.112. Переписка и прошения дворян об установлении наследства, опеки, о взыскании долгов. 1857 г. 247 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО).

Фонд 1. Київське губернське правління.

Опис 295.

4. Спр. 1660. Дело по повелению Министра коммерции графа Николая Румянцева, о суммах на Киевских контрактах в обращении бываемых. 1803 г. 11 арк.

Опис 336.

5. Спр. 10. Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах. 1798 г. 142 арк.
6. Спр. 12. Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о

- железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках). 1797 г. 158 арк.
7. Спр. 86. Дело о предоставлении сведений о ценах на продукты в Киевской губернии в 1798 г. 20 арк.
 8. Спр. 194. О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г. Киева. 1799 г. 86 арк.
 9. Спр. 224. Дело по прошению киевского купца Еруцкого о взыскании с поручика Скребницкого денежного долга. 1799 г. 4 арк.
 10. Спр. 225. Дело о взыскании денег по вексям с сотника Булгакова махновским купцом Тацем. 1799 г. 6 арк.
 11. Спр. 226. Дело по прошению киевского купца Тернавиота о взыскании с подполковника Ширкова денежного долга. 1799 г. 8 арк.
 12. Спр. 230. Рапорт махновского уездного землемера Калина о причинах неуплаты им по векселю денег купцу Терновскому. 1799 г. 20 арк.
 13. Спр. 237. Дело по рапорту Киевского магистрата о необходимости взятия показаний с жителя Подольской губернии Машковича по делу обвинения в поджогах купца Полнера. 1799 г. 4 арк.
 14. Спр. 449. Дело по жалобе уманского купца Гиршберга на графа Потоцкого. 1802 г. 8 арк.
 15. Спр. 479. Дело об осуждении к телесному наказанию и ссылке на каторгу в Нерчинск сумского мещанина Меркого за убийство и ограбление купца Терехова. 1803г. 4арк.
 16. Спр. 595. Решение Сената о лишении представителей от рабочих рудников и стекольного производства прав добиваться признания их свободными от крепостной зависимости и о передаче их дел для рассмотрения в судебные инстанции. 1804 г. 8 арк.
 17. Спр. 656. Дело по предложению военного губернатора Торماسова в связи с жалобой группы уманских купцов на ограничения их в торговле городничих из-за недоимки по налоговым платежам бедного населения. 1804 г. 10 арк.

18. Спр. 667. Дело по жалобе черкаского купца Ионовича на неправильное обложение его налогами. 1804 г. 5 арк.

Опис 336доп.

19. Спр. 2539. Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток. 1830 г. 1542 арк.

20. Спр. 2540. Дело по прошению помещика Орлова о переименовании села Матусова Черкасского уезда в местечко. 1830 г. 20 арк.

Опис 351.

21. Спр. 8. Ведомости количества населения в уездах губернии с данными о сословно-классовом, национальном и половом составе. 1802 г. 3 арк.

Фонд 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора.

Опис 1.

22. Спр. 2307. По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее. 1822 г. 112 арк.

23. Спр. 2482. По отношению генерал-интенданта 1-ой армии Пирогова о доставлении к нему книг отчетов и остальной суммы по удовлетворению фрахтовщиков, перевозивших в 1813 г. из киевских провиантских запасов водою в Пинск провиант и овес всего суммою на 277300 руб. 1825 г. 52 арк.

24. Спр. 2632. Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. 58 арк.

25. Спр. 2709. О фальшивом клемении товаров. 1827 г. 462 арк.

26. Спр. 2781. Дело об утвержденных на 1829 г. ценам на сукна и каразею. 44 арк.

27. Спр. 2850. О самоправном задержании еврейкой 3 гильдии купца женой Гродецкой 52 корабельных судов. 1828 г. 14 арк.

28. Спр. 3101. Статистические сведения. 1829 г. 182 арк.

29. Спр. 5128. Об оказании купцу Розингу содействия при учреждении на р. Днепр и Березине параходов. 1835 г. 26 арк.
30. Спр. 5151. О вручении расписок купцу Гернеру. 1835 г. 6 арк.
31. Спр. 5153. О выдаче купцам Топалеру и Лохвицкому задаточных денег под особые залоги рубль за рубль. 1835 г. 16 арк.
32. Спр. 6681. По рапорту Звенигородской городской думы о дозволении купеческой жене Трандафиловой построить в г.Звенигородке 5 лавок. 1837 г. 12 арк.
33. Спр. 6691. По прошению киевского 2-й гильдии купца Терехова о выдаче ему задаточной суммы на заготовление дров и соломы. 1837 г. 8 арк.
34. Спр. 17844. Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. 101 арк.
35. Спр. 39179. О взыскании с бердичевского купеческого сына Геригана Иося Каменки 1338 руб. 75 коп. серебром, должных купцу Пинхасу Бранштейну. 1853 г. 16 арк.

Опис 2.

36. Спр. 2243. О доставлении сведений о состоянии лавок купца Оробьева и Барского. 1847 г. 23 арк.
37. Спр. 2251. По рапорту Киевской городской думы об отдаче купцу Кравченке в продолжении трьох лет ситки смолы с пней, находящихся в городском лесу. 1847 г. 5 арк.
38. Спр. 2559. Дело о существующих в губернии рогатках и заставах для сбора с приходящих возов пошлин. 1825 г. 67 арк.
39. Спр. 2260. По предложению г. Киевского военного губернатора о обязанности помещика Млодецкого исполнять в точности правила предписанные к соблюдению в точности пользования лесами Кошеватского ленного имения. 1847 г. 5 арк.

Опис 3.

40. Спр. 245. Справа по рапорту Рожевської округи наглядача Круглова про стягнення відсоткових грошей з християн і євреїв, які записалися в купецтво. 1795 р. 69 арк.
41. Спр. 249. Ведомость о движении населения по данным 4 и 5 ревизии по Киевской губернии. 1795 г. 10 арк.
42. Спр. 290. Дело по прошению жителя Богуслава Красуцкого о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место. 1796 г. 10 арк.
43. Спр. 336. Сметы на необходимое количество рабочей силы и строительного материала, для проведения ремонта Васильковского карантинного дома. 1796 г. 114 арк.
44. Спр. 345. Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов. 1796 г. 59 арк.
45. Спр. 381. Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список вереи для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете. 1797 г. 15 арк.
46. Спр. 393. Дело об отпуске из казенных лесов расположенных здесь на квартирах Киевскому и Малороссийскому гренадерским полкам на исправление в оных полковых надобностей дерева. 1797 г. 42 арк.
47. Спр. 417. Переписка с Подольским военным губернатором о проверке клеймления товаров, привозимых из Польши. 1797 г. 64 арк.
48. Спр. 428. Переписка о контрактах, переведениях из Дубно в Киев, о постройке дома для контрактов на Подоле, о деньгах собранных по контрактным актам. 1797 г. 110 арк.
49. Спр. 441. Дело о поступлении податей и недоимок с населения Киевской губернии. 1797 г. 207 арк.
50. Спр. 445. Дело о развитии шелковой промышленности. Сведения о количестве тутовых деревьев в Киеве. Об истории и деятельности шелкового завода в Киеве. Особое распоряжение Екатерины II о ассигновании из сумм

- своего кабинета 39290 руб. и организации в Киеве завода и сада тутовых деревьев, дающих сырье для завода, производящего шелка. 1797 г. 74 арк.
51. Спр. 449. Дело купца Тарана о посягательстве на его свободу для зачисления в свое крестьянство помещиком Струтинским. 1797 г. 23 арк.
52. Спр. 457. О состоянии городов и уездов Киевской губернии. 1797-1798 гг. 17 арк.
53. Спр. 544. Ведомости по Киевской губернии о казенных лесах. 1798 г. 17 арк.
54. Спр. 545. По указу Правительствующего Сената о подтверждении земским комиссарам наблюдать за хранением лесов. 1798 г. 2 арк.
55. Спр. 546. Дело по обвинению шляхтича владельцем м. Дымер своего подрядчика, в порубке дубового леса на кораблестроение. 1798 г. 82 арк.
56. Спр. 547. Дело по отношению Государственной Адмиралтейской коллегии лесного департамента о даче сведений о количестве печей монастырских, казенных и офицерских, лазаретных строений. 1798 г. 41 арк.
57. Спр. 698. Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов. 1800 г. 35 арк.
58. Спр. 718. Переписка с губернским правлением об учреждении таможен в портовых городах, о проведении от них вглубь России дорог для провоза товаров. 1800 г. 56 арк.
59. Спр. 720. Копия указа правительствующего сената о запрещении контрабандной торговли. 1800 г. 6 арк.
60. Спр. 1704. Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по торговым делам. 1806 г. 98 арк.
61. Спр. 2411. Разная переписка о займе. 1824 г. 12 арк.
62. Спр. 3029. Секретная Переписка о задержанных и конфискованных товарах провозимых по реке Припяти. 1815 г. 96 арк.
63. Спр. 3213. Переписка с Богуславским земским судом о конфискованных контрабандистских товарах. 1816 г. 29 арк.

64. Спр. 3215. Переписка с Радзивиловской Таможней, городскими и земскими властями, Губернским правлением о борьбе с контрабандной торговлей заграничными товарами. 1816 г. 64 арк.
65. Спр. 3721. Дело о контрабандной перевозке товаров через границу. 1818 г. 8 арк.
66. Спр. 4797. Переписка о задержанных контрабандных товарах. 1825 г. 10 арк.
67. Спр. 4967. О разрешении Киево-Братскому монастырю построить каменные лавки для торговли. 1826 г. 4 арк.
68. Спр. 4993. Переписка о взыскании с махновского купца Якуба Йогарта 170 руб. ассигнациями. 1826 г. 6 арк.
69. Спр. 5045. О возврате купцу Терехову гильдейских повинностей в сумме 2280 руб. по случаю поставки им дров для войск. 1827 г. 26 арк.
70. Спр. 5438. Переписка по прошению мещанина Фурмана об открытии им укрывательства мещанином Рабиновичем контрабандных товаров в местечке Коростышеве. 1831 г. 10 арк.
71. Спр. 7851. Дело о найденных контрабандистских товарах, порохе и оружии в частных домах в г.Радомысле. 1849 г. 32 арк.
72. Спр. 11826. Переписка по поводу императорского указа о охране лесов. 1798 г. 50 арк.
- Опис 145.**
73. Спр. 25. Переписка с киевским военным губернатором и городской думой о заготовке топлива для воинских частей. 1797 г. 42 арк.
74. Спр. 97. Отчет губернатора за 1808 г. 45 арк.
75. Спр. 99. Дело о поставке сукон для армии. 1808 г. 20 арк.
76. Спр. 102. Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов. 1808 г. 217 арк.
77. Спр. 117. Переписка с Главным лесничим (обер-форшмейстером) и лесным департаментом о случаях истребления лесов. 1809 г. 182 арк.

78. Спр. 531. Ведомость фабрик и заводов, доходов, полученных от контрактов с 1839 по 1849 гг. по губернии. 1849 г. 11 арк.

79. Спр. 569. Отчет губернатора за 1853 г. 60 арк.

Фонд 35. Киевская губернская чертежная.

Опис 1.

80. Спр. 94. По предписанию г. Начальника губернии от 29 сентября 1861 года за №11881, о составлении небольшой карты Киевской губернии с обозначением уездных городов, существующих винных магазинов, подвалов и винокуренных заводов. 1861 г. 14 арк.

Опис 14.

81. Спр. 8. По предложению г-на Начальника Губернии от 21 мая 1854 г. за №143 о приглашении Киевского Губернского землемера Ярового в непременные члены Киевского губернского статистического комитета и о доставлении оному разных сведений. 1854 г. 144 арк.

Фонд 185 Васильковский городской магистрат.

Опис 1.

82. Спр. 962. Дело о Васильковских и Белоцерковских мещанах: Дувиде Вайнтробе, Сруле Аптере и других занимавшихся контрабандной торговлей чаем. 1851 г. 305 арк.

Фонд 226. Киевский приказ общественного призрения.

Опис 1.

83. Спр. 55. Книга расходная для сумм третьего разряда. 1830 г. 60 арк.

84. Спр. 3180. Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами). 1839 г. 149 арк.

85. Спр. 3192. Циркулярное распоряжение Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения. 1861 г. 299 арк.

Опис 2.

86. Спр. 15. Ведомость оборотная о суммах Киевским Приказом Общественного Призрения переданных в Коммисию погашения долгов и

выданных в займы из Капитала инвалидному дому принадлежащего. 1820 г. 4 арк.

87. Спр. 21. Копии билетов, выданных разным лицам, внесшим деньги под проценты. 1832 г. 22 арк.
88. Спр. 55. Книга расходная для сумм третьего разряда. 1830 г. 60 арк.
89. Спр. 56. Книга расходная для сумм четвертого разряда. 1830 г. 120 арк.
90. Спр. 58. Дело Киевского приказа общественного призрения о числении капиталов Приказа 1839-1842 г. книги 5 разряда. 1842 г. 405 арк.

Фонд 280. Киевская казенная палата.

Опис 1.

91. Спр. 512. Дело о приписи министра финансов и департамента разных податей и сборов о подаче данных о суммах отданных в заемные банки, сохранные казны, приказы общественного призрения и тому подобное. 1825 г. 30 арк.
92. Спр. 648. Справа по думці Київського губернського правління про відкомандирування до нього члена для перебування при продажі будинків, лавок і цегляного заводу купців Балабух і Крамалія. 1830 г. 8 арк.
93. Спр. 651. Дело с представлением сведений Киевскому военному губернатору Княжнину. 1830 г. 12 арк.
94. Спр. 657. Справа по повідомленню Губернского правління про здійснення торгів на виправлення в Радомишльському повіті на ріках Тетерів, Сухарик мостів. 1830 г. 7 арк.
95. Спр. 745. Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов. 1833 г. 16 арк.
96. Спр. 754. Дело по отношению командира Киевского арсенала о производстве торгов на поставку разных материалов и припасов. 1833 г. 14 арк.
97. Спр. 772. Дело по торгам на поставку дров 182 сажень и 2 аршин. Для отапливания домов занимаемых г.Главнокомандующим Главным штабом и другими заведениями армии. 1833 г. 40 арк.

Опис 166.

98. Спр. 4356. Дело по рапорту Васильковской таможенной заставы о провозе Киевским купцом контрабандных товаров из-за границы. 1795 г. 16 арк.
99. Спр. 4357. Дело по рапортам Васильковской пограничной таможи о поступлении пошлин и записи их в книге приходов и расходов. 1795 г. 11 арк.
100. Спр. 4358. Дело о задержании купцов провозивших контрабандные товары через Васильковскую пограничную таможенную. 1795 г. 23 арк.
101. Спр. 4997. Прошение управителя помещичьего имения Дембовского Копыстинского о пропуске его без пошлин через Белгородскую заставу с купленным железом и заступами. 1796 г. 8 арк.
102. Спр. 5021. Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в связи с изменением территории Киевской губернии. 1797 г. 24 арк.
103. Спр. 7604. Дело об установлении порядка, условий продажи казенных лесов за границу. 1828 г. 32 арк.

Опис 200.

104. Спр. 109. Дело по обвинению купца Злуницына в беспошлинном провозе из Польши мачтового леса. 1799 г. 12 арк.

Фонд 804. Киевский губернский статистический комитет.

Опис 1.

105. Спр. 1. Переписка о доставлении статистических сведений. 1836 г. 125 арк.
106. Спр. 5. Статистический отчет. 1854 г. 214 арк.
107. Спр. 6. Дело о собрании сведений о несостоятельных купцах в Киевской губернии. 1854 г. 32 арк.

Фонд 921. Киевский земский суд.

Опис 1.

108. Спр. 526. Дело по жалобе дочери священника Чернявского на порчу отданного в пошив атласного салопы портнихой Яшиевичевой. 1803 г. 14 арк.
109. Спр. 534. Предписание гражданского губернатора о доставлении сведений о имеющихся фабриках и заводах. Копии рапортов суда и ведомости о количестве фабрик. 1804 г. 50 арк.

110. Спр. 1161. Сведения о количестве меринсовых овец и собранной с них шерсти по уезде за 1848 г. 14 арк.

Фонд 1238. Київський повітовий маршал шляхетства.

Опис 1.

111. Спр. 424. Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях. 1842 р. 47 арк.

112. Спр. 785. Справа про відмову у залишенні на подальший час нормальних цін на алкогольні напої. 1850 р. 2 арк.

113. Спр. 802. Справа про видачу полковнику Стогову патентного свідоцтва на шинок в с.Шпитьках відповідно до законів. 1850 р. 6 арк.

114. Спр. 804. Справа про видачу статському раднику Добринському патентного свідоцтва на шинки в с.Лішні, відповідно до закону. 1850 р. 10 арк.

Фонд 1542. Колекція карт і креслень.

Опис 1.

115. Спр.14. Діаграми і статистичні дані розподілу лісових площ в Київській губернії. 1902 р. 5 арк.

116. Спр. 104. План усадебного участка на Университетской площади купца Риппера, с обозначением существующих деревянных построек. 1851 г. 1 арк.

117. Спр. 187. План усадебного участка купца Чернишева по Большой Васильковской улице с обозначением миловаренного и пивоваренного завода и деревянных жилых построек. 1854 г. 1 арк.

118. Спр. 300. Проект каменного двухэтажного корпуса купца Бухтева в районе Печерского форштата. Нач. XIX в. 1 арк.

119. Спр. 330. План земельного участка на Александровской площади, отведенного для постройки жилого дома купцу Покровскому, в квартале предназначенном для каменных построек. 1857 г. 1 арк.

120. Спр. 956. План земельного участка купца Лейзермана по Полицмейстерской улице. 1859 г. 1 арк.

121. Спр. 959. План усадебного участка по переулку около Старого базара, отведенного купцу Тельману для постройки каменного дома. 1850 г. 1 арк.
122. Спр. 960. План усадебного участка по Школьному переулку, отведенного купцу Рабиновичу для постройки каменного дома. 1850 г. 2 арк.
123. Спр. 2412. Карта Уманского уезда 1838 г. 1 арк.
- Фонд 1643. Київська контора Державного банку. (1861-1918рр.).**
- Опис 1.**
124. Спр. 10. Сведения о долгах помещиков, получивших ссуды под залог имений, в связи с выдачей выкупных платежей по реформе 1861 г. Т.2. 114 арк.
- Опис 4.**
125. Спр. 85. Опись дел банка с 1858 по 1870 г. 1871 г. 3 арк.
- Фонд 1664. Сахарный завод Кельна.**
- Опис 1.**
126. Спр. 4. Контракты купца Кельна на продажу сахара. 1857 г. 38 арк.
127. Спр. 9. Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна. 1857-1859 гг. 86 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Фонд 1. Київський магістрат.

Опис 2.

128. Спр. 28. О составлении духовного завещания мещанином Дармостученко. 1801 г. 6 арк.
129. Спр. 273. О записи в 1-ю гильдию иностранного купца Юзефа В(Г)альчинского). 1813 г. 5 арк.
130. Спр. 311. Свидетельства представленные разными людьми по которым посаженные деньги не выдано. 1815 г. 316 арк.
131. Спр. 356. Решения магистрата о взыскании денег с купцов и мещан по вексям за 1814 г. 90 арк.
132. Спр. 361. Указ Сената о взыскании долга Киевской общественной комиссией в купца Кожемякина. 1814 г. 2 арк.

Опис 2а.

133. Спр. 7. Выпись из книг магистрата о разрешении канцеляристу магистрата Фиялковскому владеть торговой лавкой в г. Киеве. 1778 г. 4 арк.
134. Спр. 26. Дело о прошении мещанина Деметре о выдаче свидетельства купцу Фишову на право продажи лимонов. 1801 г. 4 арк.
135. Спр. 27. Дело о выдаче свидетельства мещанину Понельскому на право продажи селитры. 1801 г. 4 арк.
136. Спр. 28. О составлении духовного завещания мещанином Дармостученко. 1801 г. 6 арк.
137. Спр. 30. Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора. 1802 г. 231 арк.
138. Спр. 31. Дело о взятии под секвестр имущества, принадлежащего купцу Дувидовичу. 1802 г. 6 арк.
139. Спр. 40. По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга. 1810 г. 13 арк.

Фонд 59. Маклер Смирнов.**Опис 1.**

140. Спр. 1. Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова. 1853 г. 6 арк.
141. Спр. 5. Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г.Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. 53 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ)**Фонд 1.**

142. Спр. 808. Топографическое описание Малороссийской губернии. 1805 г. 253 арк.
143. Спр. 1657. Топографическое описание Подольской губернии. 1805 г. 30 арк.

Центральний державний історичний архів України в м. Києві. (ЦДАК України).

Фонд КМФ 11.

Опис 1.

144. Спр. 16. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. 290 арк.
145. Спр. 92. Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. Ч.1. 900 арк.

Фонд КМФ 12.

Опис 1.

146. Спр. 94. Статистические сведения о состоянии Киевской губернии. 1846 г. 17 арк.
147. Спр. 102. Военно-статистическое обозрение Российской империи. 1849 г. 37 арк.

Фонд 49. Потоцькі.

Опис 2.

148. Спр. 321. Ведомости о возврате ссуд крестьянами и мещанами Абрамовского, Завальского, Новомейского и других фольварков, взятых в Уманском банке. 1821-1827 гг. 149 арк.

Фонд 51. Генеральна військова канцелярія.

Опис 3.

149. Спр. 18016. По ордеру Его Ясновельможности с присылкою копии Высочайшей грамоты о подтверждении по вексельному уставу о казенных деньгах вексельного перевода и протчем. 1764 г. 4 арк.

Фонд 59. Київська губерньська канцелярія.

Опис 1.

150. Спр. 4428. Дело о взыскании с купцов, мещан и офицеров и др. 8% сбора за опротестованные векселя. 1764 г. 117 арк.
151. Спр. 4847. Списки міщан, козаків і інших Подільської частини м. Києва. 1766 р. 6 арк.

152. Спр. 5466. Дело об отмене 8% сбора за опротестование векселей 1768 г. 20 арк.

Фонд 127. Київська духовна консисторія.

Опис 1009.

153. Спр. 725. Клировые ведомости церкви с. Жежелева Бердичевского повета Киевской губернии. 1861 г. 302 арк.

Фонд 193. Київське намісницьке правління.

Опис 1.

154. Спр. 2300. Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київською міською громадою на торгівлю гарячого вина і інших напоїв. 1794 г. 10 арк.

Фонд 442. Канцелярия киевского военного губернатора и генерал-губернатора подольского и волынского.

Опис 1.

155. Спр. 1195. Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. 208 арк.

156. Спр. 1537. Дело по отношению директора Польского банка об оказании коллежскому асесору Добровольскому содействия в закупке в Киевской, Подольской и Волынской губерниях хлеба, лошадей и рогатого скота. 29 января-23 июля 1834 г. 7 арк.

157. Спр. 1816. Листування з київським цивільним губернатором. 1835 р. 6 арк.

158. Спр. 2040. Дело о подготовке к проезду Николая I через Волынскую и Киевскую губернии. 20 июля - 4 декабря 1836 г. 137 арк.

159. Спр. 2041. Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами о предоставлении статистических описаний губерний в связи с отъездом генерал-губернатора в г. Петербург; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 21 октября 1836-23 февраля 1837 г. 118 арк.

160. Спр. 2220. Дело по отношению Киевского митрополита об устройстве звенигородским купцом Бичитиним К. раскольничьей молельни в своем доме. 1836 г. 7 арк.
161. Спр. 2346. Дело по прошению русского подданого купца Самдзера К., проживающего в г.Варшаве, об оказании содействия в принятии его детей в Варшавское начальное училище. 1837 г. 2 арк.
162. Спр. 2400. Переписка с Киевским губернатором и командиром 3-го пехотного корпуса о запрещении строить торговые балаганы, производить торговлю и сваливать навоз и мусор возле военных лагерей и барачков. 1837 г. 29 арк.
163. Спр. 2511. Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами, губернскими землемерами и др. Об изготовлении карт губерний и представлении статистических описаний губерний; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 12 сентября 1838-5 января 1839 г. 74 арк.
164. Спр. 2526. Дело о награждении бобруйского купца Розина медалью за устройство переходной переправы через р. Днепр возле г. Киева во время весеннего разлива воды. 1838 г. 38 арк.
165. Спр. 2534. Дело о проведении ярмарок в с.Верховне Сквирского уезда, м.Паволочи Сквирского уезда. 1838 г. 77 арк.
166. Спр. 2539. Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток. 1830 г. 1542 арк.
167. Спр. 2568. Дело о смерти крестьянина Полтавской губернии Солонца А., работавшего на кирпичном заводе купца Терехова С., в г. Киеве, после избиения его владельцем завода и о заболеваемости и смертности среди рабочих завода, вследствие выдачи им недоброкачественной пищи. 1838 г. 36 арк.

168. Спр. 4982, 4983. Дело о переименовании г.Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую. 1843 г. 442 арк.
169. Спр. 5119. Относительно евреев, производящих незаконную торговлю в Киеве. 1835 г. 5 арк.
170. Спр. 5977. Докладная записка Днепровской пароходной кампании об итогах навигации по р. Днепр, р. Березина и р. Припять за 1845 г. 3 арк.
171. Спр. 5979. Контрактовая ярмарка. 1845 г. 13 арк.
172. Спр. 5981. Переписка с министром внутренних дел и Киевским гражданским губернатором о проведении ярмарок в г.Чигирине Киевской губернии. 1845 г. 20 арк.
173. Спр. 5983. Дело о переименовании с. Ставидлы Чигиринского уезда Киевской губернии в местечко. 1847 г. 8 арк.
174. Спр. 7252. Предписание генерал-губернатора от 12 августа 1847 г. губернским правлением о взыскании долгов, следуемых Агентству польского банка в г.Бердичеве, в связи с его ликвидацией. 1847 г. 4 арк.
175. Спр. 8120. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 - 1851 гг. 104 арк.
176. Спр. 8554. Переписка с российским генеральным консулом в г. Брюсселе о присылке им статьи о новом, способе сбора сахарной свеклы. 1851 г. 5 арк.
177. Спр. 8564. Дело по просьбе васильковского купца Сатановского о разрешении зятю его купцу Диаменту П. приехать в г. Киев во время контрактов по торговым делам. 1851 г. 17 арк.
178. Спр. 9478. Отчет о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний. О деятельности Конторы коммерческого банка в г. Киеве. Из доклада генерал-губернатора Николаю I. 1852 г. 23 арк.
179. Спр. 10362. Дело о нанесении побоев австрийскому подданому Синице директором сахарного завода в с.Пустоваровке Сквирского уезда Киевской губернии Хржонцовым. 1852 г. 39 арк.
180. Спр. 10370. Дело о увозе дочери бердичевского купца Меера дворянином Городинским с целью вступить с ней в брак. 1852 г. 6 арк.

181. Спр. 10386. Дело о краже денег и товаров из лавок киевских купцов Надеждина и Сальникова солдатом Екатеринбургского пехотного полка Намчуком М. 1852 г. 4 арк.
182. Спр. 10419. Дело об условиях найма на промышленные предприятия, принадлежащие еврейским купцам. 1853 г. 221 арк.
183. Спр. 10422. Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии. 1853 г. 22 арк.
184. Спр. 10461. Рапорт Васильковского земского суда о смерти крестьянина Петрашенко Н., обожженных при взрыве фильтра на Езеранском сахарном заводе графа Браницкого. 1853 г. 5 арк.
185. Спр. 11091. Дело по жалобе купца Ейчиса Н. на бердичевских городничего и стряпчего за изъятие из его магазина товаров купца Биска, задержанных им за несплату долга. 1853 г. 10 арк.

Опис 35.

186. Спр. 1438. Дело по жалобе бердичевских мещан на содержателя питейной оренды купца Бродского, который имея в Бердичеве 180 шинков в 80-ти производит беспатентный продаж. 1858 г. 28 арк.

Опис 36.

187. Спр. 13. По дошедшему сведению, что в саду купца Булыжкина в Киеве во время пожара найдены в земле под забором человеческие кости. 1859 г. 1 арк.
188. Спр. 24а. По письму купца Яхненко о безошлинном пропуске из заграницы механических снарядов. 1859 г. 2 арк.
189. Спр. 42. По Указу Правительствующего Сената по прошению поверенного д. с. советника Рюмина купца Мазия о вознаграждении чарочным откупом в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний. 1859 г. 21 арк.

190. Спр. 55. По рапорту Киевской полиции о покраже из магазина купца Либбе золотых и бронзовых вещей и денег. 1859 г. 21 арк.
191. Спр. 195. По отношению МВД с прошения купеческого сына Будзилевича о прошении законного действия старшего заседателя Таращанского земского суда Пиленко и квартального надзирателя Колосовского. 1859 г. 19 арк.
192. Спр. 226. По прошению еврея Шалима на Гринберга по делу о покраже евреем Фроимом вина принадлежащего купцу Штейнбергу. 1859 г. 11 арк.
193. Спр. 1682. О непродолжении торговли в г. Бердичеве. 1859 г. 78 арк.

Опис 37.

194. Спр. 16. По представлению Киевской палаты Государственных имуществ о скорейшем удовлетворении Киевским губернским управлением требования по жалобе крестьян Железного и Сериковых на купеческого сына Ладензона. 1860 г. 4 арк.
195. Спр. 64. По представлении Киевского губернского правления о бежавшем за границу купце Пиньковском. 1860 г. 5 арк.
196. Спр. 162. По записке одесского 1-й гильдии купца Герша Балаховского представил 10 тыс. руб. сер. в пользу бедных. 1860 г. 16 арк.
197. Спр. 1108. На прошение Киевского купца Степана Литова о дозволении ему открыть в Киеве типографию и литографию. 1860 г. 4 арк.
198. Спр. 1132. По прошению мещанина Сотникевича о неправильном подвержении аресту по делу о денежной претензии к купцу Галкину. 1860 г. 29 арк.
199. Спр. 1140. По прошению еврея Ионы Леща с жалобой на киевского купца Догадицу и акцизного надзирателя Маницкого. 1860 г. 36 арк.
200. Спр. 1174. По представлении Киевского губернского управления о награде купца Коткова в отставке мундиром по должности гласного Киевской думы. 1860 г. 38 арк.
201. Спр. 1180. По жалобе крестьянки Степаниды Калининой на Киевского купца Петровского за делаемые ей притеснения. 1860 г. 19 арк.

202. Спр. 1181. О недостатке в здешних губерниях мелкой монеты и выпуске купцами Шеделем и Глезером и помещиками Комаром и Сангушко платежных марок. 1860 г. 34 арк.

203. Спр. 1184. По представлении Киевской казенной палаты о противузаконных действиях купца Бохана по торговле табаком. 1860 г. 12 арк.

Опис 38.

204. Спр. 21. По прошению киевского 2-й гильдии купца Евстафия Пехотного с жалобой на купца Голованя за обиды. 1861 г. 2 арк.

205. Спр. 30. По жалобе купца Фердинанда Пиксенберга о воровстве у него шубы крестьянином Басановым. 1861 г. 3 арк.

206. Спр. 79. По рапорту Киевской комисариатской комиссии о дозволении купцу Лозинскому взявшему с торгов переделку и постройку лазаретных вещей иметь портных из евреев. 1861 г. 4 арк.

207. Спр. 119. По отношению министра финансов по просьбе советника комерции Кокарева и почетного гражданина Малионтова об облегчении в платеже откупной суммы по Подольскому акцизному откупу. 1861 г. 12 арк.

208. Спр. 142. По прошению содержателя акцизного откупа в Киевской губернии купца Балаховского об обращении представленных им залогов в обеспечение недоимки. 1861 г. 10 арк.

209. Спр. 145. По отношению министра финансов с прошением залогодателя купца Стасия о рассрочке недоимки на 25 лет. 1861 г. 13 арк.

210. Спр. 159. По рапорту киевского уездного казначея об оказавшихся у крестьян Степана Кандибы, Терентия Харченка и Николая Столярчука фальшивом кредитном билете в 50 руб., а также о купцах Чернишове и Чоколове. 1861 г. 11 арк.

211. Спр. 172. По представлению Киевского губернского управления о воровстве денег у купца Мордка Зись Кагана. 1861 г. 9 арк.

212. Спр. 187. По жалобе киевского купца Николая Голованя на пристава и квартального Либедской части за делание в доме его обыска. 1861 г. 7 арк.

213. Спр. 230. По докладной записке 1 гильдии купца Герша Бамеровского с деньгами 400 руб. сер., пожертвованных в пользу жителей Плоской части г. Киева потерпевших наводнение. 1861 г. 3 арк.
214. Спр. 265. По прошению купца Махеля Охрайха на судебного следователя Рупиевского о возведении подозрения в убийстве сына. 1861 г. 6 арк.
215. Спр. 338. По отзыву полтавского губернатора о учинении распоряжения чтобы находящиеся на работах на фабриках и сахарных заводах Киевской губернии крестьяне без письменных видов возвратились на место приписки. 1861 г. 3 арк.
216. Спр. 354. По прошению купца Иося Дикона о неустойке по условию манчестерских фабрикантов. Машины для сахарных заводов Юго-Западного края. 1861 г. 14 арк.
217. Спр. 388. По прошению киевского 3-й гильдии купца Вильгельма Рихерта с жалобой на Киевский чарочный откуп за делаемые ему притеснения по пивоварному заводу. 1861 г. 88 арк.
218. Спр. 423. По ходатайству купцов Яхненка и Симиренка о учреждении при Городищенском сахарном заводе Технического училища. 1861 г. 10 арк.
219. Спр. 426. По записке поверенного графа Браницкого о устройстве железной дороги от Ольшанского сахарного завода к р.Днепру. 1861 г. 12 арк.
220. Спр. 455. По докладной записке почетного гражданина Герша Балаховского с представлением 100 руб. на сооружение храма во имя св.Владимира. 1861 г. 4 арк.
221. Спр. 469. По отзыву Министерства внутренних дел о награде Бердичевского купца Моисея Гурвица за сделанное им пожертвование, объявить благодарность за сочувствие к русскому войску. 1861 г. 9 арк.
222. Спр. 541. Дело о пожертвовании почетным гражданином Иосифом Гальпериным в пользу Киевского общества для помощи бедным 250 руб. серебром. 1861 г. 3 арк.

223. Спр. 550. По представлению Киевского губернского управления о дозволении директору сахарного завода графа Браницкого Водкевичу пригласить на завод до 50 семейств из Прусских подданных. 1861 г. 7 арк.
224. Спр. 613. По рапорту Киевского старшего полицмейстера о воровстве у купца Войтенка разных вещей. 1861 г. 26 арк.
225. Спр. 705. По письму купцов Яхненко и Симиренко о выдаче им в ссуду денег под залог Городищенских сахарных заводов – 1500000 руб. 1861 г. 11 арк.
226. Спр. 800. По прошению купца Абрама Прейгера о выдаче ему в ссуду денег по случаю нанесенных убытков от сгоревшего завода. 1861 г. 47 арк.
227. Спр. 821. По рапорту Киевской уездной полиции о поджигательстве произведенном в г. Киеве и о поджоге строений купца Эфруса. 1861 г. 34 арк.
228. Спр. 843. По ходатайству владельцев свеклосахарных рафинадных и песочных заводов о выдаче имиз Коммерческого банка ссуды под учет трат и под залог сахарного песка. 1861 г. 191 арк.
229. Спр. 881. Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. 66 арк.

Опис 39.

230. Спр. 2. О казенных доходах и недоимках денежных сборов с 1858 по 1862 г. по Киевской и Волынской губерний. Из краткого обзора деятельности управления госимуществами в Волынской губернии. Статистические таблицы о Подольской губернии за 1861 г. 88 арк.

Опис 65.

231. Спр. 1. По Указу Правительствующего Сената основанному на Высочайшем повелении о построении от Киева до Броваров шоссе. 1833 г. 336 арк.
232. Спр. 30. Дело по отношению Главнокомандующего 1 армии князя Сакена о взыскании в казну с залога дома Подгайного денег следующих с него по поставкам за провиант. 1833 г. 32 арк.
233. Спр. 42. О Контрактовом доме отданном в наем купцу Линовскому, доходы, исправления и смотритель сего дома. 1833 г. 138 арк.

234. Спр. 51. По представлению Киевского вице-губернатора о неисправности содержателя Каневского питейного откупа купца еврея Ерхихермана. 1833 г. 25 арк.
235. Спр. 112. По жалобе шляхетского сословия Фастовского ключа на обращение их наравне с крестьянами к исправлению дорог. 1833 г. 8 арк.
236. Спр. 137. По прошению поверенного традиционного владельца Гуляницкого села Корытятина об освобождении крестьян оногo от исправления почтовых дорог. 1833 г. 14 арк.
237. Спр. 147. Дело о просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату и их правильную отдачу на откуп торговли хлебом в г. Умани. 1833 г. 55 арк.
238. Спр. 154. По предложении постройки чрез р. Днепр наплавного моста. 1833 г. 10 арк.
239. Спр. 166. По просьбе бердичевских купцов евреев: Шаи Ваташкина и Юдки Гриншпула относительно сломки домов их для устройства вокруг Успенской церкви 10-ти саженой площади. 1833 г. 9 арк.
240. Спр. 195. По прошению поверенного еврея Аврума Черкасского о направлении по-прежнему почтовой дороги чрез г. Богуслав, и об отпуске для отапливания квартир воинских дровами. 1833 г. 3 арк.
241. Спр. 209. Об устройстве Звенигородского моста. 1833 г. 338 арк.
242. Спр. 254. По жалобе 3-й гильдии купца Хаима Вайнлунда на неправильное назначение ему удовлетворения за поставленные дрова. 1833 г. 13 арк.
243. Спр. 262. По представлении Киевского гражданского губернатора о назначении особах чиновников для сбора с 1 сентября с проезжающих чрез Днепровский мост и перевоз акциза. 1833 г. 10 арк.
244. Спр. 265. По просьбе Киевского мещанина Петра Клобуцкого с жалобой на городской магистрат за неправильное решение дела о захвачении у него купцом Корлюковым земли. 1833 г. 26 арк.
245. Спр. 285. Об отведении пустопорожных мест полковнику Сабурову, коллежскому советнику Каменскому и купцу Червинскому. 1833 г. 39 арк.

246. Спр. 308. Дело по рапорту Таращанской квартирной комиссии относительно уворованных из лавки купца Островского товарах рядовыми 19 артиллерийской бригады Козьминым и прочими. 1833 г. 5 арк.
247. Спр. 324. Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі у м. Києві, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики. 1833 р. 180 арк.
248. Спр. 330. По жалобе от ставного капитана Щепанова за продержание его проезда чрез Днепровский мост, и взятъе от него квартальным надзирателем 1 рубля серебром. 1833 г. 17 арк.
249. Спр. 344. По прошению киевского купца Исакия Червинского о выдаче ему под залог деревянного дома из Киевского приказа ссуды. 1833 г. 3 арк.
250. Спр. 406. По отношению министра финансов об отдаче в арендное содержание евреям: купцу Заславскому и мещанину Мытнику находящихся в конфискованном Петра Копчинского Тележинском имени мельницы и корчмы. 1833 г. 4 арк.
251. Спр. 449. Дело по отношению статс-секретаря Танеева об учреждении при Приказах общественного призрения зберегательных касс. 1833 г. 31 арк.

Опис 66.

252. Спр. 28. Дело по жалобе 7 татарских промышленников на Киевскую городскую комиссию, завьшающую цены на место в Киевском контрактном доме. 1834 г. 24 арк.
253. Спр. 52. По представлению Киевского губернского правления об отдаче в откупное содержание купеческому сыну Климову и мещанам Щербину и Кульбашному Черкасских сенокосных островов. 1834 г. 10 арк.

Опис 68.

254. Спр. 208. Справа на прохання Київських громадян і міщан, які мають власні лавки на Хрещатицькому базарі, про заборону чиновнику Пашковському будувати кам'яні лавки на Хрещатику, де ще існують дере'вяні. 1836 р. 2 арк.

255. Спр. 238. Справа на прохання Київського громадянина Гаврила Масловського, про дозвіл йому виправити ремонтом дерев'яні лавки, які йому належать. 1836 р. 1 арк.

Опис 72.

256. Спр. 444. Циркуляри Генерал-губернатора. 1839 г. 212 арк.

Опис 80.

257. Спр. 190. Дело о разрешении купцу Либбе открыть в г.Бердичеве фабрику бумажных и шерстяных изделий. 1847-1850 гг. 44 арк.

Опис 84.

258. Спр. 168. Дело по жалобе бердичевского купца Зильбермана на закрытии его макаронного заведения. 1852 г. 26 арк.

Опис 138.

259. Спр. 2. По прошению Бердичевского купца Зильберштейна с просьбою о решении в Правительствующем Сенате не в очередь дела его с евреями Габриелем Енни. 1833 г. 8 арк.

260. Спр. 54. По прошению прикажчика калужского купца Подкованцова Горбунова с жалобою на Киевскую казенную палату за неразрешение продавать водку. 1833 г. 16 арк.

261. Спр. 93. По прошению еврея Зельмана Тоубена на зятя своего Мошку Кагана, который приняв в Киеве христианскую религию уклоняется дать жене своей его Тоубена дочери развода. 1833 г. 8 арк.

262. Спр. 98. По прошении жены Уманского 3-й гильдии купца Ревеля, Андрианны Ревель с жалобою на жестокое обращение с нею мужа. 1833 г. 24 арк.

263. Спр. 102. Дело по прошению торгующего по свидетельству крестьянина графа Литты Ивана Подаруева о выдаче ему задержанных здешнею питейною конторою кизлярской водки и рому. 1833 г. 7 арк.

264. Спр. 113. По жалобе Покровского 3-й гильдии купца Прокофьева на Киевскую градскую полицию за невзыскание в течении двух лет с Киевского купца Матюка должных ему и брату его трехсот рублей. 1833 г. 10 арк.

265. Спр. 118. По прошению Киевской мещанки Меланьи Красовской о невыполнении сестрою ее купчихою Давыдовою присяги, назначенной решением Киевского городского магистрата по делу о родительском наследстве. 1833 г. 4 арк.
266. Спр. 119. По прошению казенных крестьян Якима Касенка, Ивана Даниленка и Федора Куценка с жалобой на неправильное присуждение с них Звенигородским уездным судом 2300 р. асс. в пользу купца Сербина. 1833 г. 13 арк.
267. Спр. 121. По жалобе прикажчика Климова о невыполнении прикажчиком же купца Терехова Кудрявцевым присяги, назначенной Киевским словесным судом в уплате будто бы им Климову за купленное у него еловое дерево денег. 1833 г. 8 арк.
268. Спр. 125. По жалобе киевских купцов Дехтеревых на излишнее взыскания с них Бердичевским арендатором высовых денег от привозимых туда товаров. 1833 г. 10 арк.
269. Спр. 132. По прошению купца Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Кильчевского к платежу денег за забранные у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы. 1833 г. 8 арк.
270. Спр. 362. Дело по жалобе коллежского реестратора Булкина на самоправную продажу здешними жителями Червинским и Подгайным муки и солода его. 1833 г. 10 арк.
271. Спр. 725. Дело о рассмотрении прошения мещанина Калужской губернии Дмитриева И. о высылке к нему сына, находящегося в отработке у киевского купца Кочевого. 1833 г. 4 арк.

Опис 142.

272. Спр. 276. Дело по жалобе бердичевского мещанина Шпигеля на киевского купца Болотина за отобрание товара. 1835 г. 18 арк.

Опис 148.

273. Спр. 367. Дело по прошению мещанки вдовы Сиволаповой об отдаче находящимся на ее попечении детям умершего сына ее вещей, удерживаемых наследниками купца Подгаецкого. 1839 г. 26 арк.

Опис 149.

274. Спр. 609. Дело по представлению Киевского губернатора с препровождением дела о злоупотреблениях при продаже в Черкасах буреломных дерев. 1840 г. 5 арк.

275. Спр. 830. Дело по жалобе мещанина Подгайского на купца Денисенко за неправильный начет на него денег. 1840 г. 8 арк.

Опис 153.

276. Спр. 716. Дело о рассмотрении жалобы новозибковских мещанок Коневой А., Поповой В., Ветковской В. на захват киевским купцом Смирновым имущества и денег, оставшегося после смерти их сестры, киевской мещанки Броварник. 1844 г. 24 арк.

Опис 155.

277. Спр. 387. Дело об отдаче в административное управление имения купцов Енни, состоящего в части г.Бердичева, на пополнение их долгов. 1845 г. 127 арк.

278. Спр. 618. Дело по прошению мещанина С.Чернявского о недопущении совершения купчей крепости на проданный родителями просителя солдатке Визгуновой дом для пополнения долга купцу Безверхому. 1845 г. 12 арк.

279. Спр. 1012. Дело по жалобе сына купца Вульфа Регирера на пристава Подольской г.Киева части за неправильное арестование принадлежащего просителю леса. 1845 г. 20 арк.

Опис 157.

280. Спр. 708. Дело о жалобе бердичевского купца И.Меера на медленное действие местного полицмейстера в решении дела о разорении мещанином Л.Ландой его дома, нанятого под помещение почтовой станции. 1846 г. 3 арк.

281. Спр. 973. Дело по жалобе мещанки С.Гермуновой на неправильное понуждение ее мужа к платежу купцу Лапину денег по подложным векселям. 1846 г. 23 арк.

Опис 158.

282. Спр. 518. Дело о рассмотрении прошений малолетних детей киевского мещанина Шалковского и их опекуна купца Балабухи о возвращении детям Шалковского проданного с публичного торга за долги отца дома. 1847 г. 47 арк.

Опис 159.

283. Спр. 634. Дело по жалобе мещанина Н.Ноздрина на купца Н.Бернера за неправильное удержание имущества просителя. 1848 г. 12 арк.

Опис 160.

284. Спр. 191. Дело по жалобе мещанина Г.Амеличева на неправильное проведение чиновником особых поручений Бонковским следствия по его жалобам на квартального надзирателя Ясинского и купца Калашникова за выселение из квартиры. 1849 г. 32 арк.

285. Спр. 210. Дело по прошению вдовы мещанки С.Гусьевой о содействии к обеспечению захваченного ее отчимом купцом Чарковским принадлежащего ей после смерти родителей наследства. 1849 г. 65 арк.

286. Спр. 276. Дело по прошению мещанина Я.Герцберга о скорейшем взыскании с купца Чернышева 292 руб. 90 коп. за разорение им принадлежащего просителю байдака. 1849 г. 14 арк.

287. Спр. 418. Прошение мещанина М.Куна от 2 июля 1849 г. о приостановлении продажи его дома на пополнение числящегося на нем провиантского взыскания и о долге его купцу Каминскому. 1849 г. 1 арк.

Опис 163.

288. Спр. 451. Справа по скарзі махновських євреїв Ш.Дубицкого і С.Ревича на власника м.Махновки за побудову лавок по сусідству з їм належними. 1852 р. 34 арк.

Опис 165.

289. Спр. 38. Справа по скарзі дружини купця 2 гільдії Є.Ревич на бердичівського купця Биска за найм в м. Києві лавки, яка перебувала в наймі у її сина з метою перешкодити йому в торгівлі на Хрещенській ярмарці. 1853 р. 46 арк.
290. Спр. 357. Дело по жалобе аккерманского мещанина И.Евтухова на купца Уманского уезда Иванова за рострату имущества, оставшегося после смерти отца Евтухова. 1853 г. 22 арк.
291. Спр. 395. Дело по жалобе одесского мещанина Ф.Красильникова на киевского купца Гомершиндта за невыплату следующих за работу денег. 1853 г. 36 арк.
292. Спр. 396. Дело по жалобе киевской мещанки Т.Малецкой на приказчика купца Скворцова Митрофанова за нанесение обиды. 1853 г. 48 арк.
оп. 168.
293. Спр. 218. Дело по жалобе киевского мещанина Осадчего о захвате купеческим сыном Ладензаном и поверенным его Присманом принадлежащего ему хлеба. 1855 г. 34 арк.
Опис 169.
294. Спр. 122. Дело по жалобе мещанина П.Кушнирова на купца А.Фомина за незаконную продажу принадлежащего ему имущества. 1856 г. 16 арк.
Опис 171.
295. Спр. 79. Дело по жалобе жены киевского мещанина М.Решетниковой на Киевскую полицию за неправильный арест ее мужа по делу его с купеческим сыном З. Сатановским о денежной претензии. 1858 г. 18 арк.
296. Спр. 366. Дело по жалобе мещанина И.Янковского, содержащегося под арестом на купца Петрикеева за удержание у него паспорта, денег и вещей. 1858 г. 34 арк.
Опис 172.
297. Спр. 638. Дело по докладной записке киевской мещанки М.Дейнековой о неправильном захвате У.Дейнековой рундука и лавки, принадлежащих просительнице и ее детям. 1859 г. 43 арк.

Опис 457.

298. Спр. 58а. Справа по пропозиції Начальникам губерній про спостереження, щоб селянам замість грошей за згінні дні не видавались записки для отримання плати з сільської корчми. 1853 р. 6 арк.

Опис 770.

299. Спр. 72. Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. 284 арк.

Опис 788а.

300. Спр. 19. Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского. 1838 г. 513 арк.

301. Спр. 163. Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка. 1838 г. 381 арк.

Опис 806.

302. Спр. 63. По просьбе помещика Каневского уезда отставного полковника Понятовского Августа о выдаче принадлежащим к имению его лицам подорожных, по одним его засвидетельствованиям. 1856 г. 4 арк.

Фонд 486 Киевская палата гражданского суда.**Опис 3.**

303. Спр. 335. «Адрес-календарь помещиков Киевской губернии», составленный титулярным советником Тамочкиным Д.В. 26 ноября 1859 г. 69 арк.

Фонд 491. Киевское губернское управление госимуществ.**Опис 45**

304. Спр. 30. Дело о состоянии Фастовского имения. 1840 г. 335 арк.

Фонд 533. Київський військовий губернатор.**Опис 1.**

305. Спр. 15а. Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. 1800 р. 8 арк.

306. Спр. 104. Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. 1803 р. 20 арк.

307. Спр. 177. Дело о ремонте мостов на р. Днепре, мостовой в г. Киеве и постройке каменных лавок. 1803 г. 17 арк.

308. Спр. 227. Дело о взыскании денег по векселям с мещанина Радзилинского в пользу уманского купца Масловского. 1803 г. 58 арк.
309. Спр. 231. Дело по представлению Киевского губернского правления о собирании с жителей Богуславського повета 7 коп. с души на построение в местечке Корсуне каменного моста через реку. 18 июня 1803 г. арк. 37 арк.
310. Спр. 277. Дело о взыскании денег по векселям с мещанина Радзилинского в пользу уманского купца Масловского. 1803 г. 28 арк.
311. Спр. 301. Справа по рапорту шефа Білоруського гусарського полку генерал-майора Голенищева-Кутузова про неправильний поступок Звенигородського городничого Пояркова, який взяв у солдатської дружини горячого вина. 1803 р. 13 арк.
312. Спр. 489. Дело о исправлении везде дорог – гатей и починке плотин, испорченных водой. 20 марта 1804 г. 86 арк.
313. Спр. 600. Дело по прошению Радомышльського мещанина Листопадова, что дело с крестьянами помещика Оскерки на поставку ими корабельного леса с 1802 г. еще не решено. 1804 г. 4 арк.
314. Спр. 617. Переписка с киевским магистратом об отобрании векселей у мещанки Турской для уплаты ее долга купцу Бессмертному. 1804 г. 9 арк.
315. Спр. 664. Справа за скаргою уманського купця Зельмановича на те, що тамошній городничий не дозволяє йому торгувати. 22 вересня 1804 р. 3 арк.
316. Спр. 728. Дело по отношению Министра внутренних дел графа Кочубея в содействии гражданским губернаторам в требуемых от них отчетах. 1805 г. 32 арк.
317. Спр. 920. Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої квартальним Гуменковим. 1805 р. 3 арк.
318. Спр. 1075. Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова. 1806 г. 105 арк.
319. Спр. 1103. Відомості по Київській і Мінській губерніях. 1806 р. 119 арк.
320. Спр. 1123. Укази Сенату. 1810 р. 138 арк.

321. Спр. 1259. Дело об откомандировании советника губернского правления Кириченко, для произведения разных следствий в поветы Васильковский, Богуславский и Черкасский и о возвращении из командировки. 1811 г. 18 арк.

Опис 1а.

322. Спр. 4. Указы Императора и Правительствующего сената. 1798 г. 112 арк.

323. Спр. 51. О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии. 1798 г. 200 арк.

324. Спр. 69. Отношение генерал-прокурора Лопухина от 16 декабря 1799 г. о скорейшей выплате денег должниками бывших банковых домов Тенера, Шульца, Кабрита, Прота Потоцького, Гайслера и Лишкевича. 1799 г. 18 арк.

Опис 2.

325. Спр. 2. Дело по прошению дворянки Козеловой Р. о взыскании с помещиков Липовецкого уезда Киевской губернии Крушевской А. и Сиротко С. долга. 1827 г. 25 арк.

326. Спр. 215. Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии. 1827 г. 76 арк.

327. Спр. 500 (475). Указы Сената (копии); сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии (1830-1831 гг.); ведомости: об убытках, понесенных от наводнений и разлива рек в Киевской губернии ввесной 1829 г., о количестве больных, находящихся в госпиталях г. Киева; о дислокации войск в Киевской и Волынской губерниях; о количестве арестованных, содержащихся в Киевской тюрьме; о самоубийствах, скоропостижно умерших, пожарах, эпизоотии и др. происшествиях в Киевской губернии, о лицах, принадлежавших к польским тайным обществам; эпидемии чумы в Молдавии и Валахии и документы по др. вопросам). Т.2. 10 декабря 1829 г. 98 арк.

328. Спр. 606 (558). Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др.; материалы о состоянии Киевской губернии (1830-1831 гг.). 10 июля 1830 г. – 27 октября 1831 г. 146 арк.

329. Спр. 685. Справа по скарзі прядильного майстра німця Мейера на директора Хабенської суконної фабрики в Радомишльському повіті Київської губернії за неправильний розрахунок при звільненні з фабрики. 1830 р. 18 арк.

330. Спр. 1200. Статистические сведения о населении, количестве земли и скота по Уманскому и Звенигородскому поветах за 1829 г. 9 арк.

Опис 3.

331. Спр. 18. Дело по жалобе васильковских мещан на неправильное взыскание с них местным откупщиком купцом Лохвицким головного дохода. 1827 г. 16 арк.

332. Спр. 629. По рапорту Губернских секретарей Лейковских о понуждении некоторых контрагентов к доставке провианта. 1830 г. 23 арк.

333. Спр. 670. Дело по отношению графа Воронцова о взыскании с помещика Стояновского денег. 12 августа 1830 г. 6 арк.

334. Спр. 841. Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831 г. 41 арк.

335. Спр. 956. Дело по жалобе еврея Майданецкого на графа Бержинского за неустойку по контракту. 20 мая 1831 г. 5 арк.

336. Спр. 1070. Дело по прошению помещика Головинского поверенного дворянина Струменского о неуплате комиссионером Киселем по контракту за муку денег. 1831 г. 28 арк.

Опис 4.

337. Спр. 61. Справа по відношенню міністра фінансів про проведення розслідування про встановлення господаря контрабандистів Шерера. 1830 р. 52 арк.

338. Спр. 134. О проданном хлебе помещиком Мазаракием. 1831 г. 4 арк.

Опис 5.

339. Спр. 46. Дело по рапорту Коммисии Киевского Коммисариатского депо о неоказавшейся у казначея 7-го класса Наумова 10 тыс. руб. казенной суммы. 1827 г. 32 арк.

340. Спр. 1360. Дело о рассмотрении жалобы уманского купца Штильмана на несправедливые и противоречащие одно другому определения Главного суда на

действия Звенигородского магистрата, разбирающего претензии купца Ройтенберга. 1828 г. 27 арк.

341. Спр. 1608. По отношению управляющего Министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей. 1830 г. 39 арк.
342. Спр. 1680. Дело о рассмотрении жалобы купца Меерзона на подсудка Махновского поветового суда Гржимовского и писаря Меленевського за медленное решение вопроса о взыскании с помещицы с.Жежелева Святловской денег за убытки, понесенные из-за нарушения контракта на продажу водки и пшеницы. 4 декабря 1830 г. - 9 октября 1831 г. 14 арк.
343. Спр. 1718. Дело по жалобе мещанина Тартаковского на действия Черкасского магистрата по делу его с чиновницей Коломийцевой. 1831 г. 3 арк.
344. Спр. 1786. Дело по прошению графа Палена о неустойке помещиком Копчинским на контракте заключенного им с одеским 1 Гильдии купцем Мавро на поставку пшеницы. 1831 г. 12 арк.
345. Спр. 1876. Дело по прошению мещанина Утынченко о неуплате ему мещанином Тарасовым за купленную пшеницу денег, равно о том чтобы претензию сию обезпечить на имуществе Тарасова. 1831 г. 10 арк.

Опис 71.

346. Спр. 28. Справа по відношенню Міністра внутрішніх справ про звільнення поміщика Київської губернії Вацлава Ганського від податку, який вимагає Бердичівська квартирна комісія з утримуваної ним в м. Бердичеві лавки для торгівлі сукном. 1838 р. 30 арк.

Фонд 707. Попечитель Київського навчального округу.

Опис 15.

347. Спр. 3. Циркуляри Київського генерал-губернатора. 1849 р. 180+2+188 арк.

Фонд 884. Комиссия по описанию губерний Киевского учебного округа.

Опис 1.

348. Спр. 14. О сборе комиссией сведений о добывании железной руды в губерниях Киевского учебного округа. 13.10.-2.12.1852 г. 28 арк.

Фонд 2219. Михайловські.

Опис 1.

349. Спр. 160. Уставы о продаже горячих напитков. 1842 г. 12 арк.

Опубліковані джерела

350. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.). Т. 1. (1796-1803 г.г.) / авт. предисл., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1910. 792 с.
351. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.). Т. 3. (1809-1812 г. г.) / авт. предис., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1912. 914 с.
352. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Отделение III (1796-1869 г.г.). Т. 4. (1813-1819 г.г.) / авт. предис., введ., примеч. Ф. И. Титов. Киев: Тип. И. И. Чоколова, 1913. 928 с.
353. Альбоми Де ля Фліза / ред. кол.: Г. Боряк, Я. Дашкевич, І. Дивний, Л. Дубровіна, А. Жуковський, Н. Карповець, О. Коваленко, Ю. Кочубей, Б. Медвідський, В. Наулко (заст. голови), М. Притикіна, П. Сохань (голова), В. Старков (відп. секр.). НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Катедра української культури та етнографії ім. Гуцуляків Університету Альберта (Канада). Т. 2. К., 1999. 690 с.
354. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев: Унив. тип. (И. И. Завадского), 1859-1911. Ч. 5. Т. 1. Акты о городах (1432-1798). 1869. 636 с.
355. Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835. Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії : у 2 ч. / ред. І. В. Галант. *Збірник історично-філологічного відділу*. Кн. 1. 1928. № 73. С. 149 - 197.

356. Географическое описание города Киева, сочиненное Киевского гарнизона поручиком Василием Ивановичем Новгородцовым. Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1989. С.15-90.
357. Горленко В. Киев в 1799 году. *Киевская старина*. 1885. №3. С. 581 - 592.
358. Дубровин Н. Письма главнейших деятелей в царствование Александра I (с 1807 - 1829 год). С.-Петербург: Тип. Импер. акад. наук, 1883. XXIV, 533 с.
359. Епістолярій Тараса Шевченка: у 2 кн. Харків: Фоліо, 2020. Кн.1. 1839-1857 рр. 635 с. Кн.2. 1857-1861 рр. 672 с.
360. З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. Кн. 1 / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. Київ: Заповіт, 1994. 398 с.
361. Історія Києва: від княжої доби до сучасності. Збірник документів і матеріалів. Навчальний посібник з грифом МОН України / за заг. ред. В. Ф. Колесника, А. П. Коцура, Н. В. Терес. Київ: Книги-XXI, 2005. 773 с.
362. Леванда В.О. Полный хронологический сборник законов и положений, касающихся евреев от уложения Алексея Михайловича до настоящего времени. 1649-1873. Извлечения из Полных собраний Законов Российской империи. С.-Петербург: Тип. К. В. Трубникова, 1874. 1158 с.
363. Максимович М.А. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. С.-Петербург: Тип. А. Траншеля, 1871. 154 с.
364. Мыш М.И. Сборник действующих Законов о евреях. С.-Петербург, 1909.
365. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / Упорядн.: Г. В. Болотова, К. А. Вислобоков, І. Б. Гирич, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова, Н. С. Грабова, О. І. Гуржій, О. Л. Зотіков, П. П. Найденко, О. Г. Полегайлов, П. М. Сас, Г. Р. Якушкін; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Л. З. Гісцова, О. І. Гуржій, В. А. Смолій (заст. відп. ред.), Ф. П. Шевченко. АН Української РСР. Археографічна комісія, Інститут історії; Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві; Центральний державний військово-історичний архів СРСР. Київ: Наук. думка, 1989. 392 с.

366. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXVI. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 875 с. № 19836. С. 611 - 612.
367. Парфений, инок. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле. В 4 частях. Ч. 1. Изд. 2-е, с испр. Москва: Типография Александра Семена, 1856. 319 с.
368. Платон (Левшин), митрополит. Путешествие московского митрополита Платона в Киев и по другим российским городам в 1804 году, писанное им самим. С.-Петербург: Медицинская типография, 1813. 76 с.
369. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXX. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 1404 с. № 23121. С. 357 - 368.
370. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXX. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 1404 с. № 23132. С. 404 - 415.
371. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXX. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 1404 с. № 23679. С. 988 - 989.
372. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXX. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 1404 с. № 23923. С. 1223 - 1227.
373. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXXI. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 944 с. № 24343. С. 346.
374. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. Т. XXXI. С.-Петербург: В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. 944 с. № 247000. С. 778 - 782.
375. Постоловский Г.Ф. Краткие мои воспоминания. Изд. 2-е, доп. Киев: Типография Е.Федорова, 1878. 98 с.

376. Самчевский И. Воспоминания 1800-1886. *Киевская старина*. 1894. № 1. С. 37 – 39; № 9. С. 326–334.
377. Сбитнев И.М. Записки. *Киевская старина*. 1887. № 2. С. 305 – 308; №4. С. 664 – 666; № 5. С. 55 – 58.
378. Сулима С. Записки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 годах). Т.4. *Киевская старина*. 1882. № 12. С. 614 - 624.
379. Топографічний опис Малоросійської губернії 1798–1800 років. Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. / упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої; ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), Г. В. Боряк, В. А. Смолій, Ф. П. Шевченко, Н. М. Яковенко. НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Українська правничка фундація. Київ: Наукова думка, 1997. 395 с.
380. Хрестоматія з історії Української РСР / за ред. І.О.Гуржія. Т.1. Київ, 1959. 747 с.
381. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / Авт.-упорядн. Цубенко В. Л.; Гол. ред. Матвєєв С. О. Харків: САГА, 2010. 376 с.
382. Чубинский П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования : [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург: [б.и.], 1872 - 1878.Т. 7, вып. 2 : [Малоруссы Юго-Западного края] / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. 1877. [4], 343-608, [1], II с. 513 с.
383. Щербина В. Документи до історії Києва 1494 - 1835 рр. Український археографічний збірник. Т. 1. Київ, 1926. 355 с.

Література

384. Аксаков И.С. Изследование о торговле, украинских ярмарках. С.-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1858. 583 с.

385. Алексеєнко Г. Димер: де мир та залізо кували. Ч.1. Вишгород: Сергійчук М.І., 2016. 184 с.
386. Андриевский А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата. *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Кн.6. Киев, 1892. С.164-178.
387. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма: Опыт комплексного подхода. Ленинград: Сеятель, 1926. 151 с.
388. Аркас М. История Украины-Руси. С.-Петербург: Изд. общ. «Общественная польза», 1908. 384 с.
389. Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. Ч. 1: О состоянии народа. С.-Петербург: В типографии Императорского Воспитательного дома, 1818. 245 с.
390. Арсеньев К. Начертание статистики Российского государства. Ч. 2: О состоянии правительства. С.-Петербург: В типографии Императорского Воспитательного дома, 1819. 286 с.
391. Арсеньев К. Статистические очерки России. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1848. 503 с.
392. Аскольдова могила: українське християнство крізь віки / упоряд. о.Ігор Онишкевич, Н.Пуряєва. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. 336 с.
393. Бабенко Л. Історія єврейської громади Ржищева. Євреї Лівобережної України. Історія та сучасність. Чернігів: Лозовий В.М., 2018. 320 с.
394. Бабічева О.С. Соціально-економічний розвиток України у складі Австро-Угорської та Російської імперій (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Кам'янське: ДДТУ, 2017. 235 с.
395. Бачинська О.А., Вегерчук С.М., Самойлов Ф.О. Історія Одеси й Одещини (кінець ХVІІІ ст. – 1914 р.). Історико-краєзнавчий нарис. Одеса: Астропринт, 2013. 504 с.
396. Безобразов В. Биржевые операции. Москва: Типография т.Волкова и комп., 1856. 80 с.

397. Безобразов В.П. О влиянии экономической науки на государственную жизнь в современной Европе. С.-Петербург: Имп. Акад. наук, 1867. 31 с.
398. Безпечний М.Г., Хільчевський В.К., Лупеха Л.М., Кісіль І.М. Хотів. З давніх давен і до сьогодні. Київ: Діа, 2009. 108 с.
399. Белов А.В. Русский провинциальный город в середине XIX века. Формы и функции городского развития. *Вестник Московского государственного обласного университета. Серия: История и политические науки.* 2009. №4. С. 19 - 23.
400. Белова Ю. О пьянстве и трезвости в социально-философских воззрениях представителей идейных течений периода первого трезвенного движения в России URL: <http://partia-tr.ru/2013/09/o-pyanstve-i-trezvosti-v-sotsialno-filosofskih-vozzreniyah-predstaviteley-ideynyih-techeniy-perioda-pervogo-trezvennogo-dvizheniya-v-rossii.html> (дата доступа: 20.09.2020)
401. Берлин И. Исторические судьбы еврейского народа на территории русского государства. Петербург: Книгоиздательство «Еврейская историческая библиотека», 1919. 200 с.
402. Берлинский М. Краткое описание г.Киева. Киев: Час, 1991. 204 с.
403. Бетлій О. Міська історія: окреслення дослідницького поля. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки».* 2018. Вип. 26. С. 9 - 17.
404. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле. С.-Петербург: Типография Л.Я.Гинзбурга, 1912. 56 с.
405. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. Т.1. С.-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1882. 292 с.
406. Блюх И.С. Финансы России XIX столетия. История – статистика. – Т.2. С.-Петербург: Типография М.Стасюлевича, 1882. 295 с.
407. Бовыкин В.И. Зарождение финансового капитала в России. Москва: Изд-во МГУ, 1967. 295 с.
408. Боголепов М.И. Государственный долг. С.-Петербург: Издательство О.Н.Поповой, 1910. 570 с.

409. Божерянов И.Н. Граф Егор Францевич Канкрин. 1774-1845. Его жизнь. Литературные труды и Двадцатилетняя деятельность управления Министерством финансов. С.-Петербург: Издание графа И.Канкрин, 1897. 250 с.
410. Бойко Ю.М. Правобережна Україна в середині ХІХ ст. Історико-статистичні нариси: монографія. Вінниця: ВНАУ, 2020. 240 с.
411. Бойко-Гагарін А. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. ХІХ – поч. ХХ ст. *Часопис української історії*. 2020. Вип. 41. С. 69 - 77.
412. Болдырев Ю. Похищение Евразии. Секреты экономической отсталости. Москва: Эксмо, 2004. 448 с.
413. Бондаренко О. Типологія міст Наддніпрянської України останньої чверті ХVІІІ – початку ХХ ст. у науковому дискурсі імперської доби. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. Вип. 60. С. 24 - 34.
414. Борисов В.В. Предостережение Д.Г.Бибикова одному из русских помещиков Киевской губернии. В.9. 1882. С.575-578.
415. Боровой С.Я. Кредит и банки России (середина ХVІІ в. – 1861 г.). Москва: Госфиниздат, 1958. 288 с.
416. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. Т.1. Одеса: Пролетар, 1931. 175 с.
417. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали. Т.2. Харків: Партвидавництво ЦК КП(б)У, 1933. 193 с.
418. Брославський В. Антипольські заходи київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2005. Вип. 2. С. 41 - 46.
419. Бруханчик Е.А. Российская дореволюционная историография истории кредитно-финансовой системы Российской империи (1861 - 1914 гг.) *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. 2019. № 9 (49). С.17 - 21.

420. Бунге М.Х. Сведения о питейных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. 476 с.
421. Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.І. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Черкаси: ЦНТЕІ, 2010. 262 с.
422. Буцик П. Хроніка Любешівська. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 260 с.
423. Ванаг Н.Н. О характере финансового капитала в России. Москва, 1930
424. Ведомости о мануфактурах за 1813-1814 годы. С.-Петербург: Тип. Правительствующего Сената, 1816. 457 с.
425. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: [б. в.], 1997. 43 с.
426. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
427. Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики. Аналітична записка / відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2018. 110 с.
428. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. 516 с.
429. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней. С.-Петербург: издание Д. А. Казицына и Ю. Д. Филиппова, 1909. 362 с.
430. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Т.1. Перед розкріпаченням селян 1861 р. Вип.І. Київ: З друкарні Української академії наук, 1928. 245 с.
431. Водотика Т. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / наук. ред. Я.В. Верменич. Київ: Інститут історії України, 2018. 237 с.

432. Водотика Т. Простір можливостей. Україна в добу залізата пари. Київ: Кліо, 2018. 240 с.
433. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле. С.-Петербург: Типография В.Безобразова, 1867. 143 с.
434. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. X. Ч. 1. Киевская губерния. С.-Петербург: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848. 333с.+17с.
435. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. №2. С.46 – 72.
436. Гаврилюк О. М. За волю України! Лисянщина під час національно-визвольних змагань в 1917-1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій. Вишгород: ПП Сергійчук М.І., 2015. 440 с.
437. Галант І. Виселення жидів із Києва року 1835. *Збірник праць жидівської історично-археографічної комісії*. Кн. 1. 1928. № 73. С. 149 - 197.
438. Гедройц Ц.А. О причинах понижения цен на хлеб и все сырые продукты. Вильна: Типография А.Г.Сыркина, 1894. 23 с.
439. Генсірук С.А., Луцишин І.М., Іваницький С.М. Питання збалансованого розвитку в лісовому і сільському господарстві. *Науковий вісник. Лісівницькі дослідження в Україні*. Львів, 1999. Вип. 9.10. С. 43 - 45.
440. Генсірук С.А., Фурдичко О.І., Бондар В.С. Історія лісівництва в Україні. Львів: Світ, 1995. 424 с.
441. Герман К. Статистическое исследование относительно Российской империи. Ч.1. С.-Петербург: При Императорской Академии наук, 1819. 110 с.
442. Гессен Ю. История еврейского народа в России. Т. 1-2. Ленинград, 1925-27; Москва; Иерусалим, 1993.
443. Гиндин И.Ф. Банки и промышленность России до 1917 года. К вопросу о финансовом капитале в России. Москва; Ленинград: Промиздат, 1927. 208 с.
444. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861-1892 годы). Москва: Госфиниздат, 1960. 415 с.

445. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. Москва: Госфиниздат, 1948. 453 с.
446. Гирич І. Державницький напрям і народницька школа в українській історіографії. Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 47 - 64.
447. Гирич І.Б. Український Київ кінця ХІХ – початку ХХ століття. Культурологічний есей. Київ: Пенмен, 2017. 782+16 с.
448. Гладиш Л. А. Радомишль: ключі від міста. Нариси про історію міста. Житомир: Полісся, 2007. 272 с.
449. Глазычев В.Л. Город без границ. Москва: Издательский дом «Территория будущего», 2011. 400 с.
450. Глазычев В.Л. Город России на пороге урбанизации. Город как социокультурное явление исторического процесса. Москва: Наука, 1995. 352 с.
451. Голицын Н. История русского законодательства о евреях. С.-Петербург, 1885. 1117 с.
452. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини ХІХ ст. Одеса: Астропринт, 2008. 208 с.
453. Гордуновський О. М. Гуртова торгівля у південних портах як каталізатор зернового бізнесу в регіонах України в другій половини ХІХ ст. *Фінансовий простір*. 2011. № 4 (4). С.79-89.
454. Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІІУ НАНУ, 2017. 155 с.
455. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в ХVІІІ – на початку ХХ ст. (Нариси з історії та економіки). Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2013. 224 с.
456. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст. Іван Вернадський, Микола Бунге, Микола Зібер, Афіноген Антонович, Михайло Туган-Барановський, Євген Слуцький,

- Костянтин Воблий, Володимир Косинський, Роман Орженцький, Петро Лященко. Київ: Наукова думка, 1994. 243 с.
457. Горлов И. Обзорение экономической статистики России. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1849. 355 с.
458. Горобчук А. Бердичів. Історія міста від заснування до сьогодні (історико-краєзнавчий нарис). Житомир: ПП «Рута», 2012. 232 с.
459. Городские поселения в Российской империи. Т. 2: Вятская губерния, Гродненская губерния, Донского войска земля, Екатеринославская губерния и Таганрогское градоначальство, Енисейская губерния, Забайкальская область и Кяхтинское градоначальство, Иркутская губерния, Казанская губерния, Калужская губерния, Киевская губерния, Ковенская губерния, Костромская губерния. С.-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1861. 599 с.
460. Государственная внешняя торговля в разных ее видах. С.-Петербург, 1826-1861. 116 с.
461. Грановский Е.Л. Монополистический капитализм в России. Москва: Прибой, 1929. 168 с.
462. Грень Т.Р. Стефано Дзамані про модель економіки, яку францисканці пропонували ще у XV ст. *Місіонар. Часопис отців василіян, УГКЦ*. 2021. №1 (328). Січень-лютий. С. 24 - 25.
463. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Изд. 2-е, доп. VIII. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1906. 512 с. [2] л. карт.
464. Губицький Л. Виконання рекрутської повинності кріпаками Київської губернії в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2009. № 16. С. 7 - 12.
465. Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині XIX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С.14-18.
466. Губицький Л. Відробіткова рента кріпаків Київської губернії першої половини XIX ст. *Часопис української історії*. 2010. № 17. С.12-18.

467. Губицький Л., Мельник Г. Взаємовідносини держави та кріпака: виміри повсякденності (на прикладі Київської губернії першої половини ХІХ ст.). *Історична наука на початку ХХІ століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 2-3 черв. 2011 р., Херсон, 2011. С.108-111.
468. Губицький Л. Дворянський спосіб життя (за матеріалами Київської губернії першої половини ХІХ ст.) *Віддане служіння історичній науці. До 70-річчя професора Г.Д.Казьмирчука*. Київ: КП УкрСІЧ, 2014. С. 150 - 163.
469. Губицький Л. Державне кредитування дворян Київської губернії в першій половині ХІХ століття. *Історичні записки. Зб. наук.праць. Історичні науки. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*. 2013. Вип. 37. Ч.1. С. 15 - 28.
470. Губицький Л., Мельник Г. Еволюція соціальної бази сфери торгівлі Київської губернії першої половини ХІХ століття. *Соціологічні тренди ХХІ століття: теоретичний концепт та практика інновацій*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 листоп. 2019 р. Київ, 2019. С.39-42.
471. Губицький Л.В. Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини ХІХ ст. (на прикладі Київської губернії). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 63.С. 45 - 52.
472. Губицький Л. Київські контракти в першій половині ХІХ ст.: люди і товари. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 188 - 192.
473. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини ХІХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 5/47. С. 47-58.
474. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 104 - 112.

475. Губицький Л. Консенсус чи конфлікт: взаємовідносини кріпаків та священно-й церковнослужителів Правобережної України в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2009. № 14. С.8-17.
476. Губицький Л. Кріпацька верства Київської губернії під час Польського повстання 1830-1831 рр. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Вип. III. 2008. С.15-24.
477. Губицький Л. Кріпацька верства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX століття: новітня історіографія проблеми. *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету*. 2008. № 1. С. 99 - 109.
478. Губицький Л. Культурницька діяльність роду Розумовських. *Вісник КНТЕУ*. 2005. № 1. С. 121-129.
479. Губицький Л. Лихоліття російсько-французької війни 1812 р. та кріпаки Київської губернії. *Соціальна історія: Науковий збірник*. 2008. Вип. IV. С. 59 - 71.
480. Губицький Л. Мораль і звичаї панів – системоутворюючий чинник формування образу «кріпак-засіб» в першій половині XIX ст. *День науки історичного факультету – 2013. Проблеми історії та історіографії України: прогр. і матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 6 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 19 - 20.*
481. Губицький Л. Моральні пріоритети дворянства Київської губернії в I половині XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2014. Вип. 19. С. 220 - 225.
482. Губицький Л., Мельник Г. Містечко Махнівка: нарис історії повсякденності (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українська державність: історія і сучасність: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. Маріуполь, 2010. С.88-89.*

483. Губицький Л. Новітня історіографія проблеми «Кріпацька верства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX століття». *Вісник КНТЕУ*. 2008. № 1. С.99-110.
484. Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 30 - 33.
485. Губицький Л., Мельник Г. Постійна повітова торгівля Київської губернії у першій половині XIX століття. *Сучасний рух науки: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 28-29 черв. 2018 р. Дніпро, 2018*. С.109-114.
486. Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині XIX ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. №134 (7). С. 26-30.
487. Губицький Л., Мельник Г. Правовий, соціальний, економічний виміри залежного становища кріпаків Київської губернії першої половини XIX ст. *Університет*. 2011. №4. С.5-11.
488. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина та кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 108 - 118.
489. Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії I половини XIX ст. *NadWisłą iDnieprem. Polska i Ukrainawprzestrzenieurazijskiej – przeszlosciterażniejszość*. 2015. № 4. Toruń-Saragossa. С.101-107.
490. Губицький Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії в XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2015. Вип.22. С.124-131.
491. Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини XIX століття. *Człowiek, etnos, naród w historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności): Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej*

- Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-edukacyjny im. Luciena Febvra, 2020. С. 105-113.
492. Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793 - 1861 pp.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. 388 с.
493. Губицький Л. Торгівля Махнівки в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2021. №43. С.27-36.
494. Губицький Л. Торгівля міста Махнівки – «Малої Варшави» 1790-х pp. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2020. №2. С. 35-42.
495. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля текстилем в Київській губернії в першій половині XIX столітті. *Стратегічні пріоритету розвитку внутрішньої торгівлі України на інноваційних засадах: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 2 листоп. 2017 р. Львів, 2017. С.324-325.*
496. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Другі киевознавчі читання: історія та етнокультура: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 бер. 2017 р. Київ, 2017. С.228-232.*
497. Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIX в. *WschódEuropy. Studiahumanistyczno-społeczne*.2020. Vol 6. No 2. S.41-55.
498. ГубицькийЛ., МельникГ. Трикутниквизиску: держава, поміщик, кріпак (заматеріаламиісторіїселаЖежелівкінцяXVIII – XIXст.). *Краєзнавство*. 2012. № 2. С.59-65.
499. Губицький Л. Україна під владою Російської та Австро-Угорської імперій (кінець XVIII – початок XX ст.). *Історія України: навчальний посібник / Ю.Г. Бадах, П.П. Притуляк, Л.В. Губицький та ін. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2010. С. 199 - 242.*
500. Губицький Л., Мельник Г. Церковне життя с. Жежелів (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 48 - 51.
501. Губицький Л. Фінансове становище дворян Київської губернії в першій половині XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського*

- державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. 2013. Вип.18. С. 207 - 212.*
502. Гудь Б. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів ХІХ - першої половини ХХ століття: монографія. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2006. 448 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=NANU024&P21DBN=NANU024&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=>. (дата доступу: 20.09.2020)
503. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. Київ: Держполітвидав УРСР, 1958. 180 с.
504. Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини ХVІІ – ХІХ ст. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. 284 с.
505. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1960. № 5. С. 35 - 47.
506. Гуржій І.О. Купецька конкуренція в галузі торгівлі м. Києва ХІХ ст. *Гуржійівські історичні читання. Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 3. С. 174 - 179.
507. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця ХVІІІ ст. до 1861 року). Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1962. 207 с.
508. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. 551 с.
509. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років ХІХ ст. Київ: Наукова думка, 1968. 191 с.
510. Гуржій О.І., Реєнт О.П., Шапошникова Н.О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина ХVІІ – початок ХХ ст.). Київ: ІіУ, 2018. 365 с.

511. Грушевський М. Наша західня орієнтація. *На порозі Нової України*. Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен, 1992. С. 14 - 17.
512. Дашкевич Я. Михайло Грушевський – історик народницького чи державницького напрямку? Михайло Грушевський і українська історична наука. Львів, 1999. С. 65 - 85.
513. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918. Москва: РОССПЭН, 2004. 496 с.
514. Дегтярьов С. І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Суми: Папірус, 2014. 472 с.
515. Деревянкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. Київ: Вид-во Акад. наук Укр. РСР, 1960. 127 с.
516. Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). Т. II. С.-Петербург:В Тип. Г.В. Фальк, 1875. 565 с.
517. Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2015. Вип. 24. С. 24 - 37.
518. Донік О. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: ІіУ, 2008. 271 с.
519. Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон. Миронівка: Склянка часу, 2016. 200 с.
520. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів: Світ, 1991. 573 с.
521. Доценко В.О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у XIX столітті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 95 - 99.
522. Дросенко В.І. Фастівщина. Краєзнавчі розвідки. Фастів: ФДКМ, 2015. 264 с.

523. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д.Киселева Т.1. Москва-Ленинград:Издательство АН СССР, 1946. 635 с.
524. Дубнов С.М. Письма о старом и новом еврействе. С.-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза», 1907. 370 с.
525. Дурасов Ф. Мысли о поддержании средних цен на хлеб. С.-Петербург, 1845.
526. Дьяков В. А., Миллер И. С., Фрейдзон В. И. Общие закономерности и специфика социального развития стран Центральной и Юго-Восточной Европы. Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 1982. С. 346 - 366.
527. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности. Москва: Университетская Типография, 1855. 80 с.
528. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Геєць та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. Т. 1. Київ: Ніка-Центр, 2011. 696 с.
529. Еремеев С.Т. Питейный вопрос. Киев: Типография С.Т.Еремеева, 1874. III с. 107 с.
530. Ернст Ф. Контракты і контрактівий будинок у Києві. *Збірник історично-філологічного відділу*. № 4. Київ: ВУАН, 1923. 96+VI с.
531. Ефименко О. История украинского народа. С.-Петербург:Издание Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. 391 с.
532. Эварницкий Д. История запорожских козаков. Т. 1. С.-Петербург: Типография И.Н. Скороходова, 1892. 542 с.
533. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-1862 гг. Ч.1. С.-Петербург: Типография К. Вульфа, 1863.909 с.
534. Євреї Білої Церкви (середина XIX - початок XX ст.): просопографічний довідник / уклад. Є. Чернецький. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2018. 732 с.
535. Жиленкова І. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті – 1914 р.). Київ, 2016. 668 с.

536. Журавский Д.Н. Материалы для статистики частных имуществ и кредита. Ч.1. О кредитных сделках в Киевской губернии. Киев: Университетская типография, 1856. 25 с.
537. Заболоцкий А. Причины колебания цен в России. Отечественные записки. 1847. Т. 52. Отд. IV.
538. Зайцев В. Влияние колебаний урожаев на естественное движение населения. Влияние неурожаев на народное хозяйство России. Ч. 2. Москва, 1927.
539. Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись. Москва: Университетская Типография, 1858. 266+11 с.
540. Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. Ч.1. Летопись. Москва: Типография В.Грачева, 1868. 455 с.
541. Закревский Н. Описание города Киева. Т.2. Москва: Типография В.Грачева, 1868. 950 с.
542. Зашкільняк Л. Методологія історії: від давнини до сучасності. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 1999. 228 с.
543. Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX в. Симферополь: Феникс, 2014. 512 с.
544. Золотов В.А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1963. 192 с.
545. Зябловский Э. Русская статистика: В 2 ч. Ч.1. С.-Петербург: Типография Медицинского департамента Министерства внутренних дел, 1832. 202 с.
546. Из писем помещиков Киевской губернии Киевскому гражданскому губернатору Панкратову. В.1. 1884. С.177 - 181.
547. Иконников В.С. Киев в 1654-1855 гг.: исторический очерк. Ч. IV. Киев: Тип. имп. ун-та св. Владимира, 1904. 355 с.
548. История Киева: В 3-х т. Т.2. / Гл. ред. Ю.Кондуфор. Київ: Наукова думка, 1983. 483 с.

549. Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1825-1855 гг. / Сост. С.Гулишамбаров. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1896. 74 с.
550. История торговли и промышленности в России / под ред. П. Х. Спасского. С.-Петербург, 1910-1914. История торговли в России с Петра Великого до начала XX века. Период 4-6-й. Т. 1. Вып. 5. 1912. С. 57 - 96.
551. История Украинской ССР: в 10 т. / под ред. Н.Н.Лещенко. Т.4. Київ: Наукова думка, 1983. 694 с.
552. Іващенко О.М. Житомирська земля за часів Київської Русі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 1998. №1. С. 91 - 96.
553. Історія Києва. Т. 1. Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1960. 802 с.
554. Історія робітничого класу Української РСР. Т.2. / відп.ред. І.О.Гуржій. Київ: Наукова думка, 1967. 507 с.
555. Історія України – нове бачення: у 2-х т. Т.1. / Гуржій О.І. та ін. / під ред. В.Смолія. Київ: [б. в.], 1995. 350 с.
556. Каган М. С. Культура города и пути ее изучения. Город и культура. С.-Петербург: СПбГИК им.Крупской, 1992. С. 15 - 34.
557. Казьмирчук Г., Соловійова Т. Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної України першої чверті XIX ст. Київ: Центр міжнародної освіти, 1997. 28 с.
558. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. 174 с.
559. Казьмирчук М.Г. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861-1917 рр.). Київ: Логос, 2011. 398 с.
560. Калакура Я.С.Методологія історіографічного дослідження: наук.-метод. посіб. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.

561. Каманин И.М. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву. *Киевская старина*. 1888. № 5. С. 140 - 168; № 8. С. 157 - 195; № 9. С. 597 - 622.
562. Каменский А.В. Очерки местечек в губерниях Киевской и Подольской. *Подольские губернские ведомости*. 1845. № 32. С. 154 – 156; № 33. С.160-162; № 34. С.166-168.
563. Канарский Н.Я., Эфрос Б.Э., Будников В.И. Русские люди в развитии текстильной науки. Москва: Гизлегпром, 1950. 163 с.
564. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле. С.-Петербург: Типография редакции периодических изданий Министерства финансов, 1914. 60 с.
565. Канкрин Е. Ф. Краткое обозрение российских финансов 1838 года. С.-Петербург, 1880. 161 с.
566. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 - 1921 рр.). Київ: Олан, 2003. 608 с.
567. Капелюшний В. Сучасна Україна: історичні, правові, економічні та духовно-культурні аспекти становлення і розвитку. Київ: АПСВ, 2005. 192 с.
568. Капрельянц А. Конной дорогой Бабеля. Київ: В-во Лис, 2017. 223 с.
569. Карліна О. Контрабанда в прикордонних повітах Волинської губернії та боротьба з нею (перша половина ХІХ ст.). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2018. Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2018. С. 278 - 291.
570. Карпович У. Хозяйственные опыты тридцатилетней практики. С.-Петербург: Типография И. Воробьева, 1837. 400 с.
571. Кауфман Илл. Обзор проектов вышедших в 1861-1878 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России. С.-Петербург, 1878. 78 с.
572. Киевские губернские ведомости. 1861. март. №1. 60 с.

573. Киркевич В. История Киева. Киев капиталистический. Харьков: Фолио, 2019. 395 с.
574. Киттары М.Я. Публичный курс товароведения. С.-Петербург, 1860. Вып. 1. Лекция 1. С. 1 - 34.
575. Ковалинський В. Київські мініатюри. Кн. 5. Київ: Купола, 2015. 295 с.
576. Козлов Х. Расчет издержек на обработку земли под посев разных хлебов. *Сельское хозяйство*. 1860. № 1.
577. Конопка Н. Микола Григорович Репнін: дипломат, політик, урядовець. Острог-Нью-Йорк, 2016. 216 с.
578. Королева С. Торговое сословие России: Купцы. Ремесленники. Торгующие крестьяне. Предприниматели. Промышленники. Банкиры: Истоки. Традиции. Формы. Преобразования. Государственное регулирование. Экономические реформы. Землепользование. Доходы. Налоги. Сборы. Пошлины. Штрафы. Цены. Тарифы. Москва: Типография Профиздат, 1998. 254 с.
579. Корчак А.А., Корчак В.А. Самоорганизация тотальной власти. Франкфурт-на-Майне: Литературный европеец, 2016. 336 с.
580. Косич А.И. Город Бердичев и Бердичевский уезд. (По поводу Бердичевской сельско-хозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). Статистический очерк в сельско-хозяйственном, бытовом и др. отношениях. Киев: Лито-типография Товарищества И.Н.Кушнерев и к., 1901. 43 с.
581. Костриця М. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси. Т.1. Житомир: Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині, 2005. 190 с.
582. Котельников К. Справочная книга к торговым постановлениям с хронолитографированными картами Европейской и Азиатской России. С.-Петербург: Издание картографического заведения А.Ильина, 1877. 351 с.
583. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. Київ: Наук. думка, 1971. 175 с.

584. Коцур А.П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. Чернівці: Золоті литаври, 2000. 423 с.
585. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 520 с.
586. Кошман Л. В. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.
587. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863-1913. С.-Петербург: Типография В.Ф.Киршбаума, 1913. 290 с.
588. Кривошея І.І. Місто Умань у власності графів Потоцьких (друга чверть XVIII - перша третина XIX ст.): територія конфлікту, компромісу чи взаємодії? *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.* 2009. Вип. 16. С. 173 - 183.
589. Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. Київ: Вища школа, 1991. 127 с.
590. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3-х кн.: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. / гол. ред. С. В. Головка. Кн. 3. Кінець XVI - середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 334 с.
591. Крижановский К. П. Диагноз-империя. Киев, К.І.С., 2014. 735 с.
592. Крижановська О.О. Місто в житті, долі та мистецькій спадщині кріпацьких інтелігентів України (кінець XVIII – перша половина XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2015. Вип. 24. С. 145 - 160.
593. Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века: На материалах Украины. Самара, 1992. 191 с.
594. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал.* 1994. № 6. С. 72 - 81.
595. Кулишер И.М. Очерки истории русской торговли. С.-Петербург: Атеней, 1923. 326 с.

596. Кулишер Р. Итоги. Надежды и ожидания передовой части русских евреев за 50 лет. 1838-1888. Киев: [б.и.], 1896. 89 с.
597. Кушнір Л. Село Капустяни в історії Брацлавщини: від першої писемної згадки – до початку 1920-х рр. (історія села і краю в документах, історичних дослідженнях, народних переказах та спогадах сучасників). Полтава: Техсервіс, 2014. 106 с.
598. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / відп. ред. В.Г. Сарбей. Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.
599. Лазаревська К. Київські цехи в другій половині ХVІІІ та на початку ХІХ віку. *Київ та його околиця в історії і пам'ятках*. Українська академія наук. Історична секція / під ред. гол.секції академ. Михайла Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1926. С.275-306.
600. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М. Економічна історія України. Київ: Юридична книга, 2004. 456 с.
601. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Київ: Вікар, 2006. 495 с.
602. Левицкий А. Правила о торговле крепкими напитками. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1892. 251 с.
603. Левицкий О.И. Сквирский помещик Юзеф Дунаевский. Историко-бытовой очерк из времен крепостного права в Юго-Западном крае в первой половине ХІХ в. *Киевская старина*. Кн.22. Вып.ІІІ. Отд.І. С.90; Кн. 23. Вып.ІІ. Отд. V. С.47-91; Кн.24. Вып.1. Отд. V. С.1-8.
604. Леонтович Ф.И. Исторический обзор постановлений о евреях в России. *Сион*. 1861. № 22. С. 341 - 345.
605. Линовицький В.М. Під гронами століть. Димерський держлісгосп: з історії становлення і розвитку. Київ: Генеза, 2008. 384 с.
606. Листування Михайла Грушевського. Т.4.: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. Київ-Нью-Йорк: УІТ, ВД «Простір», 2008. 457 с.

607. Ліщенко А. Г. Хто ми українці?! (в обіймах російського шовінізму). Рівне: Волинські обереги, 2016. 524 с.
608. Лобас Е.В. Внешнеторговая и таможенная политика Российской империи начала XIX века: монография. Москва: РИО Российской таможенной академии, 2017. 182 с.
609. Лукашевич Ф.А. Очерки промышленности и торговли в России. Харьков: Типография М.Зильбергера, 1877. 146 с.
610. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. Т.1. Москва: Политиздат, 1952. 658 с.
611. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России. Т. I. Разложение натурального строя и условия образования сельскохозяйственного рынка. 4 изд. Ленинград: Прибой, 1925. 276 с.
612. Лященко П. Хлебная торговля на внутренних рынках Европейской России: Описательно – статистическое исследование. С.-Петербург: Издание Министерства торговли и промышленности, 1912. 656 с.
613. Магочій П.-Р. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування /пер. з англ. О. Форостина; ред. укр. вид. В. Падяк. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2016. 313 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=. (дата доступу: 20.09.2020)
614. Мазараки А.А. Торговля: история, цивилизация, мораль. Киев: Книга, 2010. 624 с.
615. Малаков Дмитро (1937-2019). Попід валом «міста Ярослава». Київ: Либідь, 2019. 96 с.
616. Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). Киев: Издательство Киевского университета, 1961. 236 с.

617. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1995. 217 с.
618. Марченко О.М. Повсякденне життя народів Європи в епоху Середньовіччя та Нового часу. Кропивницький: Полімед-сервіс, 2017. 340 с.
619. Матівос Ю. Тарасові шляхи Приінгулля. Кіровоград: Лисенко В.Ф., 2014. 185 с.
620. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець ХІХ – перша третина ХХ ст. Київ-Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. 439 с.
621. Матейко К.І. Одяг. *Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження*. Київ, 1987. С.189-203.
622. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / под ред. Н.П.Василенко. Вып. 3. Чернигов: Изд. ред. «Земской сборник Черниговской губернии», 1908. 709 с.
623. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения при Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1839. 668 с. разн. пагин.
624. Мау В. Реформы и догмы. Государство и экономика в эпоху реформ и революций (1861-1929). Москва: Дело, 2013. 512 с.
625. Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Київ: Інститут історії України, 2008. 450 с.
626. Мединский В. О русском пьянстве, лени и жестокости. Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2008. 528 с.
627. Меїр Н. Євреї в Києві. 1859-1914. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.
628. Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. К., 1969. 68 с.
629. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине ХVІІІ – первой половине ХІХ в. Ленинград: Наука, 1981. 259 с.
630. Миронов Б.Н. Экспорт русского хлеба во второй половине ХVІІІ – начале ХІХ в. *Исторические записки*. 1974. Т. 93. С. 149 - 188.

631. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие. Ленинград: Наука, 1990. 266 с.
632. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 2-е изд., испр. Т. 1. С.-Петербург: Изд-во "Дмитрий Буланин", 2000. 548 с.
633. Миронов Б. Н. Хлебные цены в России за два столетия (XVIII – XIX вв.). Ленинград: Наука, 1985. 301 с.
634. Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России. 1855-1880 гг. С.-Петербург: Типография Ф.Елеонского, 1880. 103 с.
635. Михайлик А.О., Баженов Л.В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861 - 1914 рр. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2016. 286 с.
636. Михайлик А. Історія економічних відносин Правобережної України в історіографії дореволюційного періоду. II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. Т.2. Кам'янець-Подільський-Київ-Нью-Йорк-Острого, 2006. С.49-55.
637. Михальова О., Буднік М. Корогод. Обірвана історія. Київ; Бородянка: Харитоненко В.М., 2016. 227 с.
638. Мошенський С. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London: Xlibris, 2014. 455 с.
639. Найман О.Я. Історія євреїв України: монографія. Київ: [б. в.], 2003. 495 с.
640. Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 266 с.
641. Нариси з історії Ржищева / Сергійчук Л.В. та ін. Ржищів: Куріленко Д.В. 2013. 147 с.
642. Нариси з історії та культури євреїв України / упоряд. та ред.: Л. Фінберг, В. Любченко. Вид. 2-ге. Київ: Дух і Літера, 2008. 439 с.
643. Неболсин Г. Банки и другие кредитные установления в России и иностранных землях. С.-Петербург: Типография Фишера, 1840. 286 с.

644. Неболсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. Ч.2. С.-Петербург: В типографии Департамента внешней торговли, 1850. 495 с.
645. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.1. Ремесло і мануфактура. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. 496 с.
646. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Ч.2. Фабрично-заводське виробництво / Відп. ред. Л. Е. Горелік. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 580 с.
647. Ніколаєва Т. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ - початок ХХ ст.): монографія. Київ: КНЕУ, 2010. 208 с.
648. Обзор действий департамента сельскаго хазяйства с 1844 по 1854 гг. Ч. 1. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1855. 697 с.
649. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. Т.3. С.-Петербург: В типографии В.Н. Майкова, 1867. 656 с.
650. Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці. Київ: Наша культура і наука, 2012. 335 с.
651. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Вип.1. Харків; Київ: Пролетар, 1931. 175 с.
652. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. Москва: Международная жизнь, 1947. 403 с.
653. Олійник В. Вольному – воля, п'яному – рай. *Дзеркало тижня. Україна*. №21. 14 червня 2013 р.
654. Описание Киевской губернии. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. Т. 2. Описание 21 губернии, Закавказского края, Великого княжества Финляндского, Царства Польского и Сибири, с дополнением к предыдущим статьям и смесь. С.-Петербург: В типографии И.И.Глазунова и комп., 1858. разн.пагин. С. 1 - 17.
655. Описи Київського намісництва 70-80 років ХVІІІ ст. / Упор. Г.В.Болотова та ін. Київ: Наукова думка, 1989. 389 с.

656. Орлик В. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. Вип. 18. С. 59 - 64.
657. Орлик В. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії в першій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 2008. № 5. С. 187 - 195.
658. Орлик С. Теоретико-методологічні та джерелознавчі проблеми економічної історії України. *Універсум історії та археології.* 2019. Т. 2 (27) Вип 2. С. 5 - 27.
659. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской. *Журнал Министерства внутренних дел.* 1844. № 12. С. 470 - 482.
660. Павличук О. А. Місто над Бугом-рікою. Вінниця, Вінниц. газ., 2013. 312 с.
661. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. С.-Петербург:Издание М. И. Семенова, 1913. 144 с.
662. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1955. 246 с.
663. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60-90-е годы XIX в.). Киев: Изд-во Акад. наук УССР, 1963. 576 с.
664. Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края. *Русский вестник.* Москва, 1873. Т. 108. С. 142 - 172.
665. Пеленський Я. В'ячеслав Липинський – засновник державницької школи в українській історіографії. *Український історичний журнал.* 1992. № 2. С. 139 - 142.
666. Первых Д.К. «Ты ему сивухи тычешь, а он тебе - рому»: об одной из форм межкультурного диалога периода Крымской войны. *Алкоголь в России:* материалы Четвертой международной научно-практической конференции. (Иваново, 25-26 октября 2013 г.). Иваново: Филиал РГГУ в г. Иваново, 2013. С. 10 - 15.

667. Перерва В.С. Графиня Олександра Василівна Браницька (1754-1838). Найщедріша меценатка української історії, або як стати незабутньою жінкою. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2016. 480 с.
668. Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква: Пшонківський О. В., 2010. 270 с.
669. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840. *Judaica Ukrainica*. 2013. № 2. С. 58 - 79.
670. Пилипенко О. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861-1914 рр.): монографія. Київ: Академія муніципального управління, РВВ, 2008. 281 с.
671. Пиріг О.А. Історія підприємництва України: навч. посіб. Київ: Київ.нац.торг.-екон.ун-т, 2004. 163 с.
672. Підгаєцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? Україна модерна. Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка. Ч. 4 - 5. 2000. URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um4-5/Problemy%20Istoriohrafiji/1-PIDHAJETSKYI%20Vitaliy.htm> (дата звернення: 28.09.2020).
673. Пінчук Ю. Народницький і державницький напрями української історіографії: спільне і відмінне. Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Харків: Авеста, 1995.
674. Подолинський С. Про те, як наша земля стала не наша. Ч.1. Про хліборобство. Липський, 1877. 88 с.
675. Пожалова Т.М. Неповторність народного колориту в традиціях вибійки та розпису на тканині у творчому спадку українських майстрів та митців Білоцерківщини (кінець XVIII-початок XXI ст.). *Юр'ївський літопис*. 2015. Вип. 15. С. 35 - 43.
676. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. Москва: Междунар. кн., 1947. 404 с.

677. Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
678. Половников А.П. Торговля в старой России. Москва: Госиздат, 1958. 100 с.
679. Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст. *Наукові записки інститут економіки*. 1954. № 2. С. 129 - 170.
680. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. 253 с.
681. Потильчак О. Мідна російська монета у грошовому обігу Правобережної України у XVIII ст. (на матеріалах нумізматичних знахідок 2017 року з Трушків на Білоцерківщині). *Український нумізматичний щорічник*. 2018. Вип.2. С. 119 - 131.
682. Потульницький В. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. Київ: Либідь, 2002. 480 с.
683. Примост В. Єврей - це фах : нариси історії євреїв в Україні: неполіткоректні історії. Київ: Темпора, 2014. 614 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=. (дата звернення: 20.09.2020).
684. Прищепа О. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М.Дятлик, 2019. 688 с.
685. Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. Казань: Молодые силы, 1913. 282 с.
686. Прицак О. Що таке історія України? *Вісник АН УРСР*. 1991. № 4. С. 31 - 38.
687. Рабінович Я.Й. На зламі віків: до 1000-річчя проживання євреїв в Україні. Київ: [б.в.], 1998. 360 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=

- 1P02=0&S21P03=M=&S21COLORTERMS=0&S21STR=. (дата звернення: 20.09.2020).
688. Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 7 - 26.
689. Реєнт О.П. Сердюк О.В. Торговельний баланс України на початку XX ст. Київ: ІіУ, 2018. 237 с.
690. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал.* 1999. № 3. С. 3 - 22.
691. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / гол. ред. Р.Стасюк. Київ: В-во Арій, 2016. 320 с.
692. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – початку XIX ст. *Український історичний журнал.* 2007. №4. С. 69-82.
693. Рынзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 559 с.
694. Рожков Н.А. Экономическое развитие России в первой половине XIX века. История России в XIX в. С.-Петербург: [б.д.], 639 с.
695. Ронин С.Л. Иностраный капитал и русские банки. Москва: Изд-во Коммунального университета им. Я.М. Свердлова, 1926. 143 с.
696. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / под ред. Л.Нежинского. Москва: Международные отношения, 1999. 558 с.
697. Рубинштейн Н. Л. Экономическое развитие России в начале XIX века, как основа движения декабристов. *Каторга и ссылка.* 1925. № 8 (21). С. 28 - 29.
698. Рудченко И. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1893. 423+78 с.
699. Русский архив. Историко-литературный сборник. Вып. 5-6. Москва: Университетская типография, 1884. 678 с.
700. Салій О. Богуслав. Історія і сучасність. Київ: Ярославів Вал, 2010. 320 с.

701. Саломатина С.А. Коммерческие банки в России: динамика и структура операций, 1864—1917 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 304 с.
702. Сборник статистических сведений о Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: Типография Губернского правления, 1864. 151 с.
703. Сборник статистических сведений о России / под ред. Е.И. Ламанского. Кн.2. С.-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1854. 322 с.
704. Сведения о питейных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. Ч.4. С.-Петербург: Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Канцелярии, 1860. 476 с.
705. Святненко В. Старожитності Здвижень-краю. Київ: Віпол, 2016. 452 с.
706. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.). Ч. 1. С.-Петербург: Типография И.П.Глазунова и компании, 1859. 307 с.
707. Семида Т.М. Розвиток торгівлі на Правобережній Київщині наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Юр'ївський літопис*. 2010. № 9. С. 17 - 24.
708. Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект. *Український селянин*. 2003. № 7. С. 85 - 87.
709. Середенко М.М. Початковий період у розвитку заводської металургії на Україні. *Наукові записки Інституту економіки АН УРСР*. 1954. № 2. С. 110 - 128.
710. Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні. Київ: Економіка і право, 2003. 500 с.
711. Скальковский А. Торговое значение Одессы. *Экономический указатель*. С.-Петербург, 1857. № 13. С. 305 - 316.
712. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и

- городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. Біла Церква: Видавець О. В. Пшонківський, 2005. 657 с.
713. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. Т.2. Ч.1. Бонн на Рейне: Печатано в Тип. Ф. Крюгера, 1863. 715 с.
714. Скрипник А.Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 203 - 216.
715. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792-1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д.Г., 2016. 612 с.
716. Скус О. Конфесійні конверсії євреїв Уманщини в XIX ст. *Київська старовина.* 2010. №3. С. 38 - 50.
717. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т.1. Харків: ДВУ, 1925. 318 с.
718. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. Т. 2. Київ: ДВУ, 1927. 278 с.
719. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч. I. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. II. Судьбы фабрики и промышленности. Одеса: Госиздат Украины, 1922. 208 с.
720. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. Ч. I. Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. III. Очерки торговли и торгового капитализма. Одеса: Госиздат Украины, 1923. 192 с.
721. Смела: краткое статистическо-экономическое описание имений и заводов графов Бобринских в Киевской губернии для Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве / сост. В. Головня. Киев: Типография Р.К. Лубковского, 1913. 199 с.
722. Смірнов М. А. Браїлів: погляд крізь століття. Вінниця: ФОП Рогальська І.О., 2016. 460 с.
723. Смолій В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Київ: Наукова думка, 1978. 192 с.

724. Соловйова Т.М. Розвиток промислового виробництва Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1997. 49 с.
725. Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI-XVIII ст.: фактор реформ. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 232 с.
726. Сталин И.В. Экономические проблемы социализма в СССР. Б.м.: Госполитиздат, 1952. 94 с.
727. Стародуб О., Чернецький Є., Бондар А., Ярмола О. Будівельна історія Білої Церкви XI-XXI століття. Т.1. Від середньовічного граду до сучасного міста. Біла Церква: Видавець Пшонківський О.В., 2017. 346 с.
728. Статистический временник Российской империи. Серия 1. Вып. 1. С.-Петербург: ЦСК МВС России, 1866. 586 с.
729. Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.І. С.-Петербург: Изд. И.Фундуклей, 1852. 527 с.
730. Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.ІІІ. С.-Петербург: Типография Министерства внутренних дел, 1852. 575 с.
731. Сташевський Е.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби. Харків: ДВУ, 1928. 172 с.
732. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках. Київ, 1930. 186 с.
733. Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края. В топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. С.-Петербург: В типографии Гогенфельдена и К., 1866. 200 с. + карт.
734. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики: ресурсы и перспективы. Москва: Гос. соц-экон. изд-во, 1930. 534 с.
735. Супрун Н.П., Колосніченко М.В., Орленко Л.В. Історія текстилю. Київ: КНУТД, 2006. 116 с.

736. Сухий О. Сучасні школи історіописання в Україні. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 710 - 723.
737. Сушинский Б. Балта: взгляд из глубины веков. Одесса: Астропринт, 2015. 360 с.
738. Талер Р. Поведінкова економіка. Як емоції впливають на економічні рішення / пер. з англ. С.Крикуненко. Київ: Наш Формат, 2018. 464 с.
739. Тельвак В. Історіософія та методологія. Дрогобич: Дрогобицький держ. педагогічний ун-т ім. Івана Франка, Дрогобицький осередок Українського Історичного Товариства ім. М.Грушевського, 1999 . Ч. 1 : Історіософія. [Б. м.] : [б.в.], 1999. 106 с.
740. Текстильное дело в России. Настольная справочная книга. Одесса: Типография «Порядок», 1910/1911. ЛП+499+12+ХХс
741. Тельвак В., Тельвак В. Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та історіографічній практиці Михайла Грушевського *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич, 2016. Вип.1. С. 21 - 33.
742. Тенгоборский Л.В. О производительных силах России. Ч.1. Москва: В Университетской типографии, 1855. 218 с.
743. Теплицький П. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні. *Наукові записки Інституту економіки АН УРСР*. 1954. № 2. С. 171 - 221.
744. Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения. С.-Петербург: Типография В.Киршбаума, 1890. 252 с.
745. Тищенко М. Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою. *Праці Комісії для вивчення історії західно-руського та українського права УАН*. 1926. Вип. 2. С.198 - 216.
746. Томпстон С.Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX века. Организация и финансирование. Москва: РОССПЭН, 2008. 471 с.
747. Труды Императорского Вольно-Экономического Общества. 1887. № 4.

748. Труды комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. Т.3. Вып. 4. Киев, 1855.
749. Тютюнник Ю.Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт. Київ: АБС Прес, 2016. 330 с.
750. Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957–2007). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 55 - 67.
751. Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. 1012 с.
752. Федоров М.П. Хлебная торговля в главнейших русских портах и Кенигсберге. Москва, 1888. 128 с.
753. Філінюк А.Г. Торгівельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – початок XIX ст.). Кам'янець-Подільський: КПДПУ, 2006. 316 с.
754. Філінюк А.Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць*. Кам'янець-Подільський, 2006. Т.7. С. 234 - 255.
755. Филипов Ю.Д. Банки. Очерк теории, политики и истории банкового дела. С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1904. 52 с.
756. Филипов Ю.Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции. С.-Петербург: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1912. 216 с.
757. Фицик І.Д. Економічні орієнтири Правобережної шляхти в умовах розвитку ринкових відносин (40-80-ті рр. XIX ст.). *Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. С. 80 - 86.
758. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 727 с.

759. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII - 50-ті роки XIX століття): монографія. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 2006. 316 с.
760. Хлебная торговля в Киевской губернии / Обследование, произведенное Агрономическим отделом земской управы Киевской губернии под руководством и редакцией И. Черныша. Киев: Типо-литография на сл. К. Круглянского, 1914. 290 с.
761. Хмельницька Л. Структурно-семантичний аналіз жіночого головного убору в традиційному національному костюмі. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2016. Вип. 1. С. 79 - 85.
762. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX – XX веках. 1800-1917 гг. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1950. 551 с.
763. Чекотовський Е.В. Історія статистичної науки. Київ: Знання, 2015. 574 с.
764. Чернецький Є.А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2012. 445 с.
765. Чернецький Є. Рокитнянська волость (XVI-XVIII ст.). Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2016. 154 с.
766. Черныш И.Г. Хлебная торговля в Киевской губернии. Киев: Типо-литография насл. К.Ш.Круглянского, 1914. 284 с.
767. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні. Київ: Петро Барський, 1918. 35 с.
768. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. Київ: [б.в.], 1999. 142 с.
769. Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.) / наук.ред. О. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2016. 339 с.

770. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.). Київ: [б.в.], 2011. 266 с.
771. Шванебах П.Х. Наше податное дело. С.-Петербург: Типография М.М.Стасюлевича, 1903. 203 с.
772. Шевченко В.В. Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2011. № 19. С. 106 - 116.
773. Шелехов Д. О настоящем положении сельского хозяйства в России и причинах прошлогодних неурожаев. С.-Петербург: Вольное экономическое общество, 1842.
774. Шепель Ф. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірове-Кіровоград. Кіровоград: Імекс, 2014. 390 с.
775. Шестопал М. Євреї на Україні: історична довідка. Київ: Оріяни, 2003. 218 с.
776. Штепа П. Українець і москвин. Дрогобич: Відродження, 2010. 687 с.
777. Шульгин В. Юго-Западный край в последнее двадцатилетие (1838 - 1863). Киев: Университ. типография, 1864. 254 с.
778. Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838-1853). *Древняя и новая Россия.* 1879. № 5. С. 5 - 32. № 6. С. 90 - 131.
779. Щербина В. Київ в 20-х роках XIX ст. Україна. Кн. 3. 1925. 192 с.
780. Щербина В. Нариси з історії Києва, відколи приєднано його до Московської держави, до початку світової війни і революції (1654-1914). Нові студії з історії Києва / авт. передм. М. С. Грушевський; авт. вст. ст. С. Глушко, С. Шамрай, К. Антипович. Київ: Друк. Укр. акад. наук, 1926. 167 с.
781. Щербина В. Перевози і мости через Дніпро коло Києва. *Записки Українського наукового товариства в Києві (Історична секція ВУАН).* Т. XXVIII / під ред. М. Грушевського. Київ: Видавництво України, 1928. С. 177 - 183.
782. Экономическая история мира. В 6 т. / под общей ред. М.В.Конотопова. Т.3. Москва: Кнорус, 2008. 512 с.

783. Юхнева Н. Мы были...Мы жили.../ О расселении евреев-ашкенази в России. *Вестник еврейского университета в Москве*. 1992. № 1. С. 75 - 82.
784. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. Період початкової акумуляції. Вип.1. Харків: ДВУ, 1924. 56 с.
785. Яковцевский В.Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1953. 203 с.
786. Янсон Ю. Влияние реформы 1861 года на сельское хозяйство и хлебную торговлю в Югозападных губерниях: Читано в торжественном собрании В. Э. Общества 31 октября 1868 г. С.-Петербург: Тип. Товарищ. «Общественная польза», 1868. 20 с.
787. Яременко В.В. Євреї в Україні сьогодні: реальність без міфів. Київ: МАУП, 2003. 142 с.
788. Яснопольский Н.П. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. Опыт финансово-статистического исследования. Ч. 1. Киев, 1890. 234 с.
789. Ястребов Ф. Нариси з історії України. Вип. VI. Київ, 1936. 185 с.
790. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине (Украина в I-й половине XIX в.) Киев: УАМЛИН, 1936. 133 с.
791. Ястребов Ф. Україна в першій половині XIX ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1939. 274 с.
792. Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина. *Історіографічні дослідження в Україні*. 1999.Вип.7. С. 286 - 313.
793. Яцунский В.К. Основные моменты истории сельскохозяйственного производства в России с XVI века до 1917 года. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы за 1964 г. Кишинев, 1966. С. 44 - 64.
794. Nybytskyu L. Trade Routes of the Kyiv Province of the First Half of the 19th Century. *International Journal of Science and Research (IJSR)*. Volume 10. Issue 1. January 2021. P. 766 - 772.

795. Hubytskyi L., Razitskyi V., Kyzymenko I., Krasilnikova O., HolonicJ. The culture of the Nobility of Kyiv Province in the First Half of the 19th Century. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. 2020. V. 39. № 2. S. 226 - 232.
796. Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. Kijow-Warszawa: Drukarnia Narodowa, 1913. 213 s.
797. Żwanko L. Polacy na Ukrainie Lewobrzeżnej: geneza, symbole (XIX - początek XX wieku). *Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu. 2017. № 8. S. 21 - 46.

Автореферати та дисертації

798. Барабой А.З. Правобережная Украина в предреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинного движения): автореф. дис. ... докт. ист. наук. Киев, 1965. 48 с.
799. Беренштейн О.Б. Дискримінаційна політика царського уряду щодо євреїв у другій половині XVIII - першій половині XIX століття (за матеріалами Правобережної України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.07. Київ, 1995. 20 с.
800. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX-початок XX ст.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2005. 200 с.
801. Бурім Д. Наукова, педагогічна та громадсько-політична діяльність Д.Дорошенка в еміграції (1919-1951): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997. 20 с.
802. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини XIX ст. Історія вивчення: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 1998. 16 с.
803. Гуржій І.О. Соціально-економічне становище, етнічний склад і діяльність купецтва міста Києва в XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 19 с.

804. Іщенко Ж. Франко-російське протистояння в Центральній та Південно-Східній Європі (кінець XVIII - початок XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2014. 20 с.
805. Кругляк Б.А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1993. 395 с.
806. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII-середині XIX ст.: автореф. дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01, 07.00.02. Київ, 2008. 33 с.
807. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII- первая четверть XIX в.): автореф. дис....канд. ист. наук. Ленинград, 1976. 48 с.
808. Раковский Л.Э. Формирование кадров рабочих свеклосахарной промышленности Правобережной Украины в дореформенное время, их положение и классовая борьба: автореф. дис. ... канд.ист.наук: 07.00.02. Киев, 1978. 24 с.
809. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796- 1853 рр.): автореф. дис. ... канд. істор.наук: 07.00.01. Київ, 2009. 20 с.
810. Решетченко Д.В.Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.): рукоп. дис. ... канд.іст.наук: 07.00.01. Київ, 2009. 210 с.
811. Тукаленко І. Проблема держави в історіософській концепції В.Липинського в контексті європейської консервативної думки: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05. Київ, 1998. 16 с.
812. Черепанов А.І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2016. 25 с.
813. Черепанов А.І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри: рукоп. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Переяслав-Хмельницький, 2016. 263 с.

814. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX - початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2009. 20 с.
815. Юрченко В.О. Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.05. Київ, 2009. 19 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Губицький Л. Торгівля Київської губернії (1793-1861 pp.): монографія. Київ: Київ. нац. торг-ек. ун-т., 2018. 388 с.

Рецензія на монографію:

Пилипенко Віктор. Рецензія на монографію Л.В. Губицького «Торгівля Київської губернії (1793-1861 pp.)». Київ: Київ.нац.торг.-екон.ун-т, 2018. 388 с.».
Етнічна історія народів Європи. 2021. Вип. 63. С. 167 - 170.

2. Губицький Л. Споживчі запити держави і суспільства в лісоторговельній галузі Київської губернії першої половини ХІХ століття. *Człowiek, etnos, naródw historii świata: procesy budowania państwowości w Europie (od starożytności do współczesności)*: Monografia zbiorowa, przygotowana do publikacji z okazji 30-lecia działalności Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa-Paryż: Międzynarodowy konsorcium naukowo-educacyjnym. Luciena Febvra, 2020. С. 105 - 113.

Статті у наукових фахових виданнях України й іноземних держав та виданнях, що включені до міжнародних наукометричних баз:

3. Губицький Л. Виконання рекрутської повинності кріпаками Київської губернії в першій половині ХІХ століття. *Часопис української історії*. 2009. № 16. С. 7 - 12.

4. Губицький Л., Мельник Г. Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей (на прикладі Київської губернії у першій половині ХІХ ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 115. С. 14 - 18.

5. Губицький Л. Відробіткова рента кріпаків Київської губернії першої половини ХІХ ст. *Часопис української історії*. 2010. № 17. С. 12 - 18.

6. Губицький Л. Державне кредитування дворян Київської губернії в першій половині ХІХ століття. *Історичні записки. Зб. наук. праць. Історичні*

науки. *Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*. 2013. Вип. 37. Ч.1. С. 15 - 28.

7. Губицький Л.В. Історичний розвиток мостобудівництва в українських губерніях першої половини ХІХ ст. (на прикладі Київської губернії). *Етнічна історія народів Європи*. 2021. Вип. 63. С. 45 - 52.

8. Губицький Л. Консенсус чи конфлікт: взаємовідносини кріпаків та священно- й церковнослужителів Правобережної України в першій половині ХІХ століття. *Часопис української історії*. 2009. № 14. С. 8 - 17.

9. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії 1790-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2020. № 62. С. 104 - 112.

10. Губицький Л. Контрабандна торгівля у Київській губернії першої половини ХІХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2020. Вип. 5/47. С. 47 - 58.

11. Губицький Л. Моральні пріоритети дворянства Київської губернії в І половині ХІХ ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2014. Вип. 19. С. 220 - 225.

12. Губицький Л., Мельник Г. «Опора своєї національності»: Бердичівська контора Польського банку 1835-1838 рр. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 151. С. 30 - 33.

13. Губицький Л., Мельник Г. Постійна торгівля Києва у першій половині ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2018. № 134 (7). С. 26 - 30.

14. Губицький Л., Мельник Г. Правовий, соціальний, економічний виміри залежного становища кріпаків Київської губернії першої половини ХІХ ст. *Університет*. 2011. № 4. С. 5 - 11.

15. Губицький Л., Мельник Г. Соціальні практики в торгівлі алкогольними напоями Київської губернії І половини ХІХ ст. *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina wprzestrzeni eurazijskiej – przeszlosci terazniejszość*. 2015. №4. Toruń-Saragossa. С. 101 - 107.

16. Губицький Л., Мельник Г. Споживання спиртних напоїв у Київській губернії I половини XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2015. Вип. 22. С. 124 - 131.
17. Губицький Л. Торгівля Махнівки в першій половині XIX століття. *Часопис української історії*. 2021. № 43. С. 27 - 36.
18. Губицький Л. Торгівля міста Махнівка – «Малої Варшави» 1790-х рр. *Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки*. 2020. № 2. С. 35 - 42.
19. Губицький Л., Мельник Г. Торговля лесными материалами Киевской губернии в первой половине XIX в. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2020. Vol 6. No 2. S. 41 - 55.
20. Губицький Л., Мельник Г. Трикутник визиску: держава, поміщик, кріпак (за матеріалами історії села Жежелів кінця XVIII – XIX ст.). *Краєзнавство*. 2012. № 2. С. 59 - 65.
21. Губицький Л., Мельник Г. Церковне життя с. Жежелів (кінець XVIII – початок XX ст.). *Український селянин*. 2012. Вип. 13. С. 48 - 51.
22. Губицький Л. Фінансове становище дворян Київської губернії в першій половині XIX ст. *Наукові записки. Серія Історичні науки. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 207 - 212.
23. Hubytskyu L. Trade Routes of the Kyiv Province of the First Half of the 19th Century. *International Journal of Science and Research (IJSR)*. Volume 10. Issue 1. January 2021. P. 766 - 772.
24. Hubytskyi L., Razitskyi V., Kyzymenko I., Krasilnikova O., Holonic J. The culture of the Nobility of Kyiv Province in the First Half of the 19th Century. *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. 2020. V. 39. № 2. S. 226 - 232.

Праці апробаційного характеру:

25. Губицький Л. Київські контракти в I пол. XIX ст.: люди і товари. *Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2014 р. Київ, 2014. С. 188 - 192.

26. Губицький Л., Мельник Г. Взаємовідносини держави та кріпака: виміри повсякденності (на прикладі Київської губернії першої половини XIX ст.). *Історична наука на початку XXI століття: проблеми, минуле, сучасність, перспективи*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Херсон, 2-3 черв. 2011 р., Херсон, 2011. С. 105 - 111.

27. Губицький Л., Мельник Г. Еволюція соціальної бази сфери торгівлі Київської губернії першої половини XIX століття. *Соціологічні тренди XXI століття: теоретичний концепт та практика інновацій*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 28 листоп. 2019 р. Київ, 2019. С. 39 - 42.

28. Губицький Л., Мельник Г. Кріпацька верства Правобережної України під час польського повстання 1830-1831 рр. *Воєнна історія Середньої Наддніпряниці*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 15-16 березня 2012 р. Київ, 2012. С. 213 - 218.

29. Губицький Л., Мельник Г. Містечко Махнівка: нарис історії повсякденності (кінець XVIII – початок XX ст.). *Українська державність: історія і сучасність*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 листоп. 2010 р. Маріуполь, 2010. С. 88 - 89.

30. Губицький Л. Мораль і звичаї панів – системоутворюючий чинник формування образу «кріпак-засіб» в першій половині XIX ст. *День науки історичного факультету – 2013. Проблеми історії та історіографії України*: прогр. і матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, 6 квітня 2013 р. Київ, 2013. С. 19 - 20.

31. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля лісом у Київській губернії в першій половині XIX століття. *Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 27 бер. 2020 р. Київ, 2020. С. 113 - 118.

32. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля текстилем в Київській губернії в першій половині XIX столітті. *Стратегічні пріоритету розвитку внутрішньої торгівлі України на інноваційних засадах*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 2 листоп. 2017 р. Львів, 2017. С. 324 - 325.

33. Губицький Л., Мельник Г. Торгівля хлібом в Київській губернії та Києві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Другі києвознавчі читання: історія та етнокультура*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 29 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 228 - 232.

34. Губицький Л., Мельник Г. Постійна повітова торгівля Київської губернії у першій половині XIX століття. *Сучасний рух науки*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Дніпро, 28-29 черв. 2018 р. Дніпро, 2018. С. 109 - 114.

Наукові праці, які додатково відображають результати дисертації:

35. Губицький Л. Дворянський спосіб життя (за матеріалами Київської губернії першої половини XIX ст.) *Віддане служіння історичній науці. До 70-річчя професора Г.Д. Казьмирчука*. К.: КП УкрСІЧ, 2014. С. 150 - 163.

36. Губицький Л. Кріпаки Київської губернії під час Польського повстання 1830-1831 рр. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Вип. III. 2008. С. 15 - 24.

37. Губицький Л. Культурницька діяльність роду Розумовських. *Вісник КНТЕУ*. 2005. № 1. С. 121 - 129.

38. Губицький Л. Лихоліття російсько-французької війни 1812 р. та кріпаки Київської губернії. *Соціальна історія: Науковий збірник*. Вип. IV. 2008. С. 59 - 71.

39. Губицький Л. Новітня історіографія проблеми «Кріпацька верства Правобережної України наприкінці XVIII – в середині XIX століття». *Вісник КНТЕУ*. 2008. № 1. С. 99 - 110.

40. Губицький Л., Мельник Г. Система відносин дворянина та кріпака Київської губернії в першій половині XIX століття. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 4. С. 108 - 118.

Додаток Б.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК КУПЦІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

№	Прізвище, ім'я, по-батькові	Належність купця до 1-ї, 2-ї, 3-ї гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
1.	Воротинцев Яків ¹⁵¹⁶		Київ	Київська	1785	Калузький купець
2.	Масленников Степан ¹⁵¹⁷		Київ	Київська	1785	Калузький купець
3.	Гварта Іван ¹⁵¹⁸			Київська	1790-ті	
4.	Митюк Юхим ¹⁵¹⁹		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин
5.	Радзіцький Григорій ¹⁵²⁰		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин, 1799 р. – київський вїйт. ¹⁵²¹
6.	Балецький Семен ¹⁵²²		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин
7.	Подольський Семен ¹⁵²³		Київ	Київська	1794	
8.	Григоренко Михайло ¹⁵²⁴	Іменитий купець	Київ	Київська	1794	(1801 р.) – співпрацює з Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою ¹⁵²⁵

¹⁵¹⁶ Андрієвський А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему метского магистрата *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца*. Кн.6. Киев, 1892. С. 172.

¹⁵¹⁷ Там само. С. 172.

¹⁵¹⁸ Шандра В. Совісні суди в Україні. Київ: б.в., 2011. С. 104.

¹⁵¹⁹ Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵²⁰ Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵²¹ О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г.Киева // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 194. Арк. 1зв.

¹⁵²² Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵²³ Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵²⁴ Там само. Арк. 8-8зв.

9.	Яруцький Роман 1526		Київ	Київська	1794	
10.	Рибальський Степан ¹⁵²⁷		Київ	Київська	1794, 1796 1528	
11.	Лобко Павло ¹⁵²⁹		Київ	Київська	1794	степенний громадянин
12.	Лакерда Пилип ¹⁵³⁰		Київ	Київська	1794	степенний громадянин. Пилип Лакерда 1802 р. брав у відкуп Київський сінокос на острові р. Дніпра. ¹⁵³¹
13.	Котляревський Іван ¹⁵³²		Київ	Київська	1794, 1790 р. ¹⁵³³	Власник гуральні. Котляревський – власник київського цегельного завода (1802 р.). ¹⁵³⁴
	Могилевцев Іван ¹⁵³⁵		Київ	Київська	1794	Іван Могиліовець брав у відкуп Київський сінокос на о.Трухановому (1801- 1813 рр.). ¹⁵³⁶

¹⁵²⁵Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 1.

¹⁵²⁶Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵²⁷Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵²⁸Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 21.

¹⁵²⁹Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵²⁹Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵³⁰Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵³¹Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 156зв.

¹⁵³²Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵³³Шандра В. Совісні суди в Україні. Київ: б.в., 2011. С. 104.

¹⁵³⁴Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 118.

¹⁵³⁵Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵³⁶Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 156зв.

15.	Прилуцький Іван ¹⁵³⁷		Київ	Київська	1794	
16.	Филипович Матвій ¹⁵³⁸		Київ	Київська	1794	
17.	Безсмертний Марко ¹⁵³⁹		Київ	Київська	1794	
18.	Кудрявцев Андрій ¹⁵⁴⁰		Київ	Київська	1794	
19.	Гудим Максим ¹⁵⁴¹		Київ	Київська	1794	
20.	Мединський Матвій ¹⁵⁴²		Київ	Київська	1794	
21.	Разенко Павло ¹⁵⁴³		Київ	Київська	1794	
22.	Грузинський Василь ¹⁵⁴⁴		Київ	Київська	1794	
23.	Полонський Яків ¹⁵⁴⁵		Київ	Київська	1794	Володів двором і будинком в Києво-Подолі
24.	Таран Кіндрат ¹⁵⁴⁶	Купець 3-ї гільдії	Липовець	Київська	1794	Колишній запорожець
25.	Макусенко Михайло ¹⁵⁴⁷		Чорнобиль	Київська	1795	
26.	Голик Василь ¹⁵⁴⁸		с.Козаро- вичі Рожевської	Київська	1795	

¹⁵³⁷Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю горячого вина і інших напоїв // ЦДІАК. Ф. 193. Оп. 1. Спр. 2300. Арк. 8-8зв.

¹⁵³⁸Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵³⁹Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴⁰Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴¹Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴²Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴³Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴⁴Там само. Арк. 8-8зв.

¹⁵⁴⁵Свидетельства представленные разными людьми по которым посаженные деньги не выдано // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 311. Арк. 142.

¹⁵⁴⁶Дело купца Тарана о посягательстве на его свободу для зачисления в свое крестьянство помещиком Струтинским // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 449. Арк. 3.

¹⁵⁴⁷Справа по рапорту Рожевської округи наглядача Круглова про стягнення відсоткових грошей з християн і євреїв, які записалися в купецтво // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 245. Арк. 1.

¹⁵⁴⁸Там само. Арк. 47.

			округи Радомишльс кого повіту			
27.	Даниленко Михайло ¹⁵⁴⁹		С.Ханів Рожевської округи Радомишль- ського повіту	Київська	1795	
28.	Савкович Захарія ¹⁵⁵⁰		Богуслав	Київська	1796	
29.	Вербицький Федір ¹⁵⁵¹		Богуслав	Київська	1796	
30.	Цюрупа Степан ¹⁵⁵²		Богуслав	Київська	1796	
31.	Митюк Федір ¹⁵⁵³		Київ	Київська	1796	
32.	Лакерда Пилип 1554		Київ	Київська	1796	
33.	Усович Кузьма 1555		Київ	Київська	1796	
34.	Іванський Іван 1556		Київ	Київська	1796	
35.	Безсмертний Марко ¹⁵⁵⁷		Київ	Київська	1796, 1822 1558	Дерев'яна лавка
36.	Скаочка Микола ¹⁵⁵⁹		Київ	Київська	1796	

¹⁵⁴⁹Справа по рапорту Рожевської округи наглядача Круглова про стягнення відсоткових грошей з християн і євреїв, які записалися в купецтво // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 245. Арк. 47.

¹⁵⁵⁰Дело по прошению жителя Богуслава Красуцкого о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 1.

¹⁵⁵¹Там само. Арк. 1.

¹⁵⁵²Там само. Арк. 1.

¹⁵⁵³Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 21.

¹⁵⁵⁴Там само. Арк. 26.

¹⁵⁵⁵Там само. Арк. 26.

¹⁵⁵⁶Там само. Арк. 26.

¹⁵⁵⁷Там само. Арк. 30.

¹⁵⁵⁸По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 56.

37.	Невоводський Федір ¹⁵⁶⁰		Київ	Київська	1796	
38.	Карамалій Іван 1561		Київ	Київська	1796	
39.	Хлюпа Денис 1562		Київ	Київська	1796	
40.	Науменко ¹⁵⁶³		Київ	Київська	1796	
41.	Чандра ¹⁵⁶⁴				1796	ніжинський купець
42.	Росв ¹⁵⁶⁵		Чорнобиль	Київська	1797	Власник миловарного заводу, старообрядець
43.	Поляков ¹⁵⁶⁶		Чорнобиль	Київська	1797	Власник миловарного заводу, старообрядець
44.	Рибальський Георгій ¹⁵⁶⁷	Купець,	Київ	Київська	1796, 1809 ¹⁵⁶⁸	міський голова. Брав у відкуп київський сінокос на о. Трухановому іменитий громадянин та київський вїт Георгій Рибальський (1801-1813 рр.). ¹⁵⁶⁹

¹⁵⁵⁹Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 34.

¹⁵⁶⁰Там само. Арк. 30.

¹⁵⁶¹Там само. Арк. 30.

¹⁵⁶²Там само. Арк. 36.

¹⁵⁶³Дело по прошению жителя Богуслава Мойсея Красуцкого о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 290. Арк. 10.

¹⁵⁶⁴Шандра В. Совісні суди в Україні. – Київ: б.в., 2011. С. 95.

¹⁵⁶⁵Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 34.

¹⁵⁶⁶Там само. Арк. 34.

¹⁵⁶⁷Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 8.

¹⁵⁶⁸Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 102. Арк. 176.

¹⁵⁶⁹Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 156зв.

45.	Балабуха Семен 1570	Купець,	Київ	Київська	1796, 1798 р., ¹⁵⁷¹ 1830 р. (Олек сандр) , ¹⁵⁷² 1847 р. ¹⁵⁷³	іменитий громадянин, почесний громадянин Микола Балабуха (1853 р.), торгував свічками ¹⁵⁷⁴ . Києво-Межигірська фаянсова фабрика мав справи (1802 р.) – іменитий громадянин Семен Балабуха. ¹⁵⁷⁵
46.	Лейбович Сруль 1576		Київ	Київська	1797	
47.	Чебогарев Михайло ¹⁵⁷⁷		Київ	Брацлав ська	1797	Брав у відкуп чоповий прибуток 1795 р. в містах Літин, Тараща, Звенигородка, Кальниболото, Германівка, Муровці, Ольховка, Фастовка, Сахновка, Вербовець, Медведівка, Ломовате, Білозер'я – 4891крб. в

¹⁵⁷⁰Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 345. Арк. 8.

¹⁵⁷¹Дело о развитии шелковой промышленности. Сведения о количестве тутовых деревьев в Киеве, об истории и деятельности шолкового завода в г. Киеве. Об истории и деятельности шелкового завода в Киеве. Особое распоряжение Екатерины II о ассигновании из сумм своего кабинета 39290 руб. и организации в Киеве завода и сада тутовых деревьев, дающих сырье для завода, производящего шелка // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 445. Арк. 65.

¹⁵⁷²Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 21зв.

¹⁵⁷³Дело о рассмотрении прошений малолетних детей киевского мещанина Шалковского и их опекуна купца Балабухи о возвращении детям Шалковского проданного с публичного торга за долги отца дома // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 158. Спр. 518. Арк. 1 - 17.

¹⁵⁷⁴Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г.Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1зв.

¹⁵⁷⁵Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 7.

¹⁵⁷⁶Переписка с Подольским военным губернатором о проверне клеймления товаров, привозимых из Польши // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 417. Арк. 5.

¹⁵⁷⁷Дело о поступлении податей и неоимок с населения Киевской губернии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 441. Арк. 2.

						рік.
48.	Янкелевич Цаль ¹⁵⁷⁸		Корсунь	Київська	1797	Відкуп чопового збору в м.Германівка та Фастів 1796 р.
49.	Чайковський Микита ¹⁵⁷⁹	3	Липовець	Київська	1797	
50.	Тохай Андрій 1580		Київ		1798	
51.	Балановський Максим ¹⁵⁸¹	3	Богуслав	Київська	1798	Війт Богуслава
52.	Церела Андрій 1582	3	Богуслав	Київська	1798	Лавник Богуслава
53.	Шуляєв ¹⁵⁸³			Київська	1798	Колишній архангельський купець
54.	Цинбалистий Гаврило ¹⁵⁸⁴		Київ	Київська	1799	Проживав в Серединній Буді Малоросійської губернії, забажав перейти в купецтво м.Глухова ¹⁵⁸⁵
55.	Соловійов Калістрат ¹⁵⁸⁶		Київ	Київська	1799	Проживав в Ніжині Малоросійської губернії
56.	Олексюк Степан ¹⁵⁸⁷		Київ	Київська	1799	Проживав в с.Темберщині Васильківського повіту

¹⁵⁷⁸Дело о поступлении податей и неоимок с населения Киевской губернии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 441. Арк. 89.

¹⁵⁷⁹Дело купца Тарана о посягательстве на его свободу для зачисления в свое крестьянство поміщиком Струтинским // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 449. Арк. бзв.

¹⁵⁸⁰Дело о развитии шелковой промышленности. Сведения о количестве тутовых деревьев в Киеве, об истории и деятельности шолкового завода в г. Киеве. Об истории и деятельности шелкового завода в Киеве. Особое распоряжение Екатерины II о ассигновании из сумм своего кабинета 39290 руб. и организации в Киеве завода и сада тутовых деревьев, дающих сырье для завода, производящего шелка // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 445. Арк. 65.

¹⁵⁸¹О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1а. Спр. 51. Арк. 109зв.

¹⁵⁸²Там само. Арк. 109зв.

¹⁵⁸³Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в святы с изменением территории Киевской губернии // ДАКО. Ф. 280. Оп. 166. Спр. 5021. Арк. 11зв. - 13.

¹⁵⁸⁴О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г. Киева // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 194. Арк. 2.

¹⁵⁸⁵Там само. Арк. 31зв.

¹⁵⁸⁶Там само. Арк. 2.

¹⁵⁸⁷Там само. Арк. 2.

57.	Верневич Гнат ¹⁵⁸⁸		Київ	Київська	1799	Проживав в м.Білій Церкві Васильківського повіту
58.	Крупецький Прокіп ¹⁵⁸⁹		Київ	Київська	1799	Проживав в слободі Спасовій Радомисльського повіту
59.	Шведов Матвій ¹⁵⁹⁰		Київ	Київська	1799	Проживав в слободі Красилівці Радомисльського повіту
60.	Щербаков Антон ¹⁵⁹¹		Київ	Київська	1799	Проживав в слободі Красилівці Радомисльського повіту
61.	Гридин Іван ¹⁵⁹²		Київ	Київська	1799	Проживав в містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
62.	Вишетравка Михайло Микусь ¹⁵⁹³		Київ	Київська	1799	Проживав в містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
63.	Щербаков Мойсей ¹⁵⁹⁴		Київ	Київська	1799	Проживав в містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
64.	Жерносеков Федір ¹⁵⁹⁵		Київ	Київська	1799	Проживав в містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
65.	Кравченков Евстафій ¹⁵⁹⁶		Київ	Київська	1799	Проживав в с.Приборську Радомишльського повіту
66.	Шадловський Олександр ¹⁵⁹⁷		Київ	Київська	1799	Проживав в с.Приборську Радомишльського повіту
67.	Кравченков		Київ	Київська	1799	Проживав в

¹⁵⁸⁸О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г. Киева // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 194. Арк. 2.

¹⁵⁸⁹Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁰Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹¹Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹²Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹³Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁴Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁵Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁶Там само. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁷Там само. Арк. 2зв.

	Захар ¹⁵⁹⁸					с.Приборську Радомишльського повіту
68.	Никитенко Петро ¹⁵⁹⁹		Київ	Київська	1799	Проживав в с.Русаках Радомишльського повіту
69.	Данилевич Іван ¹⁶⁰⁰		Київ	Київська	1799	Проживав в м.Бердичеві Житомирського повіту Волинської губернії
70.	Єруцький ¹⁶⁰¹		Київ	Київська	1799	1799 р. – Яруцький Іван, київський купець, володів будинком в Києво- Подолі. ¹⁶⁰²
71.	Тац ¹⁶⁰³		Махнівка	Київська	1799	
72.	Тарнавіот ¹⁶⁰⁴		Київ	Київська	1799	
73.	Терновський (чи Тернавський) Климент ¹⁶⁰⁵	Іменитий купець	Київ	Київська	1799	(1801 р.) – співпрацював із Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою ¹⁶⁰⁶ Брав у відкуп київський сінокос на о.Трухановому (1801-1813 рр.). ¹⁶⁰⁷
74.	Полнер ¹⁶⁰⁸		Київ	Київська	1799	
75.	Бухтев ¹⁶⁰⁹		Київ	Київська	XIX	

¹⁵⁹⁸О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г. Киева // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 194. Арк. 2зв.

¹⁵⁹⁹Там само. Арк. 2зв.

¹⁶⁰⁰Там само. Арк. 2зв.

¹⁶⁰¹Дело по прошению киевского купца Еруцкого о взыскании с поручика Скребицкого денежного долга // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 224. Арк. 1.

¹⁶⁰²Свидетельства представленные разными людьми по которым посаженные деньги не выдано // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 311. Арк. 186.

¹⁶⁰³Дело о взыскании денег по вексялям с сотника Булгакова махновским купцем Тацем // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 225. Арк. 1.

¹⁶⁰⁴Дело по прошению киевского купца Тернавиота о взыскании с подполковника Ширкова денежного долга // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 226. Арк. 1.

¹⁶⁰⁵Рапорт махновського уездного землемера Калина о причинах неуплаты им по векселю денег купцу Терновскому // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 230. Арк. 1.

¹⁶⁰⁶Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк.1.

¹⁶⁰⁷Там само. Арк. 157.

¹⁶⁰⁸Дело по рапорту Киевского магистрата о необходимости взятия показаний с жителя Подольской губернии Машковича по делу обвинения в поджогах купца Полнера // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 237. Арк. 1.

¹⁶⁰⁹Проект каменного двухэтажного корпуса купца Бухтева в районе Печерского форштата // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 300. Арк. 1.

					ст., початок	
76.	Курощупов ¹⁶¹⁰		Київ		1800	
77.	Личков ¹⁶¹¹		Київ		1800, 1809 р., ¹⁶¹² 181 1 р. ¹⁶¹³	Торгував хлібом, спочатку великолуцький купець, у 1811 р. залічений як київський купець
78.	Жилін Лазар ¹⁶¹⁴	3	Черкаси	Київська	1800	
79.	Рижиков Фадей ¹⁶¹⁵	3	Черкаси	Київська	1800	
80.	Варшаур Ізраїль ¹⁶¹⁶	3	Київ	Київська	1800	З іноземців, Пруське королівство
81.	Юзефович Ілля ¹⁶¹⁷		Махнівка	Київська	1800	
82.	Фишов Берко ¹⁶¹⁸	1	Київ	Київська	1801	Торгівля лимонами, житомирський купець 1-ї гільдії
83.	Барщевський (Борщевський) Петро ¹⁶¹⁹	Степенний громадянин	Київ	Київська	1802	Мав справи з Києво- Межигірської фаянсовою фабрикою. Брав у відкуп Київські сінокоси (Довбишевський та

¹⁶¹⁰Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 698. Арк. 15.

¹⁶¹¹Там само. Арк. 15.

¹⁶¹²Дело об откомандировании советника губернского правления Кириченко, для произведения разных следствий в поветы Васильковский, Богуславский и Черкасский и о возвращении из командировки // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 2.

¹⁶¹³Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 698. Арк. 14-15.

¹⁶¹⁴Там само. Арк. 20.

¹⁶¹⁵Там само. Арк. 20.

¹⁶¹⁶Переписка с губернским правлением об учреждении таможен в портовых городах, о проведении от них вглубь России дорог для провоза товаров // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 718. Арк. 31.

¹⁶¹⁷Там само. Арк. 32.

¹⁶¹⁸Дело о прошении мещанина Деметре о выдаче свидетельства купцу Фишову на право продажи лимонов // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 26. Арк. 1.

¹⁶¹⁹Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 7.

						Філічевський) (1801-1813рр.). ¹⁶²⁰
						Борщевський Денис ¹⁶²¹ (Київ, 1830 р.)
84.	Сніжко ¹⁶²²		Київ	Київська	1802	Орендар міського млина. Сніжко Андрій ¹⁶²³ - побудова будинку (1853 р.)
85.	Сухота Назар ¹⁶²⁴		Київ	Київська	1802	Брав у відкуп Київський сінокос (Муромець, 1801-1813 рр.) за 50 крб. в рік.
86.	Кобець Яким ¹⁶²⁵		Київ	Київська	1802	Брав в відкуп Київський сінокос (Муромця) – 1802 р. ¹⁶²⁶ Кобець ¹⁶²⁷ (Власник шкір обробного заводу в Київській губернії – 1843 р.).
87.	Барський Яким		Київ	Київська	1802	Брав у відкуп Київський сінокос Муромця (1801-1813 рр.). Барський (1847 р., Київська губернія). ¹⁶²⁸
88.	Дувидович Шмоль ¹⁶²⁹	3	Київ	Київська	1802	Летичівський купець, торгував одягом
89.	Рябнин ¹⁶³⁰		Київ	Київська	1802	Торгував одягом

¹⁶²⁰Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 156.

¹⁶²¹Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 10зв.

¹⁶²²Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 113.

¹⁶²³Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5зв.

¹⁶²⁴Укази Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 156.

¹⁶²⁵Там само. Арк. 156.

¹⁶²⁶Там само. Арк. 156.

¹⁶²⁷Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 97.

¹⁶²⁸О доставлении сведений о состоянии лавок купца Оробьева и Барского // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2243. Арк. 1.

¹⁶²⁹Дело о взятии под секвестр имущества, принадлежащего купцу Дувидовичу // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 31. Арк. 1.

¹⁶³⁰Там само. Арк. 1.

90.	Пирашков ¹⁶³¹		Київ	Київська	1802	Торгував одягом
91.	Гиршберг ¹⁶³²		Умань	Київська	1802	
92.	Киселевський ¹⁶³³		Київ	Київська	1803	
93.	Рябчиков ¹⁶³⁴		Київ	Київська	1804	Колишній власник фабрики
94.	Попов Яким ¹⁶³⁵		Київ	Київська	1804	Власник двору і будинку в Києво-Подолі
95.	Зельманович ¹⁶³⁶		Умань	Київська	1804	Єврей ¹⁶³⁷
96.	Іонович Фішель ¹⁶³⁸	3	Городище Черкаського повіту	Київська	1804	Єврей, з міщан, 1797 р. вступив до купецького стану
97.	Калішер Лазар ¹⁶³⁹	3	Київ	Київська	1805	Колишній брідський купець, єврей, торгував алкоголем
98.	Шлезінберг ¹⁶⁴⁰		Київ	Київська	1805	
99.	Янкельович Хаїм ¹⁶⁴¹		Біла Церква	Київська	1805	
100.	Уманський Мортко	3	Звенигород- ка	Київська	1806	Перебував 5 років у Воронізькій губернії

¹⁶³¹Дело о взятии под секвестр имущества, принадлежащего купцу Дувидовичу // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 31. Арк. 23в.

¹⁶³²Дело по жалобе уманського купця Гиршберга на графа Потоцкого // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 449. Арк. 1.

¹⁶³³Дело по жалобе дочери священника Чернявского на порчу отданного в пошив атласного салопы портнихой Яшиевичевой // ДАКО. Ф. 921. Оп. 1. Спр. 526. Арк. 5.

¹⁶³⁴Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 49.

¹⁶³⁵Свидетельства представленные разными людьми по которым посаженные деньги не выдано // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 311. Арк. 149.

¹⁶³⁶Дело по предложению военного губернатора Торماسова в связи с жалобой группы уманських купцов на ограничения их в торговле городничих из-за недоїмки по налоговым платежам бедного населения // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 656. Арк. 2.

¹⁶³⁷Справа за скаргою уманського купця Зельмановича на те, що тамошній городничий не дозволяє йому торгувати // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 1.

¹⁶³⁸Дело по жалобе черкаського купця Іоновича на неправильное обложение его налогами // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 667. Арк. 1.

¹⁶³⁹Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої кварталним Гуменковим // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 920. Арк. 1.

¹⁶⁴⁰Там само. Арк. 1.

¹⁶⁴¹Відомості по Київській і Мінській губерніях // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1103. Арк. 13.

	Ицекович (50 років) ¹⁶⁴²					
101.	Абрамов Берко ¹⁶⁴³		Київ	Київська	1806	Торгував в російських губерніях
102.	Риттер Гершко ¹⁶⁴⁴		Київ	Київська	1806	Торгував в Пензі
103.	Закс Рафаель, єврей ¹⁶⁴⁵		Київ	Київська	1806	Торгував в Санкт-Петербурзі
104.	Меденцов Матвій ¹⁶⁴⁶		Київ	Київська	1808, 1822 ¹⁶⁴⁷	Браківник сукон від магістрату
105.	Чернов Савелій ¹⁶⁴⁸		Київ	Київська	1808	Браківник сукон від магістрату, почесний громадянин Василь Чернов (1853 р.) ¹⁶⁴⁹
106.	Покровський Іван ¹⁶⁵⁰		Київ	Київська	1808	Браківник сукон від магістрату
107.	Шимонович ¹⁶⁵¹		Київ	Київська	1808	Бобруйський купець
108.	Омельяненко ¹⁶⁵²		Київ	Київська	1808	Остерський купець
109.	Мошкович Волк. ¹⁶⁵³		Васильків	Київська	1808	Відкупник млинів у Василькові
110.	Долинний Іван ¹⁶⁵⁴		Київ	Київська	1809, 1822	

¹⁶⁴²Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по торговым делам // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1704. Арк.7.

¹⁶⁴³Там само. Арк. 13.

¹⁶⁴⁴Там само. Арк.18зв.

¹⁶⁴⁵Там само. Арк. 18зв.

¹⁶⁴⁶Дело о поставке сукон для армии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 99. Арк. 124.

¹⁶⁴⁷По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 97.

¹⁶⁴⁸Дело о поставке сукон для армии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 99. Арк. 124.

¹⁶⁴⁹Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 6 зв.

¹⁶⁵⁰Дело о поставке сукон для армии // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 99. Арк.135-136.

¹⁶⁵¹Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.102. Арк. 179.

¹⁶⁵²Там само. Арк. 180зв.

¹⁶⁵³Там само. Арк. 194.

¹⁶⁵⁴Там само. Арк. 176.

					1655	
111.	Могильовець Іван ¹⁶⁵⁶		Київ	Київська	1809	
112.	Киселевський Іван ¹⁶⁵⁷		Київ	Київська	1809	
113.	Хрящ Міна ¹⁶⁵⁸		Київ	Київська	1809	
114.	Виноградов ¹⁶⁵⁹		Київ	Київська	1809	Торгував хлібом
115.	Алексеев Іван ¹⁶⁶⁰		Київ	Київська	1810	Торгував хутром, московський міщанин (1810 р.) ¹⁶⁶¹
116.	Стрельбицький Самсон ¹⁶⁶²		Київ	Київська	1811	Був поручителем міщанина в кредиті
117.	В(Г)альчинський Юзеф ¹⁶⁶³	1	Київ	Київська	1813	Іноземний купець
118.	Кожемякин ¹⁶⁶⁴		Київ	Київська	1813	Користувався поручительством київського міщанина Кобця
119.	Сивасєв ¹⁶⁶⁵		Київ	Київська	1815	Взяв позику на 1000 крб.
120.	Карюкин Егор ¹⁶⁶⁶		Київ	Київська	1822	Купецький син

¹⁶⁵⁵По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. Арк. 97.

¹⁶⁵⁶Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр.102. Арк. 176.

¹⁶⁵⁷Там само. Арк. 176.

¹⁶⁵⁸Там само. Арк. 176.

¹⁶⁵⁹Дело об откомандировании советника губернского правления Кириченко, для произведения разных следствий в поветы Васильковский, Богуславский и Черкасский и о возвращении из командировки // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 2.

¹⁶⁶⁰По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 40. Арк. 1.

¹⁶⁶¹Там само. Арк. 4.

¹⁶⁶²Решения магистрата о взыскании денег с купцов и мещан по вексям за 1814 г. // ДАК. Ф. 1. Оп.2. Спр. 356. Арк. 19.

¹⁶⁶³О записи в 1-ю гильдию иностранного купца Юзефа В(Г)альчинского // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 273. Арк. 1.

¹⁶⁶⁴Указ Сената о взыскании долга Киевской общественной комиссией в купца Кожемякина // ДАК. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 361. Арк. 1.

¹⁶⁶⁵Ведомость оборотная о суммах Киевским Приказом Общественного Призрения переданных в Коммисию погашения долгов и выданных в займы из Капитала инвалидному дому принадлежащего // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 2зв.

121.	Балан Настасій ¹⁶⁶⁷		Київ	Київська	1822, 1830 р. ¹⁶⁶⁸	Ніжинський купець, грек, володів лавками в Києві
122.	Балашев Федір ¹⁶⁶⁹		Київ	Київська	1822, 1830 р. (Бала шов) 1670	Кам'яні лавки
123.	Риза- Тернавіотова Марія ¹⁶⁷¹		Київ	Київська	1822	Кам'яні лавки
124.	Пакентрейф ¹⁶⁷²		Київ	Київська	1822	Одеський купець, володів будинком по вул.Московській в м.Києві
125.	Мец ¹⁶⁷³		Київ	Київська	1822	Єврей, володів будинком по вул.Московській у м.Києві
126.	Меєр ¹⁶⁷⁴		Київ	Київська	1822	Єврей, володів будинком по вул.Московській у м.Києві
127.	Свешникова ¹⁶⁷⁵		Київ	Київська	1822	Купчиха, володіла будинком на Кінній площі в м.Києві
128.	Масловський Гаврило ¹⁶⁷⁶		Київ	Київська	1822, 1803	Власник лавок

¹⁶⁶⁶По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 3.

¹⁶⁶⁷Там само. Арк. 8.

¹⁶⁶⁸Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 24зв.

¹⁶⁶⁹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 43.

¹⁶⁷⁰Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 14зв.

¹⁶⁷¹По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 43.

¹⁶⁷²Там само. Арк. 49.

¹⁶⁷³Там само. Арк. 49.

¹⁶⁷⁴Там само. Арк. 49.

¹⁶⁷⁵Там само. Арк. 54зв.

					р. ¹⁶⁷⁷	
129.	Лисянський ¹⁶⁷⁸	1-а	Ружин Сквирського повіту, Сквира (1826 р.)	Київська	1825	Орендував Ружинську суконну мануфактуру, власник Сквирської суконної фабрики (1826 р.). ¹⁶⁷⁹
130.	Гібнер ¹⁶⁸⁰			Київська	1825	Власник двох суконних фабрик
131.	Лошак Д. ¹⁶⁸¹		Бердичів	Волинсь ка	1825	Торгував кіньми
132.	Трухачев ¹⁶⁸²		Київ	Київська	1825	Генерал-майор, Володів кінним млином
133.	Епельбейм Нус ¹⁶⁸³	2	Васильків- ський повіт	Київська	1825	«утримувач державних поселень»
134.	Йогарт Якуб ¹⁶⁸⁴		Махнівка	Київська	1826	
135.	Терехов ¹⁶⁸⁵	2		Київська	1827, 1830 р. (креди тор) ¹⁶⁸⁶	1803 р. убито купця Терехова ¹⁶⁸⁷ , 1833 р. Сергій Терехов торгував дровами ¹⁶⁸⁸ , 1838 р. С.Терехов – власник цегельного заводу у

¹⁶⁷⁶По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и прочее // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2307. Арк. 102, 104.

¹⁶⁷⁷Дело о взыскании денег по вексялям с мащанина Радзилинского в пользу уманского купца Масловского // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 277. Арк. 1-28.

¹⁶⁷⁸Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 60.

¹⁶⁷⁹Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2632. Арк. 44зв.

¹⁶⁸⁰Казьмирчук Г.Д., Соловйова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття. Київ: Міжнародна фінансова агенція, 1998. С. 128.

¹⁶⁸¹Там само. С. 84.

¹⁶⁸²Справа по припису міністра фінансів і департаменту різних податків і зборів про подання даних про суми віддані в заемніе банки, сохрание казни, прикази общесвенного призрения и тому подобное // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 6зв.

¹⁶⁸³Там само. Арк. 17.

¹⁶⁸⁴Переписка о взыскании с махновського купца Якуба Йогарта 170 руб. ассигнациями // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 4993. Арк. 1.

¹⁶⁸⁵О возврате купцу Терехову гильдейских повинностей в сумне 2280 руб. по случаю поставки им дров для войск // ДАКО. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 5045. Арк. 1.

¹⁶⁸⁶Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 25зв.

						м.Києві, ¹⁶⁸⁹ Георгій Терехов - купецький син (1853 р.) навчав комерційним наукам ¹⁶⁹⁰
136.	Штильман Іось Якерович ¹⁶⁹¹	3	Умань	Київська	1827	Торгував сукном
137.	Ройтенберг Мойша Іось ¹⁶⁹²	3	Умань	Київська	1827	Займався кредитуванням
138.	Лохвицький			Київська	1827 р. ¹⁶⁹³ , 1833 р. ¹⁶⁹⁴ 1833 ¹⁶⁹⁵ , 1835, ¹⁶⁹⁶	Васильківський відкупщик, у 1833 р. тримав на відкупі Київський міст, Уманський Питейний відкуп, київський купець

¹⁶⁸⁷Дело об осуждении к телесному наказанию и ссылке на каторгу в Нерчинск сумского мещанина Меркого за убийство и ограбление купца Терехова // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 479. Арк. 1.

¹⁶⁸⁸Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 745. Арк. 3.

¹⁶⁸⁹Дело о смерти крестьянина Полтавской губ. Солонца А., работавшего на кирпичном заводе купца Терехова С., в г.Киеве, после избияения его владельцем завода и о заболеваемости и смертности среди рабочих завода, вследствие відачи им недоброкачественной пищи // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2568. Арк. 1.

¹⁶⁹⁰Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василя Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 63в.

¹⁶⁹¹Дело о рассмотрении жалобы уманского купца Штильмана на несправедливые и противоречащие одно другому определения Главного суда на действия Звенигородского магистрата, разбирающего претензии купца Ройтенберга // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1360. Арк. 16.

¹⁶⁹²Там само. Арк. 16.

¹⁶⁹³Дело по жалобе васильковских мещан на неправильное взыскание с них местным откупщиком купцом Лохвицким головного дохода // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 18. Арк.1-3.

¹⁶⁹⁴Дело по отношению Главнокомандующего 1 армии князя Сакена о взыскании в казну с залога дома Подгайного денег следующих с него по поставкам за провиант // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 30. Арк.12; Дело о просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату и их правильную отдачу на откуп торговли хлебом в г.Умани // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 147. Арк. 3зв.

¹⁶⁹⁵Там само. Арк. 3зв.

¹⁶⁹⁶О выдаче купцам Топалеру и Лохвицкому задаточних денег под особые залоги рубль за рубль // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5153. Арк. 1.

139.	Городецький, ¹⁶⁹⁷		Чорнобиль Радомишль- ського повіту	Київська	1828	Єврей, займався річковими перевезеннями
140.	Гернер Айзик ¹⁶⁹⁸		Київ	Київська	1828 р.	Торгував цукром
141.	Рябчиков Федір ¹⁶⁹⁹		Київ	Київська	1829	Володів будинком у м.Києві, по вул.Московській
142.	Ходунов ¹⁷⁰⁰		Київ	Київська	1829	Володів лавкою
143.	Кочевий Семен ¹⁷⁰¹		Київ	Київська	1830, 1833 р. ¹⁷⁰²	Наглядач за перекупщиками
144.	Добровольський Павло ¹⁷⁰³		Київ	Київська	1830 р.	Купець, дворянин, торгував цукром, володів лавками (1830 р.) ¹⁷⁰⁴
145.	Коноплин Олександр ¹⁷⁰⁵		Київ	Київська	1830 р.	Купець, одружений із жінкою, першим чоловіком якої був Балабуха
146.	Меєрзон-		м.Білопілля	Київська	1830	Торгував хлібом

¹⁶⁹⁷О самоправном задержании еврейкой 3 гильдии купца женой Гродецкой 52 корабельных судов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2850. Арк. 1.

¹⁶⁹⁸По отношению управляющего министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1608. Арк. 4.

¹⁶⁹⁹Указы Сената (копии); сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии (1830-1831 гг.); ведомости: об убытках, понесенных от наводнений и разлива рек в Киевской губернии весной 1829 г., о количестве больных, находящихся в госпиталях г. Киева; о дислокации войск в Киевской и Волынской губерниях; о количестве арестованных, содержащихся в Киевской тюрьме; о самоубийствах, скоропостижно умерших, пожарах, эпизоотии и др. происшествиях в Киевской губернии, о лицах, принадлежавших к польским тайным обществам; эпидемии чумы в Молдавии и Валахии и документы по др. вопросам // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 2. Спр. 500 (475). Арк. 514.

¹⁷⁰⁰Там само. Арк. 24.

¹⁷⁰¹Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831 г. // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 3. Спр. 841. Арк. 26.

¹⁷⁰²Дело о рассмотрении прошения мещанина Калужской губернии Дмитриева И. о высылке к нему сына, находящегося в отработке у киевского купца Кочевого // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 725. Арк. 1-4.

¹⁷⁰³По отношению управляющего министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей. // ЦДАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1608. Арк. 1.

¹⁷⁰⁴Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 24зв.

¹⁷⁰⁵Там само. Арк. 3зв.

	Сквирський Шевель ¹⁷⁰⁶		Махнівсько- го повіту			
147.	Талалаєв ¹⁷⁰⁷	3	Київ	Київська	1830	Московський купець
148.	Полуляхов ¹⁷⁰⁸		Київ	Київська	1830	Купецький син. Богуславський купець Полуляхов (1802 р., підрядчик кінної станції). ¹⁷⁰⁹
149.	Гоцаєнко Михайло ¹⁷¹⁰		Київ	Київська	1830	Отримав частину чи то спадщини, чи то боргу дворянина Плавинського, чи просто був свідком і розписався за спадкоємницю
150.	Кудрин Михайло ¹⁷¹¹		Київ	Київська	1830	Калузький купець
151.	Киселев ¹⁷¹²		Київ	Київська	1830	Шуйський купець, кредитор
152.	Смородинов ¹⁷¹³		Київ	Київська	1830	Позичальник, власник будинку ¹⁷¹⁴
153.	Охримовський ¹⁷¹⁵			Київська	1830	Позичальник
154.	Куцовський Зой. ¹⁷¹⁶			Київська	1830	Кредитор
155.	Поляк			Київська	1830	

¹⁷⁰⁶Дело о рассмотрении жалобы купца Меерзона на подсудка Махновського поветового суда Гржимовского и писаря Меленевського за медленное решение вопроса о взыскании с помещицы с.Жежелева Святловской денег за убытки, понесенные из-за нарушения контракта на продажу водки и пшеницы // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 5. Спр. 1680. Арк. 1.

¹⁷⁰⁷Книга расходная для сумм четвертого разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 56. Арк. 5.

¹⁷⁰⁸Циркулярне распоряжения Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 36.

¹⁷⁰⁹Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора // ДАК. Ф. 1. Оп. 2а. Спр. 30. Арк. 222.

¹⁷¹⁰Циркулярне распоряжения министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 32зв.

¹⁷¹¹Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 11зв.

¹⁷¹²Там само. Арк. 14зв.

¹⁷¹³Там само. Арк. 14зв.

¹⁷¹⁴Там само. Арк. 27зв.

¹⁷¹⁵Там само. Арк. 36зв.

¹⁷¹⁶Книга расходная для сумм третьего разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 8зв.

	Янкель ¹⁷¹⁷					
156.	Шапиро Сруль ¹⁷¹⁸			Київська	1830	
157.	Финке Готлиб ¹⁷¹⁹		Київ	Київська	1830	
158.	Гальперн Дувид ¹⁷²⁰	3	Канів	Київська	1831	Відкуп Канівського порому через Дніпро
159.	Терехов Сергій ¹⁷²¹	2	Київ	Київська	1833 ¹⁷²² , 1830 р. ¹⁷²³	
160.	Дмитрієв Аполон ¹⁷²⁴	3	Київ	Київська	1833	
161.	Червінський Ісаак Іванович ¹⁷²⁵	3	Київ	Київська	1833 ¹⁷²⁶	Торгував хлібом, мав амбар
162.	Підгайний ¹⁷²⁷		Київ	Київська	1833	Торгував хлібом

¹⁷¹⁷Книга расходная для сумм третього разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 14зв.

¹⁷¹⁸Там само. Арк. 14зв.

¹⁷¹⁹Там само. Арк. 15зв.

¹⁷²⁰Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 85зв.

¹⁷²¹Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторію разных материалов на приготовление боевых патронов // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 745. Арк.3.

¹⁷²²По жалобе прикажчика Климова о невыполнении прикажчиком же купца Терехова Кудрявцевым присяги, назначенной Киевским словесным судом в уплате будто бы им Климову за купленное у него еловое дерево денег // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 121. Арк. 1.

¹⁷²³Циркулярне распоряжения министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 39.

¹⁷²⁴Дело по торгам на поставку дров 182 саж и 2 арш. Для отопления домов занимаемых г.Главнокомандующим Главным штабом и другими заведениями армии) // ДАКО. Ф. 280. Оп. 1. Спр. 772. Арк. 5.

¹⁷²⁵Дело по жалобе коллежского реестратора Булкина на самоправную продажу здешними жителями Червинским и Подгайным муки и солода его // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 362. Арк. 1.

¹⁷²⁶Об отведении пустопорожных мест полковнику Сабурову, коллежскому советнику Каменскому и купцу Червинскому // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 285. Арк. 1; По прошению киевского купца Исакия Червинского о выдаче ему под залог деревянного дома из Киевского приказа ссуды // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 344. Арк. 3.

¹⁷²⁷Дело по жалобе коллежского реестратора Булкина на самоправную продажу здешними жителями Червинским и Подгайным муки и солода его // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 362. Арк. 15.

163.	Линовський ¹⁷²⁸		Київ	Київська	1833 ¹⁷²⁹	Утримувач Контрактового дому
164.	Подкованцов ¹⁷³⁰		Київ	Київська	1833	Калузький купець, торгував горілкою
165.	Прокофьев ¹⁷³¹	3-я	Київ	Київська	1833	
166.	Матюк ¹⁷³²		Київ	Київська	1833	
167.	Давидов ¹⁷³³		Київ	Київська	1833	
168.	Корлюков ¹⁷³⁴		Київ	Київська	1833	
169.	Левенберг ¹⁷³⁵		Київ	Київська	1833	
170.	Заславський ¹⁷³⁶			Київська	1833	
171.	Зильберштейн ¹⁷³⁷		Бердичів		1833	
172.	Ваташкин Шая ¹⁷³⁸		Бердичів		1833	
173.	Гриншпул ¹⁷³⁹		Бердичів		1833	

¹⁷²⁸Дело по жалобе 7 татарских промышленников на Киевскую городскую комиссию, завышающую цены на место в Киевском контрактном доме // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 66. Спр. 28. Арк. 5.

¹⁷²⁹О Контрактном доме отданном в наем купцу Линовскому, доходы, исправления и смотритель сего дома // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 65. Спр. 42. Арк. 1.

¹⁷³⁰По прошению прикажчика калужского купца Подкованцова Горбунова с жалобой на Киевскую казенную палату за неразрешение продавать водку // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 54. Арк. 1-16.

¹⁷³¹По жалобе Покровского 3-й гильдии купца Прокофьева на Киевскую градскую полицию за невзыскание в течении двух лет с Киевского купца Матюка должных ему и брату его трехсот рублей // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 113. Арк. 1.

¹⁷³²Там само. Арк. 1.

¹⁷³³По прошению Киевской мещанки Меланьи Красовской о невыполнении сестрою ее купчихою Давыдовою присяги, назначенной решением Киевского городского магистрата по делу о родительском наследстве // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 118. Арк. 1.

¹⁷³⁴По просьбе Киевского мещанина Петра Клобуцкого с жалобой на городской магистрат за неправильное решение дела о захвачении у него купцом Корлюковым земли // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 265. Арк. 1.

¹⁷³⁵Дело просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату и их правильную отдачу на откуп торговли хлебом в г.Умани // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 147. Арк. 3зв.

¹⁷³⁶По отношению министра финансов об отдаче в арендное содержание евреям: купцу Заславскому и мещанину Мытнику находящихся в конфискованном Петра Копчинского Тележинском имени мельницы и корчмы // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 406. Арк. 1.

¹⁷³⁷По прошению Бердичевского купца Зильберштейна с просьбою о решении в Правительствующем Сенате не в очередь дела его с евреями Габриелем Енни // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 2. Арк. 1.

¹⁷³⁸По просьбе бердичевских купцов евреев: Шаи Ваташкина и Юдки Гриншпула относительно сломки домови х для устройства вокруг Успенской церкви 10-ти саженой площади // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 166. Арк. 1.

¹⁷³⁹Там само. Арк. 1.

174.	Ойшлендер Цаль ¹⁷⁴⁰		Васильків	Київська	1833	Займався наданням позик під лихварські відсотки
175.	Сербин ¹⁷⁴¹		Звенигород ка	Київська	1833	
176.	Ерхихерман ¹⁷⁴²		Канів	Київська	1833	Утримувач Канівського питейного відкупу
177.	Вавилов Степан Іванович ¹⁷⁴³	3	Умань	Київська	1833	Торгував хлібом з 1829 р. в Умані, єлецький купець (Орловська губернія)
178.	Лишин Матвій Тимофійович ¹⁷⁴⁴		Умань	Київська	1833	Єлецький купецький онук
179.	Тульчинський Рувин ¹⁷⁴⁵		Умань	Київська	1833	Уманський Питейний відкуп
180.	Тульчинський Кельман ¹⁷⁴⁶		Умань	Київська	1833	Уманський Питейний відкуп
181.	Бабич ¹⁷⁴⁷		Умань	Київська	1833	
182.	Рапопорт Іось ¹⁷⁴⁸		Умань	Київська	1833	Уманський Питейний відкуп
183.	Левенберг Антон ¹⁷⁴⁹		Умань	Київська	1833	Уманський Питейний відкуп, київський купець
184.	Рягузов ¹⁷⁵⁰		Умань	Київська	1833	Купецький син, орендував млин
185.	Могилевський 1751		Умань	Київська	1833	

¹⁷⁴⁰Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3180. Арк. 65.

¹⁷⁴¹По прошению казенных крестьян Якима Касенка, Ивана Даниленка и Федора Куценка с жалобой на неправильное присуждение с них Звенигородским уездным судом 2300 руб. асс. в пользу купца Сербина // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 119. Арк. 1.

¹⁷⁴²По представлению Киевского вице-губернатора о неисправности содержателя Каневского питейного откупа купца еврея Ерхихермана // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 51. Арк. 1.

¹⁷⁴³По просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату за неправильную отдачу на откуп торговли хлебом в г.Умани // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 147. Арк. 1.

¹⁷⁴⁴Там само. Арк. 34.

¹⁷⁴⁵Там само. Арк. 3зв.

¹⁷⁴⁶Там само. Арк. 3зв.

¹⁷⁴⁷Там само. Арк. 14.

¹⁷⁴⁸Там само. Арк. 3зв.

¹⁷⁴⁹Там само. Арк. 3зв.

¹⁷⁵⁰Там само. Арк. 18.

¹⁷⁵¹Там само. Арк. 14зв.

186.	Горховский Пинхас ¹⁷⁵²	3	Умань	Київська	1833	
187.	Шмуль Мойзес ¹⁷⁵³	3	Умань	Київська	1833	
188.	Янкель Фригман ¹⁷⁵⁴	3	Умань	Київська	1833	
189.	Ревель ¹⁷⁵⁵	3-я	Умань	Київська	1833	
190.	Островський ¹⁷⁵⁶		Тараща	Київська	1833	Власник лавки, Іцко Островський (васильківський купець), будівництво 2-ї київської гімназії (1853 р.). ¹⁷⁵⁷ Радомишльський 3-ї гільдії купець Аврам Йозефович Островський (1836 р.), горілчаний відкуп. ¹⁷⁵⁸ Островський Пинкос (купецький син) 1857 р. надавав цукор-пісок на переробку в рафінад київському купцю Г.Кельну. ¹⁷⁵⁹
191.	Дехтерев ¹⁷⁶⁰		Київ	Київська	1833	Торгували у Бердичеві

¹⁷⁵²По просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату за неправильную отдачу на откуп торговли хлебом в г.Умани // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 147. Арк. 31.

¹⁷⁵³Там самою. Арк. 31зв.

¹⁷⁵⁴Там само. Арк. 33.

¹⁷⁵⁵По прошении жены Уманского 3-й гильдии купца Ревеля, Андрианны Ревель с жалобой на жестокое обращение с нею мужа // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 98. Арк. 1.

¹⁷⁵⁶По рапорту Таращанского квартирной комиссии относительно уворованных из лавки купца Островского товаров рядовыми 19 артиллерийской бригады Козьминым и прочими // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 308. Арк. 1.

¹⁷⁵⁷Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г.Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 1зв.

¹⁷⁵⁸Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 343.

¹⁷⁵⁹Контракты купца Кельна сахар // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 37.

¹⁷⁶⁰По жалобе киевских купцов Дехтеревых на излишнее взыскания с них Бердичевских арендатором высовых денег от привозимых туда товаров // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 125.

192.	Дехтерев Родіон Петрович з братами ¹⁷⁶¹	2-а	Київ	Київська	1833	Калузький купець, купецький син, проживав у Києві, торгував металом (1833р.); Дехтерев (купець) орендував Григорівський цукровий завод (1853р.). ¹⁷⁶² Постачав деталі для цинтрофуги Київського цукрового заводу купця Кельна (1857 р.). ¹⁷⁶³
193.	Подаруєв Іван ¹⁷⁶⁴	3	Київ	Київська	1833	Кріпак графа Вітти, торгував за посвідченням, продавав спиртні напої
194.	Вайнлунд Хаїм ¹⁷⁶⁵			Київська	1833	Торгував дровами
195.	Санин Яків ¹⁷⁶⁶		Київ	Київська	1834	Утримувач Контрактового дому
196.	Бахарев	3	Київ	Київська	1834	Лавка на Контрактовій

Арк. 1; По прошенію купця Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Клишевского к платежу денег за забратые у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 132. Арк. 1.

¹⁷⁶¹По прошенію купця Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Клишевского к платежу денег за забратые у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы // ЦДІАК. Ф. 422. Оп. 138. Спр. 132. Арк. 1.

¹⁷⁶²Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442 Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 5.

¹⁷⁶³Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемым писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1зв.

¹⁷⁶⁴Дело по прошенію торгующего по свидетельству крестьянина графа Литты Ивана Подаруева о выдаче ему задержанных здешнею питейною конторою кизлярской водки и рому // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 138. Спр. 102. Арк. 1.

¹⁷⁶⁵По жалобе 3-й гильдии купца Хаима Вайнлунда на неправильное назначение ему удовлетворения за поставленные дрова // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 254. Арк. 1.

¹⁷⁶⁶Дело по жалобе 7 татарских промышленников на Киевскую городскую комиссию, завышающую цены на место в Киевском контрактном доме // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 66. Спр. 28. Арк. 5зв.

	Юхим ¹⁷⁶⁷					площі
197.	Климов ¹⁷⁶⁸		Черкаси	Київська	1834	Утримувач сінокосних островів
198.	Нотензон Шмуль (Самуил) ¹⁷⁶⁹	3	Золотоноша	Київська	1834	Постачав хліб війську
199.	Дехтерев Парфентій ¹⁷⁷⁰	2	Київ	Київська	1835	лавка
200.	Болотин ¹⁷⁷¹		Київ	Київська	1835	
201.	Скворцов ¹⁷⁷²		Київ	Київська	1835	Рухома лавка на Хрещатику
202.	Ганський Вацлав ¹⁷⁷³	2	Бердичів	Київська	1835	Суконна лавка в Бердичеві (1831 р.), поміщик с.Верхівня (Сквирського повіту), власник верхівнянської суконної фабрики
203.	Розинг ¹⁷⁷⁴			Київська	1835	
204.	Гернер ¹⁷⁷⁵			Київська	1835	

¹⁷⁶⁷Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі у м.Києві, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 112.

¹⁷⁶⁸По представлению Киевского губернского правления об отдаче в откупное содержание купеческому сыну Климову и мещанам Щербину и Кульбашному Черкасских сенокосных островов // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 66. Спр. 52. Арк. 1.

¹⁷⁶⁹Представление Киевского гражданского губернатора о содействии золотоношского купца Нотанзона Ш. в снижении цен на покупаемое для воинских частей продовольствие и фураж // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1537. Арк. 1.

¹⁷⁷⁰Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі у м.Києві, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 168.

¹⁷⁷¹Дело по жалобе бердичевского мещанина Шпигеля на киевского купца Болотина за отобрание товара // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 142. Спр. 276. Арк. 1-8.

¹⁷⁷²Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі у м.Києві, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 65. Спр. 324. Арк. 151.

¹⁷⁷³Справа по відношенню Міністра внутрішніх справ про звільнення поміщика Київської губернії Вацлава Ганського від податку, який вимагає Бердичівська квартирна комісія з утримуваної ним в м.Бердичеві лавки для торгівлі сукном // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 71. Спр. 28. Арк. 1.

¹⁷⁷⁴Об оказании купцу Розингу содействия при учреждении на р.Днепр и Березине парашодов // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5128. Арк. 1.

¹⁷⁷⁵О вручении расписок купцу Гернеру // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 5151. Арк. 1.

205.	Топалер ¹⁷⁷⁶			Київська	1835	
206.	Бичитин ¹⁷⁷⁷		Звенигород ка	Київська	1836 р.	Відкрив розкольніцьку молільню в своєму будинку
207.	Гороховський Соня Шмуйлович ¹⁷⁷⁸	3-я	Чорнобиль	Київська	1836 р.	Горілчаний відкуп
208.	Трандафілов ¹⁷⁷⁹		Звенигород ка	Київська	1837	
209.	Жерехов ¹⁷⁸⁰		Київ	Київська	1837	
210.	Самдзер К. ¹⁷⁸¹			Київська	1837	Проживав у Варшаві
211.	Рубинштейн Бель Мовшович ¹⁷⁸²	3	Чорнобиль Радомишль- ського повіту	Київська	1838	Чорнобильський винний відкуп
212.	Брискин Бель Мошельович ¹⁷⁸³	3	Чорнобиль Радомишль- ського повіту	Київська	1838	Чорнобильський винний відкуп
213.	Розин ¹⁷⁸⁴		Київ	Київська	1838	Побудував переправу

¹⁷⁷⁶О выдаче купцам Топалеру и Лохвицкому задаточных денег под особое залоги рубль за рубль. // ДАКО. Ф. 2. Оп.1. Спр. 5153. Арк. 1.

¹⁷⁷⁷Дело по отношению Киевского митрополита об устройстве звенигородским купцом Бичитиним К. раскольничьей молельни в своем доме // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2220. Арк. 1.

¹⁷⁷⁸Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 343.

¹⁷⁷⁹По рапорту Звенигородской городской думы о дозволении купеческой жене Трандафиловой построить в г.Звенигородке 5 лавок // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6681. Арк. 1.

¹⁷⁸⁰По прошению киевского 2-й гильдии купца Жерехова о выдаче ему задаточной суммы на заготовление дров и соломы // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 6691. Арк. 1.

¹⁷⁸¹Дело по прошению русского подданого купца Самдзера К., проживающего в г.Варшаве, об оказании соействия в принятии его детей в Варшавское начальное училище // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2346. Арк. 1.

¹⁷⁸²Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 346.

¹⁷⁸³Там само. Арк. 346.

¹⁷⁸⁴Дело о награждении бобруйского купца Розина медалью за устройство переходной переправы чере р. Днепр возле г. Киева во время весеннего разлива воды. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2526. Арк. 1.

						через Дніпро, бобруйський купець
214.	Зинович Дмитро ¹⁷⁸⁵	3-й	Київ	Київська	1839	Торгував смолою і дзьогтем у Чорнобилі Радомишльського повіту
215.	Подгаецкий ¹⁷⁸⁶			Київська	1839	
216.	Шапіро Іось ¹⁷⁸⁷	3	Бердичів		1839	
217.	Борзам Бенць. ¹⁷⁸⁸	3-я	Васильків	Київська	1839	Займався наданням позик під лихварські відсотки
218.	Денисенко ¹⁷⁸⁹			Київська	1840	
219.	Брон ¹⁷⁹⁰		Липовець	Київська	1840	Утримувач Липовецької поштової станції
220.	Гернер Айзик. ¹⁷⁹¹	3-я	Васильків	Київська	1841	Позичив у штаб-лікарші Рапорт 7500 р.асигн. Здійснював роботи на будівництві Броварського шосе
221.	Серебрянников ¹⁷⁹²			Київська	1843	Власник шкіробробного заводу, власник лакової фабрики (1843) ¹⁷⁹³
222.	Митюк			Київська	1843	Власник шкіробробного

¹⁷⁸⁵Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указа Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336доп. Спр. 2539. Арк. 388.

¹⁷⁸⁶Дело по прошению мещанки вдовы Сиволаповой об отдаче находящимся на ее попечении детям умершего сына ее вещей, удерживаемых наследниками купца Подгаецкого // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 148. Спр. 367. Арк. 1-11.

¹⁷⁸⁷Справа по відношенню Міністра внутрішніх справ про звільнення поміщика Київської губернії Вацлава Ганського від податку, який вимагає Бердичівська квартирна комісія з утримуваної ним в м. Бердичеві лавки для торгівлі сукном // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 71. Спр. 28. Арк. 20.

¹⁷⁸⁸Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3180. Арк. 65зв.

¹⁷⁸⁹Дело по жалобе мещанина Подгайского на купца Денисенко за неправильный начет на него денег // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 149. Спр. 830. Арк. 1 - 3.

¹⁷⁹⁰Дело Киевского приказа общественного призрения о числении капиталов Приказа 1839-1842 г. книги 5 разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 58. Арк. 121.

¹⁷⁹¹Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3180. Арк. 124.

¹⁷⁹²Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 97.

¹⁷⁹³Там само. Арк. 100.

	(Митюков) ¹⁷⁹⁴					заводу
223.	Котлов М. ¹⁷⁹⁵	3	Умань	Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
224.	Ковалевский ¹⁷⁹⁶			Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
225.	Зенович ¹⁷⁹⁷		Чорнобиль	Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
226.	Ястрембович Микита ¹⁷⁹⁸	3		Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
227.	Білий Шмуль ¹⁷⁹⁹			Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
228.	Потієвський Ель. ¹⁸⁰⁰			Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
229.	Протопопов ¹⁸⁰¹			Київська	1843	Власник шкіробробного заводу
230.	Качевський ¹⁸⁰²			Київська	1843	Власник миловарного заводу
231.	Ходунов ¹⁸⁰³			Київська	1843	Власник миловарного заводу, власник свічного заводу (1843) ¹⁸⁰⁴ , кредитор (1830) ¹⁸⁰⁵
232.	Вейсберг Гдаль ¹⁸⁰⁶			Київська	1843	Власник миловарного заводу, власник свічного заводу (1843) ¹⁸⁰⁷
233.	Дембиков			Київська	1843	Власник миловарного

¹⁷⁹⁴Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844.

Арк. 97.

¹⁷⁹⁵Там само. Арк. 31, 97.

¹⁷⁹⁶Там само. Арк. 97.

¹⁷⁹⁷Там само. Арк. 97.

¹⁷⁹⁸Там само. Арк. 97.

¹⁷⁹⁹Там само. Арк. 97.

¹⁸⁰⁰Там само. Арк. 97.

¹⁸⁰¹Там само. Арк. 97.

¹⁸⁰²Там само. Арк. 98зв.

¹⁸⁰³Там само. Арк. 98зв.

¹⁸⁰⁴Там само. Арк. 99.

¹⁸⁰⁵Книга расходная для сумм третього разряда // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 55. Арк. 14зв.

¹⁸⁰⁶Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844.

Арк. 98зв.

¹⁸⁰⁷Там само. Арк. 99.

	Федір ¹⁸⁰⁸					заводу
234.	Каурова (купчиха) ¹⁸⁰⁹			Київська	1843	Власник салотопного заводу
235.	Кочовий Семен ¹⁸¹⁰			Київська	1843	Власник свічного заводу
236.	Бубнов Олексій ¹⁸¹¹			Київська	1843	Власник свічного заводу
237.	Рудников Іван ¹⁸¹²			Київська	1843	Власник свічного заводу
238.	Фінке Готліб ¹⁸¹³	2		Київська	1843, 1853 р. ¹⁸¹⁴ 1830 р. ¹⁸¹⁵	Власник заводу стеаринових свічок та олійно-кислого мила
239.	Овсянников ¹⁸¹⁶			Київська	1805 р., ¹⁸¹⁷ 1843	Власник кафельного заводу
240.	Чесанов ¹⁸¹⁸			Київська	1843	Власник кафельного заводу
241.	Грейшин ¹⁸¹⁹			Київська	1843	Власник клейоночного заводу
242.	Личков ¹⁸²⁰			Київська	1843	Власники паперової фабрики

¹⁸⁰⁸ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 98зв.

¹⁸⁰⁹ Там само. Арк. 99.

¹⁸¹⁰ Там само. Арк. 99.

¹⁸¹¹ Там само. Арк. 99.

¹⁸¹² Там само. Арк. 99.

¹⁸¹³ Там само. Арк. 99.

¹⁸¹⁴ Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁸¹⁵ Циркулярне распоряжения министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 15зв.

¹⁸¹⁶ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 99зв.

¹⁸¹⁷ Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої квартальним Гуменковим // ЦДІАК. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 920. Арк. 3.

¹⁸¹⁸ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 99зв.

¹⁸¹⁹ Там само. Арк. 99зв.

¹⁸²⁰ Там само. Арк. 100.

243.	Карлюков Федір ¹⁸²¹	2		Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
244.	Смирнов Василь ¹⁸²²			Київська	1843, 1844 р. ¹⁸²³	Власник тютюнової фабрики
245.	Беловин, купчиха ¹⁸²⁴			Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
246.	Беренштейн Мойзес. ¹⁸²⁵	3	Умань	Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
247.	Солодов Іван. ¹⁸²⁶	3	Умань	Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
248.	Палковський Меєр Мордко ¹⁸²⁷	3	Васильків	Київська	1843	Власник цегляного заводу
249.	Ревич Марк ¹⁸²⁸	3	Махнівка	Київська	1844	
250.	Ревич Говшей ¹⁸²⁹	3	Махнівка	Київська	1844	
251.	Манзон ¹⁸³⁰		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробочного збору у Бердичеві, продавав цукор київському купцю Кельну (1857р.). ¹⁸³¹
252.	Гальперин ¹⁸³²		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробочного збору у Бердичеві, 1858 р. (Гальперін Й.І., власник

¹⁸²¹ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 100зв.

¹⁸²² Там само. Арк. 100зв.

¹⁸²³ Дело о рассмотрении жалобы новозибковских мещанок Коневой А., Поповой В., Ветковской В. на захват киевским купцом Смирновым имущества и денег, оставшегося после смерти их сестры, киевской мещанки Броварник // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 153. Спр. 716. Арк. 1-11.

¹⁸²⁴ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 100зв.

¹⁸²⁵ Там само. Арк. 31.

¹⁸²⁶ Там само. Арк. 31.

¹⁸²⁷ Там само. Арк. 82.

¹⁸²⁸ Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 72.

¹⁸²⁹ Там само. Арк. 72.

¹⁸³⁰ Там само. Арк. 90.

¹⁸³¹ Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3.

¹⁸³² Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 90.

						цукрозаводу у Ржищеві, банкір) ¹⁸³³
253.	Гировиц ¹⁸³⁴		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробочного збору у Бердичеві
254.	Качаунов ¹⁸³⁵		Бердичів	Київська	1844	
255.	Енни ¹⁸³⁶		Бердичів	Київська	1845	
256.	Безверхий ¹⁸³⁷			Київська	1845	
257.	Бондарев ¹⁸³⁸		Ставидлянська Лука Чигиринський повіт	Київська	1845	Власник цукрового заводу
258.	Александров Микола Олександрович (1814-?) ¹⁸³⁹		Київ	Київська	1846	Зарахований до міщан з київських купців. Сім'я зарахована в московські купці з 1857 р.
259.	Меер И. ¹⁸⁴⁰		Бердичів	Київська	1846	
260.	Лисянський Сруль ¹⁸⁴¹	3-я	Махнівка	Київська	1846	
261.	Долмацій Зельман ¹⁸⁴²	3-я	Махнівка	Київська	1846	

¹⁸³³Тютюнник Ю.Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт. Київ: АБС Прес, 2016. С. 290.

¹⁸³⁴Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 90.

Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 98.

¹⁸³⁶Дело об отдаче в административное управление имения купцов Енни, состоящего в части г.Бердичева, на пополнение их долгов // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.155. Спр. 387. Арк. 1.

¹⁸³⁷Дело по прошению мещанина С.Чернявского о недопущении совершения купчей крепости на проданный родителями просителя солдатке Визгуновой дом для пополнения долга купцу Безверхому // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 155. Спр. 618. Арк. 1 - 3.

¹⁸³⁸Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442 Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 9.

¹⁸³⁹Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С. 14.

¹⁸⁴⁰Дело о жалобе бердичевского купца И.Меера на медленное действие местного полицмейстера в решении дела о разорении мещанином Л.Ландой его дома, нанятого под помещение почтовой станции // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 157. Спр. 708. Арк. 1 - 3.

¹⁸⁴¹Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 234.

262.	Крамський Нехемія ¹⁸⁴³	3-я	Махнівка	Київська	1846	
263.	Рубинштейн Роман ¹⁸⁴⁴	2-а	Бердичів	Київська	1846	
264.	Паціорковський Целестин ¹⁸⁴⁵		Бердичів	Київська	1846	Дворянин
265.	Шафнагель Максиміліян Якович	2-а	Бердичів	Київська	1846	Дворянин
266.	Щепанський Франц Францевич ¹⁸⁴⁶	3-я	Бердичів	Київська	1846	Дворянин
267.	Насон Василь Олексійович ¹⁸⁴⁷	3-я	Бердичів	Київська	1846	Белевський 3-ї гільдії купецький брат
268.	Зеленцов Онисим Порфирович ¹⁸⁴⁸	3-я	Бердичів	Київська	1846	
269.	Караспиров Ісаак Спиридонович ¹⁸⁴⁹	3-я	Бердичів	Київська	1846	
270.	Гейденрайх Карл Михайлович ¹⁸⁵⁰	3-я	Бердичів	Київська	1846	Дворянин, суддя словесного суду
271.	Віцентіні віцентій Віцентійович ¹⁸⁵¹	3-я	Бердичів	Київська	1846	Суддя словесного суду
272.	Строков Петро Дмитрович ¹⁸⁵²	3-я	Бердичів	Київська	1846	Суддя словесного суду

¹⁸⁴²Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 234.

¹⁸⁴³Там само. Арк. 234.

¹⁸⁴⁴Там само. Арк. 346, 349зв.

¹⁸⁴⁵Там само. Арк. 257.

¹⁸⁴⁶Там само. Арк. 257.

¹⁸⁴⁷Там само. Арк. 257зв.

¹⁸⁴⁸Там само. Арк. 258.

¹⁸⁴⁹Там само. Арк. 258зв.

¹⁸⁵⁰Там само. Арк. 259.

¹⁸⁵¹Там само. Арк. 259.

¹⁸⁵²Там само. Арк. 259зв.

273.	Ротенберг Дувид Ойзерович ¹⁸⁵³	3-я	Бердичів	Київська	1846	Ратман
274.	Гумшан Фроим Герцович ¹⁸⁵⁴	3-я	Бердичів	Київська	1846	Ратман
275.	Трахтенберг Шоєм Лейзорович ¹⁸⁵⁵	3-я	Бердичів	Київська	1846	Ратман
276.	Земляков Макар ¹⁸⁵⁶	3-я	Бердичів	Київська	1846	
277.	Лапин ¹⁸⁵⁷			Київська	1846	
278.	Либбе ¹⁸⁵⁸		Бердичів	Київська	1847	Суконна фабрика
279.	Оробьєв ¹⁸⁵⁹			Київська	1847	
280.	Кравченко ¹⁸⁶⁰			Київська	1847	
281.	Бернер ¹⁸⁶¹			Київська	1848	
282.	Дехтярев Тимофій ¹⁸⁶²	1	Київ	Київська	1849	Директор Київської контори Державного банку (1849), власник залізного заводу (1843) ¹⁸⁶³
283.	Чернишев Федір ¹⁸⁶⁴	1	Київ	Київська	1849, ¹⁸⁶⁵	

¹⁸⁵³Дело о переименовании м. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4982, 4983. Арк. 260зв.

¹⁸⁵⁴Там само. Арк. 260зв.

¹⁸⁵⁵Там само. Арк. 261.

¹⁸⁵⁶Там само. Арк. 350.

¹⁸⁵⁷Дело по жалобе мещанки С.Гермуновой на неправильное понуждение ее мужа к платежу купцу Лапину денег по подложным вексялям // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 157. Спр. 973. Арк. 1 - 3.

¹⁸⁵⁸Дело о разрешении купцу Либбе открыть в гор.Бердичеве фабрику бумажных и шерстяных изделий // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 80. Спр. 190. Арк. 1.

¹⁸⁵⁹О доставлении сведений о состоянии лавок купца Оробьєва и Барского // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2243. Арк. 1.

¹⁸⁶⁰Об отдаче купцу Кравченке в продолжение 3-х лет ситки смолы с пней, находящихся в городском лесу // ДАКО. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 2251. Арк. 1.

¹⁸⁶¹Дело по жалобе мещанина Н.Ноздрина на купца Н.Бернера за неправильное удержание имущества просителя // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 159. Спр. 634. Арк. 1-2.

¹⁸⁶²Сведения о долгах помещиков, получивши ссуды под залог имений, в святы с выдачей выкупных платежем по реформе 1861 г. // ДАКО. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

¹⁸⁶³Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 98.

¹⁸⁶⁴Сведения о долгах помещиков, получивши ссуды под залог имений, в святы с выдачей выкупных платежем по реформе 1861 г. // ДАКО. Ф. 1643. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1.

					1854 1866	
284.	Калашников ¹⁸⁶⁷			Київська	1849	
285.	Чарковський ¹⁸⁶⁸			Київська	1849	
286.	Каминський ¹⁸⁶⁹			Київська	1849	
287.	Авчинникова Агрепина Петровна ¹⁸⁷⁰		Київ	Київська	1849	Купчиха
288.	Тельман ¹⁸⁷¹		Бердичів	Київська	1850	
289.	Рабинович ¹⁸⁷²		Бердичів	Київська	1850	
290.	Сатановський 1873		Васильків	Київська	1851	
291.	Діамент Пінхас 1874		Васильків	Київська	1851, 1839 р. ¹⁸⁷⁵	
292.	Риппер ¹⁸⁷⁶		Київ	Київська	1851	

¹⁸⁶⁵ Дело по прошению мещанина Я.Герцберга о скорейшем взыскании с купца Чернышева 292 руб. 90 коп. за разорение им принадлежащего просителю байдака // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 160. Спр. 276. Арк. 1 - 4.

¹⁸⁶⁶ План усадебного участка купца Чернышева по Большой Васильковской улице с обозначением миловаренного и пивоваренного завода и деревянных жилых построек // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 187. Арк. 1.

¹⁸⁶⁷ Дело по жалобе мещанина Г. Амеличева на неправильное проведение чиновником особых поручений Бонковским следствия по его жалобам на квартального надзирателя Ясинского и купца Калашникова за выселение из квартиры // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 160. Спр. 191. Арк. 1.

¹⁸⁶⁸ Дело по прошению вдовы мещанки С.Гусевой о содействии к обеспечению захваченного ее отчимом купцом Чарковским принадлежащего ей после смерти родителей наследства // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 160. Спр. 210. Арк. 1 - 65.

¹⁸⁶⁹ Прошение мещанина М.Куна от 2 июля 1849 г. о приостановлении продажи его дома на пополнение числящегося на нем провиантского взыскания и о долге его купцу Каминскому // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 160. Спр. 418. Арк. 1.

¹⁸⁷⁰ Копии билетов, выданных разным лицам, внесшим деньги под проценты // ДАКО. Ф. 226. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 8.

¹⁸⁷¹ План усадебного участка по переулку около Старого базара, отведенного купцу Тельману для постройки каменного дома // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 959. Арк. 1.

¹⁸⁷² План усадебного участка по Школьному переулку, отведенного купцу Рабиновичу для постройки каменного дома // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 960. Арк. 1.

¹⁸⁷³ Дело по просьбе васильковского купца Сатановского о разрешении зятю его купцу Диаменту П. приехать в г. Киев во время контрактов по торговым делам // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8564. Арк. 1.

¹⁸⁷⁴ Там само. Арк. 1.

¹⁸⁷⁵ Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3180. Арк. 65зв.

¹⁸⁷⁶ План усадебного участка на Университетской площади купца Риппера, с обозначением существующих деревянных построек // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 104. Арк. 1.

293.	Зильберман ¹⁸⁷⁷		Бердичів	Київська	1852	Макаронна фабрика
294.	Абель Иван-Готлиб (1821-?) ¹⁸⁷⁸		Київ	Київська	1852	Київський міщанин з пруських підданих (1844 р.), 1852 р. зарахований до купців
295.	Абрамовський Юхим Олександрович (1825 -?) ¹⁸⁷⁹		Київ	Київська	1852	Київський міщанин, зарахований в 1847 р. з київських купців. Зарахований до київських купців з 1852 р. Позичав гроші сину поміщика Липовецького повіту Еуарду Борману (1854 р.). ¹⁸⁸⁰
296.	Надеждин ¹⁸⁸¹		Київ	Київська	1852	
297.	Сальников ¹⁸⁸²		Київ	Київська	1852	
298.	Меєр ¹⁸⁸³		Бердичів	Київська	1852	
299.	Ейчес Н. ¹⁸⁸⁴		Бердичів	Київська	1852	
300.	Биск ¹⁸⁸⁵		Бердичів	Київська	1852, 1853 1886	
301.	Бранштейн			Київська	1853	

¹⁸⁷⁷ Дело по жалобе бердичевского купца Зильбермана на закрытии его макаронного заведения // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 84. Спр. 168. Арк. 1.

¹⁸⁷⁸ Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С. 7.

¹⁸⁷⁹ Там само. С. 8.

¹⁸⁸⁰ Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 9зв.

¹⁸⁸¹ Дело о краже денег и товаров из лавок киевских купцов Надеждина и Сальникова солдатом Екатеринбургского пехотного полка Намчуком М. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.1. Спр. 10386. Арк. 1.

¹⁸⁸² Там само. Арк. 1.

¹⁸⁸³ Дело о увозе дочери бердичевского купца Меера дворянином Городинским с целью вступить с ней в брак // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10370. Арк. 1.

¹⁸⁸⁴ Дело по жалобе купца Ейчиса Н. на бердичевских городничего и стряпчего за изъятие из его магазина товаров купца Биска, задержаньях им за несплату долга // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 11091. Арк. 1.

¹⁸⁸⁵ Там само. Арк. 1.

¹⁸⁸⁶ Справа по скарзі дружини купця 2 гільдії Є.Ревич на бердичівського купця Биска за найм в м. Києві лавки, яка перебувала в наймі у її сина з метою перешкодити йому в торгівлі на Хрещенській ярмарці // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 165. Спр. 38. Арк. 1.

	Пинхас ¹⁸⁸⁷					
302.	Райх ¹⁸⁸⁸		Київ	Київська	1853	Орендар цегельного заводу Київського приказу громадської опіки
303.	Ревич ¹⁸⁸⁹	2-а	Махнівка	Київська	1853	
304.	Осовецький Янкель ¹⁸⁹⁰		Васильків	Київська	1853	Торгував алкоголем
305.	Іванов ¹⁸⁹¹		Умань	Київська	1853	
306.	Гомершиндт ¹⁸⁹²			Київська	1853	
307.	Едельман Мордко ¹⁸⁹³		Канів	Київська	1853	Торгував алкоголем
308.	Скворцов ¹⁸⁹⁴		Київ	Київська	1853	
309.	Аринштейн Йосиф ¹⁸⁹⁵		Київ	Київська	1853	Підряди, будівництво 2 київської гімназії. ¹⁸⁹⁶
310.	Карпов Іван ¹⁸⁹⁷		Київ	Київська	1853	Лавка, оренда житла ¹⁸⁹⁸ , оренда бані ¹⁸⁹⁹
311.	Литов Степан ¹⁹⁰⁰		Київ	Київська	1853	Оренда будинку
312.	Кордес Іоан ¹⁹⁰¹		Київ	Київська	1853	Навчання хлопчика

¹⁸⁸⁷О взыскании с бердичевского купеческого сына Геригана Иося Каменки 1338 руб. 75 коп. серебром, должных купцу Пинхасу Бранштейну // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 39179. Арк. 1.

¹⁸⁸⁸Отчет губернатора за 1853 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 569. Арк. 35зв.

¹⁸⁸⁹Справа по скарзі дружини купця 2 гільдії Є.Ревич на бердичівського купця Биска за найм в м. Києві лавки, яка перебувала в наймі у її сина з метою перешкодити йому в торгівлі на Хрещенській ярмарці // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 165. Спр. 38. Арк. 1.

¹⁸⁹⁰Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁸⁹¹Дело по жалобе аккерманского мещанина И.Евтухова на купца Уманского уезда Иванова за рострату имущества, оставшегося после смерти отца Евтухова // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.165. Спр. 357. Арк. 1.

¹⁸⁹²Дело по жалобе одесского мещанина Ф.Красильникова на киевского купца Гомершиндта за невіплату следующих за работу денег // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.165. Спр. 395. Арк. 1.

¹⁸⁹³Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1зв.

¹⁸⁹⁴Дело по жалобе киевской мещанки Т.Малецкой на приказчика купца Скворцова Митрофанова за нанесение обиды // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.165. Спр. 396. Арк. 1.

¹⁸⁹⁵Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

¹⁸⁹⁶Там само. Арк. 1зв.

¹⁸⁹⁷Там само. Арк. 1.

¹⁸⁹⁸Там само. Арк. 3.

¹⁸⁹⁹Там само. Арк. 3зв.

¹⁹⁰⁰Там само. Арк. 3зв.

313.	Кривошляпін Іполіт ¹⁹⁰²		Київ	Київська	1853	Відновлення живопису Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря
314.	Бурмистровий (чи Бурмистров) Никифор ¹⁹⁰³	3-а	Київ	Київська	1853	Оренда лавки у київського міщанина Степана Яковича Київщинського (1854 р.). ¹⁹⁰⁴
315.	Глезер Андрій ¹⁹⁰⁵		Київ	Київська	1853	Торгував ворсовими шишками
316.	Лившиц Шая ¹⁹⁰⁶		Київ	Київська	1853	Мозирський купець
317.	Нікітін Андрій ¹⁹⁰⁷	Почесний громадянин Володимира	Київ	Київська	1853	Передача підряда на будівництво дороги ¹⁹⁰⁸
318.	Пестриковський Осип	1-а (Бердянськ)	Київ	Київська	1853	Отримання підряда на будівництво дороги ¹⁹⁰⁹
319.	Мисловський Григорій ¹⁹¹⁰		Київ	Київська	1853	
320.	Хоскель Ланда ¹⁹¹¹		Бердичів	Київська	1853	Торгівля алкоголем
321.	Демидов Борис ¹⁹¹²		Київ	Київська	1853	
322.	Іващенко		Київ	Київська	1853	

¹⁹⁰¹Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3зв.

¹⁹⁰²Там само. Арк. 3зв.

¹⁹⁰³Там само. Арк. 3.

¹⁹⁰⁴Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 12.

¹⁹⁰⁵Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2.

¹⁹⁰⁶Там само. Арк. 4.

¹⁹⁰⁷Там само. Арк. 4.

¹⁹⁰⁸Там само. Арк. 4зв.

¹⁹⁰⁹Там само. Арк. 4зв.

¹⁹¹⁰Там само. Арк. 4зв.

¹⁹¹¹Там само. Арк. 4зв.

¹⁹¹²Там само. Арк. 2.

	Самійло ¹⁹¹³					
323.	Рудник Матвій ¹⁹¹⁴		Київ	Київська	1853	Купецький син
324.	Ждановський Йосип ¹⁹¹⁵		Київ	Київська	1853	Навчав торгівлі
325.	Вонсович Теодор ¹⁹¹⁶		Київ	Київська	1853	Навчав торгівлі
326.	Фадєєв Степан Хомич ¹⁹¹⁷	3-я	Київ	Київська	1853	Власник цегельного заводу
327.	Ободовський Яків ¹⁹¹⁸		Київ	Київська	1853	Найм будинку
328.	Доморослов ¹⁹¹⁹		Київ	Київська	1853	Найм будинку
329.	Машель Ефросинія ¹⁹²⁰		Київ	Київська	1853	Найм будинку
330.	Рабинович Шмуль ¹⁹²¹		Київ	Київська	1853	Постачання каменю
331.	Багрєєв Гнат Маркович ¹⁹²²	3-я	Тараща	Київська	1853	Київський чарочний відкуп
332.	Блюмберг Соломон ¹⁹²³	Почесний громадянин	Київ	Київська	1854	Один із будівничих Київського ланцюгового мосту (з 1847 р.)
333.	Швейцер Самуїл Лазаревич ¹⁹²⁴	1-а	Київ	Київська	1854	Варшавський 1-ї гільдії купець, Повірений у справах нащадків Блюмберга Соломона (1854 р.)

¹⁹¹³ Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

¹⁹¹⁴ Там само. Арк. 3.

¹⁹¹⁵ Там само. Арк. 4зв.

¹⁹¹⁶ Там само. Арк. 5.

¹⁹¹⁷ Там само. Арк. 2.

¹⁹¹⁸ Там само. Арк. 5.

¹⁹¹⁹ Там само. Арк. 5.

¹⁹²⁰ Там само. Арк. 5.

¹⁹²¹ Там само. Арк. 5зв.

¹⁹²² Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

¹⁹²³ Там само. Арк. 21.

¹⁹²⁴ Там само. Арк. 21.

334.	Никитин Андрій Микитович ¹⁹²⁵	1-а, спадковий почесний громадянин	Київ	Київська	1854	Спадковий почесний громадянин, купець 1-ї гільдії міста Володимира придбав містечко будівельників Київського ланцюгового мосту, розміщене на Микільській Слобідці
335.	Хавалкин Кіндрат ¹⁹²⁶	1-а	Київ	Київська	1854	Власник лавки, керченський купець
336.	Гофман Юлій ¹⁹²⁷	3-я	Київ	Київська	1854	Орендував лавки
337.	Мирецький Олександр ¹⁹²⁸	3-я	Київ	Київська	1854	Навчав кравецькій справі
338.	Грановський Михайло Демянович ¹⁹²⁹	3	Київ	Київська	1854	Відавав в найм лавку/(суборенда)
339.	Мисловський Григорій Семенович ¹⁹³⁰		Київ	Київська	1854	Купецький син, умів писати, засвідчував угоди
340.	Переплетчиков Іван Семенович ¹⁹³¹	2	Київ	Київська	1854	Здавав в оренду власний будинок під контору по будівництву Києво-Брестського шосе
341.	Гаммершмідт Антон ¹⁹³²	3	Київ	Київська	1854	Купив типографію (2500 руб.)
342.	Кривошляпин Іпполіт Макарович ¹⁹³³	3	Київ	Київська	1854	Живописець, керував розписом Києво-Михайлівського монастиря

¹⁹²⁵Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 21.

¹⁹²⁶Там само. Арк. 2зв.

¹⁹²⁷Там само. Арк. 2зв.

¹⁹²⁸Там само. Арк. 13.

¹⁹²⁹Там само. Арк. 3.

¹⁹³⁰Там само. Арк. 1бзв.

¹⁹³¹Там само. Арк. 1бзв.

¹⁹³²Там само. Арк. 17.

¹⁹³³Там само. Арк. 17зв.

343.	Шеліхов Йосип Іванович ¹⁹³⁴	3	Київ	Київська	1854	Наймав лавки
344.	Охрімівський Іван Якович ¹⁹³⁵	3	Київ	Київська	1854	Здавав в оренду лавки
345.	Багрєєв Гнат ¹⁹³⁶		Тараща	Київська	1854	Торгівля алкоголем
346.	Ладензан ¹⁹³⁷		Київ	Київська	1855	
347.	Александров Платон Іринархович ¹⁹³⁸		Київ	Київська	1855	Вибув з міщан в купецтво
348.	Фомин А. ¹⁹³⁹			Київська	1856	
349.	Кельн Генріх Миколайович ¹⁹⁴⁰	1-а	Київ	Київська	1857	Власник цукрово-рафінадного заводу у Києві, на Куренівці
350.	Серебренников ¹⁹⁴¹	1-а	Київ	Київська	1857	Власник заводу у Києві
351.	Пашенко ¹⁹⁴²		Москва		1857	Московський купець співпрацював із купцем Кельном
352.	Булишкин (Булижкін) Конон ¹⁹⁴³	2-а	Київ	Київська	1857	Продав купцю Кельну цеглу з власного цегольного заводу. В 1859 р. володів садом у Києві. ¹⁹⁴⁴

¹⁹³⁴Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854 г. // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17зв.

¹⁹³⁵Там само. Арк. 18.

¹⁹³⁶Там само. Арк. 7.

¹⁹³⁷Дело по жалобе киевского мещанина Осадчего о захвате купеческим сыном Ладензаном и поверенным его Присманом принадлежащего ему хлеба // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 168. Спр. 218. Арк. 1.

¹⁹³⁸Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? Киев: Друкарский двор Олега Федорова, 2017. С. 15.

¹⁹³⁹Дело по жалобе мещанина П.Кушнирова на купца А.Фомина за незаконную продажу принадлежащего ему имущества // ЦДІАК. Ф. 442. Оп.169. Спр. 122. Арк. 1.

¹⁹⁴⁰Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1, 6.

¹⁹⁴¹Там само. Арк. 9зв.

¹⁹⁴²Там само. Арк. 10зв.

¹⁹⁴³Там само. Арк. 7.

¹⁹⁴⁴По дошедшему сведению что в саду купца Булыжнина в Киеве во время пожара найдены в земле под забором человеческие кости // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр.13. Арк. 1.

353.	Панич Аврум ¹⁹⁴⁵		Київ	Київська	1857	Працював у купця Кельна, при Куренівському цукровому заводі, купецький син
354.	Каневський ¹⁹⁴⁶		Київ	Київ	1857	Продавав форми для цукрового заводу купця Кельна
355.	Городинський Мардух (Мордко) ¹⁹⁴⁷	2-а	Звенигород-ка	Київська	1857	Продавав цукор купцю Кельна, власнику цукрового заводу в Києві
356.	Волкенштейн У. ¹⁹⁴⁸	2	Бердичів	Київська	1857	Продавав київському купцю 1-ї гільдії Генріху Кельну цукор
357.	Ходоров Мойша Йось ¹⁹⁴⁹		Бердичів	Київська	1857	Продавав цукор та папір купцю Кельну, власнику цукрового заводу в Києві
358.	Неринштейн Хаїм Мойша ¹⁹⁵⁰			Київська	1857	Торгував цукром із купцем Кельном
359.	Пономаренко Степан ¹⁹⁵¹		Тетіїв Таращанського повіту	Київська	1857	Торгував цукром із купцем Кельном
360.	Рененберг ¹⁹⁵²		Житомир	Волинська	1857	Торгував цукром із купцем Кельном
361.	Суханов Дмитро ¹⁹⁵³	1	Київ	Київська	1857	Торгував цукром, у тому числі у Києві
362.	Айзентштейн ¹⁹⁵⁴		Бердичів	Київська	1857	Торгував цукром, у тому

¹⁹⁴⁵Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 7зв.

¹⁹⁴⁶Там само. Арк. 8.

¹⁹⁴⁷Там само. Арк. 1, 5.

¹⁹⁴⁸Контракты купца Кельна сахар // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4зв.

¹⁹⁴⁹Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2, 13зв.

¹⁹⁵⁰Там само. Арк. 18зв.

¹⁹⁵¹Там само. Арк. 21.

¹⁹⁵²Там само. Арк. 24.

¹⁹⁵³Там само. Арк. 1.

¹⁹⁵⁴Там само. Арк. 28.

						числі із купцем Кельном
363.	Покровський ¹⁹⁵⁵	2	Київ	Київська	1857	Григорій Покровський продавав купцю Г.Кельну цукор-пісок (1857р.). ¹⁹⁵⁶
364.	Колкер ¹⁹⁵⁷	3	Васильків	Київська	1857	Продавав цукор-сирець київському купцю Г.Кельну
365.	Панич Аврум ¹⁹⁵⁸	3	Сміла	Київська	1857	Купецький син Аврум Панич постачав на київський цукровий завод купця Г.Кельна форми
366.	Шустова Варвара Юліївна ¹⁹⁵⁹	3	Київ	Київська	1857	Орендувала у київського купця Г.Кельна будинок
367.	Свиридов Дмитро ¹⁹⁶⁰	3	Київ	Київська	1857	Володів кам'яним будинком у м.Києві
368.	Рибчинський Луїз ¹⁹⁶¹	3	Тараща	Київська	1858	Надавав цукор-пісок для переробки в рафінад київському купцю Г.Кельну
369.	Шонц Фрідріх Григорович ¹⁹⁶²	3	Київ	Київська	1858	Власник Готелю «Англійський»
370.	Шур Шая ¹⁹⁶³		Могилів	Подільська	1858	Торгував цукром, співпрацював із київським купцем Кельном.
371.	Трилисковський Михайло ¹⁹⁶⁴	2	Київ	Київська	1858	Володів кам'яним будинком у м.Києві

¹⁹⁵⁵План земельного участка на Александровской площади, отведенного для постройки жилого дома купцу Покровскому, в квартале предназначенном для каменных построек // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 330. Арк. 1.

¹⁹⁵⁶Контракты купца Кельна сахар // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 13.

¹⁹⁵⁷Там само. Арк. 16.

¹⁹⁵⁸Там само. Арк. 15.

¹⁹⁵⁹Там само. Арк. 16.

¹⁹⁶⁰Циркулярне розпорядження міністерства внутрішніх дел о ліквідації Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 59зв.

¹⁹⁶¹Контракты купца Кельна сахар // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 36зв.

¹⁹⁶²Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемым писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 31зв.

¹⁹⁶³Там само. Арк. 45.

372.	Завадський Йосип ¹⁹⁶⁵	3	Київ	Київська	1859 ¹⁹⁶⁶ , 1853 р. ¹⁹⁶⁷	Володів кам'яним будинком у м.Києві, торгував рогозами.
373.	Бродський ¹⁹⁶⁸		Бердичів	Київська	1858	Питейний відкуп
374.	Сатановский З. ¹⁹⁶⁹		Київ	Київська	1858	
375.	Петрикеев ¹⁹⁷⁰		Київ	Київська	1858	
376.	Мазій ¹⁹⁷¹		Київ	Київська	1859	
377.	Либбе ¹⁹⁷²		Київ	Київська	1859	
378.	Будзилевич ¹⁹⁷³		Київ	Київська	1859	
379.	Штейнберг ¹⁹⁷⁴			Київська	1859	
380.	Лейзерман ¹⁹⁷⁵		Бердичів	Київська	1859	
381.	Лаур ¹⁹⁷⁶		Бердичів	Київська	1860	
382.	Стасій ¹⁹⁷⁷		Київ	Київська	1860	
383.	Пиньковський			Київська	1860	

¹⁹⁶⁴Циркулярне распоряження министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 59зв.

¹⁹⁶⁵Там само. Арк. 59зв.

¹⁹⁶⁶Опись дел банка с 1858 по 1870 г. // ДАКО. Ф.1643. Оп.4. Спр. 85. Арк. 1зв.

¹⁹⁶⁷Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2зв.

¹⁹⁶⁸Дело по жалобе бердичевских мещан на содержателя питейной оренды купца Бродского, который имея в Бердичеве 180 шинков в 80-ти производит беспатентный продаж // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 35. Спр. 1438. Арк. 1.

¹⁹⁶⁹Дело по жалобе жены киевского мещанина М.Решетниковой на Киевскую полицию за неправильный арест ее мужа по делу его с купеческим сыном З.Сатановским о денежной претензии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 171. Спр. 79. Арк. 1.

¹⁹⁷⁰Дело по жалобе мещанина И.Янковского, содержащегося под арестом на купца Петрикеева за удержание у него паспорта, денег и вещей // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 171. Спр. 366. Арк. 1.

¹⁹⁷¹По Указу Правительствующего Сената по прошению поверенного д.с.советника Рюмина купца Мазия о вознаграждении чарочнім откупом в округах военного поселения Киевской и Подольской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр. 42. Арк. 1.

¹⁹⁷²По рапорту Киевской полиции о покраже из магазина купца Либбе золотих и бронзових вещей и денег // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр. 55. Арк. 1.

¹⁹⁷³По отношению МВД с прошения купеческого сына Будзилевича о прошении законного действия стар. заседателя Таращанского земского суда Пиленко и квартального надзирателя Колосовского // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр. 195. Арк. 1.

¹⁹⁷⁴По прошению еврея Шалима на Гринберга по делу о покраже евреем Фроимом вина принадлежащего купцу Штейнбергу // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. Спр. 226. Арк. 1.

¹⁹⁷⁵План земельного участка купца Лейзермана по Полицмейстерской улице // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 956. Арк. 1.

¹⁹⁷⁶О непродолжении торговли в г. Бердичеве // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 36. 1859г. Спр. 1682. Арк. 1.

¹⁹⁷⁷По отношению министра финансов с прошением залогодателя купца Стасия о рассрочке недоимки на 25 лет // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 145. Арк. 1.

	¹⁹⁷⁸					
384.	Ладензон ¹⁹⁷⁹		Київ	Київська	1860	
385.	Бохан ¹⁹⁸⁰		Київ	Київська	1860	Тютюн
386.	Глезер ¹⁹⁸¹			Київська	1860	
387.	Петровський ¹⁹⁸²		Київ	Київська	1860	
388.	Шедель ¹⁹⁸³			Київська	1860	
389.	Котков ¹⁹⁸⁴		Київ	Київська	1860	
390.	Догадиця ¹⁹⁸⁵		Київ	Київська	1860	
391.	Галкин ¹⁹⁸⁶		Київ	Київська	1860	
392.	Литов Степан ¹⁹⁸⁷		Київ	Київська	1860	
393.	Ячевский ¹⁹⁸⁸		Київ	Київська	1860	Підрядчик Київського Приказу громадської опіки
394.	Рашкович ¹⁹⁸⁹		Київ	Київська	1860	Підрядчик Київського Приказу громадської опіки
395.	Балаховський	1-а		Київська	1860	Одеський купець

¹⁹⁷⁸По представлении Киевского губернского правления о бежавшем за границу купце Пиньковском // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 64. Арк. 1.

¹⁹⁷⁹По представлению Киевской палаты Государственных имуществ о скорейшем удовлетворении Киевским губернским управлением требования по жалобе крестьян Железного и Серикових на купеческого сына Ладензона // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 16. Арк. 1.

¹⁹⁸⁰По представлении Киевской казенной палаты о противозаконных действий купца Бохана по торговле табаком // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1184. Арк. 1.

¹⁹⁸¹О недостатке в здешних губерниях мелкой монеты и выпуске купцами Шеделем и Глезером и помещиками Комаром и Сангушко платежных марок // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1181. Арк. 1.

¹⁹⁸²По жалобе крестьянки Степаниды Калининой на Киевского купца Петровского за делаемые ей притеснения // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1180. Арк. 1.

¹⁹⁸³О недостатке в здешних губерниях мелкой монеты и выпуске купцами Шеделем и Глезером и помещиками Комаром и Сангушко платежных марок // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1181. Арк. 1.

¹⁹⁸⁴По представлении Киевского губернского управления о награде купца Коткова в отставке мундиром по должности гласного Киевской думы // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1174. Арк. 1.

¹⁹⁸⁵По прошению еврея Иони Леща с жалобой на киевского купца Догадицу и акцизного надзирателя Маницкого // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1140. Арк. 1.

¹⁹⁸⁶По прошению мещанина Сотникевича о неправильном подтверждении аресту по делу о денежной претензии к купцу Галкину // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1132. Арк. 1.

¹⁹⁸⁷На прошение Киевского купца Степана Литова о дозволении ему открытия в Киеве типографию и литографию // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 1108. Арк. 1.

¹⁹⁸⁸Циркулярне распоряжения Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 117.

¹⁹⁸⁹Там само. Арк. 117.

	Герш ¹⁹⁹⁰			1991		
396.	Бамеровський Герш ¹⁹⁹²	1 – а	Київ	Київська	1861	
397.	Рапопорт ¹⁹⁹³	1-а	Київ	Київська	1861	Будівництво кам'яних споруд, у 1830 р. був одеським купцем. ¹⁹⁹⁴ Навчав торгівлі Йосип Рапопорт (1853 р.) ¹⁹⁹⁵
398.	Амеличев ¹⁹⁹⁶	3-я	Київ	Київська	1861	Ремонт кам'яних споруд
399.	Чернишов ¹⁹⁹⁷		Київ	Київська	1861	
400.	Чоколов ¹⁹⁹⁸		Київ	Київська	1861	
401.	Каган Мордко Зись ¹⁹⁹⁹		Київ	Київська	1861	
402.	Пехотний Остап (Евстафій) ²⁰⁰⁰		Київ	Київська	1861	
403.	Головань Микола ²⁰⁰¹		Київ	Київська	1861 2002	

¹⁹⁹⁰По записке одесского 1-й гильдии купца Герша Балаховского представил 10 тыс. руб. сер. в пользу бедных. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 37. Спр. 162. Арк. 1.

¹⁹⁹¹Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. Арк. 35зв.

¹⁹⁹²По докладной записке 1 гильдии купца Герша Бамеровского с деньгами 400 руб. сер., пожертвованных в пользу жителей Плоской части г. Киева потерпевших наводнение // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 230. Арк. 1.

¹⁹⁹³Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 15.

¹⁹⁹⁴Циркулярное распоряжение Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 39.

¹⁹⁹⁵Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5зв.

¹⁹⁹⁶Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 15.

¹⁹⁹⁷По рапорту киевского уездного казначея об оказавшихся у крестьян Степана Кандиби, Терентия Харченка и Николая Столярчука фальшивом кредитном билете в 50 р., а также о купцах Чернишове и Чоколове // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 159. Арк. 1.

¹⁹⁹⁸По рапорту киевского уездного казначея об оказавшихся у крестьян Степана Кандиби, Терентия Харченка и Николая Столярчука фальшивом кредитном билете в 50 р., а также о купцах Чернишове и Чоколове // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 159. Арк. 1.

¹⁹⁹⁹По представлению Киевского губернского управления о воровстве денег у купца Мордка Зись Кагана // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 172. Арк. 1.

²⁰⁰⁰По прошению киевского 2-й гильдии купца Евстафия Пехотного с жалобой на купца Голованя за обиды // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 21. Арк. 1.

²⁰⁰¹ Там само. Арк. 1.

404.	Пиксенберг Фердинанд ²⁰⁰³			Київська	1861	
405.	Лозинський ²⁰⁰⁴		Київ	Київська	1861	
406.	Кокарев ²⁰⁰⁵	Комерції радник	Київ	Київська	1861	Подільський акцизний відкуп
407.	Балаховський Герш ²⁰⁰⁶	Спадковий Почесний громадянин (з 1860 р. з дозволу царя Олександра I) ²⁰⁰⁷	Київ ²⁰⁰⁸	Київська	1861	Київська губернія, акцизний відкуп
408.	Гальперин Йосип ²⁰⁰⁹	Почесний громадянин	Київ	Київська	1861	
409.	Войтенко ²⁰¹⁰		Київ	Київська	1861	
410.	Ефрус ²⁰¹¹		Київ	Київська	1861	
411.	Охрайх Махель ²⁰¹²		Київ	Київська	1861	

²⁰⁰²По жалобе киевского купца Николая Голованя на пристава и квартального Либедской части за делание в доме его обыска // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 187. Арк. 1.

²⁰⁰³По жалобе купца Фердинанда Пиксенберга о воровстве у него шуби крестьянином Басановим. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 30. Арк. 1.

²⁰⁰⁴По рапорту Киевской комисариатской комиссии о дозволении купцу Лозинскому взявшему с торгов переделку и постройку лазаретных вещей иметь портных из евреев // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 79. Арк. 1.

²⁰⁰⁵По отношению министра финансов по просьбе советника комерции Кокарева и почетного гражданина Малионтова об облегчении в платеже откупной суммы по Подольскому акцизному откупу // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 119. Арк. 1.

²⁰⁰⁶По прошению содержателя акцизного откупа в Киевской губернии купца Балаховского об обращении представленных им залогов в обеспечение недоимки // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 142. Арк. 1.

²⁰⁰⁷Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861 г. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 881. Арк. 57зв.

²⁰⁰⁸По докладной записке почетного гражданина Герша Балаховского с представлением 100 руб. на сооружение храма во имя св.Владимира. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 455. Арк. 1.

²⁰⁰⁹Дело о пожертвовании почетным гражданином Иосифом Гальпериним в пользу Киевского общества для помощи бедным 250 руб. серб. // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 541. Арк. 1.

²⁰¹⁰По рапорту Киевского старшего полицмейстера о воровстве у купца Войтенка разных вещей // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 613. Арк. 1.

²⁰¹¹По рапорту Киевской уездной полиции о поджигательстве произведенном в г. Киеве и о поджоге строений купца Эфруса // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 821. Арк. 1.

²⁰¹²По прошению купца Махеля Охрайха на судебного следователя Рупиевского о возведении подозрения в убийстве сына // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 265. Арк. 1.

412.	Прейгер Абрам ²⁰¹³			Київська	1861	Завод
413.	Рихерт Вільгельм ²⁰¹⁴		Київ	Київська	1861	Пивоварний завод
414.	Яхненко ²⁰¹⁵	1-а гільдія, Одеса ²⁰¹⁶	Городище	Київська	1861	Цукровий завод; цукровий завод в с.Ташлик Черкаського повіту (1843 р. чи 1853р.). ²⁰¹⁷ цукровий завод в с.Руська Поляна (1845, 1853 рр.). ²⁰¹⁸ цукровий завод в с.Городище (1848, 1853 р.). ²⁰¹⁹
415.	Симиренко ²⁰²⁰	1-а гільдія, Одеса ²⁰²¹	Городище	Київська	1861	Цукровий завод; цукровий завод в с.Ташлик Черкаського

²⁰¹³По прошенію купця Абрама Прейгера о выдаче ему в ссуду денег по случаю нанесенных убытков от сгоревшего завода // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 800. Арк. 1.

²⁰¹⁴По прошенію киевского 3-й гильдии купца Вильгельма Рихерта с жалобой на Киевский чарочный откуп за делаемые ему притеснения по пивоварному заводу // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 388. Арк. 1.

²⁰¹⁵По ходатайству купцов Яхненка и Симиренка о учреждении при Городищенском сахарном заводе Технического училища // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 423. Арк. 1.

²⁰¹⁶Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 61.

²⁰¹⁷Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442 Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 7зв.

²⁰¹⁸Там само. Арк. 8.

²⁰¹⁹Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442 Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 8.

²⁰²⁰По ходатайству купцов Яхненка и Симиренка о учреждении при Городищенском сахарном заводе Технического училища // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 423. Арк. 1.

²⁰²¹Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. // ЦДІАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 61.

						повіту (1843 р. чи 1853 р.). ²⁰²² цукровий завод в с.Городищах (1848, 1853 р.). ²⁰²³
416.	Гурвиц Мойсей ²⁰²⁴		Бердичів	Київська	1861	Купець 1-ї гільдії Горовиць торгував цукром із купцем Кельном. ²⁰²⁵
417.	Бубнов ²⁰²⁶		Київ	Київська	1862, 1853 р. ²⁰²⁷	Власник бані на березі р.Дніпра
418.	Пузрин З. ²⁰²⁸		Київ	Київська	1862	
419.	Бурлей А. ²⁰²⁹	2	Київ	Київська	1865	
420.	Круглов Парфентій ²⁰³⁰	2	Київ	Київська	1865	
421.	Аксельрод Ицко ²⁰³¹		Київ	Київська	1865	
422.	Козловський ²⁰³²		Київ	Київська	1866	Засідатель від купецтва в Київському Приказі суспільної опіки. (1858р. – купець Козловський

²⁰²²Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов, о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии // ЦДІАК. Ф. 442 Оп. 1. Спр. 10422. Арк. 7зв.

²⁰²³Там само. Арк. 8.

²⁰²⁴По отзыву Министерства внутренних дел о награде Бердичевского купца Моисея Гурвица за сделанное им пожертвование, объявить благодарность за сочувствие к русскому войску // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 38. Спр. 469. Арк. 1.

²⁰²⁵Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемым писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 25.

²⁰²⁶О казенных доходах и недоимках денежных сборов с 1858 по 1862 г. по Киевской и Волынской губернии. Из краткого обзора деятельности управления госимуществом в Волынской губернии // ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 39. Спр. 2. Арк. 2.

²⁰²⁷Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части Василия Смирнова // ДАК. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1зв.

²⁰²⁸Опись дел банка с 1858 по 1870 г. // ДАКО. Ф.1643. Оп.4. Спр. 85. Арк. 2.

²⁰²⁹Там само. Арк. 1зв.

²⁰³⁰Там само. Арк. 2.

²⁰³¹Там само. Арк. 2.

²⁰³²Циркулярне распоряжения Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 234.

						власник нерухомості по вул. Олександрівській (Двірцева частина). ²⁰³³
423.	Федоровський Спиридон ²⁰³⁴		Київ	Київська	1866	

²⁰³³Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна // ДАКО. Ф. 1664. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 44зв.

²⁰³⁴Опись дел банка с 1858 по 1870 г. // ДАКО. Ф.1643. Оп.4. Спр. 85. Арк. 1зв.

Додаток В 1.

Таблиця В 1.

Купці Київської губернії 1832 р.²⁰³⁵

№	Повіт губернії	Купців-християн			Купців-євреїв		
		Перебувало	Померло	Іно-городніх	Перебувало	Померло	Іно-городніх
1.	Київський	139	24	16	-	-	-
2.	Васильківський	7	-	-	118	9	1
3.	Богуславський	9	1	-	74	11	-
4.	Сквиірський	6	-	1	64	2	-
5.	Таращанський	3	-	-	37	2	-
6.	Липовецький	-	-	-	57	4	-
7.	Махнівський	2	2	-	23	-	1
8.	Уманський	2	-	4	90	3	1
9.	Звенигородський	4	1	2	40	4	-
10.	Чигиринський	20	4	1	68	5	1
11.	Черкаський	20	2	4	29	4	-
	Радомишльський	6	5	-	115	6	1
	Всього	218	39	29	715	50	5

²⁰³⁵Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 179зв.

Додаток В 2.

Таблиця В 2.

**Про кількість гостинних дворів, торгових магазинів і крамниць в
Київській губернії 1854 р.²⁰³⁶**

№	Назва міст і повітів	Гостинних дворів		В них крамниць		Торгових магазинів		Крамниць		Всього крамниць і торговельних магазинів	
		Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер
1.	м.Київ	2	1	120	150	18	8	148	88	286	246
2.	Київський повіт							40	43	40	43
3.	м.Васильків							3	62	3	62
4.	Васильківський повіт	1		83					37	83	37
5.	м.Тараща							8	18	8	18
6.	Таращанський повіт							40	59	40	59
7.	м.Канев							15	19	15	19
8.	Канівський повіт	1	1	5		1		30	99	36	99
9.	м.Звенигородка		1		1				63		64
10.	Звенигородський повіт								58		58
11.	м.Черкаси							1	88	1	88
12.	Черкаський повіт		1			1	1	15	169	16	170
13.	м.Чигирин								22		22
14.	Чигиринський повіт	4	13	2	12				41	2	53
15.	м.Сквира		4						138		138
16.	Сквирський повіт							64	22	64	22

²⁰³⁶Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 188.

№	Назва міст і повітів	Гостинних дворів		В них крамниць		Торгових магазинів		Крамниць		Всього крамниць і торговельних магазинів	
		Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер	Кам	Дер
17.	м.Умань	1		83					112	83	112
18.	Уманський повіт								49		49
19.	м.Липовець								88		88
20.	Липовецький повіт							64	58	64	58
21.	м.Бердичів					20		286	330	306	330
22.	Бердичівський повіт							14	75	14	75
23.	м.Радомисль								182		182
24.	Радомисльський повіт		6					85	200	85	200
	Всього	9	27	293	163	40	9	813	212 0	1146	2292

Додаток В 3.

Таблиця В 3.

**Відомість населення. Загальна кількість жителів в містах Київської
губернії, розподілених в адміністративному відношенні за поліцейськими
частинами. 1854 р.²⁰³⁷**

Назва міст	Кількість поліцейських кварталів	Кількість дворів	Кількість жителів		Всього
Губернське м. Київ					
Двірцева частина	3	143	2950	2176	5126
Старокиївська частина	3	1037	6686	5835	12521
Либідська	3	759	8114	6710	14824
Подільська	3	699	9265	6994	16259
Плоска		955	6143	6957	13100
Печерська	3	230	13698	3609	17307
Окремий квартал Куринівський	1	529	4202	2884	7086
Окремий квартал Звіринецький	1	123	2255	1987	4242
Всього	17	4475	53313	37152	90465
м. Васильків (одна частина)	1	1505	5813	5554	11367
м. Тараща (одна частина)	1	614	3710	3806	7516
м. Канів (одна частина)	1	711	3652	3533	7185
м. Звенигородка (одна частина)	1	662	4301	4377	8678
м. Черкаси (одна частина)	1	1459	6567	5657	12218
м. Чигирин (одна частина)	1	876	3959	3752	7711
м. Сквиря (одна частина)	1	800	3014	3395	6409
Повітове м. Умань					
Частина 1	2	503	3801	3096	6897
Частина 2	2	503	3957	3161	7118
Всього	4	1006	7758	6257	14015
м. Липовець (одна частина)	1	776	1982	1552	3534
м. Бердичів					
Частина 1	2	572	9259	11216	20475

²⁰³⁷Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 17.

Назва міст	Кількість поліцейських кварталів	Кількість дворів	Кількість жителів		Всього
Частина 2	2	484	8147	10208	18355
Частина 3	2	498	9090	11161	20251
Всього	6	1554	26496	32585	59081
м. Радомисль (одна частина)	1	504	3173	2874	6047
Всього в містах Київської губернії	37	14942	123738	110488	234226

Додаток В 4.

Таблиця. В 4.

**Показники сировинної бази та випуску продукції текстильної галузі
Київської губернії в 1797 р.²⁰³⁸**

	Повіти Київської губернії	Кількість та вартість сировини та готової продукції текстильної промисловості Київської губернії						
		Сировина, волокно (одиниці виміру: карбованці, копійки за 1 пуд)			Готова продукція (одиниці виміру: карбованці, копійки за 1 аршин)			
		Льон	Коноп- ля	Овеча вовна	Підклад- кове полотно	Сорочко ве товсте полотно	Сорочкове тонке полотно	Овече сермяжне сукно
1.	Київський	25 пудів по 3 крб.	4000 пудів по 2 крб.	600 пудів по 1 крб. 50 коп.	26980 аршин по 6 коп.	55000 аршин по 10 коп.	1960 аршин по 20 коп.	50000 аршин по 30 коп.
2.	Махнів- ський	1668 пудів по 1 крб. 50 коп.	1584 пудів по 1 крб.	2359 пудів по 4 крб. 50 коп.	35794 аршин по 6 коп.	62545 аршин по 15 коп.	27561 аршин по 25 коп.	66758 аршин по 60 коп.
3.	Васильків- ський	231 пудів по 4 крб.	1416 пудів по 1 крб. 60 коп.	1591 пудів по 2 крб.	2069 аршин по 8 коп.	9168 аршин по 10 коп.+ полотно для торб9061 аршин по 8 коп.	11685 аршин по 22 коп.	4638 аршин по 90 коп. + сукна напівовеч ого 8043 аршин по 20 коп.

²⁰³⁸Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 9 - 154; Дело о предоставлении сведений о ценах на продукты в Киевской губернии в 1798 г. // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 86. Арк. 10-19зв.

Повіти Київської губернії		Кількість та вартість сировини та готової продукції текстильної промисловості Київської губернії						
		Сировина, волокно (одиниці виміру: карбованці, копійки за 1 пуд)			Готова продукція (одиниці виміру: карбованці, копійки за 1 аршин)			
		Льон	Конопля	Овеча вовна	Підкладкове полотно	Сорочкове товсте полотно	Сорочкове тонке полотно	Овече сермяжне сукно
4.	Уманський	72 пудів по 3 крб.		131 пудів по 3 крб.		468 аршин по 10 коп.	425 аршин по 16 коп.	
5.	Чигиринський	3213 пудів пряжі лляної від 1 крб. до 4 крб. + 3752 пудів паклі по 5 коп.	5396 пудів від 1 крб. до 2 крб. 50 коп.	10000 пудів по ціні від 10 коп. до 60 коп. за 1 фунт.	5000 аршин по 12 коп. + бранині 1324 аршин по 6 коп.	77730 аршин від 10 до 15 коп.	166344 аршин від 15 коп. до 20 коп.	102758 аршин по ціні 25 коп. до 50 коп. + сукна напівовечого 4593 аршин по 35 коп.
6.	Черкаський	740 пудів + паклі 21609 пудів	19208 пудів по 4 крб.	13677 пудів по ціні 2 коп. за 1 фунт		291157 аршин по 15 коп.	321175 аршин по 35 коп.	18234 аршин по 30 коп.
7.	Київ, місто	268 пудів пряжі лляної + 320 пудів паклі	55865 пудів	6949 пудів по ціні 5 коп. за 1 фунт	2000 аршин + полотна хряцевого 3000 аршин	10000 аршин + полотна для торб 5650 аршин	325000 аршин	285150 аршин + 195600 аршин напівовечого сукна

Додаток В 5.

Таблиця В 5.

Залізоробні заводи Київської губернії 1843 р.²⁰³⁹

№	Повіт	Село	Власник	Підприємство
1	Радомишльський	Рудня Рихта	Поміщик Оскирко	«металоплавильна фабрика»
2	Радомишльський	Рудня Вирвянська	Поміщик Галецький	«металоплавильна фабрика»
3	Радомишльський	Рудня Білий Берег	Поміщик Галецький	«металоплавильна фабрика»
4	Радомишльський	Рудня Яльцівка	Поміщик Галецький	«металоплавильна фабрика»
5	Радомишльський	Рудня Кримська	Генерал- лейтенантша Злотницька	«металоплавильна фабрика»
6	Радомишльський	Рудня Шлямирка	Княгиня Волконська	«металоплавильна фабрика»
7	Радомишльський	Рудня Грезли	Княгиня Радзивіл	«металоплавильна фабрика»
8	Радомишльський	Рудня Малинська	Княгиня Радзивіл	«металоплавильна фабрика»
9	Радомишльський	Рудня Шершнева	«Палата державногомайна»	«металоплавильна фабрика»
10	Радомишльський	Рудня Ремети	«Палата державногомайна»	«металоплавильна фабрика»
11	Радомишльський	Пиняжевичі	Поміщиця Трофимова	«мідеплавильна фабрика»
12	Радомишльський	Рудня Гамарня	Княгиня Радзивіл	«мідеплавильна фабрика»
13	Київський	Гавронщина	Поміщик Росцішевський	«мідеплавильна фабрика»

²⁰³⁹ Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843 г. // ДАКО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 17844. Арк. 13, 22зв. – 25.

Додаток В 6.

Таблиця. В 6.

Відомість Черкаського нижнього земського суду із зазначенням товарів та їх вартості у виробника від 12 червня 1797 року.²⁰⁴⁰

Товар	Ціна	
	Крб.	Коп.
Віз воловий кращої роботи	5	
Віз воловий гіршої роботи	3	50
Віз кінський дишловий	6	
Віз однокінний з оглоблями	3	
Стан чумацьких коліс кращій	4	
Стан чумацьких коліс гірший	1	70
Стан кінських коліс простих	1	50
Плуг господарський для оранки		50
Ярмо чумацьке		50
Ярмо господарське		30
Бочка дубова на 50 відер	4	
Бочка соснова в тій же мірі	3	
Бочка дубова на 25 відер	2	50
Бочка соснова в тій же мірі	1	60
Бочка дубова на 15 відер	1	50
Бочка соснова в тій же мірі	1	20
Бочівок на 10 відер дубовий		80
Бочівок на 10 відер сосновий		70
Кадка для води дубова		30
Кадка для води соснова		20
Черпак дубовий		8
Черпак сосновий		7
Відер пара дубових		15

²⁰⁴⁰Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках) // ДАКО. Ф. 1. Оп. 336. Спр. 12. Арк. 23 - 23зв.

Товар	Ціна	
	Крб.	Коп.
Відер пара соснових		14
Кадочка на масло дубова		15
Кадочка на масло соснова		14
Вулик для бджіл липовий		15
Вулик для бджіл осиковий		12
Мазниця осикова		10
Мазниця соснова		8
Корито для соління м'яса дубове		30
Корито для соління м'яса соснове		20
Лопата дубова		5
Лопата осикова		3
Гребінь для прядіння кленовий		6
Гребінь для прядіння березовий		5
Гребінь для чесання льону та конопель кленовий		3
Гребінь для чесання льону та конопель березовий		2
Дуга возова проста кленова		20
Дуга возова проста березова		10
Ободів для волоних возів чотири великих	1	50
Ободів для волоних возів чотири менших	1	10
Ободів для кінських возів чотири		50

Додаток В 7.

Види надходжень від торгівельних закладів та занять за 1832 р.	Місто	Сума	Разом за видами надходжень від торгівлі	Всього міста Київської губернії
			карбованці	
З міських лавок	Київ	5262	5433	
	Васильків	116		
	Радомишль	20		
	Канів	35		
З ваг і мір	Київ	1632	1737	
	Васильків	50		
	Тараща	25		
	Звенигородка	30		
Таврування ваг і мір	Київ	607	607	
Трактирів номер 1	Київ	1149	1259	
	Васильків	110		
Трактирів номер 2	Київ	950	1625	
	Васильків	70		
	Сквира	100		
	Тараща	36		
	Звенигородка	114		
	Черкаси	180		
	Радомишль	175		
Ресторацій	Київ	300		530
	Васильків	17		
	Сквира	100		
	Звенигородка	112		
Ренскових погребів і кондитерських лавок	Київ	2175	2175	
З міняльних столиків	Васильків	60	60	
З обивательських торгових бань	Київ	550	550	
З місць, відведених під тимчасові балагани для торгівлі	Київ	1117	1117	
З місць, відведених для дрібної торгівлі	Київ	4551	4551	
Маркитантів, хлібників, калашників, квасників, збитеньщиків	Київ	244	244	
Внесено мешканцями, що мають в києво-подільському гостинному дворі крамниці, на дозвіл їх побудови	Київ	7149	7149	
			27037	298152 ²⁰⁴¹

²⁰⁴¹ Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832 г. // ЦДАК. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 1195. Арк. 38.

Додаток В 8.

Таблиця. В 8.

Про казенні борги на поміщицьких маєтках в Київській губернії в 1854 р.²⁰⁴²

В якому повіті	Кредитним місцям		Державному казначейству за позиками		Податків і земських зборів		Продовольчого капіталу		Різних казенних стягнень		Разом	
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
Київському	243143	33			20502	2	108	33	1841	66	365595	34
Васильківському	28768	77			6570	70					35339	47
Канівському	195139	68			14514	20	94	78	1085	70	210834	37
Скви́рському	373042	63			24093	73	87	97	11864	51	409088	85
Таращанському	105629	13			5515	72	67	97	1628	13	112840	96
Липовецькому	136992	57			23366	32	405	54	1255		162019	43
Бердичівському	240147	42			19787	15	127	84	22230	80	282293	23
Уманському	75182	98	1295	69	31891	99	245	91	165936	5	274552	63
Звенигородському	87998	3			5562	69	46	28	4528	92	98135	93
Чигиринському	121251	63	6134	91	79356	85	498	30	23281	36	230523	6
Черкаському	23570	15	5974	20	54633	24	694	75	87358	66	172231	1
Радомишльському	285868	42			58701	35	1245	60	7201	7	353016	44
Разом	2016734	74	13404	80	344496	1	3623	30	328211	89	2706470	75

²⁰⁴²Статистический отчет // ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 150.

Додаток В 9.

Таблиця. В 9.

Відомість про позики, видані Київським Приказом за відсотки різним приватним особам.²⁰⁴³

Рік	Прибуток				Рік	Видаток			
		Крб.	Коп.	Сума позик				Крб.	Коп.
1860	На 1-е січня рахувалось позик			2317575	30	1860	Надійшло від позичальників	103777	54
	Зараховано в борг при перенесенні 26 річних позик на 28 річні, а 28 річних на 37 річні строки	4815	92						
1861	На 1-му січня залишалось			2218613	68	1861	Надійшло від позичальників	76711	30
	Зараховано в борг при перенесенні 28 річних на 37 річні строки	2335	34						
1862	На 1-е січня залишалось			2144237	72	1862	Надійшло від позичальників	80698	68
	Зараховано в борг при перенесенні 28 річних на 37 річні строки	24	52						

²⁰⁴³Циркулярное распоряжения Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения // ДАКО. Ф. 226. Оп. 1. Спр. 3192. Арк. 51.

Додаток В 10.

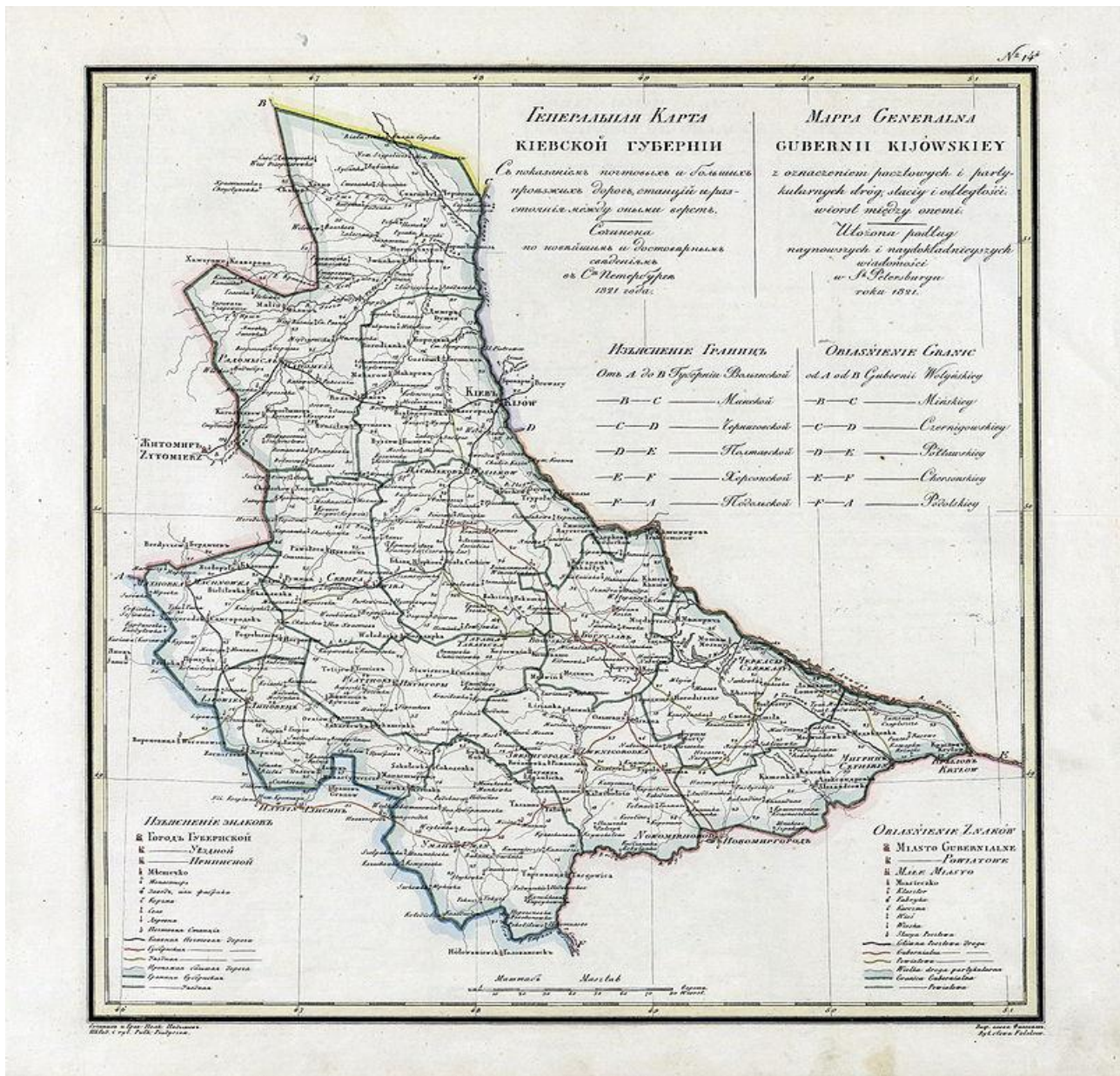
Коротка відомість про стан шовківництва в Київській губернії в 1804 р.²⁰⁴⁴

Кількість дерев і шовку	Види дерев		У всій Київській губернії	
Кількість дерев за попередньою відомістю	Старих		3753	
	Знову розмножених	Розсаджених	2000	
		Сіянців	107818	
З цієї кількості відійшло	Старих		330	
	Знову розмножених	Розсаджених		
		Сіянців	Розсаджено	2965
			втрачено	37099
			всього	40062
Залишилось	Розсаджених		4598	
	Старих		2000	
	розсаджених		67756	
У теперішньому 1804 році розмножено	розсаджено	Сіянців попередніх років	2965	
		Відведень	646	
		Всього	3609	
	З насіння зійшло		71551	
Наявна кількість у 1805 р.	Старих		4598	
	Знову розведених	Пересаджених і відведень	5609	
		Колишніх і теперішніх сіянців	139307	
Виготовлено шовку	Сирцю		1 пуд 9 фунтів	
	Бавовняного чи бульбашкового (рос.-пузырчатого)		22 фунтів	

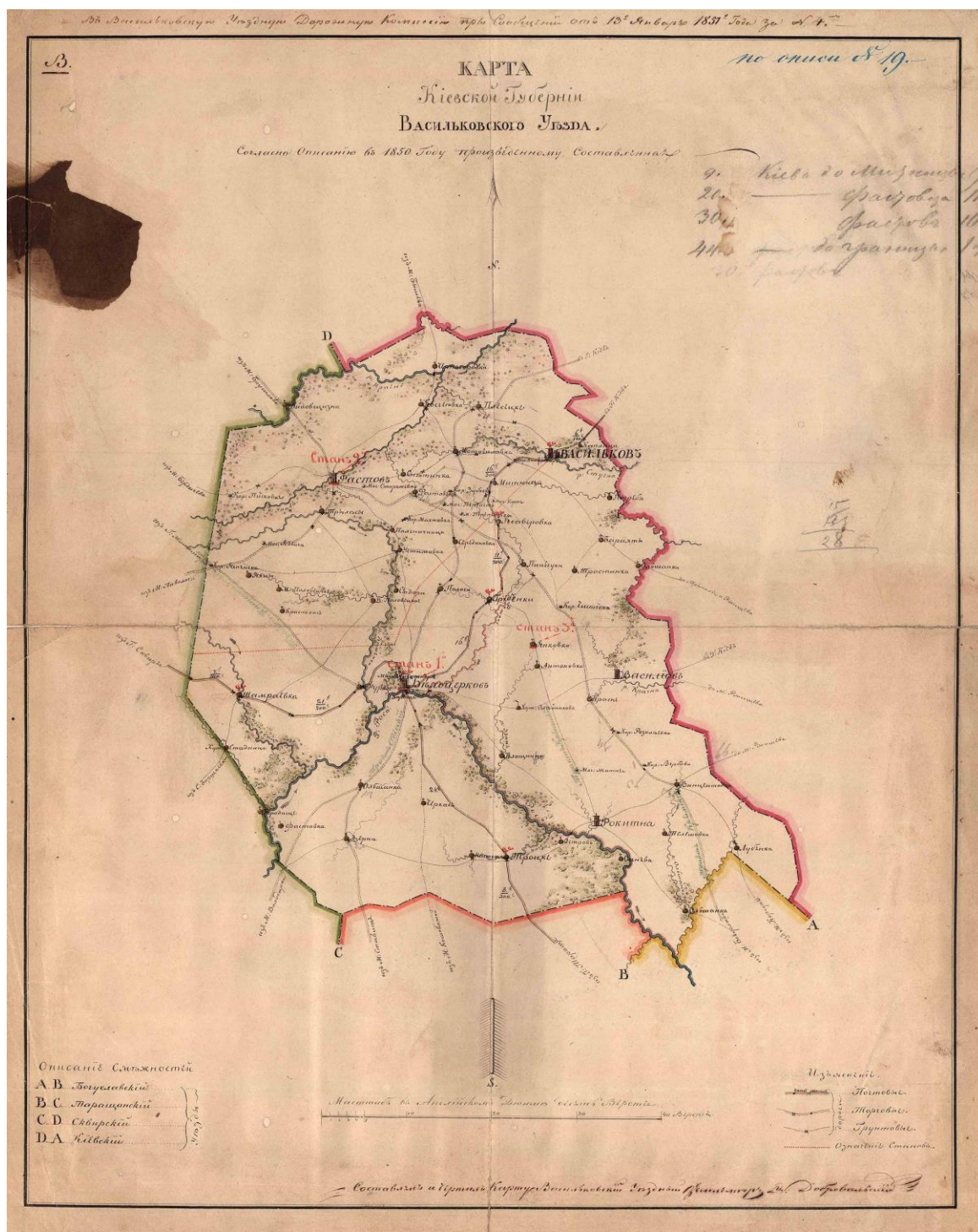
²⁰⁴⁴Річні звіти Київського губернатора за 1804-1810 рр. // ЦДАК. Ф. КМФ-11. Оп. 1. Спр. 92. Арк. 48.

Додаток Г 1.

Карта Київської губернії. 1821 р.



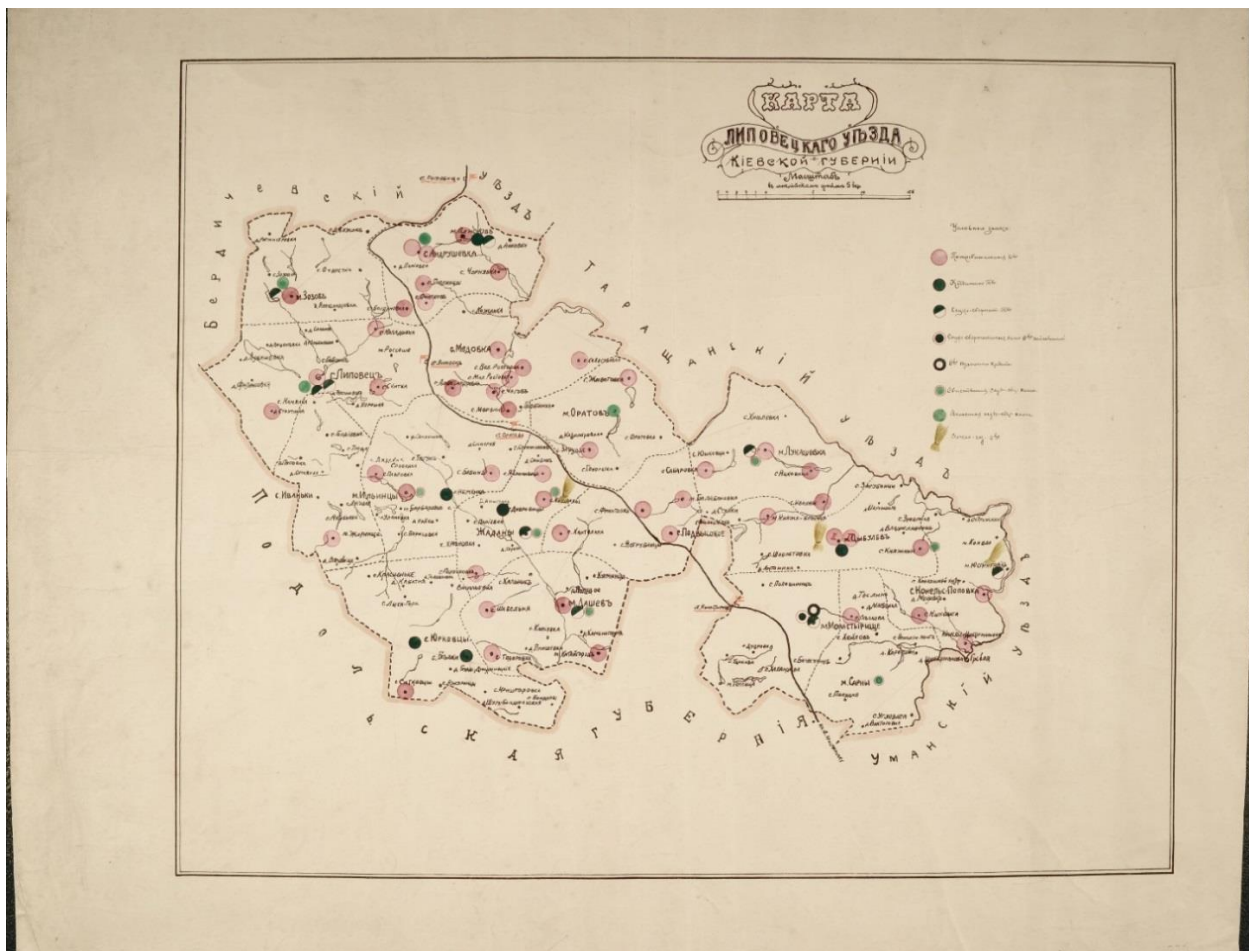
Додаток Г 4.

Карта Васильківського повіту Київської губернії 1850 р.²⁰⁴⁷

Карта Васильківського повіту Київської губернії.
(Карта доріг). 1850 р. Папір, кольорова. 36,5x29,5см.
 Державний архів Київської області, Ф-1542 «Колекція карт та креслень», оп.1, стр.2865, арк.2

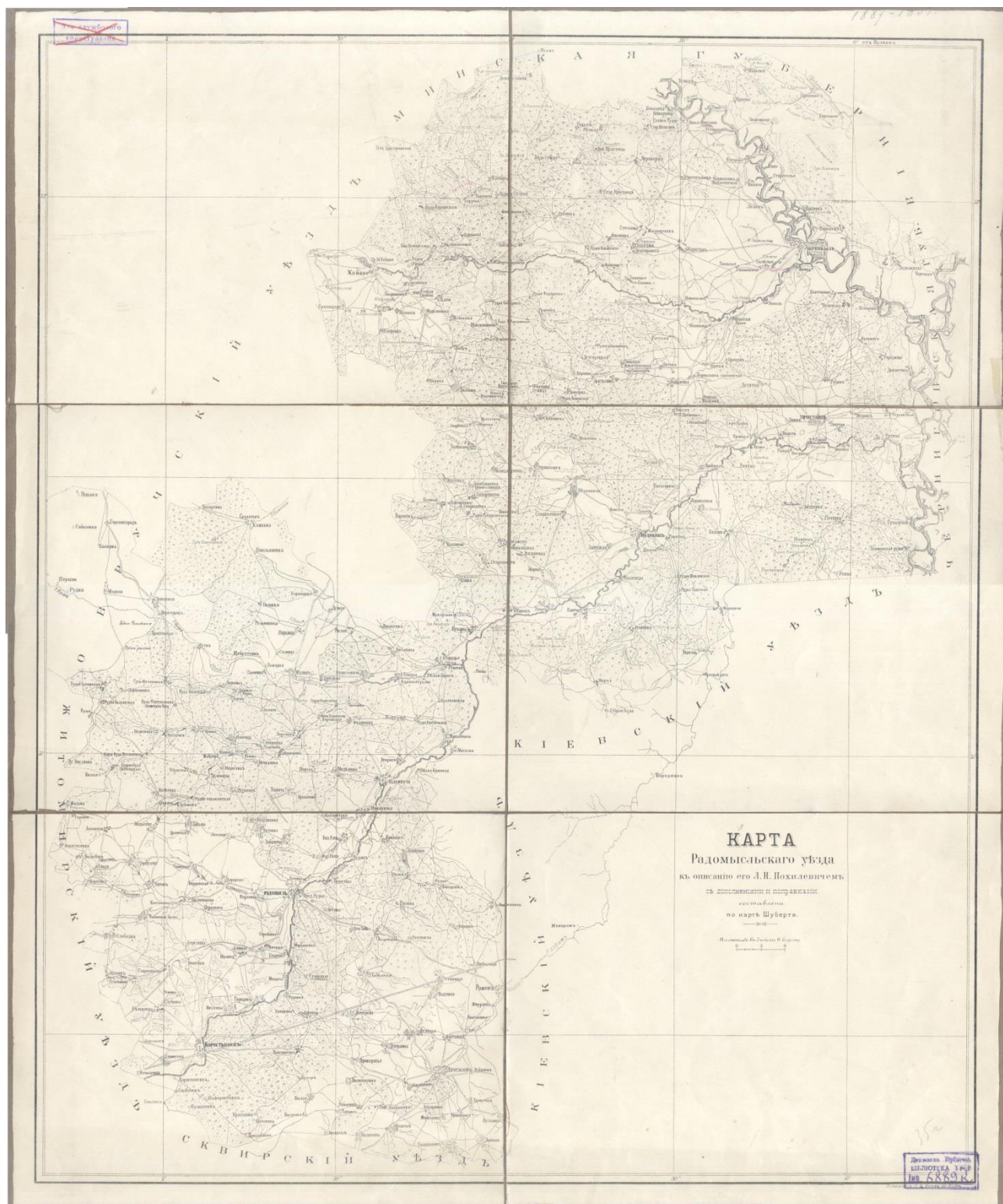
²⁰⁴⁷Колекція карт і креслень // ДАКО. Ф. 1542. Оп. 1. Спр. 2865. Арк. 2.

Додаток Г 5.

Карта Липовецького повіту Київської губернії XIX ст.²⁰⁴⁸

²⁰⁴⁸ Колекція карт // ЦДІАК. Ф. 2194. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 1.

Додаток Г 6.
Карта Радомишльського повіту Київської губернії. ²⁰⁴⁹



²⁰⁴⁹Карта Радомишльського уезда к описанию ее Л.И.Похилевичем с дополнениями и поправками / Сост. по карте Шуберта. Киев: Литография А.Ф.Бриф, 1887. 1 к.; 53x51 см.

Додаток Г 7.
Контрактний будинок (м. Київ)

